केन्द्रीय माध्यमिक शिक्षा बोर्ड, नई दिल्ली के नवीनतम पाठ्यक्रमानुसार

सरस्वती

संस्कृत व्याकरण

[नवमी कक्षा के विद्यार्थियों के लिए]

लेखक

हरि ओ३म् शास्त्री

एम०ए० (संस्कृत-हिन्दी), बी०एड्०

न्यू सरस्वती हाउस (इंडिया) प्रा०लि०

नई दिल्ली-110002

संस्कृतस्य नवीनपाठ्यक्रमः (कोड नं. 122)

कक्षा–नवमी **80 अङ्काः**

खण्डः 'क'–अपठित-अवबोधनम् 5 अङ्काः

एकः गद्यात्मकः खण्डः

70-80 शब्दपरिमितः गद्यांशः (सरलकथा वर्णनम् वा) 3

❖ एकपदेन पूर्णवाक्येन च अवबोधनात्मकं कार्यम्

❖ अनुच्छेद-आधारितम् भाषिकं कार्यम् (MCQ)

भाषिककार्याय तत्वानि 2

❖ वाक्ये-कर्तृ-क्रिया पदचयनम्

❖ कर्तृ-क्रिया-अन्वितिः

❖ विशेषण-विशेष्य-चयनम्

❖ सर्वनामप्रयोगः

❖ पर्याय-विलोमपद-चयनम्

खण्डः 'ख'–रचनात्मकं-कार्यम् 15 अङ्काः

(*i*) सङ्केताधारितम् औपचारिकं अथवा अनौपचारिकं पत्रम् 5

(*ii*) चित्राधारितम् वर्णनम् अथवा अनुच्छेदलेखनम् 5

(*iii*) हिन्दीभाषायाम् आङ्ग्लभाषां वा लिखितानां पञ्चसरलवाक्यानां संस्कृतभाषायाम् अनुवादः 5

खण्डः 'ग'–अनुप्रयुक्त-व्याकरणम् 25 अङ्काः

1. संस्कृतवर्णमाला 3

(अ) वर्तनी – वर्णसंयोजनं, वर्णविच्छेदश्च 1

(आ) उच्चारणस्थानानि 2

2. वाक्येषु अनुच्छेदे वा सन्धिकार्यम् (पाठाधारितम्) 4

(अ) स्वरसन्धिः – दीर्घः, गुणः, वृद्धिः 1

(ब) व्यञ्जनसन्धिः – म् स्थाने अनुस्वारः, णत्वविधानम्, वर्गीय–प्रथम–अक्षराणां तृतीयवर्णे परिवर्तनम्, त् स्थाने ल्, र् पूर्वस्य रेफस्य लोपः दीर्घस्वरत्वं च 2

(स) विसर्गसन्धिः – विसर्गस्य उत्वं, रत्वं च 1

3. शब्दरूपाणि 6

(क) पुल्लिङ्गशब्दाः अकारान्ताः–बालकवत्, इकारान्ताः–मुनिवत् 1

(ख) स्त्रीलिङ्गशब्दाः (अजन्ताः) आकारान्ताः–लतावत्, ईकारान्ताः–नदिवत् 1

(ग) नपुंसकलिङ्गशब्दाः आकारान्ताः–फलवत्, इकारान्त–वारि 1

(घ) सर्वनामशब्दाः	– तत्, किम् (त्रिषु लिंङ्गेषु)	1
(ङ) संख्यावाचकशब्दाः	– एकतः–चतुर्पर्यन्तम् (त्रिषु लिंङ्गेषु)	2

4. धातुरूपाणि 3

(अ) परस्मैपदिनः	– अस्, भू, पठ्, (लट्, लृट्, लङ्, लोट्, विधिलिङ् इति 5 लकारेषु)	2
(आ) आत्मनेपदिनः	– सेव्, लभ् (लट्, लृट्, लकारयोः)	1

5. उपपदविभक्तीनां प्रयोगः 4

अनुच्छेदे, वार्तालापे, लघुकथायाम् वाक्येषु, वा–

द्वितीया – समया, प्रति, धिक्, विना, अभितः, परितः, उभयतः।

तृतीया – विना, अलम्, काणः, सह।

चतुर्थी – कुप, स्वस्ति, नमः, स्वाहा।

पञ्चमी – ऋते, बहिः, अनन्तरम्, भी।

षष्ठी – अन्तः, उपरि, पुरः, अधः।

सप्तमी – प्रवीणः, चतुरः, श्रेणीनिर्धारणम्

6. प्रत्ययाः – वाक्येषु प्रयोगः –तुमुन्, क्त्वा, ल्यप् 3

7. उपसर्गाः – (प्र, परा,–आदयः 22 उपसर्गाः) 2

खण्डः 'घ'–पठित-अवबोधनम् 35 अङ्काः

शेमुषी पाठ्यपुस्तकम् अधिकृत्य

1. गद्यांशम् अधिकृत्य अवबोधनात्मकं कार्यम् 6

प्रश्नप्रकाराः–एकपदेन पूर्णवाक्येन च प्रश्नोत्तराणि, भाषिककार्यं च।

2. पद्यांशम् अधिकृत्य अवबोधनात्मकं कार्यम् 6

प्रश्नप्रकाराः–एकपदेन पूर्णवाक्येन च प्रश्नोत्तराणि, भाषिककार्यं च।

3. नाट्यांशम् अधिकृत अवबोधनात्मकं कार्यम् 6

प्रश्नप्रकाराः–एकपदेन पूर्णवाक्येन च प्रश्नोत्तराणि, भाषिककार्यं च।

4. श्लोकान्वयः (द्वयोः श्लोकयोः)/ एकस्य श्लोकस्य भावार्थः 4

5. वाक्येषु रेखाङ्कितपदानि अधिकृत्य पञ्च-प्रश्नानां निर्माणम् 5

6. घटनाक्रमानुसारं कथालेखनम् 4

7. पर्यायपदानां विलोमपदानां वा मेलनम् अथवा वाक्येषु प्रयोगः 4

(पाठान् आधृत्य बहुविकल्पात्मकाः/लघु–उत्तरात्मकाः प्रश्नाः)

पुस्तकम्–'शेमुषी' संस्कृतपुस्तकम् (नवमश्रेण्यै)

पाठ्संख्या	पाठनाम
प्रथमः पाठः	भारतीवसन्तगीतिः
द्वितीयः पाठः	स्वर्णकाकः
तृतीयः पाठः	सोमप्रभम्
चतुर्थः पाठः	कल्पतरुः
पंचमः पाठः	सूक्तिमौक्तिकम्
षष्ठः पाठः	भ्रान्तो बालः
सप्तमः पाठः	प्रत्यभिज्ञानम्
अष्टमः पाठः	लौहतुला
नवमः पाठः	सिकतोसेतुः
दशमः पाठः	जटायोः शौर्यम्
एकादशः पाठः	पर्यावरणम्
द्वादशः पाठः	वाङ्मनः प्राणस्वरूपम्

निर्धारित पाठ्यपुस्तकें

1. 'शेमुषी' प्रथमो भागः, पाठ्यपुस्तकम् संशोधितसंस्करणम् (प्रकाशनम्–रा०शै०अनु०प्र०परि० द्वारा)।
2. 'अभ्यासवान् भव'–प्रथमो भागः–व्याकरणपुस्तकम् (प्रकाशनम् (रा०शै०अनु०प्र०परि० द्वारा)।
3. 'व्याकरणवीथिः'–व्याकरणपुस्तकम् (प्रकाशनम् (रा०शै०अनु०प्र०परि० द्वारा)।

खण्डानुसारं विषयाः मूल्यभारः च

'क' खण्डः अपठित-अवबोधनम् — **5 अङ्काः**

'ख' रचनात्मक-कार्यम् — **15 अङ्काः**

'ग' खण्डः अनुप्रयुक्त-व्याकरणम् — **25 अङ्काः**

'घ' पठित-अवबोधनम् — **35 अङ्काः**

खण्डः	विषयाः	प्रश्नप्रकाराः	प्रश्नसङ्ख्याः	मूल्यभारः
'क'		अपठित–अवबोधनम्		
1.	एकः अनुच्छेदः	अति-लघूत्तरात्मकाः पूर्णवाक्यात्मकाः लघूउत्तरात्मकाः (भाषिककार्यम्)	1	5
	योगः			5
'ख'		रचनात्मकः-कार्यम्		
2.	औपचारिकं अथवा अनौपचारिकं पत्रम्	निबन्धात्मकाः	1	5

3.	चित्रवर्णनम् अथवा अनुच्छेदलेखनम्	निबन्धात्मका:	1	5
4.	पञ्चसरलवाक्यानां संस्कृतेन अनुवाद:	पूर्णवाक्यात्मका:	1	5
	योग:			**15**
'ग'	**अनुप्रयुक्त-व्याकरणम्**			
5.	संस्कृतवर्णमाला वर्ण–1 अंक: उच्चारणस्थानानि–2 अंकौ	ल०उ०	1	3
6.	सन्धिकार्यम् विसर्ग–1 अंक: स्वर–1 अंक:, व्यंजन–2 अंकौ	ल०उ०	1	4
7.	शब्दरूपाणि पुल्लिंगा–1 अंक: स्त्रीलिंग–1 अंक: नपुंसकलिंग:–1 अंक: सर्वनामशब्दा:–1 अंक: संख्यावाचका: शब्दा:– 2 अंकौ	ल०उ०	1	6
8.	धातुरूपाणि परस्मैपदिन:–2 अंकौ आत्मनेपदि:–1 अंक:	ल०उ०	1	3
9.	उपपदविभक्तय:	ल०उ०	1	4
10.	प्रत्यया:	ल०उ०	1	3
11.	उपसर्गा:		1	2
	योग:			**25**
'घ'	**पठित-अवबोधनम्**			
12.	गद्यांश:	अति-लघूत्तरात्मका:, पूर्णवाक्यात्मका: लघूत्तरात्मका: (भाषिककार्यम्)	1	6
13.	पद्यांश:	अति-लघूत्तरात्मका:, पूर्णवाक्यात्मका: लघूत्तरात्मका: (भाषिककार्यम्)	1	6
14.	नाट्यांश:	अति-लघूत्तरात्मका:, पूर्णवाक्यात्मका: लघूत्तरात्मका: (भाषिककार्यम्)	1	6
15.	प्रश्न-निर्माणम्	पूर्णवाक्यात्मका:	1	5
16.	अन्वय: अथवा एकस्य श्लोकस्य भावार्थ: –4 अकौ	लघूत्तरात्मका:/पूर्णवाक्यात्मका:	1	4
17.	घटनाक्रमानुसार वाक्य लेखनम्	पूर्णवाक्यात्मका:	1	4
18.	शब्दार्थमेलनम्/विलोममेलनम्	बहुविकल्पात्मकम्/लघूउत्तरात्मका:	1	4
	योग:			**35**
सम्पूर्ण भार:				**80**

विषय-सूची

खण्ड: 'क' (अपठित-अवबोधनम्) **11–42**

(क) एक: सरलगद्यांश: (70-80 शब्दपरिमित: गद्यांश:) 13–37

• **अपठित अवबोधनस्य विचारबिन्दव:** 38–42

खण्ड: 'ख' (रचनात्मकं कार्यम्) **43–114**

ख1. पत्रलेखनम् (दशरिक्तस्थानयुक्तं पत्रम्) 45–74

ख2. सङ्केताधारितम् अनुच्छेदलेखनम्/चित्रवर्णनम् 75–100

ख3. पञ्चसरलवाक्यानां संस्कृतेन अनुवाद: 101–102

• सङ्केताधारितम् वार्तालाप: 103–107

• **रचनात्मकं कार्यस्य विचारबिन्दव:** 108–114

खण्ड: 'ग' (अनुप्रयुक्त-व्याकरणम्) **115–316**

ग1. संस्कृत वर्णमाला (वर्तनी-विन्यास: उच्चारण-स्थानानि च) 117–132

ग2. सन्धि-प्रकरणम् 133–164

ग3. शब्द-रूप प्रकरणम् 165–204

ग4. धातु-रूप प्रकरणम् 205–252

ग5. कारका: उपपदविभक्तय: च 253–276

ग6. प्रत्यया: 277–302

ग7. उपसर्गा: 303–306

• **अनुप्रयुक्त व्याकरणस्य विचारबिन्दव:** 307–316

• **प्रश्नपत्रम् (अभ्यास-प्रश्नपत्रम्)** **317–336**

खण्डः 'क'–अपठित-अवबोधनम्

अङ्क-विभाजनम्

खण्डः 'क'—अपठित-अवबोधनम् **5 अङ्काः**

(एकः गद्यात्मकः खण्डः)

70-80 शब्दपरिमितः गद्यांशः (सरल कथा वर्णनम् वा) **3**

- एकपदेन पूर्णवाक्येन च अवबोधनात्मकं कार्यम्
- अनुच्छेद-आधारितम् भाषिकं कार्यम् (MCQ)
- समुचितशीर्षकप्रदानम्

भाषिककार्याय तत्त्वानि **2**

- वाक्ये-कर्तृ-क्रियापदचयनम्
- कर्तृ-क्रिया-अन्वितिः
- विशेषण-विशेष्य-चयनम्
- सर्वनामप्रयोगः
- पर्याय-विलोमपद-चयनम्

क अपठित-अवबोधनम्

अपठित-अवबोधनम्
(सरलगद्यांशम् आधारितं कार्यम्)

परीक्षा में एक अपठित गद्यांश पूछा जाएगा। गद्यांश 70-80 शब्दों का 10 अङ्कों का होगा। अपठित गद्यांश के प्रश्नों के उत्तर देते समय निम्न बातों का ध्यान रखना चाहिए—

- गद्यांश को तब तक बार-बार पढ़ना चाहिए जब तक उसका अर्थ या भाव स्पष्ट न हो जाए।
- किसी शब्द का अर्थ स्पष्ट न होने की स्थिति में उस वाक्य को पढ़कर शब्द का भाव ग्रहण करने का प्रयत्न करना चाहिए जिस वाक्य में उक्त कठिन शब्द प्रयुक्त हुआ है।
- शीर्षक गद्यांश का केन्द्रीय भाव होना चाहिए।
- शीर्षक एक या दो शब्दों या गद्यांश/श्लोक की एक अति महत्त्वपूर्ण पंक्ति में ही होना चाहिए।
- व्याकरणिक प्रश्नों का उत्तर देते समय उस वाक्य को ध्यान से पढ़ लेना चाहिए जिस वाक्य से उक्त प्रश्न लिया गया है।

अधोलिखितान् 70-80 शब्दपरिमितान् गद्यांशान्, सरलकथां घटनावर्णनं वा पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत 5 अङ्काः

उदाहरणार्थम्

1

हिरण्यकोऽपि तद्वचनमाकर्ण्य अचिन्तयत्—अहो विनष्टोऽस्मि, नूनं यथा अनेन निधानं ज्ञातं तथा दुर्गमपि अस्माकं ज्ञास्यति। ततः सः मूषकः भयत्रस्तमनः सपरिवारः दुर्गमपि परित्यज्य अन्यमार्गेण गन्तुं प्रवृत्तः। सपरिजनो यावदग्रतो गच्छति तावत् सम्मुखे बृहत्कायो मार्जारः समायाति। सः च मूषकवृन्दम् अवलोक्य तन्मध्ये सहसा उत्पपात। अथ ते मूषकाः स्वाधिपतिं मूषकं कुमार्गगामिनं गर्हयन्तः तमेव दुर्गं प्रविष्टाः।

प्रश्नाः—उपर्युक्त गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत—

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) मूषकस्य किं नाम आसीत्? **उत्तर :** हिरण्यकः।

(*ii*) सम्मुखे कः आयाति? **उत्तर :** मार्जारः।

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) **हिरण्यकः किम् अचिन्तयत्?**

उत्तर : हिरण्यकः अचिन्तयत् अहो विनष्टोऽस्मि, नूनं यथा अनेन निधानं ज्ञातम् तथा दुर्गमपि अस्माकं ज्ञास्यति।

(*ii*) **अथ ते मूषकाः कथं स्वदुर्गं प्रविष्टाः?**

उत्तर : अथ ते मूषकाः स्वाधिपतिं मूषकं कुमार्गगामिनं गर्हयन्तः तमेव दुर्गं प्रविष्टाः।

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) **'अचिन्तयत्' इति क्रिया पदस्य कर्तृपदं लिखत।**

(क) हिरण्यकः (ख) हिरण्यकोऽपि (ग) तद्ववचनम् (घ) आकर्ण्य

उत्तर : (क) हिरण्यकः।

(*ii*) **'बृहत्कायो मार्जारः' इत्यनयोः पदयोः विशेषणं किम्?**

(क) बृहत् (ख) कायः (ग) कायो (घ) बृहत्कायः

उत्तर : (घ) बृहत्कायः।

(*iii*) **'स च मूषकवृन्दम् अवलोक्य'। अत्र 'स' पदं कस्मै प्रयुक्तम्?**

(क) हिरण्यकाय (ख) मार्जाराय (ग) बृहत्कायाय (घ) मूषकाय

उत्तर : (ख) मार्जाराय।

(*iv*) **'तमेव दुर्गं प्रविष्टाः' अस्मिन् वाक्ये 'प्रविष्टाः' इति पदस्य कर्तृपदं किम्?**

(क) ते (ख) अथ (ग) मूषकाः (घ) गर्हयन्तः

उत्तर : (ग) मूषकाः।

IV. अस्य गद्यांशस्य उचितं शीर्षकं लिखत।

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

उत्तर : मूषकः मार्जारः च।

2

एकदा गोविन्दः आपणे कान्दविकात् मोदकान् क्रेतुमगच्छत्। सः कान्दविकः महावञ्चकः आसीत्। सः सदा न्यूनमेवातोलयत्। सः गोविन्दाय यथोचितमात्रादल्पमेवायच्छत्, तदा गोविन्दः अवदत्—किं भोः! मह्यं पूर्णं परिमाणं न प्रयच्छसि? तत् श्रुत्वा कान्दविकः प्रत्यवदत्—का हानिः? यावदल्पं ते ददामि तावत्ते भारः सुवहो भविष्यति। गोविन्दोऽपि तस्य शाठ्यं प्रतिकर्तुमेकेन रुप्यकेन हीनं मूल्यमददात्। ततः कान्दविकः सरोषमाह—किं मेऽल्पमेव मूल्यं ददासि? आम्—यथा ते गणनायां नायासो भवेदिति कथयित्वा गोविन्दः गृहं प्रत्यागच्छत्।

प्रश्नाः–उपर्युक्त गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) गोविन्दः आपणे किं क्रेतुम् अगच्छत्? **उत्तर :** मोदकान्।

(*ii*) कान्दविकः कीदृशः आसीत्? **उत्तर : महावञ्चकः।**

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) **गोविन्दः मोदकान् क्रेतुं कुत्र अगच्छत्?**

उत्तर : गोविन्दः मोदकान् क्रेतुम् आपणम् अगच्छत्।

(*ii*) **गोविन्दः कान्दविकम् किम् अपृच्छत्?**

उत्तर : गोविन्दः कान्दविकम् अपृच्छत्–किं भोः! मह्यम् पूर्णं परिमाणं न प्रयच्छसि?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) **'सः सदा न्यूनमेवातोलयत्' अत्र 'सः' पदं कस्मै प्रयुक्तम्?**

(क) गोविन्दाय (ख) बालकाय (ग) कान्दविकाय (घ) तस्मै **उत्तर :** (ग) कान्दविकाय।

(*ii*) **'कान्दविकः महावञ्चकः' अत्र किं विशेषणम् अस्ति?**

(क) महावञ्चकः (ख) वञ्चकः (ग) महान् (घ) कान्दविकः **उत्तर :** (क) महावञ्चकः।

(*iii*) अनुच्छेदे 'मात्राम्' इति शब्दस्यार्थे किं पदं प्रयुक्तमस्ति ?

(क) परिमाणं (ख) परिणामं (ग) मात्रं (घ) मात्रा **उत्तर :** (क) परिमाणं।

(*iv*) अनुच्छेदे 'अगच्छत्' इति क्रियायाः कर्तृपदं किं वर्तते ?

(क) कान्दविकः (ख) गोविन्दः (ग) भारः (घ) वञ्चकः **उत्तर :** (ख) गोविन्दः

IV. अस्य गद्यांशस्य उचितं शीर्षकं लिखत।

(गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for the passage.)

उत्तर : शठे शाठ्यं समाचरेत् गोविन्दः कान्दविकः च।

अभ्यासः

निम्नलिखितान् गद्यांशान् पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत। (निम्नलिखित गद्यांश को पढ़कर प्रश्नों के उत्तर दीजिए। Read the paragraph and answer the questions given below.)

1

श्रीगान्धिमहोदयस्य जन्म गुजरात प्रदेशस्य पोरबन्दरनगरे अभवत्। शिक्षां समाप्य विधिशिक्षायै विदेशं गच्छन् सः मातुः समीपं तिस्रः प्रतिज्ञाः अकरोत्—नाहं विदेशे मदिरासेवनं करिष्ये, न मांसस्पर्शमपि करिष्यामि, पूर्णरूपेण ब्रह्मचर्यव्रतमाचरिष्यामि। ततः प्रत्यावृत्य सः स्वराज्यप्राप्तये विचारधारानुयायिनां शिक्षितानां स्वदेशानुरागिणां जनानाम् एकां राष्ट्रीयमहासभाम् अस्थापयत्। वास्तविकं भारतं ग्रामेषु एव वसति इति विचार्य ग्रामीणजनानां दशां तेषां मनःस्थितिं च ज्ञातुं सः दीर्घं पदयात्राम् अकरोत्। ग्रामेषु अनेकान् सामाजिकदोषान् दूरीकुर्वन् सः महतीं प्रतिष्ठाम् अविन्दत्।

प्रश्नाः–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) श्रीगान्धिमहोदयस्य जन्म कस्मिन् प्रदेशे अभवत् ?

(*ii*) सः मातुः समीपं कति प्रतिज्ञाः अकरोत् ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) मातुः समीपं गान्धी काः प्रतिज्ञाः अकरोत् ?

(*ii*) महात्मागान्धिः स्वराज्यप्राप्तये काम् अस्थापयत्?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'नाहं विदेशे मदिरां सेविष्ये' अत्र 'अहं' पदं कस्मै प्रयुक्तम् ?

(क) गान्धिने (ख) श्रीमहोदयाय (ग) श्रीगान्धिमहोदयाय (घ) महात्मने

(*ii*) 'लघ्वीं' पदस्य विपर्ययः अनुच्छेदे कः ?

(क) दीर्घाम् (ख) विस्तृताम् (ग) बृहतीम् (घ) तन्वीम्

(*iii*) 'तिस्रः' पदस्य लिङ्गं लिखत।

(क) पुंल्लिङ्गम् (ख) स्त्रीलिङ्गम् (ग) नपुंसकलिङ्गम्

(*iv*) 'देशप्रेमीणाम्' पदस्य कः पर्यायः अनुच्छेदे लिखितः ?

(क) अनुरागीणाम् (ख) स्वदेशीनाम् (ग) स्वदेशानुरागीणाम् (घ) अनुयापिनाम्

IV. उपरिलिखितस्य गद्यांशस्य उचितं शीर्षकं लिखत।

(ऊपर लिखे गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for the passage.)

2

भारते षट् ऋतवः सन्ति। तेषु वसन्तः ऋतुराजः कथ्यते। चैत्रे वैशाखे च मासे वसन्तः भवति। वसन्ते द्वौ प्रमुखौ उत्सवौ भवतः वसन्तोत्सवः होलिकोत्सवः च। वसन्तोत्सवे सर्वत्र प्रमादो भवति। नराः नार्यश्च सर्वत्र गायन्ति नृत्यन्ति च। होलिकोत्सवः फाल्गुनमासस्य पूर्णिमायां भवति। हर्षातिरेकेण नराः, नार्यः, युवानः, वृद्धाः, बालकाश्च प्रसन्नाः भवन्ति। जनाः परस्परं रक्तवर्णं रक्तचूर्णञ्च प्रक्षिपन्ति। द्वेषं विस्मृत्य सर्वे परस्परं मिलन्ति।

प्रश्नाः–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) ऋतुराजः कः कथ्यते?

(*ii*) कदा द्वेषं विस्मृत्य सर्वे परस्परं मिलन्ति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) वसन्तोत्सवे सर्वत्र किम् भवति?

(*ii*) वसन्तः कदा भवति?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'तेषु वसन्तः ऋतुराजः कथ्यते'। अत्र 'तेषु' पदं केभ्यः प्रयुक्तम्?

(क) ऋतुभ्यः (ख) सर्वेभ्यः (ग) मासेभ्यः (घ) उत्सवेभ्यः

(*ii*) अनुच्छेदे 'स्मृत्वा' पदस्य विपर्ययः कः?

(क) द्वेषं (ख) विस्मृत्य (ग) विस्मृ (घ) स्मृ

(*iii*) अनुच्छेदे 'प्रक्षिपन्ति' इति क्रियायाः कर्तृपदं किम्?

(क) वृद्धाः (ख) युवानः (ग) नराः (घ) जनाः

(*iv*) 'स्त्रियः' इति पदस्य कः पर्यायः अत्र प्रयुक्तः?

(क) नराः (ख) नार्यः (ग) युवतयः (घ) युवत्यः

IV. उपरिलिखितस्य गद्यांशस्य उचितं शीर्षकं लिखत।

(ऊपर लिखे गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for the passage.)

3

'दहेज' अथवा 'दायज' इति शब्दः समाजस्य एकः कलंकः अस्ति। विवाहः जीवनस्य एका अमूल्या निधिरस्ति। विवाहस्य जीवनेन सह अभिन्नः सम्बन्धः अस्ति। दहेजस्यकारणेन निर्धनानां तु कन्यकाः बहुकालम् अविवाहिताः भवन्ति। इयं प्रथा अस्माकं देशे जनसामान्ये न पुरा प्रचलिता आसीत्। मध्यकाले सामन्तयुगे राजानः स्वकन्याभ्यः विवाहेषु अपारधनराशिम् सुखसाधनानि च दातुं प्रारभन्त। अद्य तु इयं प्रथाऽस्माकं समाजे दृढ़ परम्परा विद्यते। दहेजस्य ब्रह्मराक्षसः स्वबाहुपाशे जनसाधारणं संनिगृह्य अट्टहासं करोति। एकतः पिता स्वकन्यां महादानमिव वराय यच्छति अपरतः पुनः रुप्यकाणि अपि दीयन्ते। किमर्थं एतावान् महाराशिः शुल्कं वा कन्यायाः पित्रा वरपित्रे दीयते, अयमेव प्रश्नः।

प्रश्नाः–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) निर्धनानां कन्यकाः कीदृश्यः भवन्ति?

(*ii*) किम् जीवनस्य अमूल्या निधिरस्ति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) दहेजस्य ब्रह्मराक्षसः किं कृत्वा अट्टहासं करोति?

(*ii*) मध्यकाले राजानः किं प्रारभन्त?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'इयं प्रथा' इत्यत्र किं विशेषणम् अस्ति?

(क) प्रथा (ख) इयम् (ग) प्रथां (घ) इयंप्रथा

(*ii*) अनुच्छेदे 'ब्रह्मराक्षसः' कस्मै कथितम्?

(क) दायजाय (ख) कलंकाय (ग) समाजाय (घ) शब्दाय

(*iii*) 'अस्ति' पदस्य अर्थे अनुच्छेदे कः शब्दः आगतः?

(क) आसीत् (ख) विद्यते (ग) करोति (घ) दीयते

(*iv*) 'इयं प्रथाऽस्माकं समाजे' इत्यत्र कस्याः प्रथायाः वर्णनमस्ति?

(क) दायजस्य (ख) समाजस्य (ग) वरस्य (घ) शब्दस्य

IV. उपरिलिखितस्य गद्यांशस्य उचितं शीर्षकं लिखत।

(ऊपर लिखे गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for the passage.)

4

ततः मुहूर्तेन कोऽपि कापालिकः समागतः। तं वीक्ष्य बुद्धिसागरः प्राह—योगीन्द्र! कुतः आगम्यते? कुत्र ते निवेशश्च? योगी प्राह—देव, अस्माकं नैको देशः। सकलं भूमण्डलं भ्रमामः। राजा तं दण्डवत् प्रणम्य आह—मया हतस्य पुत्रस्य प्राणदानेन मां रक्ष। कापालिकोऽवदत् राजन्, मा भैषीः! पुत्रस्ते न मरिष्यति शिवप्रसादेन च गृहमेष्यति। ततो रात्रौ गूढरूपेण भोजोऽपि तत्र आनीतः। योगिना भोजो जीवितः। अन्ते च भोजराजो राजभवनम् अगात्। ततः सन्तुष्टो राजा निजसिंहासने निवेश्य तस्मै राज्यं ददौ।

प्रश्नाः–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) मुहूर्तेन कः समागतः?

(*ii*) सन्तुष्टो राजा बालकं भोजं कुत्र निवेश्य राज्यं ददौ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) राजा कापालिकं दण्डवत् प्रणम्य किं प्राह?

(*ii*) तं वीक्ष्य बुद्धिसागरः किं प्राह?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'दृष्ट्वा' पदस्य अर्थे अनुच्छेदे कः शब्दः प्रयुक्तः?

(क) वीक्ष्य (ख) वीक्ष्म (ग) आनीतः (घ) प्रणम्य

(*ii*) 'राजा तस्मै राज्यं ददौ' अत्र 'तस्मै' पदं कम् प्रति प्रयुक्तम्?

(क) भोजम् (ख) कापालिकम् (ग) भोजराजम् (घ) नृपम्

(*iii*) 'जीवितः' इति क्रियायाः अनुच्छेदे कर्तृपदं किम्?

(क) योगी (ख) योगि (ग) योगिना (घ) भोजः

(*iv*) अनुच्छेदे 'प्रजा' इत्यस्य पदस्य कः विपर्ययः प्रयुक्त?

(क) सचिवः (ख) मन्त्री (ग) भोजः (घ) राजा

IV. अस्य गद्यांशस्य उचितं शीर्षकं लिखत।

(गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for the passage.)

5

श्रीमदनमोहनमालवीयस्य जन्म प्रयागेऽभवत्। अस्य पिता श्री ब्रजनाथः संस्कृतविद्वान् आसीत्। प्रयागे 'बी०ए०' परीक्षामुत्तीर्य मदनमोहनः अध्यापकोऽभवत्। पश्चात् सः पत्रस्य सम्पादकः अभवत्। संभाषणे सः अतिपटुः आसीत्। कालान्तरे सः स्वतन्त्रता-संग्रामे कारावासं प्राप्तवान्। राजनीतौ सः प्रसिद्धः आसीत्। शिक्षायामपि सः पारंगतोऽभवत् वाराणस्यां सः हिन्दुविश्वविद्यालयस्य स्थापनामकरोत्। अस्य सञ्चालनाय सः कोटिशः रुप्यकाणि संगृहीतवान्। सः जनेषु 'महामना' इति ख्यातः।

प्रश्नाः–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

प्रश्नाः—I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) कः राजनीतौ प्रसिद्धः आसीत्?

(*ii*) श्री मदनमोहनमालवीयस्य जन्म कुत्र अभवत्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) पं० मदनमोहन मालवीयः वाराणस्यां किम् अकरोत्?

(*ii*) कदा मदनमोहनः अध्यापकोऽभवत्?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'अध्यापकः' पदं स्त्रीलिङ्गे परिवर्तयत।

(क) अध्यापका (ख) अध्यापिकः (ग) अध्यापिका (घ) अध्यापिकी

(*ii*) 'राजनीतौ सः प्रसिद्धः आसीत्' अत्र 'सः' पदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) श्रीमदनाय (ख) श्री मोहनाय (ग) श्रीमदनमोहनमालवीयाय (घ) मालवीयाय

(*iii*) 'अकुशलः' पदस्य कः विपर्ययः अनुच्छेदे प्रयुक्तः?

(क) पटुः (ख) अतिपटुः (ग) प्रवीणः (घ) पारंगतः

(*iv*) 'पारंगतः' पदस्य अर्थमस्ति।

(क) परं गतः (ख) प्रवीणः (ग) अकुशलः (घ) कुशलम्

IV. अस्य गद्यांशस्य उचितं शीर्षकं लिखत।

(गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for the passage.)

6

संसारे जनाः सुखम् इच्छन्ति। सुखं च धनेन एव प्राप्तुं शक्यते। अतः धनोपार्जनस्य आवश्यकता भवति। यस्य पार्श्वे धनं भवति सः सुखेन शेते। निर्धनं पुरुषं तु मित्राणि अपि त्यजन्ति। चौर्येण कपटेन च प्राप्तं धनं विनाशकरं भवति। कृषिकर्मणा, व्यापारेण परिश्रमेण च प्राप्तं धनं फलति। यद् धनं फलति तेनैव सुखं मिलति। धनहीनोऽपि सुखी भवति। सुखम् तु मनसा अनुभूयते। यत्र संतोषः तत्रैव वस्तुतः सुखम्।

प्रश्नाः–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) कुत्र जनाः सुखम् इच्छन्ति?

(*ii*) केन प्राप्तं धनं विनाशकरं भवति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) कथं धनोपार्जनस्य आवश्यकता भवति?

(*ii*) कथं प्राप्तं धनं फलति?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'समीपम्' इत्यस्य पदस्य अर्थे कः शब्दः अनुच्छेदे प्रयुक्तः?

(क) सुखे (ख) पार्श्वे (ग) धने (घ) बले

(*ii*) 'निर्धनं पुरुषं' अनयोः पदयोः किं विशेषणम् अस्ति?

(क) निर्धनं (ख) पुरुषं (ग) निर्धनपुरुष (घ) पुरुष

(*iii*) 'धनवान्' इति पदस्य कः विपर्ययः प्रयुक्तः?

(क) निर्धनं (ख) धनी (ग) धनहीनः (घ) धनहीनोऽपि

(*iv*) 'अनुभूयते' क्रियापदस्य किं कर्तृपदम् अस्मिन् अनुच्छेदे प्रयुक्तम्?

(क) मनसा (ख) सुखम् (ग) बुद्ध्या (घ) शरीरेण

IV. अस्य गद्यांशस्य उचितं शीर्षकं लिखत।

(गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for the passage.)

7

भारतदेशः अस्माकं प्रियः देशः। एषः देशः देशानां शिरोमणिः खलु। अस्य प्राकृतिकं सौन्दर्यं बलवत् मनः मोहयति। अस्य उत्तरदिशायां पर्वतराजः हिमालयः विराजते। एषः पर्वतः भारतस्य प्रहरी खलु। भारतस्य दक्षिणदिशायां महासागरः अस्य चरणौ प्रक्षालयति। अस्य अङ्के अनेकाः नद्यः क्रीडन्ति। एतासां नदीनां तटेषु महान्ति नगराणि विराजन्ते। एतासां नदीनां जलं क्षेत्राणां सिञ्चनाय विद्युतः उत्पादनाय च प्रयुज्यते। भारतस्य हरित-हरितानि वनानि अस्य शोभां निरन्तरं वर्धयन्ति।

प्रश्नाः–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) कः देशः अस्माकं प्रियो देशः वर्तते?

(*ii*) हिमालयः खलु कस्य प्रहरी अस्ति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) नदीनां जलं किमर्थं प्रयुज्यते?

(*ii*) कः कुत्र च भारतस्य चरणौ प्रक्षालयति?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'प्रयोगं भवति' इत्यस्य पदस्य अर्थे अनुच्छेदे कः शब्दः प्रयुक्तः?

(क) प्रयुज्यते (ख) विराजते (ग) प्रक्षालयति (घ) वर्धयति

(*ii*) अनुच्छेदे 'पर्वतराजः' इति विशेषणस्य विशेष्यः कः?

(क) अस्य (ख) उत्तरदिशायां (ग) हिमालयः (घ) भारतदेशः

(*iii*) 'विराजन्ते' इति क्रियायाः गद्यांशे कर्तृपदं किम्?

(क) महान्ति (ख) नगराणि (ग) वनानि (घ) गृहाणि

(*iv*) अनुच्छेदे 'लघूनि' इत्यस्य पदस्य कः विपर्ययः आगतः?

(क) वनानि (ख) नगराणि (ग) महान्ति (घ) हरितानि

IV. उपरिलिखितस्य गद्यांशस्य उचितं शीर्षकं लिखत।

(गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for the passage.)

8

डॉ० बाबासाहेब भीमराव अम्बेडकरस्य जन्मशताब्दी वर्षे भारतशासनेन 'भारतरत्नम्' इति सर्वोच्च-सम्मानपदेन तस्य गौरवं कृतम्। डॉ० महोदयः दलितसमाजस्य यथार्थः उद्धारकः आसीत्। अस्पृश्यतायाः समूलम् उच्चाटनार्थं तेन बहुविधानि आन्दोलनानि कृतानि। अयम् अस्पृश्यजातीयः, अतः अपमानास्पदम् इति बोधः तस्य विद्यार्थिकाले एव जातः। अम्बेडकर-समारब्धैः कार्यैः समाजे शनैः-शनैः सर्वाङ्गं परिवर्तनं जातम्। अद्य तु तत्परिणामेन जातिधर्मादिकम् आश्रित्य भेदोपभेदाः तथा न सन्ति। अम्बेडकरमहोदयानां मान्यता आसीत् यत् दलितानाम् उद्धारार्थं बौद्धधर्मस्य यथार्थः आधारः भवेत्। ततः एव स्वध्येयपूर्तिम् अपि स्यात्।

प्रश्नाः–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) डॉ० अम्बेडकर महोदयः कस्य यथार्थः उद्धारकः?

(*ii*) कस्याः समूलम् उच्चाटनार्थं अम्बेडकरेण आन्दोलनानि कृतानि?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) कैः कुत्र च सर्वाङ्गं परिवर्तनम् जातम्?

(*ii*) अम्बेडकरमहोदयानां का मान्यता आसीत्?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'सर्वाङ्गं' इति पदस्य किम् अर्थमस्ति?

(क) अर्धम् (ख) पूर्णम् (ग) अपूर्णम् (घ) अङ्गम्

(*ii*) 'तेन बहुविधानि आन्दोलनानि कृतानि', अत्र 'तेन' पदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) बाबासाहेबाय (ख) अम्बेडकराय (ग) बाबासाहेबअम्बेडकराय (घ) साहेबाय

(*iii*) प्रथम पङ्क्तौ अव्ययपदं वर्तते—

(क) तस्य (ख) इति (ग) वर्षे (घ) गौरवं

(*iv*) 'यथार्थः आधारः' अनयोः विशेषणपदं किम्?

(क) आधारः (ख) यथार्थ (ग) आधार (घ) यथार्थः

IV. अस्य गद्यांशस्य उचितं शीर्षकं लिखत।

(गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for the passage.)

9

एकदा राजकुमारः सिद्धार्थः विहारार्थम् उपवनं गतः। सहसा एकं क्रन्दनध्वनिं श्रुत्वा सः इतस्ततः अपश्यत्। बाणेन विद्धः एकः हंसः भूमौ पतितः आसीत्। एतद् दृष्ट्वा सिद्धार्थस्य चित्तं करुणया व्याकुलं जातम्। सः धावित्वा हंसस्य शरीरात् बाणं निष्कास्य तम् अङ्के अधारयत्। अत्रान्तरे देवदत्तः धावन् तत्र प्राप्तः। सिद्धार्थस्य हस्ते हंसं दृष्ट्वा सः उच्चैः अवदत्—"सिद्धार्थ! एषः मम हंसः। मया बाणेन निपातितः। अतः मह्यम् देहि।" सिद्धार्थः दृढतया अवदत्—"अहं न दास्यामि। अहम् अस्य रक्षकः अस्मि।" तदा तौ विवादं कुर्वन्तौ राजसभां गतौ। राजा सर्वं वृत्तान्तम् आकर्ण्य आदिशत्—"यस्य पार्श्वे हंसः आगमिष्यति तस्यैव भविष्यति।" हंसः सिद्धार्थस्य समीपं गतवान्। सत्यमिदम्—**'भक्षकात् रक्षकः श्रेयान्'।**

प्रश्नाः–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) हंसः कुत्र पतितः आसीत्?

(*ii*) कः सिद्धार्थस्य समीपं गतवान्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) सिद्धार्थः किं कृत्वा हंसम् अङ्के अधारयत्?

(*ii*) राजा सर्वं वृत्तान्तम् आकर्ण्य किम् आदिशत्?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'चित्तम्' इति विशेष्य पदस्य विशेषणपदं चित्वा लिखत।

(क) करुणया (ख) व्याकुलं (ग) सिद्धार्थस्य (घ) कठोरं

(*ii*) "मया बाणेन निपातितः। अतः मह्यम् देहि"। अस्मिन् वाक्ये 'मह्यम्' पदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) सिद्धार्थाय (ख) तस्मै (ग) देवदत्ताय (घ) नृपाय

(*iii*) 'यस्य समीपे हंसः आगमिष्यति' अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम्?

(क) हंसः (ख) यस्य (ग) समीपे (घ) आगमिष्यति

(*iv*) 'गतौ' इति क्रियायाः कर्तृपदं किम्?

(क) विवादं (ख) तौ (ग) कुर्वन्तौ (घ) तदा

IV. अस्याः कथायाः समुचितं शीर्षकं लिखत।

(इस कहानी का उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this story.)

10

एकः टोपिकाविक्रेता अनेकवर्णाः टोपिकाः विक्रीणाति स्म। एकस्मिन् दिने श्रान्तः सः एकस्य वृक्षस्य शीतलच्छायायाम् उपाविशत्। शनैः शनैः निद्रा तं स्ववशे अकरोत्। सः पुटकं शिरस्तले निधाय अस्वपत्। वृक्षे स्थिताः वानराः विविधवर्णयुक्ताः टोपिकाः पुटके दृष्ट्वा अधः अवातरन्। शनैः शनैः ते पुटकात् टोपिकाः निष्कास्य शिरसि धारयित्वा वृक्षम् आरोहन्। प्रबुद्धः टोपिकाविक्रेता यदा उपरि पश्यति तदा रक्तनीलवर्णाः टोपिकाः धारयतः वानरान् पश्यति। "हा दैव! नष्टाः मे सर्वाः टोपिकाः" इति विलपन् सः आत्मनः शिरसि धारितां टोपिकाम् अपि वेगेन भूमौ क्षिपति कथयति च–'रे दुष्टाः! सर्वाः टोपिकाः तु गृहीताः। एताम् अपि नयत।' प्रकृत्या अनुकरणशीलाः वानराः अपि स्वस्वटोपिकाः भूमौ प्रक्षिप्तवन्तः। आश्चर्यचकितः सः सर्वाः टोपिकाः विचित्य, स्वपुटके स्थापयित्वा प्रसन्नः सन् गृहं प्रति अचलत्।

प्रश्नाः–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) टोपिकाविक्रेता काः विक्रीणति स्म?

(*ii*) प्रकृत्या वानराः कीदृशाः भवन्ति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) प्रबुद्धः टोपिकाविक्रेता वृक्षे किम् अपश्यत्?

(*ii*) वृक्षे स्थिताः वानराः कथम् अधः अवातरन्?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'एताम् अपि नयत' इति अत्र 'एताम्' पदम् कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) टोपिकायै (ख) टोपिकामै (ग) जनाय (घ) वृक्षाय

(*ii*) अस्मिन् अनुच्छेदे 'अधः' इति अव्ययस्य किं विलोमपदं प्रयुक्तम्?

(क) यदा (ख) उपरि (ग) नीचैः (घ) बहिः

(*iii*) अनुच्छेदे 'सः' पदस्य विशेषणं किम्?

(क) सर्वाः (ख) टोपिकाः (ग) आश्चर्यचकितः (घ) चकितः

(*iv*) 'एकत्रीकृत्य' इत्यस्य पदस्य पर्यायः अनुच्छेदे कः आगतः?

(क) विचित्य (ख) संचित्य (ग) निधाय (घ) धारयित्वा

IV. अस्याः कथायाः समुचितं शीर्षकं लिखत।

(इस कहानी का उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this story.)

11

अये लेखनि! तव महिमा अपूर्वा। सकले विश्वे त्वम् एव ज्ञानं विज्ञानं च प्रसारयसि। काव्यैः रूपकैः कथाभिः गीतैः, च जनान् विनोदयसि। तूलिकायाः सहयोगेन कर्गदान् चित्रमयान् करोषि, सर्वान् च आकर्षसि। विविधेषु विज्ञापनेषु, समाचारपत्रेषु, पत्रिकासु च तव निपुणतां दृष्ट्वा चकिताः भवामः। अनवरतं कर्गदेषु धावन्ती अपि त्वम् कदापि श्रान्ता न भवसि। अस्माकं तु त्वमेव शरणम्। तव सहायतया एव वयं कक्षासु प्रश्नोत्तराणि लिखामः, पुनः पुनः अभ्यासं कुर्मः। परीक्षाकाले त्वां विना न कोऽपि अस्माकं सहायकः। त्वमेव अस्माकं शस्त्रम्। तव शक्तिः तु भीषण-शस्त्रास्त्रेभ्यः अपि गरीयसी। तव उपकारान् कः विस्मर्तुं शक्नोति? सम्पूर्णः संसारः तव भक्तः। त्वम् वन्दनीया असि।

प्रश्नाः–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) लेखनी कथाभिः गीतैः कान् विनोदयति?

(*ii*) का वन्दनीया अस्ति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) लेखन्याः शक्तिः केभ्यः अपि गरीयसी?

(*ii*) कस्मिन् काले लेखनी एव अस्माकं शस्त्रम्?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) सम्पूर्णः संसारः तव भक्तः। अत्र 'तव' पदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) लेखन्यै (ख) बालाय (ग) जनाय (घ) तुभ्यम्

(*ii*) 'महिमा' इति शब्दस्य किं विशेषणम्?

(क) तव (ख) अपूर्वा (ग) अपूर्णा (घ) पूर्वा

(*iii*) 'त्वम् वन्दनीया असि'। अत्र कर्तृपदं किम्?

(क) असि (ख) त्वम् (ग) वन्दनीया (घ) वन्दनीयः

(*iv*) 'आश्रय:' इत्यस्य पदस्य क: पर्याय: अनुच्छेदे लिखित: ?

(क) अभ्यासं (ख) निपुणातां (ग) चित्रमयान् (घ) शरणम्

IV. अस्य अनुच्छेदस्य उचितं शीर्षकं लिखत।

(इस अनुच्छेद के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this article.)

12

मधुरं भाषणम् एतादृश: गुण: अस्ति, येन मानव: अखिलमपि जगत् वशीकर्तुम् शक्नोति। मधुरभाषिणं सर्वे प्रेम्णा, विश्वासेन च अवलोकयन्ति। मिष्टभाषी सर्वेषु स्निह्यति तस्मिन् च सर्वे स्निह्यन्ति। वाङ्माधुर्यात् प्रियतरं वाक्पारुष्यात् च अप्रियतरं अन्यत् किमपि नास्ति। मधुरभाषणेनैव जना: कोकिलं आद्रियन्ते, वाक्पारुष्यात् च काक: दूरीक्रियते। कोकिलस्य काकली मयूरस्य च केकारव: कं मुग्धं न करोति ?

प्रश्ना:–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) सर्वे प्रेम्णा कम् अवलोकयन्ति ?

(*ii*) सर्वेषु क: स्निह्यति ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) कस्मात् काक: दूरी क्रियते ?

(*ii*) मधुरभाषणेन मानव: किं कर्तुं शक्नोति ?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) गद्यांशात् उपयुक्तानि पदानि विचित्य रिक्तस्थानं पूरयत–

मयूरस्य च .... कं न मुग्धं करोति।

(क) केकारव: (ख) काकली (ग) स्वर: (घ) गीतम्

(*ii*) अस्मिन् अनुच्छेदे 'प्रियतरम्' इत्यस्य विलोमपदम् किं प्रयुक्तम् अस्ति ?

(क) अप्रियं (ख) अप्रिय (ग) अप्रियतरं (घ) अतिप्रियं

(*iii*) 'अवलोकयन्ति' इति क्रियाया: कर्तृपदं किम् ?

(क) प्रेम्णा (ख) विश्वासेन (ग) सर्वे (घ) मधुरभाषिणं

(*iv*) अनुच्छेदे 'गुण:' विशेष्यपदस्य विशेषणं वर्तते ?

(क) एतादृश: (ख) मधुरं (ग) भाषणं (घ) अस्ति

IV. अस्य गद्यांशस्य समुचितं शीर्षकम् लिखत।

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

13

कस्मिंश्चिद्देशे धर्मबुद्धिः पापबुद्धिश्च द्वे मित्रे प्रतिवसतः स्म। अथ कदाचित्पापबुद्धिना चिन्तितम्—अहं तावन्मूर्खो दरिद्रश्च। तदेनं धर्मबुद्धिमादाय देशान्तरं गत्वा अस्य आश्रयेण अर्थोपार्जनं कृत्वा एनपि वञ्चयित्वा सुखी भवामि इति। अथान्यस्मिन्नहनि पापबुद्धिः धर्मबुद्धिं प्राह—भो मित्र! शास्त्रेष्वेवं वर्णितम् यद् येन देशान्तरेषु बहुविधभाषावेषादि न ज्ञातं तस्य जन्म धरणीपीठे निरर्थकम्। अतः आवाम् देशान्तरं गच्छावेति।

प्रश्नाः–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) धर्मबुद्धेः मित्रस्य किं नाम आसीत्?

(*ii*) मूर्खः दरिद्रः च कः आसीत्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) पापबुद्धिः कस्य आश्रयेण अर्थोपार्जनं कर्तुम् इच्छति?

(*ii*) पापबुद्धिः धर्मबुद्धिं किं प्राह?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'ज्ञातम्' पदे कः प्रत्ययः वर्तते?

(क) क्त (ख) क्त्वा (ग) क्तवतु (घ) तव्यत्

(*ii*) 'दुःखी' पदस्य कः विपर्ययः अनुच्छेदे प्रयुक्तः?

(क) सुख (ख) दुःख (ग) सुखी (घ) मुखी

(*iii*) अनुच्छेदे 'सखायौ' पदस्य कः पर्यायः आगतः?

(क) द्वे (ख) मित्रे (ग) सुखी (घ) दुःखी

(*iv*) अन्तिमे वाक्ये क्रियापदं किं लिखितम्?

(क) आवाम् (ख) देशान्तरं (ग) गच्छावेति (घ) गच्छाव

IV. अस्य गद्यांशस्य कृते समुचितं शीर्षकं लिखत।

(गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for the passage.)

14

अध्ययनार्थं विदेशं गन्तुकामः श्रीमोहनदासः कर्मचन्दः गान्धी मातुरादेशप्राप्त्यर्थं प्रतिज्ञात्रयम् अकरोत्—नाहं कदापि मदिरां सेविष्ये, नाहं मांसस्पर्शमपि विधास्यामि, पूर्णरूपेण ब्रह्मचर्य-व्रतमाचरिष्यामि इति स्व-प्रतिज्ञां पालयन् सः त्रीणि वर्षाणि विधिशास्त्रमधीतवान्। स्वदेशमागत्य सः मुम्बापुर्यां बैरिस्टरवृत्तिं प्रारभत। शीघ्रमेव दक्षिणाफ्रीकादेशं गत्वा तत्रत्यानां भारतीयानां गौराङ्गैः कृतां दुर्दशां विलोक्य समुद्धाराय अहिंसामूलस्य सत्याग्रहस्य उपायस्य प्रयोगमकरोत्, तेन च पूर्णां सफलतां प्राप्तवान्। तत्र तस्य उपायस्य साफल्यमनुभूय स्वदेशोद्धाराय अपि तस्य प्रयोगं कर्तुं सः स्वदेशं प्रत्यागच्छत्।

प्रश्नाः–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) विदेशे महात्मा गान्धी किम् अधीतवान्?

(*ii*) स्वदेशमागत्य गान्धी महोदयः किं प्रारभत?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) दक्षिणअफ्रीका देशं गत्वा तत्रत्यानां भारतीयानां दुर्दशां दृष्ट्वा तेषामुद्धाराय सः किं कृतवान्?

(*ii*) सः कथं स्वदेशं प्रत्यागच्छत्?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'पूर्णां सफलतां' अनयोः पदयोः विशेषणपदं चित्वा लिखत।

(क) पूर्णां (ख) सफलता (ग) सफलतां (घ) पूर्णा

(*ii*) 'स्वदेशमागत्य सः मुम्बापुर्यां बैरिस्टरवृत्तिं प्रारभत' अस्मिन् वाक्ये 'सः' इति पदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) श्रीमोहनदासः (ख) श्री मोहनदासाय (ग) श्रीं कर्मचन्दाय (घ) गान्धिः

(*iii*) 'सः स्वदेशं प्रत्यागच्छत्'। अत्र क्रियापदं किम्?

(क) सः (ख) स्वदेशं (ग) प्रत्यागच्छत् (घ) आगच्छत्

(*iv*) 'विदेशं' इतिपदस्य कः विपर्ययः अत्र लिखितः?

(क) स्वदेशं (ख) स्वदेशोद्धाराय (ग) परदेशं (घ) स्वाधीनं

IV. अस्य गद्यांशस्य समुचितं शीर्षकं लिखत।

(इस गद्यांश का उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this paragraph.)

15

आतंकवादः आधुनिक विश्वस्य गुरुतमा समस्या अस्ति। संसारस्य प्रत्येकं देशः आतंकवादेन येन केन प्रकारेण पीडितः अस्ति। आतंकवादः विनाशस्य सा लीला या विश्वम् ग्रसितुम् तत्परा अस्ति। आतंकवादेन विश्वस्य अनेकानि क्षेत्राणि रक्तविलिप्तानि सन्ति। अनेन अनेके निर्दोषाः जनाः प्राणान् अत्यजन्। महिलाः विधवाः जाताः, बालाश्च अनाथा अभवन्। सर्वशक्तिमान् अमेरिका देशोऽपि अनेन संतप्तः अस्ति। भारतं तु आतंकवादेन अनेकैः वर्षैः पीडितः वर्तते। आतंकवादे तु ते एव जनाः सम्मिलिताः सन्ति ये स्वार्थपूर्तिम् कर्तुम् इच्छन्ति, संसारे च अशान्तेः वातावरणं द्रष्टुम् कामयन्ते। शान्तीच्छुकैः देशैः आतंकवादस्य राक्षसस्य विनाशाय मिलित्वा एव प्रयत्नाः समाधेयाः अन्यथा एषा समस्या सुरसामुखम् इव प्रतिदिनं वृद्धिं यास्यति।

प्रश्नाः–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) आतंकवादः कस्य लीला?

(*ii*) कीदृशैः देशैः मिलित्वा आतंकवादस्य विनाशाय प्रयत्नाः समाधेयाः?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) आतंकवादे कीदृशाः जनाः सम्मिलिताः?

(*ii*) आतंकवादेन महिलानां बालानां च का दशा अभवत्?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'शान्तेः' इति पदस्य किं विपर्ययपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(क) अशान्तेः (ख) संसारे (ग) ते (घ) देशैः

(*ii*) 'अनेकैः वर्षैः' इति पदयोः विशेषणपदं किम्?

(क) वर्षैः (ख) अनेकैः (ग) अनेक (घ) वर्ष

(*iii*) 'यास्यति' इति क्रियायाः कर्तृपदं किम्?

(क) एषा (ख) समस्या (ग) अन्यथा (घ) इव

(*iv*) 'ये स्वार्थपूर्तिम्' अत्र 'ये' पदं केभ्यः आगतम्?

(क) जनेभ्यः (ख) वर्षेभ्यः (ग) देशेभ्यः (घ) पीडितेभ्यः

IV. अस्य अनुच्छेदस्य कृते उचितं शीर्षकं लिखत।

(इस अनुच्छेद का उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this paragraph.)

16

एकस्मिन् ग्रामे एकः व्याधः वसति स्म। तस्य नाम भैरवः आसीत्। सः जीविकार्थम् पशून् हत्वा नगरे विक्रीणाति स्म। एकदा सः आखेटाय वनम् अगच्छत्। तत्र तेन एकः मृगः दृष्टः। सः तं मृगम् अमारयत्, तं च नीत्वा गृहं प्रति अचलत्। तदैव सः मार्गे एकं सिंहम् अपश्यत्। तम् सिंहं दृष्ट्वा सः अचिन्तयत् 'यदि एषः सिंहः अपि प्राप्तः भवेत् तर्हि अहं प्रभूतं धनं प्राप्स्यामि'। अनेन लोभेन यावत् सः सिंहं प्रति शरम् अक्षिपत् तावत् एव सिंहः अपि व्याधम् आक्राम्यत् सः व्याधः च तदा पञ्चत्वं गतौ।

प्रश्नाः–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) व्याधः कुत्र वसति स्म?

(*ii*) सः आखेटाय कुत्र अगच्छत्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) सिंहं दृष्ट्वा व्याधः किम् अचिन्तयत्?

(*ii*) अन्ते किम् अभवत्?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'क्रीणाति' अस्य पदस्य कः विपर्ययः अत्र दत्तः?

(क) क्रीणीतः (ख) क्रीणति (ग) विक्रीणाति (घ) विक्रीणति

(*ii*) 'तं च नीत्वा गृहं प्रति अचलत्। अस्मिन् वाक्ये 'तम्' पदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) व्याधाय (ख) मृगाय (ग) सिंहाय (घ) भैरवाय

(*iii*) अनुच्छेदे 'अचिन्तयत्' इति क्रियायाः कर्तृपदं किम्?

(क) तम् (ख) सिंहं (ग) दृष्ट्वा (घ) सः

(*iv*) 'ग्रामे' इत्यस्य विशेष्यस्य अनुच्छेदे विशेषणं किम्?

(क) एकस्मिन् (ख) एके (ग) एक: (घ) वसति स्म

IV. अस्या: कथाया: समुचितं शीर्षकं लिखत।

(इस कथा के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this story.)

17

संस्कृत साहित्ये वाचस्पतिमिश्र: प्रसिद्धो विद्वान् अभवत्। स: बाल्ये एव विवाहितोऽभवत्। तस्य पत्न्या: नाम भामती आसीत्। भामती पितु: गृहे एवावसत्। दुर्दैव योगात् मिश्रस्य माता दिवंगता। एतच्छ्रुत्वा भामती पत्यु: सेवायै पितृ-गृहात् तत्रागच्छत्। तदा तस्या: पति: वाचस्पति: वेदान्तस्य टीकाया: रचनायां व्यस्त: आसीत्। सा सेवापरायणाभामती वर्षाणां विंशतिं पतिम् असेवत। मिश्र: कदापि ताम् नापृच्छत् यत्त्वं काऽसि। किन्तु सा विदुषी शंकासमाधानै: ग्रन्थप्रणयने महती सहायताम् अकरोत्। एकदा अर्धरात्रौ दीपस्य तैलम् अवसितम् दीपश्च निर्वाण: अभवत्। तस्मिन्नेव समये टीकापि सम्पूर्णाभवत्। नामकरणमेव अवशिष्टमासीत्। सहसा आसनाद् उत्थाय वाचस्पति: ताम् अपृच्छत्—काऽसि त्वम्? भामती उदतरत्—अहम् आर्यपुत्रस्य भार्या भामती अस्मि। स: तां विदुषीं स्वभार्यां ज्ञात्वा आनन्देन चन्द्रिकायां प्रकाशे टीकाया: नाम भामती इति अलिखत्। अद्य सर्वे विद्वास: भामत्या: नाम जानन्ति किन्तु मिश्रस्य नाम विरला: एव जानन्ति। धन्या: एतादृशा: सेवापरायणा: भारतीयमहिला: त्यागिनश्च विद्वांस:।

प्रश्ना:—उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत—

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) क: संस्कृतसाहित्ये प्रसिद्धो विद्वान् अभवत्?

(*ii*) तस्य पत्न्या: नाम किम् आसीत्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) वाचस्पति: मिश्र: कस्मिन् कर्मणि व्यस्त: आसीत्?

(*ii*) तां विदुषीं स्वभार्यां ज्ञात्वा स: किम् अकरोत्?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'विद्वान्' इत्यस्य शब्दस्य स्त्रीलिङ्ग-वाचकशब्दं चयनं कुरु।

(क) विदुषी (ख) विदूषी (ग) विद्वानी (घ) विदुषा

(*ii*) ''भामती वर्षाणां विंशतिं पतिम् असेवत'' अत्र क्रियापदम् किम्?

(क) पतिम् (ख) भामती (ग) असेवत (घ) वर्षाणां

(*iii*) अस्मिन् अनुच्छेदे 'प्रख्यात:' शब्दस्य क: पर्याय: प्रयुक्त:?

(क) प्रसिद्ध: (ख) प्रसिद्धो (ग) विद्वान् (घ) संस्कृत

(*iv*) ''सेवापरायणा: भारतीयमहिला:'' अत्र किम् विशेषणपदम् अस्ति?

(क) भारतीय (ख) महिला: (ग) सेवा (घ) सेवापरायणा:

IV. अस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत।

(इस अनुच्छेद के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this article.)

18

एकदा केचन शिष्याः भिक्षाटनं कुर्वन्ति स्म। तदैव एकः गजः महता वेगेन तस्मिन् मार्गे आगच्छत्। गजस्य उपरि उपविष्टः हस्तिपकः उच्चस्वरेण पुनः पुनः घोषयति स्म—अपसरन्तु अपसरन्तु इति। सर्वे शिष्याः धावितवन्तः। यथा सर्वेषु वस्तुषु ईश्वरः अस्ति तथा गजेऽपि इति विचिन्त्य एकः शिष्यः तत्रैव स्थितवान्। तावति काले गजः तं स्वशुण्डया गृहीत्वा दूरे क्षिप्तवान्। शिष्याः मूर्च्छितं तं गुरुकुलम् अनयन्। लब्धसंज्ञं तं गुरुः अपृच्छत्—वत्स! त्वम् एवं किमर्थम् आचरः इति। शिष्यः अवदत्—गुरुवर्य! भवद्भिः एव शिक्षितं यत् ईश्वरः सर्वेषु अस्ति अतः अहम् गजे अपि ईश्वरं मत्वा तत्र अतिष्ठम् इति। गुरुः उक्तवान् वत्स! यथा गजे तथा हस्तिपके अपि ईश्वरः इति कथं च चिन्तितम् इति।

प्रश्नाः–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) गजः कं गृहीत्वा स्वशुण्डया प्राक्षिपत्?

(*ii*) "अपसरन्तु अपसरन्तु" इति कः घोषयति स्म?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) यदा गजः आगतः तदा शिष्याः किं कुर्वन्ति स्म?

(*ii*) शिष्यः कुत्र संज्ञाम् अलभत?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'वेगेन' इति अस्य किं विशेषणम्?

(क) महता (ख) तस्मिन् (ग) मार्गे (घ) केचन

(*ii*) 'अपसरन्तु' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

(क) उपविष्टः (ख) हस्तिपः (ग) हस्तिपकः (घ) गजः

(*iii*) अनुच्छेदे 'तदा' पदाय के पदे आगते?

(क) तावति (ख) काले (ग) तावति काले (घ) तथा

(*iv*) क्षिप्तवान्, इति क्रियायाः कर्मपदं किम्?

(क) तं (ख) स्वशुण्डया (ग) शुण्डया (घ) गजः

IV. अस्याः कथायाः उपयुक्तं शीर्षकं लिखत।

(इस कहानी का उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this story.)

19

कश्चित् संन्यासी एकं महावनम् अधिवसति स्म। एकदा तद्देशस्य अधिपः तस्य वनस्य मार्गेण गच्छति स्म। तेन यतिना सः भूपतिः सम्यक् न सत्कृतः। तेन असौ नृपः ईषद् अपि सादरं न ईक्षितः। तस्मात् सः नृपः आत्मनः सचिवम् अवदत्—अयं संन्यासी मम मतेन साक्षात् पशुः अस्ति, यतः सः शिष्टाचारात् अनभिज्ञः अस्ति। सचिवः तम् यतिम् उपेत्य उवाच—"तव निकटे एव गतस्य राज्ञः कथं त्वया प्रणामः न कृतः? अतः त्वं मे प्रमत्तः इव भासि। इदम् आकर्ण्य सः प्रत्यवदत्—"ये नृपस्य-प्रसादनाय उत्सुकाः सन्ति ते एव नृपं स्तुवन्ति। तम् प्रति चाटु वचनानि अपि वदन्ति, तं परितः लाङ्गूलचालनं कुर्वन्ति च" इति मद्-वचनात् सः राजा वाच्यताम्।

प्रश्नाः–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) यतिना सम्यक् कः न सत्कृतः ?

(*ii*) राज्ञः मतेन संन्यासी साक्षात् कः आसीत् ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) सचिवः यतिम् उपेत्य किम् अवदत् ?

(*ii*) सचिवम् आकर्ण्य सः यतिः किं प्रत्यवदत् ?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'राज्ञः' इति पदस्य विशेषणपदं चित्वा लिखत।

(क) गतस्य (ख) कथं (ग) त्वया (घ) सः

(*ii*) 'यतः सः शिष्टाचारात् अनभिज्ञः अस्ति।' अस्मिन् वाक्ये 'सः' पदं कस्मै प्रयुक्तम् ?

(क) संन्यासी (ख) संन्यासिने (ग) संन्यासिनाम् (घ) संन्यासीम्

(*iii*) 'अधिवसति स्म' इति क्रियायाः कर्तृपदं किम् ?

(क) कश्चित् (ख) एकं (ग) वनं (घ) संन्यासी

(*iv*) अनुच्छेदे 'किञ्चित्' पदस्य कः पर्यायः आगतः ?

(क) ईषद् (ख) अपि (ग) तेन (घ) असौ

IV. अस्याः कथायाः समुचितं शीर्षकं लिखत।

(इस कहानी का उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title of this story.)

20

वैज्ञानिकाः सञ्चारसाधनेषु प्रतिदिनं नवीनतमान् आविष्कारान् कुर्वन्ति येन सन्देश-प्रेषणे अधिकतमा सुविधा स्यात्। चल दूरभाष यन्त्रम् एतादृशम् एव लोकप्रियं यन्त्रम् अस्ति। बालाः, वृद्धाः, युवकाः, पुरुषाः, महिलाः, नागराः, ग्रामीणाश्च सर्वेषामपि कर्णाभूषणम् एतत् जातम्। यानारूढाः कार्यालयरताः, पथिकाः, सभायां श्रोतारः वक्तारश्च अस्य ध्वनिं श्रुत्वा वार्तामग्नाः भवन्ति। अविवेकपूर्णः अस्य प्रयोगः कार्येषु व्यवधानं करोति। मार्गेषु दुर्घटनाः भवन्ति। सभासु, कक्षासु, कार्यालयेषु मार्गेषु च अव्यवस्था भवति। सत्यम् अस्ति यत् आविष्कारः कदापि न हानिकरः, परन्तु तस्य दुरुपयोगेन जीवनस्य शान्तिः नश्यति। ते एव बुद्धिमन्तः ये विज्ञानस्य सदुपयोगं कुर्वन्ति।

प्रश्नाः–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) वर्तमानकाले किं लोकप्रियं सञ्चारसाधनम्?

(*ii*) आविष्कारस्य दुरुपयोगेन कस्य शान्तिः नश्यति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) के खलु बुद्धिमन्तः?

(*ii*) चलदूरभाषयन्त्रं कीदृशं साधनम् अस्ति?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) "सन्देश-प्रेषणे अधिकतमा सुविधा स्यात्" अत्र किं पदं विशेषणम् ?

(क) सुविधा (ख) प्रेषणे (ग) अधिकतमा (घ) सन्देश

(*ii*) "तस्य दुरुपयोगेन जीवनस्य शान्तिः नश्यति" अत्र 'तस्य' पदं कस्मै प्रयुक्तम् ?

(क) आविष्काराय (ख) आविष्कारः (ग) आविष्कारेण (घ) आविष्कारम्

(*iii*) 'वार्तामग्नाः भवन्ति' इति क्रियायाः कर्तृपदं किम्?

(क) श्रोतारः (ख) मार्गेषु (ग) कार्यालयाः (घ) मार्गाः

(*iv*) 'लाभकरः' इति पदस्य कः विपर्ययः अत्र आगतः?

(क) सुकरः (ख) दुष्करः (ग) हानिकरः (घ) शान्तिकरः

IV. अस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत।

(इस अनुच्छेद के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this paragraph.)

बोर्ड परीक्षासु आगताः अपठित अनुच्छेदाः

1

क्रोधः मनुष्यस्य प्रधानः वैरी अस्ति। अस्माकं शास्त्रेषु वर्णितं यत् 'क्रोधः सुदुर्जयः शत्रुः' इति। समाजे एतादृशाः विरलाः एव जनाः भवन्ति, ये क्रोधं न कुर्वन्ति। क्रोधी मनुष्यः सदा कष्टम् अनुभवति। क्रोधवशात् उन्मत्तः भूत्वा सः अन्यान् पीडयति। बहवः अपराधिनः क्रोधस्य कारणात् एव अपराधं कुर्वन्ति। क्रोधः प्रायः क्षणिकः भवति। ये क्षणिकं क्रोधं वशीकुर्वन्ति, ते सदा सुखिनः भवन्ति। अतः क्रोधं विहाय जनाः क्षमाशीलाः भवन्तु। क्रोधान्धः जनः पूर्वं तु अपराधं करोति, पश्चात् च पश्चात्तापं करोति। क्रोधवशाद् अपराधकरणेन मानवः पापयुक्तः भवति। समस्तानां पापानां मूलकारणं क्रोधः एव अस्ति। क्रोधः सचित्तानाम् अपि तपसां विनाशं करोति। अतः क्रोधः सर्वथा त्याज्यः। *[CBSE 2008]*

प्रश्नाः–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) क्रोधी मनुष्यः किम् अनुभवति?

(*ii*) मनुष्यस्य प्रधानः वैरी कः अस्ति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) शास्त्रेषु किं वर्णितम् अस्ति?

(*ii*) कः पश्चात्तापं करोति?

III. निर्देशानुसारं शुद्धम् उत्तरं प्रदत्त-विकल्पेभ्यः चित्वा लिखत। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'अपराधं कुर्वन्ति' क्रियापदस्य कर्तृपदम् अत्र किमस्ति?

(क) क्रोधिनः (ख) अपराधिनः (ग) जनाः (घ) क्रोधस्य

(*ii*) 'शत्रुः' इति पदस्य पर्यायपदं गद्यांशे किम् प्रयुक्तम्?

(क) प्रधानः (ख) त्याज्यः (ग) वैरी (घ) अपराधिनः

(*iii*) 'समस्तानां' इति विशेषणपदस्य विशेष्यपदं किमस्ति?

(क) सुखिनः (ख) पापयुक्तः (ग) पापानां (घ) मूलकारणं

(*iv*) 'ये क्रोधं न कुर्वन्ति।' अत्र 'ये' सर्वनामपदं केभ्यः प्रयुक्तम्?

(क) जनेभ्यः (ख) क्रोधेभ्य (ग) क्षमाशीलेभ्यः (घ) सुखिभ्यः

IV. गद्यांशस्य समुचितं शीर्षकं लिखत।

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

2

एकदा रामकृष्णपरमहंसस्य पार्श्वे विवेकानन्दः आगत्य अवदत्–"मया श्रुतम् यत् भवतः समक्षं भगवती आगच्छति तथा च भवता सह वार्तालापम् अपि करोति।" रामकृष्णः अवदत्-आम्, आगच्छति, यथा त्वं मया सह वार्तालापं करोषि तथैव अहं तया सह वार्तां करोमि।

विवेकानन्दः अपृच्छत्-माता कदा आगच्छति? यदा तस्याः इच्छा भवति तदा आगच्छति इति रामकृष्णः अवदत्। ततः विवेकानन्दोऽवदत्-स्वामिन्। एकां कृपां करोतु, यदा सा आगच्छेत् सा मम गृहेऽपि आगच्छेत् इति तस्यै निवेदयतु। तथास्तु, परन्तु तव गृहसंकेतः कः? इति रामकृष्णः अपृच्छत्। विवेकानन्दः स्वगृहसंकेतम् अदर्शयत्। रामकृष्णः अवदत्-एषः तु तव निवास-संकेतः त्वम् आत्मनः संकेतं दर्शय यत्र माता आगच्छेत्। *[CBSE 2008]*

प्रश्नाः–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) विवेकानन्दः कस्य पार्श्वे गतवान्?

(*ii*) रामकृष्णस्य समक्षं का आगच्छति स्म?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) विवेकानन्दः मात्रे किं निवेदयितुं रामकृष्णम् अवदत्?

(*ii*) एकां कृपां करोतु इति कः अवदत्?

III. निर्देशानुसारं शुद्धम् उत्तरं प्रदत्तविकल्पेभ्यः चित्वा लिखत। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'करोषि' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

(क) विवेकानन्दः (ख) भवान् (ग) भगवती (घ) त्वम्

(*ii*) 'दर्शयति स्म' इत्यर्थे गद्यांशे किं पदं प्रयुक्तम्?

(क) समक्षं (ख) अदर्शयत् (ग) दर्शय (घ) निवेदयतु

(*iii*) 'यथा त्वं मया सह वार्तालापं करोषि' अस्मिन् वाक्ये 'मया' सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) भगवत्यै (ख) विवेकानन्दाय (ग) गृहसंकेताय (घ) रामकृष्णाय

(*iv*) 'स्वामिन्! एकां कृपां करोतु' अत्र वाक्ये विशेषणपदं किम्?

(क) स्वामिन् (ख) एकाम् (ग) कृपाम् (घ) करोतु

IV. अस्य अनुच्छेदस्य कृते समुचितं शीर्षकं लिखत।

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

3

अहम् एकः छिन्नः द्रुमः अस्मि। ह्यः वने एकः नरः आगच्छत्। सः काष्ठाय मम शरीरम् अच्छिन्दत्। छेदनेन मे शरीरे अनेके व्रणाः जाताः। छुरिकायाः प्रहारेण शरीरात् अश्रुरूपाः जलबिन्दवः अपतन्। अकथनीया मम पीडा। हृदयं विदीर्णं जातम्। अश्रुभिः कण्ठः अवरुद्धः। मम अन्तकालः समीपे एव तिष्ठति। काष्ठानि एकत्रीकृत्य सः तु अगच्छत्। परं कोऽस्ति अत्र व्यथाकथाश्रवणाय? वृक्षान् छित्त्वा नरः प्रकृतिमातुः अंगानि नाशयति। इन्धनाय, कर्गदपत्राय, भवननिर्माणाय मम काष्ठस्य प्रयोगः भवति। किन्तु कुतः मम पत्राणि, पुष्पाणि कुतः च रोगनिवारणाय ओषधयः? निराश्रिताः भविष्यन्ति आश्रिताः खगाः। पन्थानः च छायाहीनाः भविष्यन्ति। आतपेन तप्तः श्रान्तः पथिकः अधुना कुत्र गमिष्यति? मम जीवने पुनः वसन्तर्तुः न आगमिष्यति। *[CBSE 2009]*

प्रश्नाः–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) छेदनेन वृक्षस्य किं विदीर्णं जातम्?

(*ii*) नरः किमर्थं द्रुमस्य शरीरम् अच्छिन्दत्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) वृक्षस्य काष्ठप्रयोग: कुत्र-कुत्र भवति?

(*ii*) निराश्रिता: के भविष्यन्ति?

III. निर्देशानुसारं शुद्धम् उत्तरं चित्वा लिखत। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'आतपेन तप्त: पथिक: कुत्र गमिष्यति?' अस्मिन् वाक्ये विशेषणपदम् किम्?

(क) आतपेन (ख) कुत्र (ग) पथिक: (घ) तप्त:

(*ii*) 'अकथनीया मम पीडा' अत्र 'मम' सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) वनाय (ख) नराय (ग) खगाय (घ) द्रुमाय

(*iii*) 'नाशयति' इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदम्?

(क) पथिक: (ख) वृक्ष: (ग) नर: (घ) स:

(*iv*) 'आश्रिता:' अस्य किं विपरीतार्थकं पदं गद्यांशे प्रयुक्तम्?

(क) निराश्रिता: (ख) अश्रुरूपा: (ग) छायाहीना: (घ) व्रणा:

IV. अस्य गद्यांशस्य समुचितं शीर्षकं लिखत।

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

4

विद्या मानवस्य तृतीयं ज्ञानचक्षु:। अनया नीरक्षीरविवेकी भवति मानव:। विद्यादीपेनाज्ञानान्धकारो विनश्यति। धर्माधर्मयो: विद्याऽविद्ययोश्च विवेचनं सुकरं भवति। विद्ययैव मानव: प्रगते: शिखरमारोढुं शक्नोति। शिक्षा यथा पुरुषेभ्य: श्रेयस्करी वर्तते, तथैव स्त्रीभ्योऽपि शिक्षाया: महती आवश्यकता भवति।। अशिक्षिता नारी तु पुरुषस्य वास्तविका सहायिका भवितुं नार्हति। नार्या: समाजे महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति। यो हस्त: शिशुदोलां चालयति स एव संसारोपरि शासनं करोतीदं कथनमक्षरश: सत्यम्। माता यादृशी भवति सन्ततिरपि तादृशी एव। यदि नार्य: शिक्षिता: सन्ति तर्हि ता: स्वपुत्राणां पालनं शिक्षणं च सुचारु रूपेण करिष्यन्ति।

[*CBSE 2010*]

प्रश्ना:–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) कया मानव: नीरक्षीरविवेकी भवति?

(*ii*) केन अज्ञानान्धकारो विनश्यति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) शिक्षिता: नार्य: किं कर्तुं समर्था: भविष्यन्ति?

(*ii*) मानवस्य तृतीयं ज्ञानचक्षु: किम्?

III. निर्देशानुसारं शुद्धम् उत्तरं प्रदत्तविकल्पेभ्य: चित्वा लिखत। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'महती' इति पदं कस्य विशेषणम्?

(क) विद्याया: (ख) मातु: (ग) आवश्यकताया: (घ) शिक्षाया:

(*ii*) 'नेत्रम्' इत्यर्थे अत्र किं पदं प्रयुक्तम्?

(क) चक्षु: (ख) दीपम् (ग) ज्ञानम् (घ) सुकरम्

(*iii*) 'ज्ञानम्' इत्यस्य किं विलोमपदं गद्यांशे प्रयुक्तम्?

(क) अशिक्षा (ख) अविद्या (ग) अज्ञानम् (घ) अधर्मः

(*iv*) 'करिष्यन्ति' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किमस्ति?

(क) शिक्षिताः (ख) नार्यः (ग) विद्याविहीनाः (घ) मातरः

IV. अस्य गद्यांशस्य समुचितं शीर्षकं लिखत।

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

5

भारतदेशस्य प्रमुखपर्वसु विजयादशम्याः प्रमुखं स्थानमस्ति। आश्विनमासे शुक्लपक्षे दशम्यां तिथौ एषः उत्सवः भवति। प्रायशः एषः अक्तूबर मासे मान्यते। अस्मिन् काले वर्षर्तुः समाप्तः भवति। अतः सर्वेषां कृते एषः उत्सवः स्वच्छतादिवसः भवति। उत्सवात् पूर्वेषु दशदिवसेषु प्रतिस्थानं प्रतिनगरं रामलीलायाः प्रदर्शनं क्रियते। अस्मिन् मेलके विशेषतः आमोद-प्रमोदः भवति। राम-रावणादीनां रूपं धारयित्वा पात्राणि प्रदर्शयन्ते। अनेनोत्सवेन वयं जानीमः यत् 'सत्यं सदा विजयते, पापम् अधर्मः च सदा पराजितः भवति।'

[*CBSE 2010*]

प्रश्नाः–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) अक्तूबरमासे कः ऋतुः समाप्तः भवति?

(*ii*) पात्राणि केषां रूपं धारयित्वा प्रदर्शयन्ते?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) विजयादशमी अस्मान् किं शिक्षयति?

(*ii*) विजयादशमी कदा मान्यते?

III. निर्देशानुसारं शुद्धम् उत्तरं प्रदत्तविकल्पेभ्यः चित्वा लिखत। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'अस्मिन् मेलके विशेषतः ....।' इति वाक्ये 'अस्मिन्' इत्यस्य किं विशेष्यपदमस्ति?

(क) विशेषतः (ख) अस्मि (ग) आमोद-प्रमोदः (घ) मेलके

(*ii*) 'जानीमः' क्रियायाः कर्तृपदं किम्?

(क) सत्यं (ख) पापम् (ग) वयम् (घ) सदा

(*iii*) 'प्रायशः एषः अक्तूबरमासे मान्यते' इति वाक्ये 'एषः' इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) कालाय (ख) भारताय (ग) उत्सवाय (घ) मासाय

(*iv*) गद्यांशे 'आरम्भः' इत्यस्य कः विपर्ययः प्रयुक्तः?

(क) पराजितः (ख) अधर्मः (ग) समाप्तः (घ) विजितः

IV. अस्य गद्यांशस्य समुचितं शीर्षकं लिखत।

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

6

अधुना संसारः युद्धस्य भयेनाक्रान्तः रुग्ण इव प्रतिभाति। साम्प्रतम् इदं जगत् युद्धेन इत्थं पीडितम् अस्ति यथा कस्मिंश्चिदपि काले नाभवत्। समर्थाः देशाः अन्यान् न विगणयन्ति। रूस, अमेरिका, फ्रांस, जर्मनी, चीनादि देशाः परस्परं युद्धस्य वातावरणं सृजन्ति। स्वयं युद्धे न रमन्ते किन्तु अपरान् युद्धार्थं प्रेरयन्ति। युद्धं सदा विनाशकारकं भवति। ये देशाः जयन्ति, तेऽपि अपारधन-जनहानिं सहन्ते। यदा युद्धं भविष्यति, तदा संसारे भयङ्करः विनाशः भविष्यति। आदर्शवादिनः जनाः युद्धं वर्जयित्वा शान्तिस्थापनार्थं प्रयतन्ते। *[CBSE 2011]*

प्रश्नाः–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) कीदृशाः देशाः अन्यान् न विगणयन्ति?

(*ii*) शान्तिस्थापनार्थं के प्रयतन्ते?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) रूस, अमेरिकादयः देशाः किं कुर्वन्ति?

(*ii*) संसारः कस्य भयेन आक्रान्तः?

III. निर्देशानुसारं शुद्धम् उत्तरं प्रदत्तविकल्पेभ्यः चित्वा लिखत। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'जयन्ति' इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदम्?

(क) अन्याः (ख) देशाः (ग) रुग्णाः (घ) भयाक्रान्ताः

(*ii*) 'इदानीम्' इति अव्ययस्य किं पर्यायपदमत्र प्रयुक्तम्?

(क) अधुना (ख) तदा (ग) ये (घ) देशाः

(*iii*) 'भयङ्करः' इत्यस्य किं विशेष्यपदम्?

(क) युद्धम् (ख) विनाशः (ग) शान्तिः (घ) देशाः

(*iv*) 'नाशयन्ति' इत्यस्य अनुच्छेदे किं विपर्ययं पदं प्रयुक्तम्?

(क) सृजन्ति (ख) नश्यन्ति (ग) सरन्ति (घ) परिसृजन्ति

IV. अस्य गद्यांशस्य समुचितं शीर्षकं लिखत।

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

7

प्रत्येकं कार्यस्य समयः निश्चितः वर्तते। प्रथमः बाल्यकालः विद्यायाः उपार्जनाय निश्चितः अस्ति द्वितीयः यौवनकालः धनार्जनाय, तृतीयः वार्धक्यस्य आरम्भकालः पुण्यं कर्तुं निश्चितः वर्तते एषु कालेषु यः मनुष्यः उचितं कार्यं न सम्पादयतिः, सः चतुर्थे वयसि किं करिष्यति? वृद्धः भूत्वा किमपि कर्तुम् असमर्थः भवति अतः बुद्धिमद्भ्यः छात्रेभ्यः इदम् उचितं यत् ते समये समस्तं कार्यं कुर्वन्तु, क्षणम् अपि कालं व्यर्थं न यापयन्तु। इत्थं करणेन यथावसरं ते विद्वांसः भविष्यन्ति, संसारे उन्नतिं कृत्वा यशः धनं च लब्ध्वा सुखिनः भविष्यन्ति। *[CBSE 2013]*

प्रश्नाः–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) प्रत्येकं कार्यस्य किं निश्चितः वर्तते?

(*ii*) यौवनकालः किमर्थं भवति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) किम् कृत्वा छात्राः सुखिनः भविष्यन्ति?

(*ii*) के कालं व्यर्थं न यापयन्तु?

III. निर्देशानुसारं शुद्धम् उत्तरं प्रदत्तविकल्पेभ्यः चित्वा लिखत। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'ते' इति सर्वनाम शब्दः कस्मै प्रयुज्यते?

(क) समयाय (ख) मनुष्या (ग) छात्रेभ्यः (घ) कार्येभ्यः

(*ii*) 'छात्रेभ्यः' इति विशेष्यपदस्य विशेषणपदं किम्?

(क) असमर्थ (ख) विद्वांसः (ग) सुखिनः (घ) बुद्धिमद्भ्यः

(*iii*) 'वर्तते' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

(क) समयः (ख) प्रत्येकम् (ग) कार्यस्य (घ) निश्चितः

(*iv*) 'पण्डिताः' इति अर्थे अत्र किं पदं प्रयुक्तम्?

(क) सुखिनः (ख) विद्वांसः (ग) यशः (घ) वयः

IV. अस्य गद्यांशस्य समुचितं शीर्षकं लिखत।

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

8

संस्कृतभाषा भारतवर्षस्य संस्कारभाषा। भारते संस्कृतभाषायाः प्रतिदिनं विविधसंस्कारकार्येषु प्रयोगः भवति। एतस्याः अनेकासु विशेषतासु इयम्, अन्यतमा विशेषता यत् अस्याः वाङ्मये विद्यमानाः सूक्तयः अभ्युदयाय प्रेरयन्ति। अतएव वयं भारतप्रशासनस्य विभिन्नेषु विभागेषु ध्येय-वाक्यरूपेण एतेषां प्रयोगं पश्यामः। भारतशासनस्य मुद्रायाम् अङ्कितं वाक्यं 'सत्यमेव जयते' संस्कृतस्य महत्त्वम् उद्भावयति। जीवनबीमानिगमस्य चिह्ने श्रीमद्भगवद्गीतायाः 'योगक्षेमं वहाम्यहम्' पद्यांशः अस्य शोभाम् द्विगुणयति भारतीयवायुसेनायाः चिह्ने लिखितं ध्येयवाक्यं 'नभः स्पृशं दीप्तम्' संस्कृत-भाषायाः गौरवगाथां प्रकटयति। [*CBSE 2014*]

प्रश्नाः–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) काः अभ्युदयाय प्रेरयन्ति?

(*ii*) कस्य विभागेषु धयेयवाक्यानां प्रयोगः भवति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) कुत्र लिखितं ध्येयवाक्यं संस्कृतभाषायाः गौरवगाथां प्रकटयति?

(*ii*) विविधसंस्कारकार्येषु कस्याः प्रयोगः भवति?

III. निर्देशानुसारं शुद्धम् उत्तरं प्रदत्तविकल्पेभ्यः चित्वा लिखत। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'उद्भावयति' क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

(क) वाक्यम् (ख) महत्त्वम् (ग) प्रयोगं (घ) पद्यांशः

(*ii*) 'वर्धयति' इति क्रियापदस्य पर्यायपदं गद्यांशे किं प्रयुक्तम्?

(क) प्रकटयति (ख) द्विगुणयति (ग) उद्भावयति (घ) प्रेरयति

(*iii*) 'विद्यमाना:' विशेषणपदस्य विशेष्यपदं किम्?

(क) सूक्तय: (ख) विशेषता (ग) अन्यतमा (घ) अस्या:

(*iv*) 'एतस्या:' सर्वनामपदं कस्मै प्रयुज्यते?

(क) सूक्तये (ख) वाक्याय (ग) संस्कृतभाषायै (घ) संस्काराय

IV. अस्य गद्यांशस्य समुचितं शीर्षकं लिखत।

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

9

एकदा राजकुमार: सिद्धार्थ: विहारार्थम् उपवनं गत:। सहसा करुणं ध्वनिं श्रुत्वा स: इतस्तत: अपश्यत्। बाणेन विद्ध: एक: हंस: भूमौ पतित: आसीत्। एतत् दृष्ट्वा सिद्धार्थस्य चित्तं करुणया व्याकुलं जातम्। स: धावित्वा हंसस्य शरीरात् बाणं निष्कास्य तम् अङ्के आधारयत्। अत्रान्तरे देवदत्त: धावन् तत्र प्राप्त:। सिद्धार्थस्य हस्ते हंसं दृष्ट्वा स: उच्चै: अवदत्–"सिद्धार्थ! एष: मम हंस:। मया बाणेन निपातित:। अत: मह्यम् देहि।" सिद्धार्थ: दृढतया अवदत्–"अहं न दास्यामि। अहम् अस्य रक्षक: अस्मि।" तदा तौ विवादं कुर्वन्तौ राजसभां गतौ। राजा सर्वं वृत्तान्तम् आकर्ण्य आदिशत्–"यस्य पार्श्वे हंस: आगमिष्यति तस्यैव भविष्यति।" हंस: सिद्धार्थस्य समीपं गतवान्। सत्यमिदम्-**भक्षकात् रक्षक: श्रेयान्।** [*CBSE 2015*]

प्रश्ना:–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) विवादं कुर्वन्तौ सिद्धार्थदेवदत्तौ कुत्र गतौ?

(*ii*) क: सिद्धार्थस्य समीपं गतवान्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) सिद्धार्थ: उपवनं किमर्थं गत:?

(*ii*) बाणेन विद्ध: क: आसीत्?

III. निर्देशानुसारं शुद्धम् उत्तरं प्रदत्तविकल्पेभ्य: चित्वा लिखत। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'श्रुत्वा' इत्यर्थे अत्र किं पदम् प्रयुक्तम्?

(क) आकर्ण्य (ख) संश्रूय (ग) श्रुत्वा (घ) उपश्रूय

(*ii*) 'अहम् अस्य रक्षक: अस्मि।' अस्मिन् वाक्ये 'अहम्' पदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) देवदत्ताय (ख) सिद्धार्थाय (ग) नृपाय (घ) हंसाय

(*iii*) 'प्राप्त:' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

(क) सिद्धार्थ: (ख) स: (ग) देवदत्त: (घ) हंस:

(*iv*) 'ध्वनिं' इति विशेष्यपदस्य विशेषणपदं किम्?

(क) हंसस्य (ख) क्रन्दनस्य (ग) विहारार्थम् (घ) करुणं

IV. अस्य गद्यांशस्य समुचितं शीर्षकं लिखत।

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

10

अनुशासन-पालनेनैव मानवः जीवने साफल्यमधिगच्छति। बाल्ये यौवने वार्द्धक्ये चापि अनुशासनस्य आवश्यकता भवति। एवं हि गृहे विद्यालये सार्वजनिकसंस्थासु शासने सेनायां वा अनेन विना कार्यं न चलति। यदि छात्राः विद्यालये अनुशासनस्य पालनं न कुर्युः तदा तत्र अव्यवस्था भवेत्। अद्यत्वे विद्यालयेषु महाविद्यालयेषु च सर्वत्रानुशासनस्याभावः दृश्यते येन ताः संस्थाः उपद्रवाणां कलहानां च केन्द्राणि जाताः। यदि शासने अनुशासनं न भवेत् तर्हि सर्वमपि राष्ट्रं विश्रृंखलताम् गच्छेत्। अतः आत्मनः देशस्य समाजस्य च उन्नत्यै अनुशासनं नितरामावश्यकम्। [*CBSE 2016*]

प्रश्नाः–उपर्युक्तं गद्यांशं पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.)

(*i*) नरः जीवने केन साफल्यमधिगच्छति?

(*ii*) यदि छात्राः अनुशासनं न पालयेयुः तदा किं भवेत्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.)

(*i*) अनुशासनं कदा आवश्यकं भवति?

(*ii*) विद्यालयेषु कस्य अभावः दृश्यते?

III. निर्देशानुसारं शुद्धम् उत्तरं प्रदत्तविकल्पेभ्यः चित्वा लिखत। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.)

(*i*) 'वृद्धावस्थाम्' इति पदस्य किं पर्यायपदम् अत्र दत्तम्?

(क) सेनायाम् (ख) वार्द्धक्ये (ग) अद्यत्वे (घ) शासने

(*ii*) गच्छेत् इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदमत्र प्रयुक्तम्?

(क) राष्ट्रम् (ख) सर्वम् (ग) अनुशासनम् (घ) विश्रृंखलताम्

(*iii*) 'ताः संस्थाः' इतिवाक्ये किं विशेष्यपदम्?

(क) ताः (ख) संस्थाः (ग) केन्द्राणि (घ) जाताः

(*iv*) 'विफलता' इति पदस्य विलोमपदम् किम् अत्र प्रयुक्तम्?

(क) अनुशासनम् (ख) अव्यवस्था (ग) साफल्यम् (घ) कलहानाम्

IV. अस्य गद्यांशस्य समुचितं शीर्षकं लिखत।

(इस गद्यांश के लिए उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title for this passage.)

क अपठित-अवबोधनस्य विचारबिन्दवः

विषयः — अपठित-अवबोधनम् **उपविषयः — प्रश्नानि उत्तराणि च**

❑ **क्रियाकलापः — 1 : अनुच्छेद-आधारितानि प्रश्नानि तेषाञ्च उत्तराणि**

➢ **उद्देश्य ज्ञानम्** : गद्यांशस्य समुचितं पठन-पाठनम्, अर्थबोधनम्, तदाधारितानाञ्च दत्तानां प्रश्नानाम् उत्तराणि दातुं क्षमतायाः विकासः रुचेः संवर्धनञ्च।

➢ **साधनानि** : गद्यांशात् सम्बद्धं चित्रम्, मार्जनी, सुधाखण्डाः, सङ्केतयष्टिः श्यामपट्टादयः।

➢ **कौशल-विकासः** : संस्कृतभाषायाः ज्ञानेन सह अर्थग्रहण क्षमता-उत्पत्तिः, रचनात्मकं चिन्तनं एवम् आत्म-विश्लेषणस्य संवर्धनम्।

➢ **अवधिः** : होरार्धम् (30 मिनट)

➢ **विधि-व्यवस्था**

1. प्रथमं शिक्षकाः स्वयमेव सम्पूर्णं गद्यांशं पठेयुः।
2. पश्चात् एकम्-एकं कृत्वा छात्रान् पठितुं प्रेरयन्तु।
3. पुनः समस्तं गद्यखण्डं वैयाकरणिक-दृष्ट्या अवबोधयेयुः।
4. ततः तदाधरितानां दत्तानां प्रश्नानामुत्तराणि दातुम् छात्रान् प्रेरयन्तु यत् ते गद्यांशे स्थितानि उत्तराणि यच्छेयुः।
5. यदा छात्राः कठिनतायाः अनुभूतिं कुर्युः-तदा शिक्षकाः तेषां सहायतामपि कुर्वन्तु।
6. यथानिर्देशम् एकपदेन पूर्णवाक्येन च सम्यक्‌यतया एव उत्तराणि स्युः एतस्य ध्यानम् अवश्यमेव भवेत्।
7. एवमेव व्याकरणस्य (भाषिककार्यस्य) उत्तराणि अतीव धैर्येण शान्त्या च यच्छेयुः। सर्वप्रथमम् क्रिया-विशेष्य-पर्याय-विलोमानां (विपर्ययानां) च सम्यक्‌तया ज्ञानं प्रतीतं च कुर्यात्। पुनः प्रश्नोत्तराणि कुर्यात्।

❑ **शिक्षकेभ्यः निर्देशाः**

1. शिक्षकाः यथासम्भवं प्रथमं श्मामपट्टे अनुच्छेदम् अथवा प्रश्नानि लिखेयुः।
2. पुनः शिक्षकाः प्रश्नानि पृष्ट्वा छात्रान् तेषाम् उत्तरार्थं प्रेरयेयुः। यदि छात्राः उत्तराणि न दातुं शक्नुवन्ति तर्हि स्वयमेव कथयन्तु।
3. ततः परं व्याकरणिक-प्रश्नान् अपि पृष्ट्वा उत्तरार्थं छात्रान् अनुच्छेदं द्रष्टुं प्रेरयन्तु।
4. कठिन अथवा अस्पष्ट उत्तराणि श्यामपट्टे लेखयेयुः।

❑ **कक्षाकार्यम्**

1. अनुच्छेदस्य पाठं कृत्वा तस्य उपरि एकं प्रश्नं अध्यापकः पृच्छेत्।
2. अनुच्छेदस्य एकं पदं नीत्वा तस्य लकारं, वचनं पुरुषञ्च पृच्छेत्।

❑ गृहकार्यम्

छात्राः एवमेव अस्य अनुच्छेदस्य उपरि प्रश्नोत्तराणि लेखिष्यन्ति–

1. छात्राः अनुच्छेदं पठित्वा सरलप्रश्ननिर्माणं कृत्वा तस्य एकपदेन उत्तरं लिखन्तु।
2. ते पूर्णवाक्येन अपि प्रश्नानामुत्तरं लिखन्तु।

❑ मौखिकप्रश्नाः

1. अध्यापकः छात्रान् सरल प्रश्नं पृच्छतु।
2. ते कर्ता-क्रिया-अन्वितिं चापि पृच्छन्तु।

❑ निर्देशनम्

कर्ता-क्रियायाः अन्वितिः एवं पर्यायः विपर्ययश्च कथं ज्ञातं भवेत्। एतस्य कृते छात्रः प्रयत्नं कुर्यात्।

विषयः— अपठित-अवबोधनम् उपविषयः — प्रश्नानि उत्तराणि च

❑ क्रियाकलापः—2 : अनुच्छेदस्य प्रश्नोत्तरैः सार्धं व्याकरणस्य अपि ज्ञानप्रदानम्

➢ **निर्धारणम्**

1. छात्राः समस्तं गद्यांशं पठितुं शक्याः (समर्थाः) भवन्तु।
2. गद्यांशे स्थितं भावमपि ज्ञातुं छात्राः शक्नुयुः।
3. सामान्य व्याकरणिक ज्ञानेन 'भाषिककार्यम्' इति शीर्षकान्तर्गतानां प्रश्नानाम् उत्तराणि अपि ते दातुं समर्थाः भवेयुः।

➢ **साधनानि** : गद्यांशात् सम्बद्धं चित्रम्, मार्जनी, सुधाखण्डाः, सङ्केतयष्टिः श्यामपट्टादयः।

➢ **कौशल-विकासः** : गद्यांशस्य अर्थज्ञानेन सह अभिव्यक्तेः कौशलमपि विकसितं भवेत्। शब्दानाम् उत्पत्तिः, प्रकृतिः, समविषय पदानां निर्माणम् तेषां चयनञ्चापि ज्ञातुं समर्थः करणम्।

➢ **अवधिः** : होरार्धम् (30 मिनट)

➢ **विधि-व्यवस्था**

1. शिक्षकाः छात्रान् अपठितं गद्यांशं पठितुं प्रेरयन्तु। पुनः यथासम्भवं स्व सहायतामपि यच्छेयुः।
2. मध्ये-मध्ये कठिन शब्दानां पङक्तीनाञ्च भावम्, अर्थ सारं च छात्रान् अवबोधयेयुः।
3. यदि सम्भवं भवेत् तर्हि श्यामपट्टे अपि वर्तनी शोधयितुं शब्दान् लिखित्वा छात्रान् अवबोधयेयुः।
4. उत्तराणि प्रश्ननिर्देशानुसारमेव भवेयुः एतस्यापि ध्यानम् आवश्यकमस्ति।
5. व्याकरणिकप्रश्नाः अधिकतरं सामान्य ज्ञाने आधारिताः भवन्ति अतः सामान्य व्याकरणस्य ज्ञानम् अतीव आवश्यकं वर्तते।

❑ शिक्षकेभ्यः निर्देशाः

1. गुरुजनाः छात्रान् गद्यांशं बोधयित्वा पाठयित्वा च निर्देशानुसारं प्रश्नान् तेषाम् च उत्तराणि लेखितुं प्रेरयिष्यन्ति।
2. ध्यातव्यम् यत् उत्तराणि निर्देशानुसारमेव भवेयुः। अधिकं न्यूनं वा उत्तरम् अशुद्धं भविष्यति।
3. 'भाषिककार्यम्' इत्यस्य प्रश्नोत्तराणां कृते शिक्षकाः छात्रान् व्याकरणं प्रति प्रेरयन्तु; यथा—वाक्ये कः कर्ता अस्ति का च क्रिया? कस्य शब्दस्य पर्यायः विलोमः च कः कः भवितुं शक्नोति। इत्यस्य ज्ञानं दत्त्वा तेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि दातुं प्रेरयिष्यन्ति।

❑ कक्षाकार्यम्

छात्राः परस्परं विचारं कृत्वा प्रश्नानाम् निर्माणं करिष्यन्ति। ते न्यूनतमं द्वि-त्रि प्रश्नान् लेखिष्यन्ति।

❑ गृहकार्यम्

छात्राः अनेन प्रकारेण एव अन्यानि प्रश्नोत्तराणि अपि कृत्वा आनेष्यन्ति। छात्राः पञ्च-सप्त प्रश्नानाम् उत्तराणि अवश्यमेव लिखेयुः।

❑ मौखिकप्रश्नाः

कक्षायां छात्राः अन्यानपि प्रश्नान् करिष्यन्ति—

1. एकपदेन पूर्णवाक्येन च।
2. भाषिककार्यम् अपि पृच्छेयुः।
3. अस्य अनुच्छेदस्य शीर्षकः कः ?

❑ निर्देशनम्

1. अनेन प्रकारेण अन्यमपि गद्यांशम् अन्वेष्टुं छात्रान् शिक्षकाः प्रेरयन्तु। येन छात्राः तेषां प्रश्नानां निर्माणेऽपि समर्थाः भवेयुः।
2. छात्रैः अतीतं कार्यं दृष्ट्वा गुरवः तेषां कृते उत्साह-वर्धनार्थं तालिका वादनमपि कारयन्तु।
3. यथासम्भवं च स्व पक्षतः प्रश्ननिर्माणं कृत्वा छात्रान् उत्तराणि दातुं प्रेरयन्तु अपि।

विषयः— अपठित-अवबोधनम् उपविषयः —प्रश्नानि उत्तराणि च

❑ क्रियाकलापः—3 : गद्यांशाधारिताः प्रश्नोत्तराणि

➢ निर्धारितम् उद्देश्यम्

1. छात्राणां रुचिं संस्कृतं प्रति वर्धनम्।
2. छात्राः संस्कृतस्य पठनम्, श्रवणं भाषणञ्च कर्तुं समर्थाः भवेयुः।
3. वार्तालापेऽपि ते समर्थाः भवेयुः।
4. गद्यांशे व्याकरणबिन्दुम् अपि ज्ञातुं शक्नुयुः।

➢ साधनानि : गद्यांशात् सम्बद्धं चित्रम्, मार्जनी, सुधाखण्डाः, सङ्केतयष्टिः श्यामपट्टादयः।

➢ कौशल-विकासः :

1. अनुच्छेदस्य अर्थं ज्ञात्वा तस्य विषयस्य ज्ञानं प्राप्तुं छात्राः समर्थाः भविष्यन्ति।
2. अनुच्छेदात् स्वजीवनपरकं मूल्यम् अपि ते ग्रहीष्यन्ति।

➢ अवधिः : होरार्धम् (30 मिनट)

➢ विधि-व्यवस्था

1. प्रथमं कक्षायाः विभाजनं द्वि-त्रि वा वर्गेषु कुर्यात्। तत्पश्चात् वारं-वारं यथाक्रमं प्रत्येकं छात्राणाम् उच्चारणस्य परीक्षणं कुर्यात्।
2. अनुच्छेदात् पर्यायस्य विपर्ययस्य (विलोमस्य) च चयनं गृहे सम्यक् स्थित्वा एव कुर्यात्।
3. सहैव विशेषण-विशेष्य, कर्ता-क्रिया-चयनम् अपि कर्तव्यम्।
4. प्रश्नानाम् उत्तराणि गद्यांशे एव भवन्ति अतः ध्यानं दत्त्वा एकम्-एकं शब्दं पठेत्।
5. यदा प्रश्नानाम् उत्तराणि स्पष्टानि भवेयुः तदैव उत्तरपुस्तिकायाम् तानि लिखेयुः।

❑ शिक्षकेभ्यः निर्देशाः

1. शिक्षकमहोदयाः सर्वप्रथमम् अनुच्छेदस्य वाचनं छात्रैः कारयेयुः। मध्ये-मध्ये च स्व-सहायतया छात्राणाम् उत्साहं रुचिं च वर्धयेयुः।

2. तत्पश्चात् दत्तानां प्रश्नानां निर्देशानुसारेण उत्तरं दातुं छात्रान् प्रेरितान् ते कुर्वन्तु। येन छात्राः निर्विघ्नं तानि उत्तरन्तु।
3. 'भाषिककार्यम्' इति प्रश्नानाम् उत्तरं दातुम् अपि शिक्षकाः छात्राणाम् सामान्यरुचिं जाग्रीषेयुः; यथा—पर्यायः, विलोमः (विपर्ययः), कर्ता-क्रिया-अन्विति: विशेषण-विशेष्य-चयने च ते समर्थाः भवेयुः। सुष्ठुरूपेण उत्तराणि दातुम् अपि ते समर्थाः भवेयुः।
4. छात्राः शिक्षकस्य सहायतया कक्षायाम् एवं प्रश्ननिर्माणं कृत्वा प्रक्ष्यन्ति।

❑ कक्षाकार्यम्

कक्षायां छात्राः प्रश्ननिर्माणं करिष्यन्ति।

1. छात्राः एकं वाक्यं नीत्वा तस्य एकपदेन पूर्णवाक्येन वा प्रश्नोत्तराणि निर्माण लेखिष्यन्ति।
2. भाषिककार्यम् अपि ते भवेयुः।

❑ गृहकार्यम्

एवमेव छात्राः अस्य अनुच्छेदस्य उपरि प्रश्नोत्तराणि करिष्यन्ति; **यथा—**

1. एकं क्रियापदं नीत्वा तस्य मूलधातुः / पुरुषः / वचनं लकारञ्च लिखन्तु।
2. स्वयमेव प्रश्ननिर्माणं कृत्वा तस्य उत्तरम् अपि लिखन्तु।

❑ शीर्षक-प्रदानम्

अनुच्छेदं पूर्णरूपेण शान्तया (शान्तिपूर्वकं) पठित्वा यस्य विषयस्य वर्णनं तस्मिन् गद्यांशे अस्ति तद् एव शीर्षकं भविष्यति।

❑ मौखिकप्रश्नाः

छात्राः शिक्षकस्य सहायतया कक्षायाम् एवं प्रश्ननिर्माणं कृत्वा प्रक्ष्यन्ति; **यथा—**

1. छात्राः एकं पदं नीत्वा तस्यार्थे प्रश्नवाचकं पदं लिखन्तु।
2. एकं वाक्यं नीत्वा तस्य उत्तरमपि लिखन्तु।

❑ निर्देशनम्

1. एवमेव अन्य-गद्यांशस्य अपि अभ्यासाय प्रयत्नं कुर्यात्।
2. स्व ज्ञान-कौशलाभ्याम् अन्यः गद्यांशोऽपि रचयन्तु।

विषयः— अपठित-अवबोधनम् उपविषयः — प्रश्नानि उत्तराणि च

❑ क्रियाकलापः—4 : अनुच्छेदस्य प्रश्नोत्तरैः सह व्याकरणिकम् अपि ज्ञानम्

➢ **अवधिः** : होरार्धम् (30 मिनट)

➢ **सरल उद्देश्यम्**

1. छात्राणां पठन-पाठन-शैल्याः परिमार्जनम्।
2. संस्कृतस्य स्वयमेव पठनं कृत्वा अर्थम् अपि जानीयात्।
3. भाषाकौशलस्य अपि विकासः।

➢ **साधनानि** : श्यामपट्टः, सुधाखण्डाः, सङ्केतयष्टिः, मार्जनी, गद्यांशात् सम्बद्धं चित्रम् इत्यादयः।

➢ **कौशल-विकासः** :

1. लेखनशैल्याः विकासः भविष्यति।
2. वाक्यविन्यासस्य योग्यता अपि भविष्यति।

➢ **विधि-व्यवस्था**

1. सर्वप्रथमं छात्रान् त्रि-चतुर्-पञ्च वा वर्गेषु विभाजनं कुर्यात्। ततः दत्ते गद्यांशे ध्यानं दत्त्वा चिन्तनं कुर्यात्। प्रत्येकं शब्दस्य अर्थचिन्तनं कृत्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखेत्।
2. प्रयत्नं कुर्यात् यत् प्रश्नानाम् उत्तराणि क्रमबद्धानि भवेयुः।
3. शिक्षकमहोदयः सर्वप्रथमम् अनुच्छेदस्य वाचनं कारयेत् तत्पश्चात् तस्य अर्थ ज्ञातुं छात्रान् प्रोत्साहितान् करोतु।
4. ततः ''एकपदेन उत्तरत'' इति निर्देशानुसारेण उत्तराणि एकपदे एव भवेत् इति कार्याय छात्रान् प्रेरयेत्। द्वि-त्रि-चतुर् वा पदेषु न दद्यात्।
5. पुनः ''पूर्णवाक्येन उत्तरत'' इत्यनयोः प्रश्नयोः उत्तरेऽपि पूर्णवाक्ये एव दद्यात्। शीघ्रतावशात् एकपदे न लिखेत् अन्यथा पूर्णाङ्कः न प्राप्स्यति।
6. ''भाषिककार्यम्'' इत्यस्य प्रश्नस्य अपि उत्तरं दानात् पूर्वं प्रश्नं सुष्ठुरूपेण पठेत् तथा प्रश्नानुसारेण एवं उत्तराणि लिखेत्।

❑ शिक्षकाय निवेदनम्

1. एवमेव द्वि-त्रि-वा अनुच्छेदस्य सङ्ग्रहं कर्तुम् छात्रेभ्यः कथयेत्। ते तानि पठित्वा अवबोध्य च तेषां उपरि प्रश्नानाम् निर्माणं करिष्यन्ति।
2. एवमेव तेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखित्वा अपि नेष्यन्ति।
3. शिक्षकाः तान् अवलोकयिष्यन्ति।
4. छात्राः यत् कार्यं कृत्वा कक्षायां आनेष्यन्ति तस्य अवलोकनं शिक्षकाः विद्यालये अवश्यमेव करिष्यन्ति। एवं स्व हस्ताक्षरमपि कृत्वा छात्रान् प्रोत्साहितम् अपि करिष्यन्ति।

❑ कक्षागतंकार्यम्

1. अनुच्छेदं पाठयित्वा छात्रान् सरल प्रश्नमपि शिक्षकाः पृच्छन्तु।
2. ते एकं पदं चित्वा तस्य लिङ्गं / वचनम् / कारकं पृच्छन्तु।

❑ गृहकार्यम्

1. छात्राः वाक्येषु स्थितान् पदान् नीत्वा तेषामुपरि प्रश्ननिर्माणं करिष्यन्ति।
2. ते द्वि-त्रि वा पदानां पर्यायः / विपर्ययः वापि लिखन्तु।

❑ शीर्षक-लेखनम्

अनुच्छेदस्य विषयस्य अनुसारेण एव शीर्षकम् अपि लिखेत्। यस्य विषयस्य वर्णनम् अनुच्छेदे वर्तते सः एव तस्य शीर्षकः भविष्यति; **यथा**—श्रीरामस्य जीवनपरकस्य अनुच्छेदस्य शीर्षकः ''श्रीराम चरितम्'' ''श्रीरामस्य वीरता'' ''श्रीरामस्य आदर्शम् / वीरता '' (आदयः) भवितुम् अर्हति।

❑ मौखिकप्रश्नाः

छात्राः यथारुचिलिखितस्य अनुच्छेदस्य विषये शिक्षकैः सह वार्तालापमाध्ययेन सविनयं प्रश्नोत्तरेभ्यः अनुरोधं कृत्वा मौखिक प्रश्ननिर्माणम् अपि करिष्यन्ति। एवमेव तेषाम् उत्तराणि अपि दास्यन्ति।

❑ निवेदनम्

1. शिक्षकाः एवमेव अन्य लघु-मध्यम-बृहत् वा अनुच्छेदानाम् सङ्ग्रहार्थं छात्रान् प्रेरयन्तु।
2. छात्राः अन्य अनुच्छेदस्य रचनाम् अपि कुर्युः।

खण्डः 'ख'–रचनात्मकं कार्यम्   15 अङ्काः

अङ्क-विभाजनम्

(ख1) पत्रलेखनम् (दश रिक्तस्थानयुक्तं पत्रम्)	5 अङ्काः
(ख2) सङ्केताधारितम् अनुच्छेदलेखनम्/चित्रवर्णनम्	5 अङ्काः
(ख3) सरल संस्कृतेन वाक्यानाम् अनुवादः	5 अङ्काः

ख1 पत्रलेखनम् (दश रिक्तस्थानयुक्तं पत्रम्)

प्राचीन काल में पत्र-लेखन की प्रणाली आज की लेखन-प्रणाली से पूर्णतया भिन्न थी। उस समय पत्र-लेखन का आरम्भ 'स्वस्ति' या 'शुभमस्तु' से किया जाता था और प्रथम वाक्य में लिखने के स्थान (लेखक के स्थान) की सूचना देते हुए पत्र लेखक जहाँ और जिसके पास अपना पत्र भेजना चाहता था उसका उल्लेख करते हुए अपना परिचय (नाम) भी लिखता था।

परन्तु वर्तमान समय में हिन्दी भाषा में लिखे जाने वाले पत्रों के समान संस्कृत भाषा में भी पत्र लिखे जाने लगे हैं।

वर्तमान समय की शैली—

1. पत्र के दाईं ओर भेजने वाले का पूरा पता व उसके नीचे दिनांक (तिथि) लिखी जाती है; जैसे—

दयानन्द एंग्लो वैदिक विद्यालयः,
दिल्लीतः।
तिथिः 27.8.20...

2. स्थान के नाम के साथ पंचमी विभक्ति के स्थान पर 'तसिल्' प्रत्यय का भी प्रयोग किया जा सकता है; जैसे—

   फरीदाबादात् के स्थान पर फरीदाबादतः
   दिल्लीनगरात् के स्थान पर दिल्लीतः
   चण्डीगढ़नगरात् के स्थान पर चण्डीगढ़तः आदि।

3. वर्तमान समय में स्थान के साथ पंचमी विभक्ति व तसिल् प्रत्यय की जगह नपुंसकलिङ्ग/प्रथमा विभक्ति, एकवचन का प्रयोग भी होने लगा है; जैसे—

   फरीदाबादम्, दिल्ली नगरम्, चण्डीगढ़ नगरम् आदि।

4. तिथि/दिनांक लिखने में भी हिन्दी की शैली अपनाई जाती है; जैसे—

   4.8.20..., 10.5.20..., 30.7.20... और 27.8.20... आदि अन्य जानकारी निम्न **सारणी (Table)** देखकर प्राप्त की जा सकती है—

पत्र-लेखन विधि की सारणी

सम्बन्ध (नमस्कार वाचक शब्द)	आरम्भ में	अन्त में
1. पुत्र पिता को (सादरं नमोनमः, चरणारविन्देषु सादरं प्रणामः, सादरं प्रणामः)	(क) पूज्यपाद पितः ! (ख) आदरणीय पितृपाद ! (ग) पूज्यपाद पितृमहोदय ! (घ) पूज्यपादपितृमहोदयाः !	(क) भवदाज्ञाकारी पुत्रः (ख) भवतः विनीतः बालः (ग) भवदीयः प्रियः सुतः (घ) भवत्प्रियसूनुः

2. पिता पुत्र के लिए (शुभाशीर्वादम्)	प्रिय पुत्र सुरेश, चिरञ्जीव	त्वदीयः शुभचिन्तकः
3. मित्र-मित्र को (सप्रेम नमोनमः)	(क) प्रियमित्र दिनेश (ख) प्रियसुहृद् देव	(क) भवदीयं मित्रम् (ख) तव स्निग्धं मित्रम् (ग) भवद्बन्धुः (घ) स्नेहाङ्कितः
4. छोटे भाई को (शुभाशीर्वादम्) (प्रसीदतु)	(क) प्रिय भानो/प्रिय अनुज (ख) प्रियभ्रातृवर सुरेश	(क) भवदीयो भ्राता (ख) त्वदीयो भ्राता
5. बड़े भाई को (सादरं नमस्कारम्)	(क) आदरणीय भ्रातृपाद (ख) आदरणीय भ्रातः	(क) भवदीयो भ्राता (ख) भवदाज्ञाकारी
6. बहन, बड़े भाई के लिए (नमस्कारम्)	आदरणीय भ्रातः	भवदीया स्नेहाधीना भगिनी
7. बहन, छोटे भाई के लिए (शुभाशीर्वादम्)	प्रिय भ्रातः	भवदीया भगिनी
8. भाई, छोटी बहन के लिए (शुभाशीर्वादम्)	(क) आदरणीये भगिनि (ख) प्रिये भगिनि	(क) भवदीयः प्रियः भ्राता (ख) त्वदीयः प्रियः भ्राता
9. प्रधानाचार्य के लिए (चरणारविन्देषु सादरप्रणामः)	(क) मान्यवराः प्राचार्य-महोदयाः (ख) मान्य प्राचार्य महानुभाव	(क) भवताम् आज्ञाकारी शिष्यः (ख) भवतां वशंवदः (ग) श्रीमतां वशंवदः
10. प्रकाशक आदि के लिए (नमोनमः) (व्यावहारिक पत्रों में)	(क) श्रीमन् प्रकाशक महोदय	(क) भवदीयः, भवदीया (ख) भावकः

प्रार्थना-पत्रम्

1. अनुपस्थितिवशात् शुल्कदण्डक्षमायाचनापत्रम्।

(अनुपस्थिति के कारण शुल्क दण्ड की क्षमा हेतु प्रार्थना-पत्र। An application for the remission of fine due to absence.)

सेवायाम्,

श्रीमन्तः प्रधानाचार्यमहोदयाः,
सनातनधर्म-उच्चतर-माध्यमिक-विद्यालयः,
पञ्जाबी बाग, नई दिल्ली।

मान्यवराः,

भवतां सेवायां मम विनम्रं निवेदनम् अस्ति यत् गतमासस्य नवमे दिनाङ्के गृहे अनिवार्य-कार्यवशात् अहम् अवकाशम् अनादाय विद्यालये अनुपस्थितः आसम्। तेनाऽहं पञ्चाशत्रूप्यकशुल्कदण्डेन दण्डितोऽस्मि। मम विद्यार्थिजीवने अयं प्रथम एव ईदृशः अवसरः अस्ति। अतोऽहं प्रार्थये यत् तस्मिन् दिने मम अनुपस्थितिः भवद्भिः क्षन्तव्या, शुल्कदण्डप्रदानात् अपि च मह्यम् मुक्तिः प्रदेया।

भवदीयः शिष्यः,

दिनाङ्कः 20.3.20...

राकेश कुमारः

(नवम कक्षा, क्र० 20)

2. शुल्क-दण्डक्षमार्थं प्रार्थनापत्रम्। (शुल्क दण्ड की क्षमा के लिए प्रार्थना-पत्र। An application for the remission of fine.)

सेवायाम्,

श्रीमान् प्राचार्यमहोदयः,
हिन्दु-उच्चतर-माध्यमिक-विद्यालयः,
सोनीपत-नगरम्।

मान्यवराः,

सविनयं निवेद्यते यत् दिसम्बरमासे आयोजितायां परीक्षायाम् अनुपस्थितिवशात् अहं दश-रूप्यक-शुल्क-दण्डेन दण्डितोऽस्मि। परीक्षादिनेषु अहं तीव्रज्वररोगेण ग्रस्तः आसम्। गृहे मम माता एव आसीत्। सा तु सर्वदा मम सेवायां संलग्ना आसीत्। अतोऽहं यथाकालम् आवेदनपत्रम् प्रेषणाय समर्थः नाभवम्। मम विद्यार्थिकाले अयं प्रथममः एव ईदृशः अवसरः अस्ति। आशासे यत् अत्र भवन्तः मम शुल्क-दण्डं क्षमयित्वा ममोपरि अनुग्रहीष्यन्ति।

भवदीयः वशंवदः,

दिनाङ्कः 18.2.20...

सेवारामः
(नवमी कक्षा, क्र० 7)

औपचारिक-पत्राणि

3. मित्राय विवाहस्य निमंत्रणपत्रम्। (मित्र को विवाह का निमन्त्रण-पत्र। An invitation letter of marriage to a friend.)

कुरुक्षेत्र विश्वविद्यालयपरिसरः,
कुरुक्षेत्रम्।
तिथिः 1.10.20...

प्रियमित्र रामसिंह,

सप्रेम नमः।

अत्र कुशलं तत्रास्तु। प्रिय मित्र, इदं ज्ञात्वा भवान् अतीव प्रसन्नो भविष्यति यत् मम विवाहः नवम्बरमासस्य दशमे दिनाङ्के सुनिश्चितो जातः। वरयात्रा तु जयपुरनगरं गमिष्यति। अस्मिन् अवसरे त्रिचतुर्दिनानि पूर्वतः एव अत्र आगत्य सर्वविधकार्येषु भवता सहयोगः प्रदेयो वर्तते।

भवतः सङ्गतिं कामयमानः।

भवदीयम् अभिन्नम् मित्रम्,
रामपालः

4. पितुः पदोन्नति-विषयकं मित्रं प्रति पत्रम्।

(पिता की पदोन्नति (तरक्की) के बारे में मित्र को पत्र। A letter to a friend about the promotion of father.)

1, प्रेमनगरम्,
यमुनानगरम्।
तिथिः 5.5.20...

प्रिय मित्र सुधीर,

सस्नेहं नमोनमः।

अत्र कुशलं तत्रास्तु। इदं विज्ञाय भवच्चेतः प्रसादम् अधिगमिष्यति यत् मम पूज्याः पितृपादाः अधुना विद्यालयस्य प्राचार्यपदम् अलङ्कुर्वन्ति। तेषाम् इयं पदोन्नतिः सेवायां सानुमत्ता (सीनिऑरिटी) कारणात्, लोकप्रियताकारणात् स्वविषये नैपुण्यकारणात् च सञ्जाता। आगामिनि रविवासरे अस्माभिः निमन्त्रिताः सर्वेऽपि प्राध्यापकाः जलपानार्थं मम गृहम् आगमिष्यन्ति। अस्मिन् अवसरे भवताऽपि अवश्यमेव आगन्तव्यम्। इदम्मम निवेदनमस्ति।

भवदीयं मित्रम्,
प्रमोदकुमारः

5. विदेशस्थं मित्रं प्रति भारतर्तुविषयकं पत्रम्।

(विदेश में रहने वाले मित्र को भारत की ऋतुओं के विषय की जानकारी देते हुए पत्र। A letter to a friend living abroad giving information about seasons of India.)

डी–100,
विश्वविद्यालयपरिसरः,
कुरुक्षेत्रम्।
दिनाङ्कः 30.4.20...

प्रिय डेविड,
सप्रेम नमोनमः।

अत्र कुशलं तत्रास्तु। भवदीयं पत्रम् अद्यैव अधिगतम्। भवता लिखितम् इंग्लैंडदेशस्य ऋतूणां वर्णनम् पठित्वा मम जिज्ञासा शान्ता। भारतस्य विविध ऋतुविषयकं मम वृत्तं पठित्वा भवान् अनुभविष्यति यत् भवता भारतदेशे एकवर्षं यावत् निवासः अवश्यमेव करणीयः।

प्रकृतेः भारतस्योपरि ईदृशी कृपा वर्तते यत् भारते वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा, शरद्, हेमन्त, शिशिर–नामानः षड् ऋतवः आयान्ति यान्ति च। एते ऋतवः प्रतिवर्षं चक्ररूपेण भ्रमन्ति। तेषां प्रसादात् जनाः विविधानाम् अन्नानाम्, औषधीनां, फलानां, पुष्पाणां च समृद्धिं लभन्ते। ऋतूणाम् इयम् उदारता विश्वस्य अन्येषु देशेषु न कुत्रापि विराजते।

आशासे अत्र आगत्य भवान् मम वचांसि प्रमाणिकरिष्यति।

भवदीयं मित्रम्,
रामचन्द्रः

6. स्वाध्याय-प्रगति-विषयकं भ्रात्रे पत्रम्।

(स्वाध्याय (अध्ययन) की प्रगति के विषय में भाई को पत्र। A letter to the brother about the progress of self-study.)

16, छात्रावासः,
गीताविद्यालयः,
कुरुक्षेत्रम्।
दिनाङ्कः 7.12.20...

आदरणीय भ्रातः,
सप्रेम नमः।

अत्र कुशलं तत्रास्तु। भवदिच्छाम् अनुपालयन् अद्यऽहं भवते निजाध्ययनविषयकीं वार्तां लिखामि। गतमासे मया भवत्प्रेरणापत्रं लब्धम्। तदा प्रभृति अहं हृदयेन पठने संलग्नोऽस्मि। अधुनाऽहं प्रतिविषयं एकां होरां प्रतिदिनं ददामि। गृहकार्यं प्रतिदिनं पूर्णं करोमि। अधुनाऽहं सायंकाले एव एकहोरापर्यन्तं क्रीडाक्षेत्रं गच्छामि। मम अध्यापकाः अपि मम प्रगतिं दृष्ट्वा प्रसीदन्ति। भवता इदानीं मम चिन्ता न कार्या। भगवत्कृपया वार्षिक्यां परीक्षायाम् अहं प्रथमां श्रेणीम् अवश्यमेव अधिगमिष्यामि।

मातृपितृभ्यां नमोनमः।

भवदीयः प्रियो भ्राता,
रविशंकरः

7. विद्यागौरवविषये भगिनीं प्रति पत्रम्।

(विद्या के गौरव (महत्त्व) के विषय में बहन को पत्र। A letter to the sister about the importance of education.)

1, प्रेम नगरम्,
यमुना नगरम्।
तिथिः 10.9.20...

स्नेहमयि प्रीतिलते,

सप्रेम नमः।

अत्र कुशलं तत्रास्तु। अद्यैव तव पत्रं लब्धम्। अस्याम् अवस्थायामपि विद्यार्जने तव अरुचिं ज्ञात्वा अतीव दुःखं जातम्। विद्याध्ययने यत् कष्टं भवति तत् त्वया बहु मन्यते। त्वं विस्मरसि यत् जीवने सफलतां प्राप्तुम् अपठितस्य जनस्य भाग्ये शारीरिकश्रमः एव तिष्ठति। आधुनिकसमाजे अपठितः गौरवास्पदं लब्धुं नार्हति। अविद्वान् विद्वांसम् अनुगच्छति। सः समाजस्य नेतृत्वं कर्तुं न पारयति। अपठितः पदे पदे काठिन्यं भजते, तद् दूरीकर्तुं च विदुषां शरणम् अनुयाति । अतः भवता अध्ययनविषये कदापि उपेक्षा न करणीया। इति मे परामर्शः।

भवदीयः भ्राता,

प्रमोद कुमारः

8. राष्ट्रसेवाशिविरवृत्तान्ताय भगिनीं प्रति पत्रम्।

(राष्ट्र-सेवा-शिविर के वर्णन हेतु बहन को पत्र। A letter to the sister about Nation-Service-Camp.)

10, प्रतापभवनम्,

कुरुक्षेत्रम।

तिथिः 25.8.20...

आदरणीय भगिनि,

सप्रेम नमः।

भवदीयं पत्रम् अद्यैव प्राप्तम्। अहम् ह्यः एव राष्ट्रीयसेवाविशिविरात् निवृत्तः अस्मि। ज्योतीश्वरग्रामे इदं शिविरम् आयोजितम् अभवत्। शिविराध्यक्षः मम संस्कृताध्यापकः श्रीविद्याभूषणमिश्रः आसीत्। ग्रामस्य समीपे दरिद्राणां वसतिः आसीत्। वीथीषु ये गर्ताः आसन् तान् भृत्वा मार्गाः सुगमाः कृताः। वसतिं ग्रामेण सह योजयितुं कश्चन मार्गः अपि अस्माभिः कृतः। सप्तदिवसेषु सर्वं कार्यं सम्पन्नम्। ग्रामीणाः अतीव प्रसन्नाः आसन्। अस्तु। सर्वेभ्यः पूज्येभ्यः नमोनमः।

भवदीयः प्रियो भ्राता,

राजेन्द्रः

9. विद्यालयस्य पर्यटनकार्यक्रमे अनुमतिहेतोः पितरं प्रति पत्रम्।

(विद्यालय के पर्यटन कार्यक्रम में आज्ञा के लिए पिता को पत्र। A letter to the father for permission to attend an excursion programme.)

परीक्षाभवनम्।

तिथिः 8.12.20...

पूज्यपादपितृमहोदयाः,

सादरं नमोनमः।

अत्र कुशलं तत्रास्तु। सविनयं निवेद्यते यद् अग्रिममासस्य पञ्चमदिनात् आरभ्य अस्माकं विद्यालये पञ्चाकिः अवकाशः निश्चितो जातः। एतेषु दिनेषु अस्माकं श्रेण्याः विंशतिः छात्राः सम्भूय पर्यटनार्थं शिमलानगरं गन्तुम् अभिलषन्ति। तैः सह भ्रमणार्थं ममापि रुचिः वर्तते। अतः पूर्वं न मया कदापि पर्वतभ्रमणस्य अनुभवः प्राप्तः। अस्माकं वरिष्ठः अध्यापकः अस्माभिः सह गमिष्यति। व्ययोऽपि नाधिको भविष्यति। व्ययस्य अर्धभागः तु विद्यालय एव वक्ष्यति। प्रतिच्छात्रं त्रिंशत् रुप्यकाणि देयं वर्तते। आशासे यद् भवान् मह्यम् अनुमतिं दत्त्वा, रुप्यकाणि च धनादेशद्वारा प्रेष्य ममोत्साहवृद्धिं करिष्यति।

गृहे सर्वेभ्यः नमोनमः।

भवदीयो विनीतो बालः,

क० ख० ग०

10. पित्रे रक्तदानशिविरविषयकं पत्रम्।

(पिता को रक्तदान शिविर के विषय में पत्र। A letter to the father about blood donation camp.)

परीक्षाभवनम्।

दिनाङ्कः 11.2.20...

पूज्य पितृमहोदय,
चरणवन्दना।

अत्र कुशलं तत्रास्तु। अद्याहं भवन्तं निवेदयामि यद् अस्माकं विद्यालये गतसप्ताहे रक्तदानशिविरम् आयोजितम्। अस्माकं कक्षायाः प्रमुखः अध्यापकः श्रीमान् रामचन्द्रः शिविरस्य प्रमुखः आयोजकः आसीत्। सः प्रथमं स्वरक्तं प्रायच्छत्। तदनन्तरम् दशमकक्षायाः पञ्च छात्राः एतस्मिन् शुभकार्ये अग्रेसराः अभवन्। तेषाम् उत्साहं दृष्ट्वा मम मनसि अपि भावना सञ्जाता तथा च मयाऽपि स्वरक्तम् प्रदत्तम्। आशासे यद् भवान् मम एतां भावनां दृष्ट्वा प्रसन्नो भविष्यति। अहं पूर्णतया सकुशलोऽस्मि। चिन्तया अलम्।

भवदाज्ञाकारी,
क० ख० ग०

11. महाविद्यालये शिक्षा-लाभाय कन्या-शिक्षा-महत्त्व-बोधन-पुरस्सरं कन्यायाः मातरं प्रति पत्रम्।

(महाविद्यालय (कॉलेज) में शिक्षा के लाभ हेतु कन्याओं की शिक्षा के महत्त्व की जानकारी देते हुए कन्या (लड़की) का माता को पत्र। A letter to a girl's mother informing her about the importance of girls education in a college.)

परीक्षाभवनम्।
तिथिः 5.10.20...

मम पूजनीयाः मातृपादाः,
भूयोभूयः सादरं नमामि।

अत्र कुशलं तत्रास्तु। सेवायाम् इदं निवेदनम् अस्ति यत् मम मैट्रिक-परीक्षा फलम् अद्यैव प्राप्तम्। मया प्रथमा श्रेणी लब्धा इति ज्ञात्वा भवती अतीव प्रसन्ना भविष्यति। अधुनाऽहं उच्चशिक्षालाभाय महाविद्यालयप्रवेशार्थं भवदनुमतिं कामये। आधुनिके वैज्ञानिके युगे पुरुषाः उच्चशिक्षां लब्ध्वा जीवनभारं सम्यक् वोढुं यतन्ते। आत्मानं योग्यां जीवनसंगिनीं साधयितुम् स्त्रियः अपि सुपठिताः बहुज्ञाः च भवेयुः इति अनिवार्यम् अस्ति। आशासे भवती ममाभीष्टं युक्तियुक्तं मत्वा महाविद्यालये शिक्षार्जनस्य निजानुमतिं अवश्यमेव प्रदास्यति इति।

भवत्प्रिया पुत्री,
क० ख० ग०

12. संस्कृतभाषायाः पुस्तकानाम् कृते प्रकाशकम् प्रति पत्रम्।

(संस्कृत भाषा की पुस्तकों के लिए प्रकाशक को पत्र। A letter to the publisher for Sanskrit language books.)

परीक्षाभवनम्।
तिथिः 16.3.20...

सेवायाम्,
श्रीमन् प्रबन्धक महोदय,
न्यू सरस्वती हाउस (इण्डिया) प्रा०लि०
दरियागंज, नव दिल्ली।

श्रीमन्,

सेवायाम् निवेदनम् अस्ति यद् अहम् अधस्तानि कानिचित् पुस्तकानि क्रेतुम् इच्छामि। अहम्मन्ये यत् एतानि पुस्तकानि भवत्पार्श्वे सुलभानि भविष्यन्ति।

कृपया यथानिर्देशितानि पुस्तकानि अचिरात् प्रदेय-शुल्क सहितानि-पार्सल-द्वारेण (वी०पी०पी० द्वारेण) प्रेषणीयानि।

	पुस्तक का नाम	लेखक का नाम	प्रति
1.	सरस्वती संस्कृत व्याकरणम् (भाग-1)	हरि ओ३म् शास्त्री	एका
2.	डायमंड संस्कृत (भाग-1)	डॉ० मुनेश शर्मा	एका
3.	मणिका (अभ्यास-पुस्तिका भाग-1)	केन्द्रीय माध्यमिक शिक्षा बोर्ड	एका

सधन्यवादम्,

निवेदकः,
धर्मचन्दः

कुछ अन्य अभ्यासार्थं पत्राणि

(क) पत्रसङ्केतं पठत

सविधे

प्रो. सतीश आनन्दः
बी/डी 38 गान्धीनगरम्
जम्मूतवी-180001
जम्मू- काश्मीर-राज्यम्

उदाहरणं दृष्ट्वा स्वपितुः पत्रसङ्केतं लिखत

....

....

....

....

....

(ख) प्रधानाचार्यं प्रति शुल्कक्षमापनार्थं पत्रम्

प्रतिष्ठायां
प्रधानाचार्यमहोदय,
रोजरी विद्यालयः,
बड़ोदरा

विषयः– शुल्कक्षमापनार्थं निवेदनम्।

श्रीमन्,

सविनयं निवेदनम् अस्ति यत् अहं भवतः विद्यालये नवमकक्षायाः छात्रः अस्मि। मम पिता एकः लिपिकः अस्ति। तस्य मासिकं वर्तनं द्विसहस्ररूप्यकाणि मात्रमेव अस्ति। मम एकः भ्राता अष्टमकक्षायां भगिनी च पंचमकक्षायां पठति। अस्माकं कुटुम्बस्य निर्वाहः अतीव काठिन्येन भवति।

अहं कक्षायां प्रतिवर्षं प्रथमं स्थानं प्राप्नोमि। अतः शुल्कक्षमापनार्थं प्रार्थये। आशासे अत्रभवान् मम एतां प्रार्थनां स्वीकृत्य अनुग्रहीष्यति।

सधन्यवादाः,
विनीतः शिष्यः,
क, ख, ग
नवमकक्षास्थः, अनुक्रमांकः षोडशः
दिनांक : 5.10.99

(ख) 1. दिनत्रयस्य अवकाशप्राप्त्यर्थं प्रधानाचार्यां प्रति प्रार्थनापत्रम्

....

....

....

....

विषयः ....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

दिनांक : ....

(ग) स्वविद्यालयस्य वर्णनं कुर्वन् मित्रं प्रति पत्रम्

रामाकृष्णपुरम् सैक्टर-2

89/5 सोमविहारः नव दिल्ली

19.7.99

प्रिय वयस्य श्रीनिवास,

नमस्ते!

पितुः स्थानान्तरणवशात् वयं सकुटुम्बाः सकुशलं दिल्लीं प्राप्ताः। मया अत्र एकस्मिन् प्रख्याते विविधशैक्षिक-उपकरण सम्पन्ने 'नवजीवन' इति नाम्नि विद्यालये प्रवेशः लब्धः। प्रवेशं प्राप्य च भृशं प्रसन्नः अस्मि।

यद्यपि अत्र आंग्लभाषामाध्यमेन शिक्षा प्रदीयते तथापि संस्कृतपठनपाठनस्य विशिष्टा व्यवस्था वर्तते। 27 एकड़ भूमौ निर्मिते अस्मिन् विद्यालयभवने त्रयः विभागाः सन्ति–प्राथमिकः, माध्यमिकः, वरिष्ठमाध्यमिकः च।

अस्य विद्यालयस्य प्रमुखानि आकर्षणानि सन्ति–विशालानि क्रीडाक्षेत्राणि, निर्मलजलोपेतं तरणतालम्, विविधकला-कौशल-प्रशिक्षणार्थं कार्यशालाः विज्ञानप्रयोगशालाः समृद्धाः संगणकप्रयोगशालाः, व्यायामशाला, बृहत्पुस्तकालयः इत्यादयः।

एषः सहशिक्षाविद्यालयः। प्रधानाचार्यः अतीव विनम्रः परिश्रमी, कर्मठः सद्व्यवहारशीलः च अस्ति। शिक्षकाः शिक्षिकाः च अतीव सुयोग्याः शिक्षणप्रवीणाः च सन्ति।

विद्यार्थिनः सुसभ्याः अनुशासनप्रियाः परिश्रमिणः च वर्तन्ते। प्रतिवर्षं दशम-द्वादशकक्षयोः परीक्षापरिणामः शतप्रतिशतं भवति।

नान्यः विशेषः। स्वाध्यायविषये विस्तरेण पत्रं लिखतु। स्वगृहे सर्वेभ्यः मम वन्दनं निवेदयतु।

तव अभिन्नं मित्रम्,

क, ख, ग

सेवायाम् ....

द्वारा श्रीनिवासः

डॉ॰ राघवेन्द्रः

56 त्यागराजनगरम्

चेन्नई ☐☐☐☐☐☐

(ग) 1. विद्यालयस्य वार्षिकोत्सवं वर्णयन् सखीं प्रति पत्रं लिखत।

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

(घ) **पर्वतीयं-स्थलस्य भ्रमणार्थं गतायाः सुतायाः मातरं प्रति पत्रम्**

77 बादामी-उद्यानम्

श्रीनगरम्,

जम्मू-काश्मीर-राज्यम्

7-9-99

श्रद्धेये मातृचरणे,

सादरं प्रणामाः।

भवत्याः आशीर्वादैः परह्यः सर्वे वयं जम्मूतः बसयानेन सकुशलं समागताः। यथाश्रुतं श्रीनगरं नूनं वसुन्धरायां नन्दनवनमिव विभाति।

जम्मूतः श्रीनगरस्य सम्पूर्णः मार्गः अतीव रमणीयः। ऊधमपुरतः ऊर्ध्वम् आरोहणं प्रारभते। मार्गे 'कुद्द' इति नामकं स्थानं अतीव रम्यं वर्तते। तत्रत्यम् च जलं पातुं दूरादपि जनाः आगच्छन्ति, स्वस्थाः च भवन्ति। ततः किंचिद्दूरे एकं 'पत्नीटाप' नामकम् उच्चतमं शिखरस्थं पर्यटनस्थलं यात्रिजनान् आकर्षयतीव।

श्रीनगरे अस्माकं वासः लालचौकस्य समीपे एकस्मिन् यात्रिनिवासे अस्ति।

अत्र शालीमार-चश्माशाही-निशातबाग-हारवन-नामधेयानि कृत्रिमनिर्झरसंवलितानि नाना-कुसुम-शबलानि च चत्वारि उद्यानानि काश्मीरम् अपरं देवलोकं कुर्वन्ति। काश्मीरस्य मध्ये 'डललेक' विद्यते यत्र जलपोतसमानाः सर्वसुविधापूर्णाः गृहनौकाः ('हाउस-बोट') पर्यटकेभ्यः गृहनिवासानन्दं यच्छन्ति।

नवनववस्त्रैः सुसज्जिताः 'शिकारा' इति नाम्न्यः लघुनौकाः नववधू-समानाः सन्ति यत्र यात्रिणः जलविहारस्य आमोदम् अनुभवन्ति। डललेकम् उभयतः विशालानि विपणनकेन्द्राणि विद्यन्ते। 'चारचिनार' नामकम् एकं कृत्रिमं पिकनिकस्थलं डललेकस्य मध्ये वर्तते। समीपे एव नेहरू-उद्यानमपि पर्यटकानां महत् आकर्षणकेन्द्रम्। दुर्गानाग-नामकात् निर्झरात् आरम्य 350 फुट-उपरि शंकराचार्यमन्दिरं काश्मीरं स्वयं गत्वा एव दर्शनीयम्। शेषं भ्रमणानन्तरं विस्तरेण लेखिष्ये।

पितृचरणयोः मे प्रणामाः कथनीयाः।

भवत्याः स्नेहमयी पुत्री

क, ख, ग

(घ) **1. पितरं प्रति पत्रं लिखत। यस्मिन् ग्रामस्य/नगरस्य/पर्वतीयस्थलस्य यात्रायाः वर्णनम् भवेत्।**

....

....

....

....

.........................,

....

....

....

....

....

....

....

(ङ) पुस्तकप्रेषणविषये प्रकाशकं प्रति पत्रम्

सेवायाम्/प्रतिष्ठयाम्

श्रीमतां प्रबन्धकमहोदयनाम्

श्री अक्षर - प्रकाशन-संस्था

महात्मागान्धी-मार्गः

मुम्बई (महाराष्ट्रम्)

मान्याः,

अहं नवमकक्षायाः छात्रः अस्मि। भवद्भिः सद्यः प्रकाशितानि नवमकक्षायाः पाठ्यपुस्तकानि मया पुस्तकालये दृष्टानि। तेषु अहं कानिचित् क्रेतुम् इच्छामि। अधोलिखितानि पाठ्यपुस्तकानि वी.पी.पी. द्वारा शीघ्रं प्रेषणीयानि–

1. सरलसंस्कृतव्याकरणम्-रचनापद्धतिः
2. मणिका
3. निबन्ध-प्रकाशः
4. संस्कृत-अभ्यास-पुस्तिका

एभिः पुस्तकैः सह अन्यसन्दर्भग्रन्थसूची अपि यदि प्रेष्यते तर्हि आत्मानम् अनुगृहीतं मन्ये।

सधन्यवादम्

भवतां विश्वासपात्रम्,

श्रीनाथघोषः

173 नीलिगिरिः अलकनन्दा

दिल्ली–110019

(ङ) 1. दूरभाषयन्त्रस्य निष्क्रियतां दूरीकर्तुं दूरभाषकेन्द्रस्य कर्मकराणां उदासीनताम् अधिकृत्य दैनिकसमाचारपत्रस्य सम्पादकं प्रति पत्रम् लिखत।

सकाशात्

....

....

सेवायाम्

....

....

....

....

विषयः – ....

मान्यवर, ...

....

भवदीयः

....

....

....

....

अस्माभिः अधीतम्

पत्रस्य निम्नलिखितानि षड् अङ्गानि भवन्ति–

(अ) शीर्षकः

(ब) सम्बोधनम् / कुशलसमाचारः

(स) प्रतिपाद्यविषयः

(द) समाप्तिः

(इ) हस्ताक्षरम्

(ई) पत्र-सङ्केतः (पत्रं स्वीकर्तुः पत्रं प्रेषयितुः च)

(अ) शीर्षकः

(I) प्रारम्भे यस्मात् स्थानात् पत्रं लिख्यते तस्य स्थानस्य नाम/संकेतश्च निर्दिश्यते।

(II) स्थाननाम्नः अधः तस्य दिनस्य तिथिः दिनांकः वा लिख्यते।

(आ) संबोधनम्/कुशलसमाचारः

वैयक्तिपत्रेषु विविधानि संबोधनानि भवन्ति यथा, मान्ये! पूज्ये! प्रियबन्धो! प्रियसखि। नमस्कारः आशीर्वादः च (गुरुजनेभ्यः नमस्कारः, कनिष्ठेभ्यः आशीर्वादः)

संबोधनान्तरं वैयक्तिकपत्रेषु कुशलनिवेदनं कुशलप्रश्न लेखनीयम्।

(इ) पत्रस्य प्रतिपाद्यविषयः विस्तरेण लेखनीयः।

(ई) **समाप्तिः** पत्रस्य विषयप्रतिपादनानन्तरं वैयक्तिपत्रेषु नमस्कारनिवेदनादिकं भवति। अन्ते 'इति' शब्दोत्तरलेखितुः स्वीकर्तुः च सम्बन्धम् अवलम्ब्य एकं पदं पदद्वयं वा भवति यथा इति भवदीयः/त्वदीयः विश्वासी आदि।

- तदनन्तरं लेखकः स्वस्य हस्ताक्षरं करोति।
- वाणिज्यपत्रेषु कार्यालयीनपत्रेषु च लेखकस्य हस्ताक्षरोपरान्तं स्वस्य पदनाम, संकेतः निर्देशः च क्रियते।

अभिनन्दनपत्रम्/वर्धापनपत्रम्/निमन्त्रणपत्रम्

अद्यत्वे प्रायः नूतनवर्षस्य शुभारम्भे, दीपावलि-होलिकादि-उत्सवार्थम्, मित्राणां जन्मदिवसे शुभाकाङ्क्षापत्राणि अभिनन्दनपत्राणि च प्रेष्यन्ते। अन्तःपृष्ठे च शुभकामनासन्देशाः लिख्यन्ते। एतेषां निर्माणे पर्याप्तः अवसरः मौलिक-प्रतिभायाः प्रदर्शनार्थं लभ्यते। उपरिपृष्ठस्य सज्जायां कलाप्रदर्शनार्थं भवति। अन्तःपृष्ठे स्वकीय-मनोभावनानुसारम् अथवा काश्चन सूक्तयः अपि लिख्यन्ते। प्रायः तत्र विशिष्टाः औपचारिकताः न सन्ति। अधः प्रेषकस्य नाम एव लिख्यते–

यथा–

वर्धापनपत्रम्

वसन्ति हि गुणाः
प्रेम्णि न वस्तुनि

स्वस्थः निरामयः च भूत्वा
शतं वर्षाणि यशः कीर्तिं
च लभस्व।
कोटिशः वर्धापनानि

प्रेषकः

....

....

वर्धापनपत्रम्

सर्वे सन्तु निरामयाः
भवतां .... पावने जन्मदिने
कोटिशः वर्धापनानि

वर्धापनपत्रम्

प्रियमित्र,

दशमकक्षायां शोभनाङ्कैः समुत्तीर्णाय
भवते हार्दिकानि वर्धापनानि

प्रेषक :

....

....

दूरभाष : ....

निमन्त्रणपत्रम्

(जीवेम शरदः शतम्)

कार्यक्रमः

दिनाङ्कः .... चिरञ्जीवस्य .... षोडशे जन्म-दिवससमारोहे श्रीमन्तः सादरं सस्नेहं च आमन्त्रिताः सन्ति।

समयः .... अस्मिन् अवसरे समुपस्थाय शुभाशिषः प्रदानेन अनुगृह्णन्तु।

स्थानम् ....

दर्शनोत्सुकाः

....

दूरभाष : ....

निमन्त्रणपत्रम्

नमो भगवते।

मान्याः,

श्रीमती एवं श्री .... आत्मजस्य, मम अनुजस्य

कार्यक्रमः चि० .... **उपनयन-यज्ञोपवीत-संस्कारस्य**

दिनाङ्कः .... **पावनावसरे सकुटुम्बं भवताम् उपस्थितिः सम्प्रार्थ्यते।**

समयः .... **भवदागमनस्य प्रतीक्षायाम्–**

स्थानम् ....

आमन्त्रकः

....

भवनसङ्ख्या ....

उपनगरम् ....

नगरम् ....

दूरभाषः ....

अभिनन्दनपत्रम्

सेवायाम्/प्रतिष्ठायाम्

नववर्षं सुखदं, मंगलमयं,
सौभाग्यकरं च भूयात्।

प्रेषकः

....

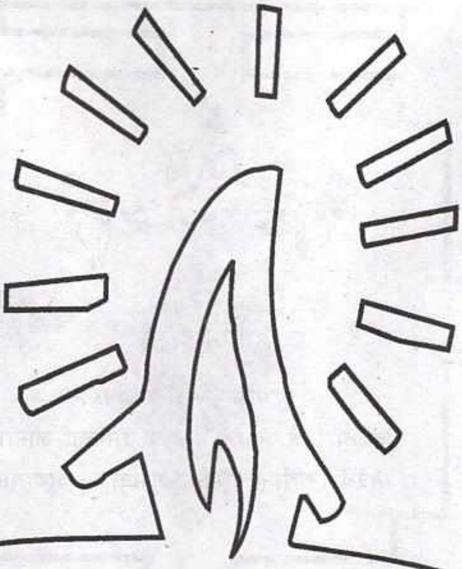

अभिनन्दनपत्रम्

ज्योतिर्विहगो विहरतु गगने

दीपमालिका

सौभाग्यदायिनी

मङ्गलकारिणी

सुखदायिनी

समृद्धिकारिणी

भूयात्

प्रेषकः

....

शुभाशंसा/शुभकामना

शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्

श्रुतं मया, रुग्णो भवान्।

भागवतः

अनुग्रहेण शीघ्रं स्वास्थ्यलाभं करोतु भवान्।

शुभैषी

....

अभ्यासार्थं पत्राणि

1. **भवत्याः नाम रम्या अस्ति। भवती स्व विद्यालयस्य प्रधानाचार्याय शुल्क-क्षमा-विषयक-प्रार्थनापत्रम् लेखितुम् इच्छति। अतः मञ्जूषायाः सहायतया इदं पत्रं उत्तरपुस्तिकायां पुनर्लिखतुभवती।**

(आपका नाम रम्या है। आप अपने विद्यालय के प्राचार्य को शुल्क की क्षमा हेतु प्रार्थना-पत्र लिखना चाहती हैं। इस हेतु मञ्जूषा की सहायता से यह पत्र उत्तर-पुस्तिका में फिर से लिखिए। Your name is Ramya. You want to write an application to your principal for the remission of fee. Write this letter in your answer-book with the help of the box.)

सेवायाम्,

श्रीमन्तः प्रधानाचार्याः,

(*i*) ....,

जयपुरम्।

(*ii*) ....,

सविनयं निवेदनम् अस्ति यत् मम (*iii*)........................ प्राथमिकपाठशालायाम् (*iv*)........................ कार्यं करोति। तस्य (*v*)............... वेतनं एक (*vi*)............... रुप्यकाणां रुपे अस्ति। एतस्मिन् परिमिते आये परिवारस्य निर्वाहः (*vii*)............ प्रकारेण क्रियते। (*viii*)......... प्रदानं तु कदापि न सम्भवति। अतः मम प्रार्थना अस्ति यत् शुल्कमुक्तिं प्रदाय माम् अनुगृह्णन्तु अत्र भवन्तः।

दिनाङ्कः 5.11.20...

(*ix*)............... शिष्या,

(*x*)...............

मञ्जूषा—लेखहारकस्य, रम्या, येन केन, रा०व०मा० विद्यालयः, भवतां, पितृमहाभागः, शुल्कस्य, मासिकं, सहस्रं, मान्यवर!

2. विद्यालयात् दिनद्वयावकाशार्थं प्रार्थनापत्रम् दातुं भवान् कृष्णः इच्छति। एतदर्थं मञ्जूषायाः समुचितैः पदैः रिक्तस्थानानि पूरयन् इदं पत्रं पुनर्लिखत।

(आप कृष्ण हैं, विद्यालय से दो दिन के अवकाश (छुट्टी) के लिए प्रार्थना-पत्र देना चाहते हैं। इसके लिए मञ्जूषा से उचित पदों के द्वारा रिक्त स्थानों को भरते हुए यह पत्र फिर से लिखिए। You are Krishna and wants to give an application for two day leave from your school. Write again this letter in your answer book after filling the blanks with suitable words from the box.)

सेवायाम्,

श्रीमन् मुख्याध्यापक (*i*)..........,

क०ख०ग० विद्यालयः,

(*ii*).......... ।

मान्यवराः,

सविनयं निवेद्यते यत् (*iii*).......... मासस्य पञ्चमे दिनाङ्के मम भगिन्याः विवाहः (*iv*).......... सम्पत्स्यते। विवाहतिथेः एकदिनस्य पूर्वमेव मया तत्र प्राप्तव्यम्। अतः (*v*).......... अवकाशं प्रदाय (*vi*).......... भवान् इति मदीया (*vii*).......... ।

दिनाङ्कः 11.11.20...

(*viii*).......... शिष्यः,

(*ix*)..........

कक्षा (*x*)..........

मञ्जूषा—आगामी, फरीदाबादे, महोदय, अनुगृह्णातु, कृष्णः, प्रार्थना, नवमी, दिनद्वयस्य, कर्णपुरम्, भवदीयः।

3. भवान् वाराणस्यां स्थितः उमेशः अस्ति। भवतः मित्रं सोमेन्द्रः प्रयागे वसति। स नवमकक्षायां प्रथमश्रेण्याम् उत्तीर्णः। मञ्जूषायाः सहायतया तं प्रति वर्धापन-पत्रं लिखत।

(आप वाराणसी में रहने वाले उमेश हैं। आपका मित्र सोमेन्द्र प्रयाग में रहता है, वह कक्षा नवमी में प्रथम श्रेणी में पास हुआ है। मञ्जूषा की सहायता से उसे बधाई-पत्र लिखिए। You are Umesh and lives in Varanasi. Your friend Somendra lives in Prayag who got first division in class IXth examination. Write a letter of congratulation to him with the help of the box.)

लक्ष्मीनारायण संस्कृतविद्यालयः,

(*i*).......... ।

दिनाङ्कः 2.2.20...

प्रिय मित्र (*ii*)..........,

नमस्ते। अत्र कुशलं (*iii*).......... । भवतः पत्रं पठित्वा ज्ञातं यत् भवान् (*iv*).......... प्रथमं स्थानं प्राप्तवान्। इदं (*v*).......... मम चित्तं प्रफुल्लितं जातम् (*vi*).......... एतत् सर्वं तव सततपरिश्रमस्य एव फलम् अस्ति। मम गृहस्य सर्वेषाम् (*vii*).......... पक्षतः भवते वर्धापनानि। भवान् उत्तरोत्तरं सफलतां प्राप्नोतु एषा अस्माकं शुभकामना। मातृपितृचरणेषु (*viii*).......... प्रणामाः। (*ix*).......... स्नेहराशिः।

भवतः (*x*)..........,

उमेशः

मञ्जूषा—वाराणसीतः, मित्रवर्य!, तत्रास्तु, सुहृद्, मम, ज्ञात्वा, परीक्षायाम्, सदस्यानाम्, अनुजाय, सोमेन्द्र।

4. **भवत्याः नाम लतिका। भवती 'सुरवाणीसन्देशः' इति पत्रिकां पठति। ग्राहकशुल्के समाप्ते सति अग्रिमवर्षार्थं शुल्कप्रेषणाय अत्र लिखिते पत्रे रिक्तस्थानपूर्तिः क्रियताम्। सहायतार्थे शब्दाः मञ्जूषायां प्रदत्ताः**

(आपका नाम लतिका है। आप 'सुर वाणी सन्देश' पत्रिका पढ़ती हैं। आपका ग्राहक शुल्क समाप्त हो जाने पर आगामी वर्ष के लिए शुल्क भेजने के लिए यहाँ लिखे पत्र में रिक्त स्थानों को पूर्ण कीजिए। सहायता के लिए शब्द मञ्जूषा में दिए हुए हैं। Your name is Latika. You read 'Sur Vani Sandesh' magazine. Your subscription is finished. Complete the blank spaces in the letter written for the renewal of subscription for the next year. For help, words are given in the box.)

88, आदर्शनगरम्,
दिल्ली-110033
दिनाङ्कः 11.12.20...

(*i*)………………… सम्पादकमहोदय,
सादरं (*ii*)…………………।

अहम् 'सुरवाणीसन्देशः' इति (*iii*)………………… नियमिता पाठिका अस्मि। मम (*iv*)………………… अस्य वर्षस्य दिसम्बरमासे समाप्तम् भवति। अतः अनेन पत्रेण (*v*)………………… वार्षिकं ग्राहकशुल्कं 110/- रुप्यकाणि स्टेट बैंक आफ इण्डिया' इति द्वारा (*vi*)………………… बैंक ड्राफ्ट संख्या 40060, 8/12/20... दिनाङ्कितं (*vii*)…………………करोमि। कृपया प्राप्तिपत्रं (*viii*)………………… अनुगृहीतां कुर्वन्तु।

(*ix*)…………………।

(*x*)………………… संस्कृतोपासिका,
लतिका

मञ्जूषा—पत्रिकायाः, सधन्यवादम्, सार्धम्, आदरणीय, संलग्नम्, ग्राहकशुल्कम्, भवदीया, प्रेषयित्वा, वन्दे, प्रदेयम्।

5. **भवान् रामजन्मः विदेशगतं मित्रं प्रति राष्ट्रियप्रेमविषयक-पत्रम् लेखितुम् इच्छति। अत्र अधस्तात् मञ्जूषायां लिखितान् शब्दान् नीत्वा पत्रं सम्पूरयन् पुनर्लिखतु।**

(आप रामजन्म, विदेश गए हुए मित्र को राष्ट्र-प्रेम के विषय में पत्र लिखना चाहते हैं। यहाँ नीचे की मञ्जूषा में लिखे शब्दों को लेकर यह पत्र पूरा करते हुए फिर से लिखिए। You are Ramajanm and you want to write a letter to your friend living abroad about nationalism. Write again this letter after completing it with suitable words from the box given below.)

20, बल्लीमारान्,
चावड़ी बाजार,
दिल्ली।
तिथिः 15.8.20...

(*i*)………………… स्वदेश,
सप्रेम नमस्कारम्।

अत्र कुशलं (*ii*)…………………। अमेरिकादेशे निवसन् अपि भवान् (*iii*)………………… भारतीयानां संघटनां विधातुं कृतप्रयत्नोऽस्ति इति विदित्वा मम (*iv*)………………… अतीव प्रसीदति। अधुना तु ये जनाः विदेशान् गच्छन्ति ते स्वदेशं विस्मरन्ति इति अतीव दुःखावहः। विदेशगतेषु जनेषु (*v*)………………… अभिरुचिः नित्यं वर्धेत इति लक्ष्यं (*vi*)………………… समक्षं दृष्ट्वा अतीव सन्तोषः जायते। आशासे यद् विदेशगतेषु जनेषु (*vii*)………………… दूरी न भवेत् इति भावनां भवान् दृढ़ीकरिष्यति।

(*viii*)…………………

भवदीयं (*ix*)…………………,
(*x*)…………………

मञ्जूषा—तत्रस्थानां, प्रियमित्र, प्रियमित्रम्, चेतः, रामजन्मः, तत्रास्तु, युष्माकं, निजराष्ट्रहितम्, सधन्यवादम्, भारतीयसंस्काराणाम्।

6. **आगरा निवासी भवान् परमानन्दः अस्ति। दीपमालाविषये स्वमित्रं शङ्करं प्रतिलिखितम् इदं पत्रं भवान् मञ्जूषायाः समुचितान् शब्दान् नीत्वा सार्थकरूपेण सम्पूरयन् पुनर्लिखतु।**

(आप आगरा में निवास करने वाले परमानन्द हैं। दीपावली के विषय में अपने मित्र शंकर को लिखा यह पत्र आप मञ्जूषा के उचित शब्दों की सहायता से सार्थक रूप से पूरा करते हुए पुनः लिखिए। You are Parmanand living in Agra. Write again this letter after completing it with suitable meaningful words from the box, written to your friend Shankar about Deepawali.)

केशवकुञ्जः,
(*i*)............................।
तिथिः 27.4.20...

प्रियमित्र (*ii*)............................,

सप्रेम नमोनमः।

अत्र कुशलं तत्रास्तु। अस्मिन् वर्षे मया (*iii*)............................ पारिवारिकजनानां मध्ये स्थित्वा दीपमालिकोत्सवः मानितः। स्वभ्रातृभिः भगिनीभिः सह मिलित्वा (*iv*)............................ दीपकाः पङ्क्तिशः कृत्वा प्रदीप्ताः। क्वचिद् विविधाकाराः बलभाः, क्वचित् च (*v*)............................ संस्थिताः। रात्रौ (*vi*)............................ अपि विहितम्। मम मात्रा गृहे विविधानि मिष्टान्नानि निर्मितानि। अस्माभिः स्वयमपि तस्य आस्वादनं कृतं, मित्रेभ्यः, (*vii*)............................ तस्य वितरणं कृतम्। अपूर्वेयं (*viii*)............................। आशासे भवताऽपि दीपमालिकोत्सवः महतोत्साहेन मानितः भवेत्।

(*xi*)............................ सहितम्।

(*x*)............................,
परमानन्दः

मञ्जूषा—लक्ष्मी पूजनम्, स्मृतिः, शंकर, बन्धुबान्धवेभ्योऽपि, चतुःवर्षानन्तरं, न असंख्यकाः, धन्यवादेन, आगरा, मोमवर्तिकाः, भवदीयं मित्रम्।

7. **भवान् संजीवः स्वमित्राय एशियाडक्रीडाविषयकं पत्रं लिखति। तस्मिन् पत्रे क्रीडायाः वर्णनं करोति। भवान् स्वपत्रं मञ्जूषायाः सहायतां गृहीत्वा पुनर्लिखतु।**

(आप संजीव अपने मित्र को एशियाड खेलों के विषय में पत्र लिख रहे हैं और उस पत्र में खेलों का वर्णन करते हैं। आप अपने पत्र को मञ्जूषा की सहायता लेकर फिर से लिखिए। You are writing a letter to your friend about Asiad games and describe about the sports in your letter. Write again your letter with the help of the words in the box.)

परीक्षासदनम्।
दिनाङ्कः 20.9.20...

प्रियमित्र राजवीर,

सस्नेह (*i*)............................।

भवान् सम्यक् (*ii*)............................ एव यद् त्रयोविंशतिवर्षपूर्वं भारतदेशे नवम्-एशियाड-क्रीडा (*iii*)............................ सम्पन्नः आसीत्, तत्र च एकविंशतिः क्रीडाः क्रीडिताः। तासु क्रीडासु (*iv*)............................ प्रतियोगिता मह्यम् अतिशयरुचिकरा आसीत्। भारतदेशः एतस्यां क्रीडायां त्रीन् स्वर्णपदकान् एकं (*v*)............................ एकं च रजतपदकमपि जितवान्। भारतीयाः अश्वारोहिणः अतीव उत्साहवन्तः आसन् ते च वायुना सह आकाशे (*vi*)............................ प्रतीयन्ते स्म। अद्यापि अहं तद् दृश्यम् अधुनैव (*vii*)............................ इव अनुभवामि।

(*viii*)............................ सादरं नमः।

(*ix*)............................ अभिन्नहृदयः,
(*x*)............................

मञ्जूषा—पितृभ्याम्, घटमानम्, महोत्सवः, जानाति, संजीवः, अश्वारोहणधावन, तव, नमस्कारम्, उड्डीयमानाः, कांस्यपदकम्।

8. **भवतः नाम राकेशः अस्ति। पितृनिधनशोकग्रस्तं स्वमित्रं दिनेशं प्रति लिखितमिदं सान्त्वनापत्रम् मञ्जूषायाः समुचितपदैः पूरयित्वा पुनर्लिखतुभवान्।**

(आपका नाम राकेश है। आप पिता की मृत्यु से शोक से पीड़ित अपने मित्र दिनेश को लिखे हुए इस सान्त्वना-पत्र को मञ्जूषा के उचित शब्दों से पूरा करते हुए फिर से लिखिए। You are Rakesh Write again this condolence letter after filling the blanks with suitable words from the box which is written by you to bereaved Dinesh due to death of his father.)

(*i*)............ छात्रावासः

हमीरपुरम्।

दिनाङ्कः 11.10.20...

(*ii*)............ दिनेश,

नमोनमः। तव पत्रे (*iii*)............ निधनविषयिकीं सूचनाम् अधिगम्य मम हृदये (*iv*)............ इव अभूत्। तव उपरि अयम् कीदृशः (*v*)............ प्रहारः विधातुः ? भवान् न केवलम् (*vi*)............ एव, अपितु मातरमपि समाश्वासयतु। शोकेन रोदनेन च न किमपि (*vii*)............। भगवान् भवद्भ्यः दुःखसहनक्षमतां (*viii*)............ इति (*ix*)............।

भवदीयं मित्रम्,

(*x*)............

मञ्जूषा—वज्रपात, प्रार्थना, श्रीराम, आत्मानम्, प्रिय मित्र!, पूज्यपितृपादानां, मार्मिकः, सिध्यति, राकेशः, दद्यात्।

9. **भवान् राकेश पर्वतयात्रा निमन्त्रण-विषयकं स्वमित्रं प्रति एकं पत्रम् लेखितुमिच्छति। भवान् तत्पत्रं अधोलिखितायाः मञ्जूषायाः उचितान् पदान् नीत्वा रिक्तस्थानानि पूरयन् पुनर्लिखतु।**

(आप राकेश पर्वत यात्रा के निमन्त्रण के विषय में अपने मित्र को एक पत्र लिखना चाहते हैं। आप यह पत्र नीचे लिखी मञ्जूषा के उचित शब्दों को लेकर खाली स्थानों को पूरा करते हुए फिर से लिखिए। You are Rakesh and want to write a letter to your friend to accompany you for a hilly tour. Write again that letter after filling the blanks with suitable words from the box given below.)

(*i*)............

इलाहाबादम्

दिनाङ्कः 3.9.20...

(*ii*)............,

सप्रेम नमोनमः।

अत्र (*iii*)............ तत्रास्तु। अप्रैलमासस्य (*iv*)............ तिथौ अस्माकं परीक्षा समाप्ता (*v*)............। तदनन्तरम् (*vi*)............ पर्वतीयभ्रमणम् अस्माकं कृते आयोजितम्। अयम् (*viii*)............ अतीव शिक्षाप्रदः भविष्यति। अस्मिन् अवसरे वयम् सर्वे (*viii*)............ सङ्गतिम् अपि कामयामहे। अहम् (*ix*)............ प्रतीक्षां करिष्यामि।

भवदीयं मित्रम्,

(*x*)............

मञ्जूषा—प्रियहर्ष, राकेशः, प्रयाग भवनम्, भवताम्, कुशलम्, भविष्यति, पञ्चम्याम्, कार्यक्रमः, तव, पञ्चदिनपरिमितम्।

10. स्वविद्यालयस्य वर्णनं कुर्वन्तः मित्रं प्रति लिखिते अस्मिन् पत्रे रिक्तस्थानानि मञ्जूषायां प्रदत्तपदानां सहायतया पूरयत।

(अपने विद्यालय का वर्णन करते हुए मित्र को लिखे इस पत्र में खाली स्थानों को मञ्जूषा में दिए गए शब्दों की सहायता से पूरा कीजिए। Fill in the blanks with suitable words from the box in this letter, written to your friend describing about your school.)

(*i*) ....

तिथिः 20.12.20...

प्रिय (*ii*) ....,

(*iii*) .... ।

भवतः पत्रम् प्राप्तम्। अहम् अधुना स्वविद्यालयस्य (*iv*) .... कर्तुम् इच्छामि।

मम (*v*) .... अतीव (*vi*) .... अस्ति। मम विद्यालये विशालं (*vii*) ...., समृद्धाः प्रयोगशालाः, सुन्दरः (*viii*) .... च सन्ति। उपप्रधानाचार्यः अतीव कर्मठः (*ix*) .... च अस्ति।

अस्माकम् (*x*) .... मनोयोगेन पाठयन्ति। सर्वे छात्राः अपि योग्याः सन्ति।

विस्तरेण पुनः लेखिष्यामि।

तव मित्रम्,

क० ख० ग०

मञ्जूषा—वर्णनं, नमस्ते, क्रीडाक्षेत्रम्, विद्यालयः, शोभनः, पुस्तकालयः, सद्व्यवहारशीलः, परीक्षाभवनम्, वयस्य, अध्यापकाः।

11. मञ्जूषायां प्रदत्तपदानां सहायतया शुल्कक्षमार्थं प्रधानाचार्याय लिखितम् प्रार्थनापत्रं पूरयत।

(मञ्जूषा में दिए गए शब्दों की सहायता से शुल्क क्षमा के लिए प्रधानाचार्य को लिखे प्रार्थना-पत्र को पूरा कीजिए। Complete this application with suitable words from the box, written to the Principal for fee concession.)

सेवायाम्,

(*i*) .... प्राचार्याः,

क० ख० ग० विद्यालयः, जयपुरम्।

(*ii*) .... !

सविनयम् निवेदनम् अस्ति यत् मम पिता एकस्मिन् (*iii*) .... लिपिकः अस्ति। तस्य परिमिते वेतने परिवारस्य निर्वाहः (*iv*) .... क्रियते। विद्यालयस्य शुल्कप्रदानं तु असम्भवम् एव। (*v*) .... मम अध्ययने (*vi*) .... न स्यात् अतः मम (*vii*) .... क्षमां कृत्वा अनुग्रहं कुर्वन्तु भवन्तः।

(*viii*) .... ।

भवताम् (*ix*) ....,

तिथिः 7.2.20...

अ० ब० स०

(*x*) ....

मञ्जूषा—शुल्कम्, कठिनतया, सधन्यवादम्, महोदयाः, आज्ञाकारी-शिष्यः, व्यवधानं, कार्यालये, नवमी श्रेणी, धनाभावे, मान्याः।

12. **प्रधानाचार्यं प्रति शुल्क क्षमापनार्थं लिखितेऽस्मिन् प्रार्थनापत्रे रिक्तस्थानानि मञ्जूषायां प्रदत्तपदानां सहायतया पूरयत।**
(प्रधानाचार्य को शुल्क क्षमा के लिए लिखे गए इस प्रार्थना-पत्र में मञ्जूषा में दिए गए शब्दों की सहायता से रिक्त स्थान पूर्ण कीजिए। Complete this application with suitable words from the box, written to the Principal for fee concession.)

सेवायाम्,

प्रधानाचार्य (*i*) .... !
राजकीय सर्वोदयः विद्यालयः,
दिल्ली।

सविनयं निवेदनम् अस्ति यत् (*ii*) .... पिता दिल्ली सर्वकारे एकः चतुर्थश्रेणी (*iii*) .... अस्ति। तस्य मासिकः आयः अतीव (*iv*) .... अस्ति। येन परिवारस्य (*v*) .... काठिन्येन भवति। मम परिवारे माता, पिता, द्वौ भ्रातरौ (*vi*) .... च भगिनी इति पञ्च (*vii*) .... सन्ति। अतः अहम् भवन्तम् (*viii*) .... यत् मम (*ix*) .... क्षमापयतु।

दिनाङ्कः 15.3.20... भवदीयः (*x*) ....,

मानकः

मञ्जूषा—अध्ययनशुल्कं, न्यूनः, मम, एका, शिष्यः निवेदयामि, कर्मचारी, सदस्याः, निर्वाहः, महोदय।

13. **भवान् हिसार नगरे स्थितः सोमनाथः। भवतः मित्रं आनन्दः दिल्ली नगरे वसति। तं परीक्षायां सफलतायै वर्धापन-पत्रं लिखत।**
(आप हिसार नगर में रहने वाले सोमनाथ हैं। आपका मित्र आनन्द दिल्ली नगर में रहता है। उसे परीक्षा की सफलता के लिए बधाई-पत्र लिखिए। You are Somanath, living at Hissar. Your friend Anand lives in Delhi. Write a letter of congratulation to your friend on his success in the exam.)

(*i*) .... ।
दिनाङ्कः 17.3.20...

प्रिय मित्र, (*ii*) .... !

अत्र कुशलं (*iii*) .... । अद्यैव तव परिणामः (*iv*) .... । तव सफलताम् ज्ञात्वा मम मनसि (*v*) .... प्रसन्नता जाता। मम एषा प्रसन्नता (*vi*) .... जाता यदा अहम् तव नाम योग्यता-सूचौ (*vii*) .... । त्वया सप्त-शतानि अङ्काः प्राप्ताः। त्वं निश्चित-रूपेण (*viii*) .... प्राप्स्यसि। त्वया परिवारस्य विद्यालयस्य च नाम उज्ज्वलीकृतम्।
अस्याम् उज्ज्वल सफलतायाम् अहम् (*ix*) .... हार्दिकं वर्धापनम् यच्छामि तव उज्ज्वल-भविष्याय च कामये। मातृपितृचरणेषु प्रणामः।

तव अभिन्नहृदयं मित्रम्,

(*x*) ....

मञ्जूषा—अपश्यम्, महती, सोमनाथः, आगतः, छात्रवृत्तिम्, तुभ्यम्, अधिकतरा, आनन्द, तत्रास्तु, हिसार-नगरतः।

14. **नवमकक्षायां प्रवेशार्थम् प्रधानाचार्यं प्रति अधोलिखिते प्रार्थना-पत्रे मञ्जूषायां प्रदत्तपदानां सहायतया रिक्तस्थानानि पूरयत।**
(नौवीं कक्षा में प्रवेश हेतु प्रधानाचार्य को नीचे लिखे प्रार्थना-पत्र में मञ्जूषा में दिए पदों की सहायता से खाली स्थानों को पूरा कीजिए। Fill in the blanks with the help of words given in the box in the application written to the principle for admission in class ninth.)

सेवायाम्,

(*i*)...................................... प्रधानाचार्यमहोदया:

राजकीय: उच्चतम विद्यालय:

(*ii*)...................................., नवदेहली।

विषय: (*iii*).................................... प्रवेशार्थम् आवेदनपत्रम्।

(*iv*)....................................

सविनयं निवेदनम् इदमस्ति यदहं (*v*).................................... विद्यालये नवम् कक्षायां प्रवेशमिच्छामि। मम पितु: स्थानान्तरणं गतमासे एव (*vi*).................................... नगरे अभवत्। अत: (*vii*).................................... स्वविद्यालये (*viii*).................................... दत्वा अनुग्रहणन्तु (*ix*)....................................।

सधन्यवादम्।

भवत: आज्ञाकारी,

(*x*)....................................

दिनाङ्क: 10-01-20... क०ख०ग०

मञ्जूषा—अस्मिन्, शिष्य:, भवन्त:, श्रीमन्त:, सादिकनगरम्, भवत:, प्रवेशम्, महोदया:, नवमीकक्षायाम्, मह्यम्।

15. रामचन्द्रो भवान् प्रयागे वसति। स्वभगिन्या: विवाहावसरे दिल्लीवास्तव्यं स्वमित्रं सोमपालं प्रति लिखितम् इदं निमन्त्रण-पत्रं मञ्जूषायां प्रदत्तपदै: रिक्तस्थानानि पूरयित्वा उत्तरपुस्तिकायां पुन: लिखत।

(आप रामचन्द्र प्रयाग में रहते हैं। अपनी बहन के विवाह के अवसर पर दिल्ली निवासी अपने मित्र सोमपाल को लिखे इस निमन्त्रण-पत्र को मञ्जूषा में दिए गए शब्दों से खाली स्थानों को भरकर उत्तर पुस्तिका में फिर से लिखिए। You are Ramchandra living at Prayag. Write this invitation letter again after filling the blank places with the help of given words in the box. Written to your friend Sompal, resident of Delhi on the occasion of your sister's marriage.)

123, वेद सदनम्

(*i*)....................................

प्रिय मित्र (*ii*)....................................।

सस्नेहं नमस्ते।

एतत् ज्ञात्वा भवान् (*iii*).................................... अनुभविष्यति यत् मम भगिन्या: (*iv*).................................... अग्रिम मासस्य पञ्चम्यां तारिकायां भविष्यति। अस्मिन् शुभावसरे भवान् स्व (*v*).................................... सह यथासमयं आगत्य मम प्रसन्नतां (*vi*)....................................। स्व आगमनस्य (*vii*).................................... अवश्यमेव देया, येन भवत: निवासादीनां (*viii*).................................... सम्यग्रूपेण भवेत्।

(*ix*)....................................।

भवदीयं मित्रम्

(*x*)....................................

मञ्जूषा—सधन्यवादम्, प्रयागत:, व्यवस्था, रामचन्द्र:, हर्षम्, सूचना, विवाह:, पितृभ्याम्, वर्धयतु, सोमपाल।

16. **भवान् अर्णवः देवदत्तरायः स्वमित्रैः सह सूरजकुण्डक्षेत्रे भ्रमणार्थं गतवान्। परंभवतः एकं मित्रं तत्र जलपूर्णे-एकस्मिन् जलाशये तरणसमये मज्जितम्। तस्य रक्षणार्थं तस्यक्षेत्रस्य आरक्षी उपनिरीक्षकाय कृतम् दूरभाषेण आवेदनं भवान् मञ्जूषायाः समुचितैः पदैः सम्पूरयित्वा पत्ररूपेण पुर्नलिखितु–**

फरीदाबाद सूरजकुण्ड मार्गः
1/10 अरावलि पर्वतमाला
फरीदाबादः
तिथिः 12-07-20......

सेवायाम्-
(*i*).......................... महोदय!
सूरजकुण्ड आरक्षी (पुलिस) केन्द्रम् (थाना)
फरीदाबादः
नमस्कारः।
विषयः जले मज्जितं मम मित्रं (*ii*) .... निवेदनम्।
महोदय!
अहम् अर्णवदेवदत्तरायः दिल्ली क्षेत्रस्य (*iii*) .... निवासी अस्मि। अहं स्व चतुर्भिः मित्रैः सह अद्य अस्मिन् अरावलि पर्वत मालायाः (*iv*) .... क्षेत्रे भ्रमणार्थ् आगत्वान्। पर्वत मालां दृष्ट्वा वयं सर्वे तस्मिन् क्षेत्रे भूखनन कारणात् निर्मितान् जलपूर्णान् जलाशयान् अपि द्रष्टं (*v*) ....। तत्रवयं सर्वे शीतले जले पादान् निक्षिप्य स्थिताः अस्म वार्ता च कुर्वन्तः अस्म तदैव (*vi*) .... मम एकं मित्रं जलाशये पतितम्। वयं सर्वे चीत्कारं कृतवन्तः जले च तस्य रक्षार्थ क्रमशः अवतरिवन्तः। परं तस्य (*vii*) .... एव नाभवत्। न जाने मम मित्रं कुत्र भविष्यति?
अहं भवन्तं (*viii*) .... यत् भवान् स्वदलेन सह शीघ्रमागल मम मित्रस्य प्राणान् रक्षयतु। सम्भवतः भवतां प्रयत्नेन मम मित्रं जीवितं भवेत्। भवतः अति (*ix*) .... भविष्यति।
सधन्यवादम्

(*x*)..........................
अर्णवदेवदत्तरायः

मञ्जूषा—अगच्छाम, भवतां प्रार्थी, निवेदयामि, कृपा, रक्षणार्थं, दुर्भाग्यवशात्, सुरम्ये, दर्शनम्, आरक्षी उपनिरीक्षक, महर्षिदयानन्द नगरस्य।

17. **भवान् संकल्पमणिः अस्ति। छात्रावासे निवासं कुर्वन् भवान् स्वस्वास्थ्यस्य विषये स्वमातरं पत्रंलेखितुम् इच्छति। अतः मञ्जूषायाः सहायतया तत्पत्रं सम्यक्तया सम्पूर्ण लिखतु भवान्।**

अमर शहीद रामप्रसाद बिस्मिल छात्रावासः
(*i*) ....
दिल्ली प्रदेशः
तिथिः 10-10-20......

सेवायाम्-
(*ii*).......................... मातृचरणाः।
सादरं प्रणामम्।
अत्र छात्रावासे अहं भवतीनाम् (*iii*) .... कुशलोऽस्मि अत्र मम अध्ययनंतु सम्यक्तया चलति। महाविद्यालये प्राध्यापकाः अतीव (*iv*) .... सन्ति। तेषां मार्गदर्शनेन कृपादृष्ट्या च विषयाः अतीव सरलाः प्रतिभान्ति। प्रत्येकं विषयमुपरि मम आत्मविश्वासः (*v*) ....। विषयाणां ज्ञानं सम्यक्तया भूतम्। इतः

(*vi*) .... अपि अतीव उत्तमं वातावरणं विद्यते। भवत्कृपया सर्वे सहपाठिनः सहयोगिनश्च मार्गदर्शनं कुर्वन्ति। छात्रावासस्य (*vii*) .... अति सरलः अनुशासन प्रियश्चास्ति।

प्रातः उत्थान सर्वे जनाः स्व नित्यकार्यं कृत्वा (*viii*) .... कुर्वन्ति। तत्पश्चात् यज्ञो भवित। ततः जलपानं गृहीत्वा सर्वे छात्राः (*ix*) .... पठनाय गच्छान्ति। सायंकालेऽपि हस्त-पाद-प्रक्षालन पश्चात् सन्ध्योपासनां कृत्वा सर्वे भोजनं कुर्वन्ति पुनः यथेच्छं स्थित्वा पठन्ति।

भवन्तः सर्वे गृहे कीदृशाः सन्ति? लिख्यन्ताम्।

भवतःसुतः

(*x*).........................

मञ्जूषा—छात्रावासे, संकल्पमणिः, महाविद्यालये, वर्धितः आशीर्वादेन, दिल्लीविश्वविद्यालयः, सन्ध्योपासनाम, अधीक्षकः, सभादरणीयाः, परिश्रमिणः

18. सम्प्रति सम्पूर्णे देशे (Skill India) **इति विषयः सर्वत्र प्रचलति। तमेव अधिकृत्य भवान् कृष्णमोहनः स्व पुत्रं राममोहनं प्रति मञ्जूषायाः सहायतया एकं पत्रं लिखतु। यस्मिन् भवान् स्वपुत्राय भारतनिर्माणम्** (Skill India) **विषये ज्ञानं यच्छतु।**

1/10 विवेकानन्द पुरी

नवदिल्लीतः

तिथिः ....

प्रिय पुत्र (*i*)...........................!

शुभाशीर्वादाः

आशास्ति यत् त्वं तत्र (*ii*) .... भविष्यसि। तव मातुः स्वास्थ्यं कीदृशं वर्तते? परिवारे सर्वेजनाः (*iii*) ....सन्ति न वा? अहमत्र कुशली अस्मि। तव पठनं कीदृशं चलति इति लिख त्वम्।

सम्प्रति प्रधानमन्त्रिणा महाभागेन सम्पूर्णे देशे भारतनिर्माणम् (Skill India) इति आन्दोलनं चालितम्। अस्मिन् निर्माणे भारतीयान् (*iv*) .... भूत्वा स्वदेशे एव उपित्वा सुविधानुसारं कार्यं करणस्य प्रेरणा प्रदत्ता अस्ति। देशस्य (*v*) .... प्रमुखं वर्तते अतः सर्वे जनाः यत्र-कुत्रापि स्थानेभ्यः पठित्वा निपुणाश्च भूत्वा स्वदेशम् आगत्य अत्रैव (*vi*) .... निर्माणकार्यं कुर्युः येन देशोन्नतिः भवेत्।

स्वदेशे कृतस्य कार्यस्य (*vii*) .... अपि भवति तस्य च जनस्य सम्मानमपि वर्धते। स्वदेशनिर्माणम् अस्माकं (*viii*) .... जनानां कर्तव्यमस्ति। स्वदेशस्य उन्नतिः भवति सति अस्माकमपि (*ix*) .... भविष्यति एव। अतः प्रधानमन्त्रिणा उचितमेव कृतमेतत्।

आशास्ति अनेन सर्वेषु स्व जनेषु (*x*) .... भावनाः जागृताः भविष्यन्ति।

शुभकामनाभिः सह

तव पिता

मञ्जूषा—उन्नतिः, निपुणाः, स्वस्थः, निर्माणम्, देशप्रेम्णः, महत्त्वम्, स्वयोग्यतानुसारम, सर्वेषाम, प्रसन्नाः, राममोहन।

19. भवान् धनञ्जयः स्वमित्रं कौन्तेयं वातावरण परिवर्तन विषये पत्रं लेखितुम् इच्छति। अतः मञ्जूषायाः सहायतया तत्पत्रं सम्पूरयतु भवान्।

सेवायाम्–

प्रिय मित्र (*i*)..............................!

सप्रेम नमस्ते।

आशस्ति यत् त्वं तत्र (*ii*) .... भविष्यसि; अहमापि अत्र कुशलोऽस्मि। मित्र! सम्प्रति प्रतिदिनं (*iii*) ....भौगोलिक-तापमानेन वातावरणे अतीव असन्तुलनं दृश्यते। पूर्वं तु ग्रीष्म-वर्षा-शीताश्च चतुर्भ्यः मासेभ्यः आगच्छन्ति स्म। येन वातावरणे पूर्णं (*iv*) .... आसीत्। धरायाः तापमानम् सन्तुलनं भवति सति सर्वे प्राणिनः स्वस्थाः, प्रसन्नाः कुशलाश्च आसन्।

अधुना तु अष्टमासपर्यन्तं केवलं (*v*) .... एव भवति, अतः सर्वे जीवाः तप्ताः, रुग्णाः पीड़िताश्च भवन्ति। यदि एवमेव अग्रे भविष्यति तर्हि (*vi*) .... अधिकांशाः प्राणिनः मृताःभविष्यन्ति।

मां तु एवं प्रतीयते यत् एतस्य विनाशस्य वयमेव कारणनि स्मः। वयम् आधुनिकतायाः नाम्नि पर्यावरणस्य (*vii*) .... एव अकरवाम। वृक्षाणां उच्छेदनम्, वनानां, पर्वतानांनदीनाञ्च नाशमेव वयम् कृतवन्तः अधुना अपि कुर्मः एव। अतः एतस्य उपरि (*viii*) .... करणीयः। तदैव धारायाः अस्तित्वस्य रक्षा भविष्यति अन्यथा कदापि न। वृक्षारोपणं तु प्रकृतेः रक्षायै अतीव (*ix*) .... कार्यम् अस्ति।

आशास्ति मम वर्तामुपरि त्वं ध्यानं दास्यसि।

भवदीयं मित्रम्

(*x*) ....

मञ्जूषा—वर्धमानेन, ग्रीष्मः, कौन्तेय, महत्त्वपूर्णं, कुशली, निषेधः, धनञ्जयः, विनाशम्, धरायाः, सन्तुलनम्।

20. भवान् रामेश्वरः स्वपुत्र शङ्करेश्वरम् भारतीय संस्कृतिम् अभिलक्ष्य पत्रं लिखति। भवान् तत्पत्रं कथंलेखिष्यति? मञ्जूषायाः सहायतां नीत्वा तत्पत्रं सम्पूरयतु भवान्।

देवालयः

शाहदरा दिल्ली

तिथिः 20-10-20......

प्रिय मित्र (*i*)..............................!

शुभाशीर्वादाः।

आशास्ति त्वं छात्रावासे स्वस्थो (*ii*) .... अत्र गृहं सर्वेजनाः अपि स्वस्थाः कुशलिनश्च सन्ति।

पुत्र! त्वं तु जानासि एव यत् भारतीय संस्कृतिः तु जगति (*iii*) .... वर्तते। वेदेषु अपि कथितम् अस्ति यत् 'सा संस्कृतिः विश्ववारा' अस्ति। अतः वसुधैव (*iv*) .... तस्याः सन्देशो वर्तते। (*v*) .... कोऽपि न्यूनतरः श्रेष्ठतरो का नास्ति। सर्वे समानाः सहोदराः वा सन्ति। सर्वेषामेव (*vi*) .... महत्वं विद्यते। 'अहिंसा परमोधर्मः', 'परोपकारः परमोधर्मः', 'गावो विश्वस्यमातरः' इत्यादयः सूक्तयः भारतीय (*vii*) .... गौरवं वर्धयन्ति।

'संगच्छध्वं संवदध्वं संवो मनांसिजनताम्', 'धियो योनः प्रचोदयात्', 'त्वमेव माता च पिता त्वमेव' आदीनि महावचनानि अस्माकं संस्कृतिं निरन्तरम् (*viii*) .... विश्वस्य कस्मिञ्श्चित् धर्मग्रन्थे एतादृशानि महावाक्यानि न सन्ति। अतः वचं सर्वे भारतीयः सौभाग्यशालिनः स्मः।

आशास्यते भवान् मम (*ix*) .... ज्ञास्यति एवं स्वभारतीये भवति सति स्वाभिमानम् अपि करिष्यति।

शेषं पुनः लेखिष्यामि।

तव पिता

(*x*) ....

मञ्जूषा—संस्कृतेः, रामेश्वरः, अतिप्रसिद्धा, यथासमयम्, आशयं, शङ्करेश्वर, अलंकुर्वन्ति, संसारे, भविष्यसि, कुटुम्बकम्।

बोर्ड परीक्षासु आगतानि पत्राणि

1. भवान् सुधांशुः मधुबनीनगरम् अध्ययनार्थम् आगतः। स्वविद्यालयस्य वर्णनं कुर्वन् पटनानगरस्थितं मित्रं हिमांशुं प्रति लिखितं पत्रं मञ्जूषायाः पदैः पूरयित्वा पुनः उत्तरपुस्तिकायां लिखत– [*CBSE 2011*]

मधुबनीनगरतः

पतञ्जलिसदनम्

दिनाङ्क ....

प्रियमित्र (*i*) ....।

सप्रेम (*ii*) ....।

वयं सकुशलं मधुबनीनगरं प्राप्ताः। अत्र मया गृहस्य (*iii*) .... एव विद्यापतिपब्लिकविद्यालये प्रवेशः लब्धः। अस्मिन् विद्यालये शिक्षायाः माध्यमं तु (*iv*) .... अस्ति तथापि संस्कृतपाठनस्य अपि (*v*) .... अस्ति। अतिविशालः अयं विद्यालयः। अस्य विद्यालयस्य एकं तरणतालं तथा च पाठ्येतरक्रियाणाम् (*vi*) .... कार्यशालाः सन्ति। अत्रत्याः अध्यापकाः सुयोग्याः स्नेहशीलाः च सन्ति। (*vii*) .... अपि अति विनम्रः कर्मठः च। अहम् अत्र (*viii*) .... लब्ध्वा अति गौरवम् अनुभवामि।

गृहे सर्वेभ्यः मम (*ix*) .... प्रणामाः।

तव अभिन्नहृदयः

(*x*) ....

मञ्जूषा–समीपे, सुव्यवस्था, यथोचितम्, प्रधानाचार्यः, सुधांशुः, नमोनमः, हिमांशो, आंग्लभाषा, प्रशिक्षणार्थम्, प्रवेशम्।

2. भवती गरिमा। भवत्याः सखी चित्रा गायन-प्रतियोगितायां प्रथमं स्थानं प्राप्तवती। तस्यै लिखिते वर्धापनपत्रे मञ्जूषातः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पत्रं पुनः उत्तरपुस्तिकायां लिखत– [*CBSE 2012*]

चण्डीगढतः

दिनाङ्क ....

प्रिय (*i*) ....।

सप्रेम नमोनमः।

समाचारपत्रेण ज्ञातम् यत् भवती राष्ट्रिय-गायन-प्रतियोगितायाम् (*ii*) .... स्थानम् प्राप्तवती, पठित्वा अतीव (*iii*) .... अनुभवामि। त्वया बाल्यकालात् एव (*iv*) .... गृहीता नित्यम् च (*v*) .... कृतः, इति अहम् जानामि। अनेकाः विपरीत-परिस्थितयः अपि त्वया (*vi*) ....। अद्य तव परिश्रमस्य आत्मविश्वासस्य च विजयः अभवत्। सफलतायाः प्रथमं (*vii*) .... भवत्या आरूढम्। अस्मिन् अवसरे मम (*viii*) .... स्वीकरोतु, भविष्ये अपि एवम् एव सफला भवेत्, इयं कामना अस्ति। स्वपित्रोः सेवायाम् मम (*ix*) .... निवेदयतु।

भवत्याः सखी

(*x*) ....।

मञ्जूषा–प्रसन्नताम्, अभ्यासः, सोपानम्, प्रथमम्, गरिमा, चित्रे!, अभिवादनम्, सोढ़ाः, संगीतशिक्षा, वर्धापनम्।

3. **मित्रं प्रति स्वविद्यालयस्य वार्षिकोत्सवं वर्णयन् लिखितं पत्रं मञ्जूषायां प्रदत्तैः पदैः पूरयित्वा लिखत–** [CBSE 2014]

परीक्षाभवनम्

दिनाङ्क ....

(*i*) .... किंशुकः।

सप्रेम नमस्कारः।

गते दिने अस्माकं विद्यालये (*ii*) .... आसीत्। तस्य (*iii*) .... तव प्रसन्नतायै लिखामि। तस्मिन् (*iv*) .... विद्यालयः वधूरिव (*v*) ....। प्रथमम् अध्यक्षमहोदयस्य सुमधुरध्वनिना (*vi*) .... अभवत्। तस्मिन् मण्डपे (*vii*) .... बालैः (*viii*) .... गीता। तदा शारीरिककार्यक्रमः अतीव प्रभावी आसीत्। सांस्कृतिक-कार्यक्रमः अपि अतीव प्रेरणादायी आसीत्। तदनन्तरं प्राचार्येण विद्यालयविवरणं (*ix*) ....। योग्यछात्रेभ्यः (*x*) .... वितरितानि। अध्यक्षमहोदयेन पञ्चसहस्रमितं धनं दानरूपेण अपि दत्तम्। सर्वं सुसम्पन्नं जातम्।

सस्नेहं भवन्मित्रम्

राकेशः।

मञ्जूषा–स्वागतम्, भूषितः, दिने, प्रियमित्र, विवरणम्, वार्षिकोत्सवः, पारितोषिकाणि, प्रस्तुतम्, स्वागतगीतिका, प्राप्ते

4. **छात्रावासे निवासं कुर्वन्तं पुत्रं प्रति पितुः पत्रं मञ्जूषायां प्रदत्तैः पदैः पूरयित्वा उत्तरपुस्तिकायां लिखत–** [CBSE 2014]

नवदिल्लीतः

दिनाङ्कः ....

प्रिय पुत्र!

सस्नेहम् आशीर्वादाः।

त्वं छात्रावासं प्राप्य स्वदिनचर्यायां (*i*) .... असि इति आशां करोमि। एकाकी एव गृहात् बहिः त्वं (*ii*) .... गतः। तच्च सुदूरं विदेशं गतः, अनेन वयं चिन्तिताः परं त्वया अस्मिन् लब्धप्रतिष्ठे (*iii*) .... प्रवेशः प्राप्तः, अनेन गौरवान्विताः वयम्। पुत्र! त्वं तु स्वयमेव योग्यः तथापि बाह्य-जगति (*iv*) .... मध्ये कथं व्यवहर्तव्यम्, अस्मिन् विषये किञ्चिद् कथयितुम् इच्छामि। यथासम्भवं (*v*) .... साहाय्यं कर्तुं प्रयतस्व। अनेन त्वां परितः कदापि (*vi*) .... अभावः न भविष्यति। कार्यं सदैव सत्यनिष्ठया (*vii*) .... च कुर्याः। असफलतायाः एव सफलता जायते, अतः कदापि (*viii*) .... निराशः मा भव अपितु उत्साहेन पुनः पुनः प्रयतस्व। पुत्र! तव दूरगमनेन गृहे सर्वे (*ix*) ....।
त्वमपि एकाकित्वम् अनुभविष्यसि किन्तु स्मरणीयम् यत् अनले निक्षिप्ते सति स्वर्णं शुद्धं भवति। त्वमपि स्वर्णवत् शुद्धः भवेः इति मम शुभकामना। तव सर्वेभ्यः (*x*) .... मम शुभाशीषाः।

तव शुभचिन्तकः पिता

राजेन्द्रः

मञ्जूषा–उदासीनाः, अपरिचितानाम्, व्यवस्थितः, परिश्रमेण, असफलतायाम्, परेषाम्, विश्वविद्यालये, मित्रेभ्यः, मित्राणाम्, प्रथमवारम्

5. भवतः नाम रमेशः अस्ति। भवान् छात्रावासे निवसति। भवान् अजन्ता-एलोरा-गुहाम् प्रति शैक्षणिक-भ्रमणाय गन्तुम् इच्छति। तदर्थं धनप्रेषणार्थं पितरं प्रति लिखितं पत्रं मञ्जूषायां प्रदत्तैः उचितपदैः पूरयित्वा उत्तरपुस्तिकायां पुनः लिखत– *[CBSE 2016]*

छात्रावासतः

मुम्बईनगरम्

दिनाङ्क ....

परमादरणीयाः (*i*) ....।

सादरं (*ii*) ....।

सविनयं (*iii*) .... यत् मम मासिकी परीक्षा समाप्ता जाता। मम उत्तरपत्राणि (*iv*) .... अभवन्। अस्मिन् (*v*) .... अहं गृहं न आगमिष्यामि यतः विद्यालयेन एकस्याः (*vi*) .... प्रबन्धः कृतः। एषा यात्रा अजन्ता-एलोरा-गुहानां दर्शनाय आयोजिता अस्ति। यात्रा व्ययार्थं (*vii*) .... रूप्यकाणि प्रेषयन्तु भवन्तः। शेषं सर्वं कुशलम्। (*viii*) .... अग्रजाय च सादरं प्रणामाः।

भवदीयः (*ix*) ....

(*x*) ....

मञ्जूषा–शरदवकाशे, द्विसहस्रम्, प्रियपुत्रः, निवेदयामि, शैक्षिकयात्रायाः, प्रणमामि, जनन्यै, रमेशः पितृमहाभागाः, शोभनानि।

6. भवान् राघवः। 'प्लास्टिकस्य प्रयोगः पर्यावरण-नाशकः' इति विषयम् अधिकृत्य मित्रम् अंकुरं प्रति लिखिते पत्रे रिक्तस्थानानि पूरयित्वा उत्तरपुस्तिकायां लिखतुभवान्– *[CBSE 2016]*

विश्वनीडः

(*i*) ....

दिनाङ्क ....

प्रिय मित्र (*ii*) ....।

सस्नेहं (*iii*) ....।

अत्र कुशलम् तत्रास्तु। ह्यः एव मम विद्यालये 'त्यज प्लास्टिकम् रक्ष पर्यावरणम्' इति विषये एका गोष्ठी अभवत्। अत्रैव मया प्रथमवारं (*iv*) .... यत् प्लास्टिकस्य दूरगामिनः घातकाः च परिणामाः भवन्ति। अन्यानि सर्वानि वस्तूनि मृत्तिकायां विनश्य विलीयन्ते परं (*v*) ....तु कदापि न अपक्षीयते। न इदं गलति न च विलीयते। एवं (*vi*) .... कृते महती क्षतिः भवति। परं वयं प्रातः जागरणात् आरभ्य रात्रौ निद्रापर्यन्तं प्लास्टिकस्य विविध वस्तूनां प्रयोगं (*vii*) ....। किमधिकम्–इदं कलमं येन अहं लिखामि, इदं च मसियष्टिः च, उभे एव प्लास्टिकनिर्मिते। कल्पयामि यदि एवमेव प्लास्टिकस्य प्रयोगः वर्धिष्यते तर्हि किं भविष्यति? वस्तुतः पर्यावरणस्य (*viii*) .... एव अस्माकं रक्षणम्। आशांसे त्वमपि जागरूकः भूत्वा अन्येभ्यः अपि प्रेरणां प्रदास्यसि। गृहे (*ix*) .... मम प्रणामाः।

भवतः मित्रम्

(*x*) ....।

मञ्जूषा–कुर्मः, ज्ञातम्, प्लास्टिकम्, मातृचरणेषु, नवदिल्लीतः, पर्यावरणस्य, रक्षणे, नमः, राघवः, अंकुर

7. **रमेशस्य अनुजः अतुलः अम्बालानगरे छात्रावासे निवसति। रमेशेन समयस्य सदुपयोगाय अतुलाय लिखितम् इदं पत्रं मञ्जूषायां प्रदत्तैः पदैः पूरयित्वा उत्तरपुस्तिकायां लिखत–** [*CBSE 2016*]

(*i*) ....

दिनाङ्क ....

प्रिय अतुल!

(*ii*) ....।

अत्र कुशलं तत्र (*iii*) ....। अतुल! मानवजीवनस्य प्रतिपलं (*iv*) .... अस्ति। विश्वे प्रकृतेः सम्पूर्णानि कार्याणि नियमितसमये (*v*) ....। उचितसमये यदि वृष्टिः न भवेत् तदा सर्वं क्षेत्रं शुष्येत्। तथैव बाल्यकाले यदि छात्रः न पठति तदा असौ समस्तजीवने (*vi*) .... करोति। समयः तस्य एव जनस्य कार्येषु सहभागितां करोति यः (*vii*) .... सदुपयोगं करोति। गते काले शोकः (*viii*) ....। समयः कदापि कस्यचिदपि (*ix*) .... न करोति। अतः सदा समयस्य सदुपयोगः करणीयः।

भवतः (*x*) ....

रमेशः

मञ्जूषा–निरर्थकः, अग्रजः, शुभाशीषः, दिल्लीनगरतः, महत्त्वपूर्णम्, समयस्य, पश्चात्तापम्, भवन्ति, प्रतीक्षाम्, अस्तु

8. **भवान् विष्णुगुप्तः दिल्लीनगरे राजकीय-सर्वोदय-विद्यालये पठति। गतमासे भवतः सहपाठिभिः एकस्य संस्कृतनाटकस्य मञ्चनं कृतम्। स्वमित्रं सुशान्तं प्रति लिखिते अस्मिन् पत्रे मञ्जूषातः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पत्रं पुनः उत्तरपुस्तिकायां लिखतु–** [*CBSE 2016*]

(*i*) ....

तिथिः ....

प्रिय मित्र (*ii*) ....!

सप्रेम नमोनमः।

अत्र (*iii*) .... तत्रास्तु। भवान् एतद् (*iv*) .... प्रसन्नः भविष्यति यत् संस्कृत-अकादम्या 'हिन्दी-भवनम्' इति सभागारे आयोजित-विद्यालयस्तरीय-नाट्यमञ्चन-समारोहे (*v*) .... 'गुरुदक्षिणा' इति नाम नाटकस्य मञ्चनम् कृतम्। तस्मिन् (*vi*) .... मया सेवानिवृत्तस्य अध्यापकस्य अभिनयं कृतम्। अस्मिन् अभिनये मया प्रथमः (*vii*) .... प्राप्तः। सर्वैः छात्रैः दत्तचित्तेन (*viii*) .... पूर्णानन्देन स्वाभिनयं कृतम्॥ शेषं कुशलम्। स्वपितरौ प्रति मम (*ix*) .... निवेदनीयाः।

भवदीयः अभिन्नहृदयः

(*x*) ....।

मञ्जूषा–भूत्वा, नाटके, अस्माभिः, दिल्लीतः, प्रणामाः, विष्णुगुप्तः, कुशलम्, पुरस्कारः, सुशान्त, ज्ञात्वा

ख2 सङ्केताधारितम् अनुच्छेदलेखनम्/ चित्रवर्णनम्

(पञ्चानाम् वाक्यानाम् निर्माणम्)

सङ्केताधारितम् अनुच्छेदलेखनम्

आवश्यकं निर्देशनम्—

- छात्राः सर्वप्रथमं मञ्जूषायां दत्तान् शब्दान् पश्यन्तु।
  (छात्र सर्वप्रथम मञ्जूषा में दिए गए शब्दों को देखें।)
- पुनः तान् शब्दान् संयोज्य वाक्यानां निर्माणं कुर्वन्तु।
  (फिर उनको जोड़कर वाक्यों का निर्माण करें।)
- वाक्यानि शीर्षक-आधारितानि भवेयुः।
  (वाक्य शीर्षक पर आधारित हों।)
- वाक्यानि पञ्च एव लेखनीयानि।
  (केवल पाँच वाक्य ही लिखें।)
- विषयात् विपरीतं वाक्यम् अशुद्धं भविष्यति।
  (विषय से विपरीत वाक्य अशुद्ध हो जाएँगे।)
- मञ्जूषातः पूर्णवाक्यम् अपि लेखितुं शक्यते।
  (मञ्जूषा से पूर्ण वाक्य भी सोचकर ले सकते हैं।)
- दीर्घवाक्यानां निर्माणम् अशुद्धं भवितुं शक्यते।
  (बड़े वाक्यों का निर्माण अशुद्ध हो सकता है।)
- अतः सार्थकं लघुवाक्यं रचयेत्।
  (इसलिए सार्थक छोटे वाक्य बनाएँ।)
- वाक्यानां भाषा सरला, सुबोधा व्याकरणसम्मता च भवेत्।
  (वाक्यों की भाषा सरल, सुबोध और व्याकरण सम्मत होनी चाहिए।)

उदाहरणार्थम्

1. मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया 'विद्यायाः महत्त्वम्' इत्यस्य विषयस्य उपरि पञ्चवाक्यानि रचयत। 1 × 5 = 5

मञ्जूषा—विद्या धनं, व्यये कृते वर्धते, सञ्चयात् क्षयम् आयाति, सर्वोत्तमं मन्यते, जीवनं सुखमयं भवति, धनेन विद्यां, क्रेतुं, न शक्यते, नरः शोभते।

1. संसारे विद्या धनं सर्वोत्तमं मन्यते।
2. विद्यया जीवनं सुखमयं भवति।
3. धनेन विद्यां क्रेतुं न शक्यते।
4. विद्या व्यये कृते वर्धते।
5. विद्यया एव नरः शोभते।

2. मञ्जूषायां शब्दानां सहायतया 'भारतीय संस्कृतिः' इत्यस्य विषयस्य उपरि सरल संस्कृते पञ्चानाम् वाक्यानां निर्माणं कुरुत। 1 × 5 = 5

मञ्जूषा—अन्तःकरणस्य अलङ्करणम्, संस्कृतिः संस्कारेण जायते, भारतीया संस्कृतिः, विश्वे सर्वोच्चं स्थानं धारयति, ज्ञान वर्धिका, महापुरुषाणां ऋषीणाञ्च जीवनीशक्तिः, आत्मनः शोभा, जीवनमूल्यस्य रक्षणं, परोपकारिका।

1. भारतीया संस्कृतिः विश्वे सर्वोच्चं स्थानं धारयति।

2. संस्कृतिः संस्कारेण जायते।

3. इयं आत्मनः शोभा ज्ञानवर्धिका च वर्तते।

4. भारतीय संस्कृतिः महापुरुषाणां ऋषीणाञ्च जीवनीशक्तिः अस्ति।

5. भारतीया संस्कृतिः मानवानां जीवनमूल्यस्य रक्षणं करोति।

3. मञ्जूषायां प्रदत्त पदानि नीत्वा 'भारतीय अन्तरिक्ष अनुसंधान संगठनम्' उपरि पञ्चवाक्यानि सरल संस्कृते लिखतु भवान्- **1 × 5 = 5**

> **मञ्जूषा**—भारतीय-अन्तरिक्ष अनुसंधान-संगठनम्, 'इसरो' नामधेयं, वर्तते, श्रीहरिकोटा, प्रक्षेपास्त्राणां-परीक्षणम्, अनेके, परमाणु-वैज्ञानिकाः, सम्पूर्ण देशस्य गौरवम्, निर्माणम्, अनेक लघु-देशानाम्, प्रक्षेपास्त्राणि, पृथिव्याः, कक्षे, प्रक्षिपन्ति, शत्रवः कम्पन्ते।

1. भारतीय-अन्तरिक्ष अनुसंधान-संगठनम् 'इसरो' इति नामधेयं वर्तते।

2. अत्र अनेके परमाणु वैज्ञानिकाः कार्यं कुर्वन्ति।

3. ते सम्पूर्ण देशस्य गौरवम् सन्ति!

4. वैज्ञानिकाः यथासमयं परमाणु प्रक्षेपास्त्राणां निर्माण कृत्वा तेषां परीक्षणं कुर्वन्ति।

5. अनेन अस्माकं देशस्य शत्रवः अपि कम्पन्ते।

अभ्यासः

1. मञ्जूषायाः सहायतया 'शाकाहार भोजनस्य महत्त्वम्' इत्यस्मिन् विषये पञ्चानाम् वाक्यानां निर्माणं सरल संस्कृते कुरुत।

> **मञ्जूषा**—जीवनरक्षा, शाकाहार भोजनेन, पशूनाम् मांसेन, निर्दयता भवति, सुपाच्यं स्वास्थ्यं वर्धते, कृषिकर्मणा अन्नस्य प्राप्तिः भवति, पर्यावरणस्य सुरक्षा भवति, व्यवहारशुद्धिः विचारशुद्धिः अपि भवति।

2. मञ्जूषायाः पदानां सहायतया 'होलिकोत्सवः' इति विषयमुपरि सरल संस्कृते पञ्चवाक्यानि रचयत।

> **मञ्जूषा**—फाल्गुन शुक्ल चतुर्दशी, वसन्तोत्सवः, मान्यते, रङ्गोत्सवः अपि कथ्यते, स्वप्रसन्नताम् उमङ्गं च प्रकटयन्ति, विविधानि रङ्गानि, अबीलं गुलालं च उड्डयन्ते, रङ्गानि प्रक्षिपन्ति, मिष्टान्नानि खादयन्ति, मित्राणि निमन्त्रयति।

3. मञ्जूषायां पदानि नीत्वा 'स्वतन्त्रता दिवसः' इत्यस्मिन् विषये सरल संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत।

> **मञ्जूषा**—सहस्र वर्षाणां परतन्त्रतायाः पश्चात्, मंगोलाः, शकाः, मुगलाः आङ्गलाः च, शासनम् अकुर्वन्, अत्याचारम्, भारतमाता बन्धनेभ्यः मुक्ता अभवत्, अगस्तमासस्य पञ्चदशे दिनाङ्के, देशभक्तानां बलिदानेन, असङ्ख्यकाः नराः नार्यश्च स्वबलिदानम् अयच्छन् मृताः, गृहाणि ध्वस्तानि अभवन्।

4. मञ्जूषायां प्रदत्तानां पदानां सहायतया 'गणतन्त्र दिवसः' इत्यस्मिन् विषये पञ्चानाम् वाक्यानां सरल संस्कृते निर्माणं कुरुत।

> **मञ्जूषा**—गणानां तन्त्रम् अथवा शासनं गणतन्त्र इति, षड्विंशत्यां तारिकायां जनवरीमासे मान्यते, देशस्य उन्नतिं, सैनिक उन्नतिं, देशोन्नतिं प्रदर्शयन्ती: चित्ताकर्षका: प्रदर्शनी:, राष्ट्रपतिः ध्वजारोहणं करोति, विदेशी राष्ट्रपतिः प्रधानमन्त्री वा मुख्यातिथिः भवति, चित्रविचित्रवर्णा: बालाः, नृत्यन्ति, सम्पूर्णे देशे आयोज्यते, जनाः प्रसीदन्ति, अस्मिन् अवसरे।

5. मञ्जूषायाः पदानि अधिकृत्य 'छात्र जीवनम्' इति विषये सरल संस्कृतभाषायां पञ्चवाक्यानि लिखत।

> **मञ्जूषा**—विद्यायां रताः भवन्ति, मानवजीवनस्य प्रथमं सोपानम्, विद्या ग्रहणस्य सुअवसरं प्राप्यते, अनुशासनबद्धं जीवनं, मानवजीवने विद्यायाः महत्त्वं, विद्यया एवं मनुष्यः श्रेष्ठः गण्यते, दाने कृते विद्या वर्धते, छात्र जीवने विद्यायै प्रयतितव्यम्, विद्यया सुखमयं जीवनं भवति, समस्यायाः समाधानं मिलति, विद्यायाः आलस्यं न कर्तव्यम्।

6. मञ्जूषायां प्रदत्तानां पदानां सहायतया 'राष्ट्रमण्डल क्रीडा' इत्यस्य विषयस्य उपरि सरल संस्कृते पञ्चानाम् वाक्यानां निर्माणं कृत्वा लिखत।

> **मञ्जूषा**—राष्ट्रमण्डलं पूर्वम् आङ्गलैः शासितानां देशानां समूहः, अस्मिन् वर्षे दिल्ली महानगरे दिल्ली नववधुरिव सज्जी भवति, अनेकानि खेलाङ्गनानि, स्टेडिया, धावनक्षेत्राणि निर्माणयन्ति, सहस्रं वैदेशिकाः अतिथयः आगमिष्यन्ति, राष्ट्रीय गौरवस्य महत्त्वस्य विषयः वर्तते, सहस्रं परिमितं क्रीडकाः प्रबन्धकाश्च तत्र भविष्यन्ति, राष्ट्रवासिनः प्रमुदिताः भविष्यन्ति, राष्ट्रस्य गौरववृद्धिः।

7. मञ्जूषायां प्रदत्तानां पदानां सहायतया 'प्रभातवर्णनम्' इत्यस्मिन् विषये सरल संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत।

> **मञ्जूषा**—दिवसस्य आरम्भः भवति, बालसूर्यस्य दर्शनम् आह्लादयति, पक्षिणः पशवश्च स्वकूजनेन स्वरेण वा ईश्वरस्य धन्यवादं कुर्वन्ति, कृषकाः प्रमुदिताः स्वक्षेत्रेषु गच्छन्ति, छात्राः, प्रसन्नाः विद्यालयं, आपणिकाः आपणं प्रति, कर्मचारिणः कार्यालयं प्रति गच्छन्ति, प्रातःकालः दिनस्य बाल्यावस्था इव प्रतीयते, सर्वाः नार्यः भोजनस्य पाचनकार्ये व्यस्ताः भवन्ति, सर्वतः उल्लासो एव वर्तते।

8. मञ्जूषायाः सहायतया 'महात्मा गान्धी' इत्यस्मिन् विषये सरल संस्कृते पञ्चवाक्यानि रचयत।

> **मञ्जूषा**—पूर्णनाम मोहनदासः कर्मचन्दः गान्धी वर्तते, प्रेम्णा तस्मै पितरौ मोहनः अपि कथितवन्तौ, सत्यस्य प्रयोगः जीवने अकरोत्, विदेशात् वाक्कीलः भूत्वा देशं प्रत्यावर्तत, श्री गोपाल कृष्णगोखले महोदयानां शिष्यः, गौराङ्गानां भेदभाव नीतिं प्रति विरोधम् अकरोत्, स्वदेशेऽपि तस्य एव अहिंसा मूलस्य सत्याग्रहस्य प्रयोगं कृत्वा देशं स्वतन्त्रं करणाय सहायताम् अकरोत्, सः राष्ट्रपिता उपाधिना अलंकृतो वर्तते।

9. **मञ्जूषाया: पदानां सहायतया 'मम आदर्शः शिक्षक:' इत्यस्मिन् विषये सरल संस्कृते पञ्चानाम् वाक्यानां निर्माणं कुरुत।**

मञ्जूषा—श्रीमान् लालकृष्णः मम आदर्शः शिक्षकः, तस्य वेशभूषा अतीवसरला संस्कृता च वर्तते, सः पञ्चत्रिंशत् वर्षीयः, सः अस्मान् संस्कृतं पाठयति, सः अतीव कुशलः व्यवहारशीलोऽस्ति, तस्य वर्क्तृत्वशैली सर्वान् आकर्षयति, तस्य माधुर्यं सर्वान् प्रसादयति, नैव कदापि असत्यं वदति, तस्य पुत्रः आदर्शकृष्णोऽपि पिता इव वर्तते, सः मम आदर्शः।

10. **मञ्जूषायां दत्तानां पदानां सहायतां नीत्वा सरल संस्कृते 'महर्षि दयानन्दः' इत्यस्मिन् विषये पञ्चानाम् वाक्यानां निर्माणं कुरुत।**

मञ्जूषा—आर्यसमाजस्य संस्थापकः, वेदानाम् अद्वितीयः विद्वान्, आदित्य ब्रहमचारी, अपूर्ववक्ता आसीत्, सः सत्यार्थप्रकाश इति महाग्रन्थस्य प्रणेता अस्ति, व्याकरण सूर्यः प्रज्ञाचक्षुः गुरुः विरजानन्द दण्डी तस्य गुरुः आसीत्, समाजस्य मूर्खतायाः अस्पृश्यतायाः खण्डनं कृतवान्, सत्यान्वेषणे स्वजीवनम्, आहूतवान् नारीशिक्षा, शूद्रस्य उद्धारम् आदि सामाजिकं कार्यं कृतवान्।

11. **मञ्जूषायाः पदानि नीत्वा 'विज्ञानस्य महत्त्वम्' इत्यस्मिन् विषये सरल संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत।**

मञ्जूषा—विशेषं ज्ञानमेव विज्ञानम्, विज्ञानम् अथर्ववेदस्य प्रमुखः विषयः, विज्ञानं विना ज्ञानस्य महत्त्वमेव नास्ति, भौतिकं रसायनं-जीवविज्ञानं-वनस्पतिविज्ञानं-नक्षत्रविज्ञानं-समुद्रविज्ञानं-अर्थविज्ञानं वा विज्ञाननाम्ना उच्यन्ते, मानवजीवने विज्ञानस्य अतीव महत्त्वं, छात्राणां रुचिः विज्ञानं प्रति अधिकं, विज्ञानेन एवं सम्यक् ज्ञानं भवति, संसारस्य वैज्ञानिकाः धर्मस्य अन्धानुकरणं न कृत्वा सम्यक् ज्ञानं प्राप्तुं प्रयतन्ते।

12. **मञ्जूषायां प्रदत्तानां पदानां सहायतां नीत्वा 'जलमेव जीवनम्' इत्यस्मिन् विषये सरल संस्कृते पञ्चवाक्यानां निर्माणं कुरुत।**

मञ्जूषा—जलस्य महत्त्वं सम्पूर्ण-प्राणीनाम् कृते वर्तते, जलम् एव जीवनम् अस्ति, शरीरे अधिकांशं जलमेव भवति, पर्यावरणस्य आधारः, जलदानं जीवनदानं वर्तते, जलधारिणां अस्तित्त्वं जले आधारितं भवति, वायुचराः स्थलचराश्च जलं पीत्वां तृप्तिम् अनुभवन्ति, संसारे अधिकांशे भागे जलम् अस्ति, जलस्य अभावे जीवनस्य अपि अभावः भवति, जलस्य दुरुपयोगं न कर्तव्यम्।

13. **'जीवनं रक्षकः योगः (yoga)' इत्यास्मिन् विषये मञ्जूषायाः सहायतया सरल संस्कृते पञ्चवाक्यानां-निर्माणं कुरुत–**

मञ्जूषा—योगः, मानव जीवन रक्षकः, ऋषीणाम् मुनीनाम् च, अयम् आविष्कारः, जीवनं रक्षति सुखमयं च करोति, अस्ति, वर्तते, अयं, रोगान् कुविचारान् च शमयति, शारीरिकीं-मानसिकीम्-आत्मिकीम् च शक्तिं यच्छति, योगः कर्मसु कौशलम्, इति गीतायाः उपदेशः, वर्तते।

14. 'मानव जीवनोद्धारकाः चत्वारः वेदा' अस्मिन् विषये मञ्जूषा-पदानां सहायतया पञ्चानां सरल-संस्कृत वाक्यानां निर्माणं कृत्वा लिखतु भवान्-

मञ्जूषा—चत्कारः वेदाः, आदिमाज्ञानराशिः, विद्यन्ते, ईश्वर प्रेरणया, सृष्टयादौ, ऋषीणां माध्यमेन, चतुर्णाम्, प्रकटिताः, भारतीय संस्कृतेः मूलधनं विद्यन्ते, अनेके विद्वांसः, वेदभाष्यानि, कृतानि, वेदाधारितं ज्ञानमेव सत्यं मन्यन्ते, आर्चाणां मूलग्रन्थाः सन्ति।

15. मञ्जूषायां दत्तैः पदैः 'भारतीया लोकप्रिया क्रीडा' इत्यास्मिन् विषये सरल संस्कृते पञ्चवाक्यानि भवान् लिखतु-

मञ्जूषा—मानव जीवनं प्रियम्, अस्ति, विश्वे, अनेके खेलाः, प्रसिद्धाः प्रचलिताः च सन्ति, क्रिकेट-क्रीडा, पादकन्दुकम्, करण्ड कन्दुकम, हॉकी खेलम् आदयः, भारते क्रिकेट खेलम्, अतीव, रोचकं प्रसिद्धमं च अस्ति, देशस्यः राष्ट्रीय खेलः, हॉकी खेलः अस्ति, विश्वे भारतम्, क्रिकेट क्रीडायम उत्तमं मानदण्डम् अस्थापयत्, जनाः खेल प्रेमिणः सन्ति।

16. 'भारतीय रेलयानम्' इत्यास्मिन् विषये मञ्जूषायां प्रदत्तानां शब्दानां सहायतया सरल संस्कृते पञ्चवाक्यनि लिखत-

मञ्जूषा—भारतीय रेलयानं, सम्पूर्ण देशस्य, सर्वाधिकं लोकप्रियं यानमस्ति, इदं काश्मीरात् कन्याकुमारि पर्यन्तं, गच्छ. ति आगच्छति च, अस्मिन्, दशलक्षशः जनाः, प्रतिदिनं, यात्रां कुर्वन्ति, इदंयानं सुरक्षितं न्यूनधनं च ग्रहणाति, धनिकाः धनहीनाश्च सर्वे अस्य सेवां ग्रह्णन्ति, अस्मिन् सर्वाः सुविधाः भवन्ति। इदं सम्पूर्ण देशस्य दर्शनमपि कारयति।

बोर्ड द्वारा वार्षिक परीक्षायै प्रदत्तम् अनुच्छेदलेखनम्

1. 'अस्माकं विद्यालयः' इति विषयम् अधिकृत्य पञ्च वाक्यानि लिखत। सहायतार्थं पदानि मञ्जूषायां दत्तानि सन्ति। *[CBSE 2011]*

मञ्जूषा–छात्राः, विशालभवनं, योग्यम्, क्रीडाक्षेत्रे, परिश्रमेण, पठन्ति, प्रयोगशाला, पुस्तकालयः, उद्यानम्, पाठयन्ति, प्रातः, अष्टवादने, संस्कृतम्, प्रधानाचार्यः, उत्सवः, अपि, च।

2. 'मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानाम् सहायतया 'अध्ययनस्य महत्त्वम्' इति विषयम् अधिकृत्य पञ्चवाक्यानि संस्कृतेन लिखत– *[CBSE 2012]*

मञ्जूषा–ज्ञानम्, च, सम्मानम्, अपि सर्वत्र, धनम्, शक्नोति, यशः वर्धते, विदुषाम्, भवति, प्रसरति, प्राप्नोति, आदरः, अर्जयितुम्।

3. **मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया 'यातायात-अव्यवस्था' इति विषयम् अधिकृत्य पञ्चवाक्यानि संस्कृतेन लिखत।** *[CBSE 2014]*

> **मञ्जूषा**–दिल्लीनगरे, मोटरयानानि, अत्यधिकानि, मार्गे, अवरोधाः, मार्गस्य, उभयतः, गच्छन्ति, जनाः, मध्ये, विद्युत्स्तम्भाः, स्कूटरयानानि, विपणनकेन्द्रम्, चलन्ति।

4. **स्वविद्यालये भवान् प्रार्थनासभायां प्रथमवारं वार्ताः पठति। स्वमनोदशां वर्णयन् पञ्च वाक्यानि संस्कृतेन मञ्जूषा-पदसहायतया लिखतु।** *[CBSE 2014]*

> **मञ्जूषा**–प्रथमवारम्, शिक्षकस्य आदेशः, मुखं शुष्यति, चित्तं, व्याकुलम्, हस्तौ कम्पेते, शिक्षकस्य संकेतः अतीव, साधु, शोभनम्, आत्मविश्वासः, जागृतः, छात्राः, करतलध्वनिम्, पितरौ, प्रसन्नौ।

5. **'प्रातःभ्रमणम्' इति विषयम् अधिकृत्य मञ्जूषापदसहाय्येन पञ्च संस्कृतवाक्यानि लिखत–** *[CBSE 2016]*

> **मञ्जूषा**–प्रातःकालः, मन्दः, पवनः, शीतलः, मनोहराणि दृश्यानि, सर्वत्र, सर्वे, पुष्पाणि, बालकाः, उद्यानस्य, क्रीडन्ति, भ्रमन्ति।

6. **मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया 'क्रीडाः' इति विषयम् अधिकृत्य पञ्च वाक्यानि संस्कृतेन लिखत–** *[CBSE 2016]*

> **मञ्जूषा**–बालाः, खेलने, सन्ति, उत्सुकाः, क्रिकेट-क्रीडां, खेलाः पादकन्दुकक्रीडां, उद्याने, खेलन्ति, जनाः, अस्ति, भ्रमन्ति, पश्यन्ति, अनेकाः, जीवने महत्त्वम्।

7. **'अतिवृष्ट्या हानिः' इति विषयम् अधिकृत्य मञ्जूषापदसहाय्येन पञ्च संस्कृतवाक्यानि लिखत–** *[CBSE 2016]*

> **मञ्जूषा**–नद्यः, कूलानि, नष्टानि, वृक्षाः, जलौघः, ग्रामेषु, नगरेषु, सर्वत्र, जलं, जनानां संरक्षाणम्, महती, हानिः, जनाः, पशवः, म्रियन्ते, जले निमग्ना, रोगाः, जायन्ते अन्नानि, कृषकाः।

अथवा

चित्रवर्णनम्

कस्यचिद् विषयस्य एकं केन्द्रीयभावं विचारं वा आश्रित्य कृतं लघु निबन्धात्मकं चित्रणम् अनुच्छेदः कथ्यते।

सामान्याः विशेषताः—

- एकः एव भावः विचारो वा प्रस्तोतव्यः।
  (एक ही भाव या विचार प्रस्तुत करना चाहिए।)
- विषयस्य सद्यः एव आरम्भः कर्त्तव्यः।
  (विषय को तुरंत शुरू कर देना चाहिए।)
- भूमिका उपसंहारो वा न भवितव्यः।
  (भूमिका या उपसंहार नहीं होना चाहिए।)
- वाक्यानि परस्परं सम्बद्धानि भवेयुः।
  (वाक्य आपस में सम्बद्ध हों।)

- रोचकतागुण: अनुच्छेदस्य विशिष्टता भवति।
(रोचकता अनुच्छेद का विशिष्ट गुण है।)
- केन्द्रीयभाव: अन्ते प्रारम्भे वा अवश्यम् दातव्य:।
(प्रारंभ में अथवा अंत में केन्द्रीय भाव अवश्य लिखना चाहिए।)
- वाक्यसंख्या प्रश्नानुसारम् एव देया।
(वाक्य संख्या प्रश्न के अनुसार देनी चाहिए।)
- भाषा सरला, सुबोधा प्रवाहमयी च भवेत्।
(भाषा सरल, सुबोध व प्रवाहमयी होनी चाहिए।)
- वाक्यं न तु अतिविस्तृतं स्यात् न तु अतिलघु वा स्यात्।
(वाक्य न तो अधिक लंबा हो और न हो अधिक छोटा।)

उदाहरणार्थम्

1. मञ्जूषाया: शब्दानाम् सहायतया चित्रस्य वर्णनम् पञ्चसु वाक्येषु कुरुत। 1 × 5 = 5

(मञ्जूषा के शब्दों की सहायता से चित्र का वर्णन पाँच वाक्यों में कीजिए।)

(Write the description of the picture in five sentences with the help of the words from the box.)

मञ्जूषा—जन्म, स्नानं, शोभन:, स्थलम्, देवालया:, नमन्ति, कुर्वन्ति, गङ्गाजलम्, नद्यां, रमणीयम्।

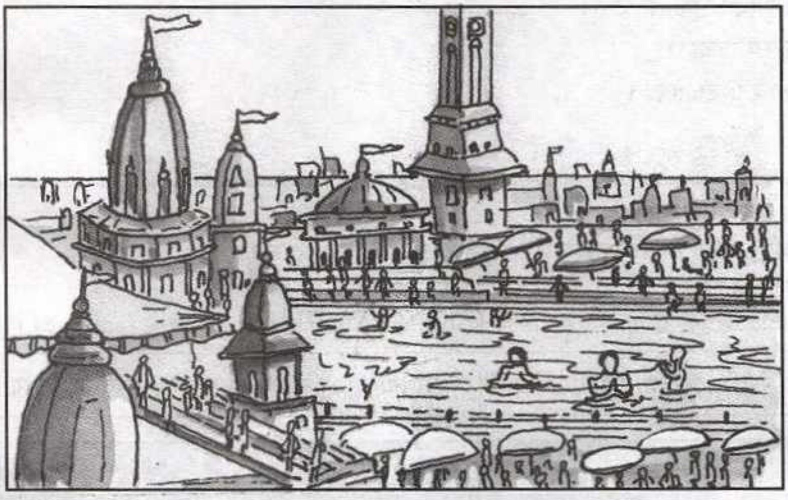

1. इदम् एकस्य तीर्थस्थलस्य चित्रमस्ति।
2. जना: गङ्गाजले स्नानं कुर्वन्ति।
3. तीर्थस्थलं रमणीयं वर्तते।
4. तीर्थे अनेके देवालया: अपि सन्ति।
5. तीर्थे स्नानेन तन-मन-आत्मा च पवित्रा: जायन्ते।

2. मञ्जूषाया: शब्दान् नीत्वा चित्रस्य वर्णनम् पञ्चसु वाक्येषु कुरुत। 1 × 5 = 5

(मञ्जूषा से शब्दों को लेकर चित्र का वर्णन पाँच वाक्यों में कीजिए।)

(Write the description of the picture in five sentences taking words from the box.)

मञ्जूषा—उल्लूक:, खगा:, वर्तक:, तरति, तीरे, भ्रमरा:, पुरुष:, सरोवरे, पुष्पाणि, मत्स्या:।

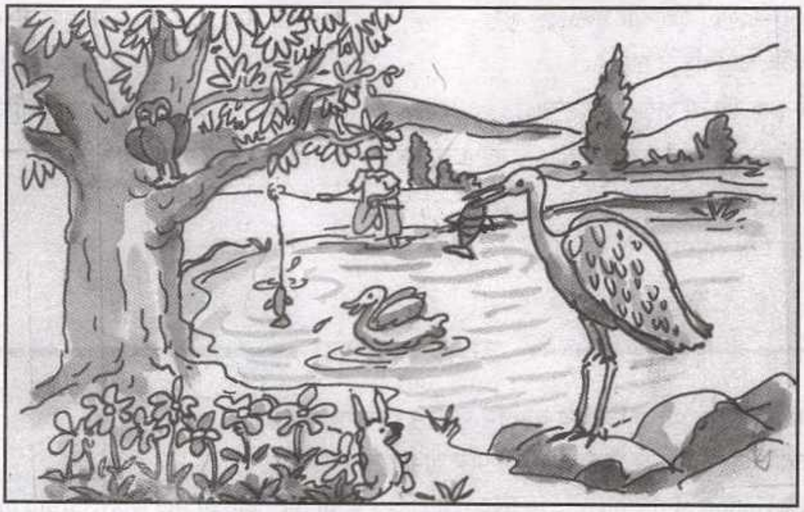

1. एतच्चित्रं सरस्तीरस्य वर्तते।
2. एक: वर्तक: जले तरति।
3. वृक्षस्य उपरि एक: उलूक: तिष्ठति।
4. एक: बक: मत्स्यं खादति।
5. सरस्तीरे एक: जन: उपतिष्ठति।

अभ्यास:

1. **मञ्जूषाया: शब्दान् नीत्वा चित्रस्य वर्णनम् संस्कृतस्य पञ्चवाक्येषु कुरुत।** $1 \times 5 = 5$
(मञ्जूषा के शब्दों को लेकर चित्र का वर्णन संस्कृत के पाँच वाक्यों में कीजिए।)
(Taking suitable words from the box, describe the picture in five Sanskrit sentences.)

मञ्जूषा—गुरु:, शिष्या:, वृक्षा:, उपदिशति, आकर्णयन्ति, शान्तिप्रदम्, गुरुकुल:, शृण्वन्ति, शिक्षा, गृहीतव्या।

2. मञ्जूषायाः शब्दान् नीत्वा चित्रस्य वर्णनम् संस्कृतस्य पञ्चसु वाक्येषु कुरुत। 1 × 5 = 5

(मञ्जूषा के शब्दों को लेकर चित्र का वर्णन संस्कृत के पाँच वाक्यों में कीजिए।)

(Taking suitable words from the box, describe the picture in five sentences in Sanskrit.)

मञ्जूषा—अनेके, यवनिका, क्रीडकाः, बालिकाः, दूरदर्शनम्, पश्यन्ति, क्रिकेटम्, कक्षः, सुसज्जितः, अस्ति।

3. मञ्जूषायाः शब्दानाम् सहायतया चित्रस्य वर्णनं संस्कृतस्य पञ्चवाक्येषु कुरुत। 1 × 5 = 5

(मञ्जूषा के शब्दों की सहायता से चित्र का वर्णन संस्कृत के पाँच वाक्यों में कीजिए।)

(Describe the picture in five Sanskrit sentences with the help of the words from the box.)

मञ्जूषा—क्षेत्रस्य, कृषकाः, बीजानि, वपन्ति, महिलाः, गृहाणि, वृक्षाः, शुद्धम्, वातावरणम्, भवति।

4. **मञ्जूषायाः शब्दानाम् सहायतया अधोचित्रितस्य चित्रस्य वर्णनम् संस्कृतस्य पञ्चसु वाक्येषु कुरुत।** $1 \times 5 = 5$

(मञ्जूषा के शब्दों की सहायता से नीचे बनाए गए चित्र का वर्णन संस्कृत के पाँच वाक्यों में कीजिए।)

(Describe in five Sanskrit sentences the picture drawn below with the help of the words from the box.)

मञ्जूषा—परिवारः, पारिवारिकजनाः, दूरदर्शनम्, पञ्च, जनाः, समाचारान्, अवधानेन, अङ्के, कक्षः, सुसज्जितः।

5. **मञ्जूषायाः शब्दान् नीत्वा चित्रस्य वर्णनं संस्कृतस्य पञ्चसु वाक्येषु कुरुत।** $1 \times 5 = 5$

(मञ्जूषा के शब्दों को लेकर चित्र का वर्णन संस्कृत के पाँच वाक्यों में कीजिए।)

(Describe the picture in five Sanskrit sentences taking words from the box.)

मञ्जूषा—उपवनस्य, उपविशन्ति, भ्रमन्ति, सर्वत्र, वृक्षाः, वाहनानि, जनाः, सर्वे, स्वास्थ्यलाभम्, प्राप्नुवन्ति।

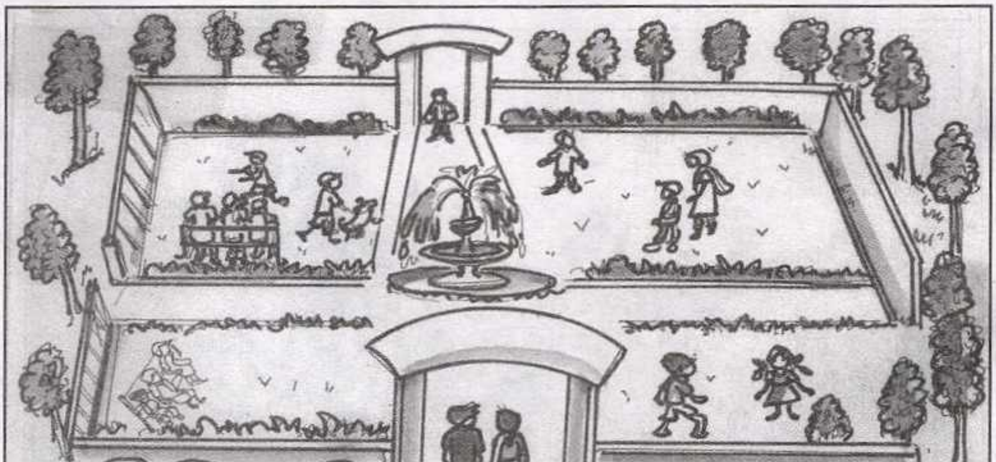

6. मञ्जूषायाः शब्दान् नीत्वा चित्रस्य वर्णनं संस्कृतस्य पञ्चसु वाक्येषु कुरुत। 1 × 5 = 5

(मञ्जूषा के शब्दों को लेकर चित्र का वर्णन संस्कृत के पाँच वाक्यों में कीजिए।)

(Describe the picture in five Sanskrit sentences taking words from the box.)

मञ्जूषा—उत्तमः संकल्पः, नव, जनाः, भारतीयाः, एकतायाः प्रतीकम्, प्रसन्नाः, हस्तान्, वयम्, एकता, भारतीयाः स्मः।

7. मञ्जूषायाः सहायतया चित्रस्य वर्णनं संस्कृतस्य पञ्चसु वाक्येषु कुरुत। 1 × 5 = 5

(मञ्जूषा की सहायता से चित्र का वर्णन संस्कृत के पाँच वाक्यों में कीजिए।)

(Describe the picture in five Sanskrit sentences with the help of the box.)

मञ्जूषा—उपवनस्य, बालकाः, बालिकाः, पुरुषः, पुष्पाणि, पश्यन्ति, वृक्षाः, उपनेत्रम् (चश्मा), धारितः, शिक्षकः।

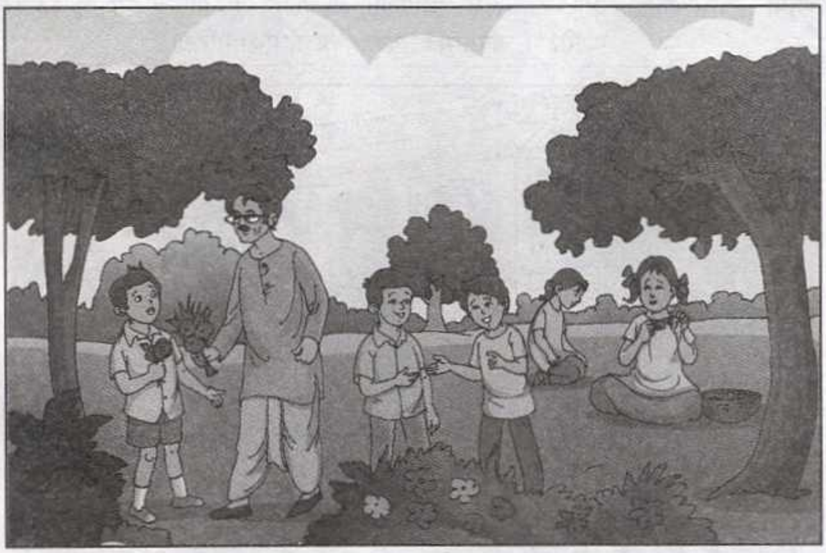

8. मञ्जूषायाः शब्दानाम् सहायतया चित्रस्य वर्णनं संस्कृतस्य पञ्चसु वाक्येषु कुरुत। 1 × 5 = 5

(मञ्जूषा के शब्दों की सहायता से चित्र का वर्णन संस्कृत के पाँच वाक्यों में कीजिए।)

(Describe the picture in five Sanskrit sentences with the help of the words from the box.)

मञ्जूषा—उपवनस्य, महिलाः, बालकाः, क्रीडन्ति, पुष्पाणि, विकसन्ति, वृक्षैः, शुद्धम्, भवति, भ्रमन्ति।

9. अधः प्रदत्तचित्रस्य वर्णनं पञ्चसु वाक्येषु संस्कृते कुरुत (सहायतार्थं केचन शब्दाः मञ्जूषायां दत्ताः)। 1 × 5 = 5

(नीचे दिए गए चित्र का वर्णन संस्कृत के पाँच वाक्यों में संस्कृत में कीजिए। सहायतार्थ कुछ शब्द मञ्जूषा में दिए गए हैं)।

(Describe the following picture in five Sanskrit sentences in Sanskrit. Some words are given in the box for your help).

मञ्जूषा—बसस्थानकम्, उपविष्टं, प्रतीक्षा, बसयानम्, चालकः, जनः, दीर्घासन्दिका, पङ्क्तिबद्धाः, आरोहति, जनसम्मर्दः, दण्डः, अष्ट, एका महिला।

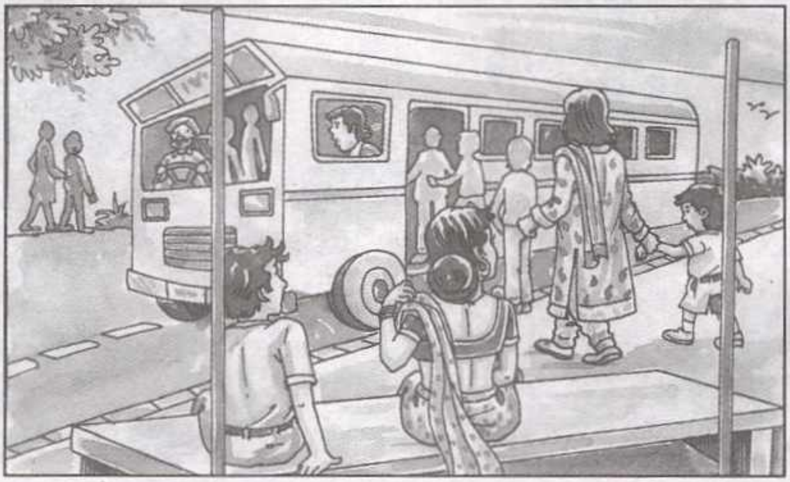

10. चित्रं दृष्ट्वा प्रदत्तपदानां सहायतया चित्रस्य वर्णनं संस्कृतस्य पञ्चसंस्कृतवाक्येषु कुरुत। 1 × 5 = 5

(चित्र को देखकर दिए गए शब्दों की सहायता से चित्र का वर्णन संस्कृत के पाँच वाक्यों में कीजिए।)

(Look at the picture and describe it in five Sanskrit sentences with the help of the given words.)

मञ्जूषा—प्रात:काले, भ्रमणम्, सूर्योदय:, खगा:, पर्वता:, व्यायामं, चत्वार:, वृक्षा:, बालौ, भ्रमत:।

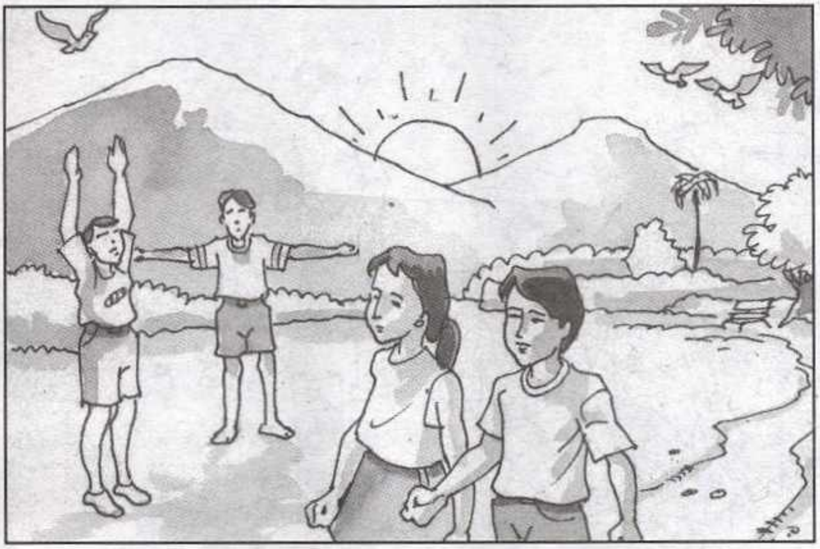

11. चित्रं दृष्ट्वा प्रदत्तपदानां सहायतया चित्रस्य वर्णनं पञ्चसु संस्कृतवाक्येषु कुरुत। 1 × 5 = 5

(चित्र को देखकर दिए गए शब्दों की सहायता से चित्र का वर्णन संस्कृत के पाँच वाक्यों में कीजिए।)

(Describe the picture in five Sanskrit sentences after seeing it with the help of the given words.)

मञ्जूषा—अध्यापिका, कक्षाया:, श्यामपट्ट:, छात्रा:, सङ्केतम्, अवधानेन, शृण्वन्ति, पृच्छति, पुस्तकानि, पाठयति।

12. अधः प्रदत्त-चित्रस्य वर्णनं पञ्चवाक्येषु संस्कृते कुरुत। सहायतार्थं केचन शब्दा मञ्जूषायां दत्ताः। $1 \times 5 = 5$

(नीचे दिए गए चित्र का वर्णन पाँच संस्कृत वाक्यों में कीजिए। सहायता के लिए कुछ शब्द मञ्जूषा में दिए गए हैं।)

(Describe the following picture in five sentences in Sanskrit. For help, some words are given in the box.)

मञ्जूषा—पर्यटनस्य, तिस्रः महिलाः, उपविष्टाः, विशालवृक्षस्य, खाद्य-पान, फलानि, पात्राणि, भूतले, पञ्च जनाः।

13. अधः चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायाम् प्रदत्तानां पदानां सहायतया संस्कृतभाषायां पञ्चवाक्यानि लिखत। $1 \times 5 = 5$

(नीचे दिए गए चित्र को देखकर मञ्जूषा में दिए गए शब्दों की सहायता से संस्कृत भाषा द्वारा पाँच वाक्यों को लिखिए।

(Write five sentences in Sanskrit with the help of the words given in box after seeing the picture given below.)

मञ्जूषा—रमणीयम्, वृक्षाणाम्, पर्वतात्, पूर्वदिशायाम्, चित्तम्, सघनानाम्, उदेति, निर्गच्छति, कूजन्ति, पुष्पाणि, आनन्दयति।

14. चित्रं दृष्ट्वा अधोलिखितशब्दानाम् सहायतया पञ्चसु संस्कृत वाक्येषु दीपावली वर्णनं कुरु। $1 \times 5 = 5$

(चित्र देखकर नीचे लिखे शब्दों की सहायता से पाँच संस्कृत वाक्यों में दीपावली का वर्णन कीजिए।)

(Describe about Deepawali in five Sanskrit sentences after seeing the picture with the help of the words given below.)

मञ्जूषा—मिष्ठान्नम्, महापर्व, अमावस्यायाम् लक्ष्मीपूजनम्, प्रज्वालयन्ति, अवकाशः, अलङ्कुर्वन्ति, स्फोटकपदार्थाः।

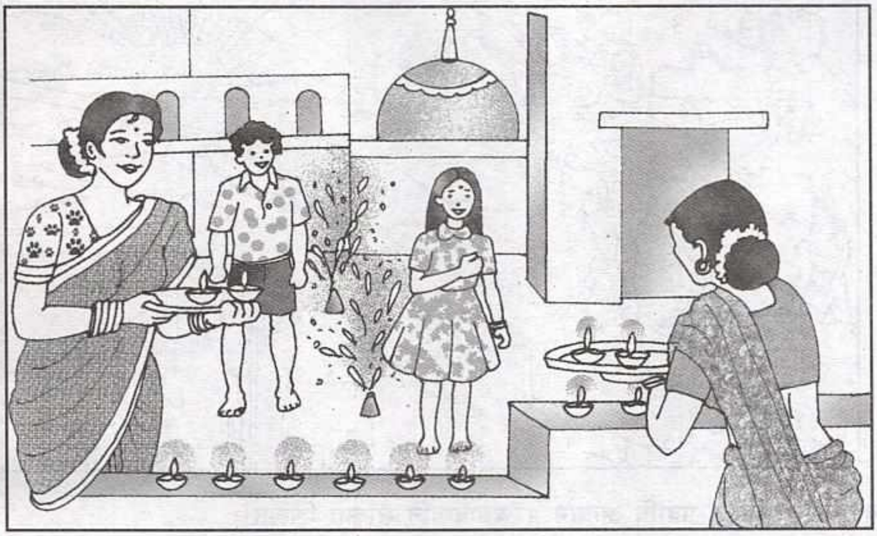

15. अधः प्रदत्तचित्रस्य वर्णनं मञ्जूषायां लिखितपदानां प्रयोगं कृत्वा पञ्चभिः संस्कृत वाक्यैः क्रियताम्। $1 \times 5 = 5$

(नीचे दिए चित्र का वर्णन मञ्जूषा में लिखित शब्दों का प्रयोग करके पाँच संस्कृत वाक्यों के द्वारा कीजिए।)

(Write five Sanskrit sentences about the following picture with the help of the words written in the box.)

मञ्जूषा—राष्ट्रीयध्वजारोहणं, प्रधानाचार्यः, स्वतन्त्रतादिवसस्य, कार्यक्रमः, भाषणम्, छात्राः, संकल्पः, क्रीडा, मुख्यातिथिः, क्रियते, विद्यालये।

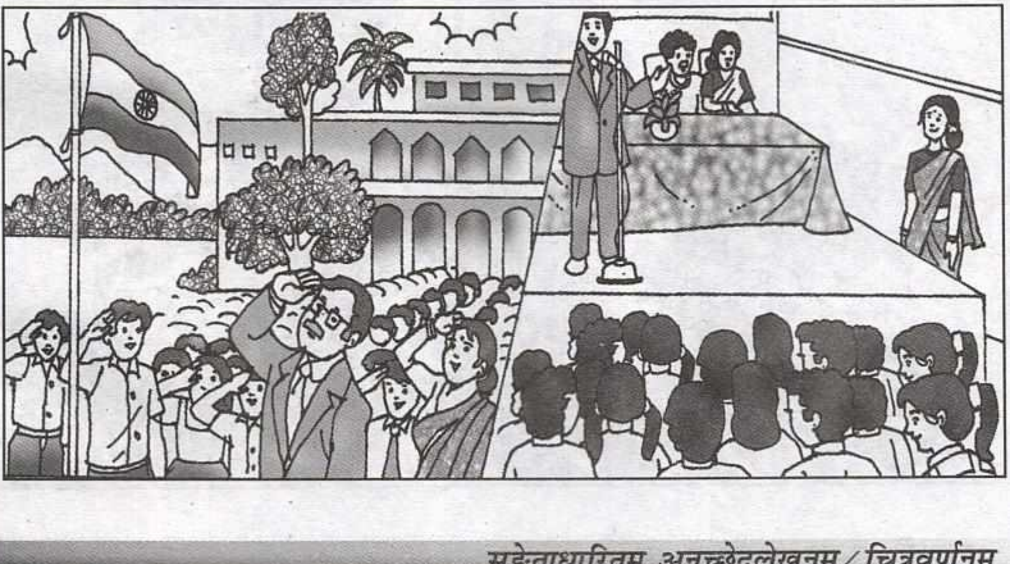

16. चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषातः पदानि अवचित्य संस्कृते पञ्चवाक्यानि लिखत। 1 × 5 = 5

(चित्र को देखकर मञ्जूषा से शब्दों को चुनकर संस्कृत में पाँच वाक्यों को लिखिए।)

(Write five sentences in Sanskrit, choosing words from the box after seeing the picture.)

मञ्जूषा—सूर्यः, वृक्षाः, वृषभौ, पुष्पाणि, ग्राम्यजीवनम्, कृषकः, हलम्, कुटीरः, विकसन्ति, भ्रमन्ति, कर्षति, उदेति।

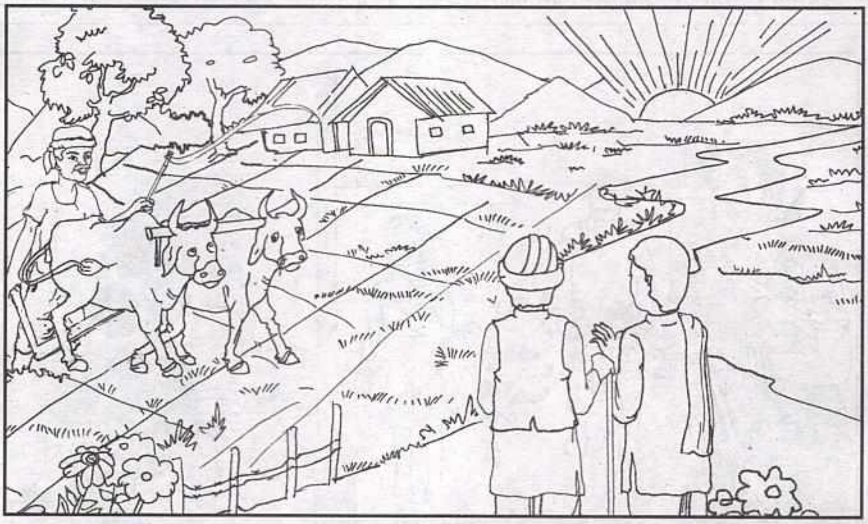

17. चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषातः पदानि आदाय पञ्चवाक्यानि संस्कृते लिखत। 1 × 5 = 5

(चित्र को देखकर मञ्जूषा से शब्दों को लेकर पाँच वाक्य संस्कृत में लिखिए।)

(Write five sentences in Sanskrit with the help of the words in the box after seeing the picture.)

मञ्जूषा—दिल्लीविश्वविद्यालयस्य, सभागास्य चित्रम् अस्ति, अनेकाः छात्राः, बालकाः च, सन्ति, अभिभावकाः उपतिष्ठन्ति, एका बालिका, ध्वनिप्रसारण-यन्त्रेण, वदति, सर्वे जनाः, ताम् शृणवन्ति।

18. चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषातः पदानि आदाय पञ्चवाक्यानि संस्कृते लिखत। $1 \times 5 = 5$

(चित्र को देखकर मञ्जूषा से शब्दों को लेकर पाँच वाक्य संस्कृत में लिखिए।)

(Write five sentences in Sanskrit with the help of the words in the box after seeing the picture.)

मञ्जूषा—गुरु पूजनम्, कुर्वन्ति, अनेके शिष्याः, भक्ताः च, पुष्पाणां वर्षां कुर्वन्ति, तालिकां बादयित्वा, धार्मिक स्थलस्य चित्रम्, जयघोषं कुर्वन्ति, उच्चैः, पुष्पमालां स्पृशन्ति।

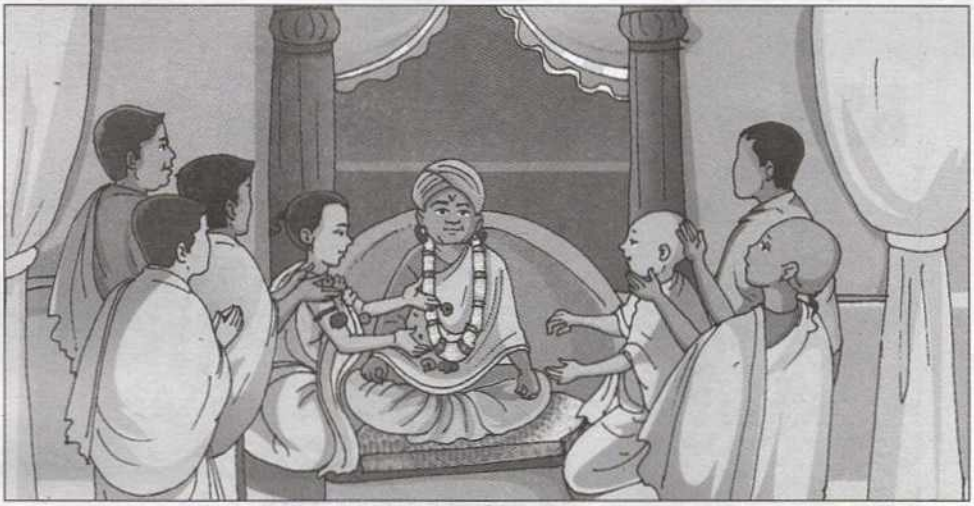

19. चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषातः पदानि आदाय पञ्चवाक्यानि संस्कृते लिखत। $1 \times 5 = 5$

(चित्र को देखकर मञ्जूषा से शब्दों को लेकर पाँच वाक्य संस्कृत में लिखिए।)

(Write five sentences in Sanskrit with the help of the words in the box after seeing the picture.)

मञ्जूषा—अनेकाः महिलाः, आन्दोलनं कुर्वन्ति, पर्दाप्रथा बन्दीकरणस्य, समाजस्य एकः कलंकः, आन्दोलिताः सन्ति, एकः लघुः बालकः तिष्ठति, हस्त पट्टानि, हस्तेषु धारयन्ति, उत्तेजिताः, ताः।

20. **चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषांतः पदानि आदाय पञ्चवाक्यानि संस्कृते लिखत।** 1 × 5 = 5

(चित्र को देखकर मञ्जूषा से शब्दों को लेकर पाँच वाक्य संस्कृत में लिखिए।)

(Write five sentences in Sanskrit with the help of the words in the box after seeing the picture.)

मञ्जूषा—जनाः, उत्तेजिताः सन्ति. आन्दोलन ताः सन्ति. चीत्कारं कृत्वा उदघोषं कुर्वन्ति आक्रोशिताः जनाः हस्तेषु, सूचनापट्टाः सन्ति, धरायां उपविश्य शयित्वा च उद्घोष्यन्ति।

21. **चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषातः पदानि आदाय पञ्चवाक्यानि संस्कृते लिखत।** 1 × 5 = 5

(चित्र को देखकर मञ्जूषा से शब्दों को लेकर पाँच वाक्य संस्कृत में लिखिए।)

(Write five sentences in Sanskrit with the help of the words in the box after seeing the picture.)

मञ्जूषा—जगन्नाथ रथयात्रायाः चित्रम्, अनेके भक्ताः चलन्ति, रथं च आकर्षयन्ति, सज्जितः रथः, जयघोषं कुर्वन्ति, अनेके सघनाः वृक्षाः, पादपाः च सन्ति, हस्तमुत्थाय, धार्मिक मेलकंवर्तते।

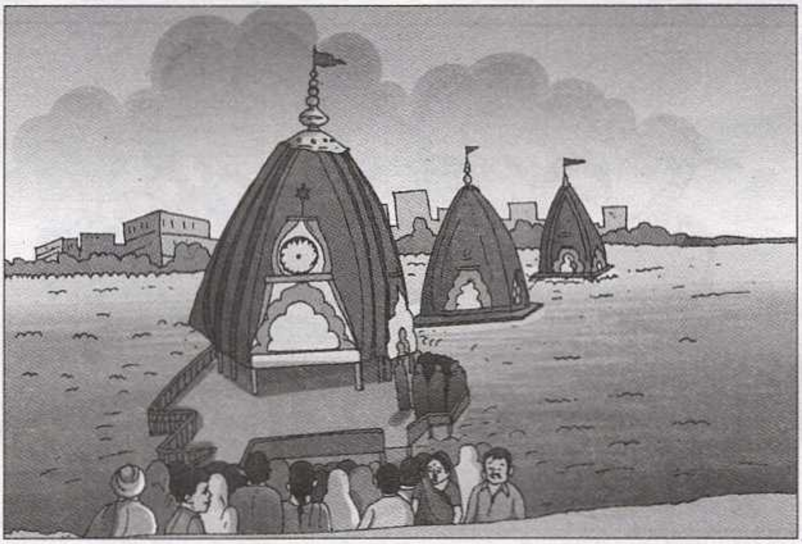

22. अधुना इमं चित्रं दृष्ट्वा जन्तुशालाविषयम् अधिकृत्य 6-10 वाक्येषु एकम् अनुच्छेदं लिखन्तु $1 \times 5 = 5$

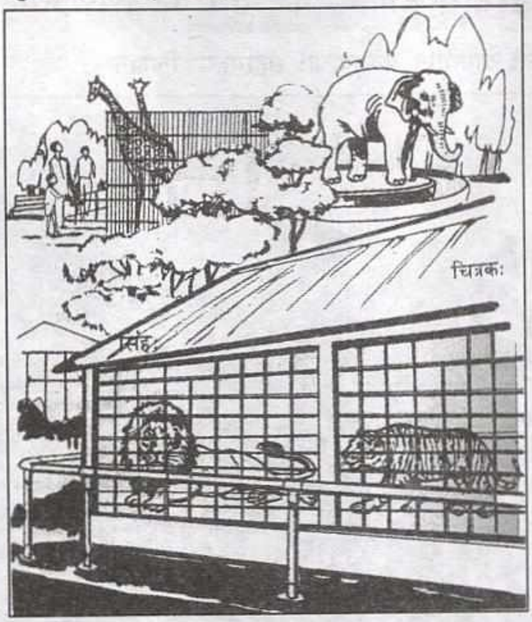

पञ्जरः, आनन्दम्, वृक्षाः, भयम्, चित्रकः, गर्जति, गजः, इतस्ततः, बालकाः

23. चित्रं दृष्ट्वा अधोलिखितपदानां सहायतया अस्य तीर्थस्थलस्य वर्णनं क्रियताम्। $1 \times 5 = 5$

जनाः, नमन्ति, स्नानं, कुर्वन्ति, शोभनाः, नद्यां, स्थलं, रमणीयम्, देवालयाः

बोर्ड द्वारा वार्षिक परीक्षायै प्रदत्तं चित्रवर्णनम्

1. चित्रम् आधृत्य पञ्च संस्कृते वाक्यानि मञ्जूषायाः सहायतया लिखत। [CBSE 2011]

मञ्जूषा—बालिका, रोपयति, अस्ति, वृक्षैः, शुद्धम्, रक्षा रोपणम्, कर्त्तव्यम्, वातावरणम्, भ्राता, माता।

2. अधोलिखित चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषापदसाहाय्येन पञ्च संस्कृते वाक्यानि लिखत। [CBSE 2012]

मञ्जूषा—क्रीडकाः, पादकन्दुकम्, पादेन, उत्साहेन, क्रीडाक्षेत्रम्, प्रसन्नाः, त्रयः, वृक्षाः, क्रीडन्ति।

3. अद्यः प्रदत्तचित्र दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च संस्कृते वाक्यानि लिखत। [*CBSE 2013*]

मञ्जूषा—पत्रालयः, पत्रमञ्जूषा, पत्राणि, पत्रवितरणस्य, व्यवस्था, कार्येषु मग्नाः, मुख्याधिकारी, जनाः, मुद्रिका, वृद्धः, कलमेन, उपनेत्रम्, हसति।

4. अधः प्रदत्तचित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च संस्कृते वाक्यानि लिखत। [*CBSE 2012*]

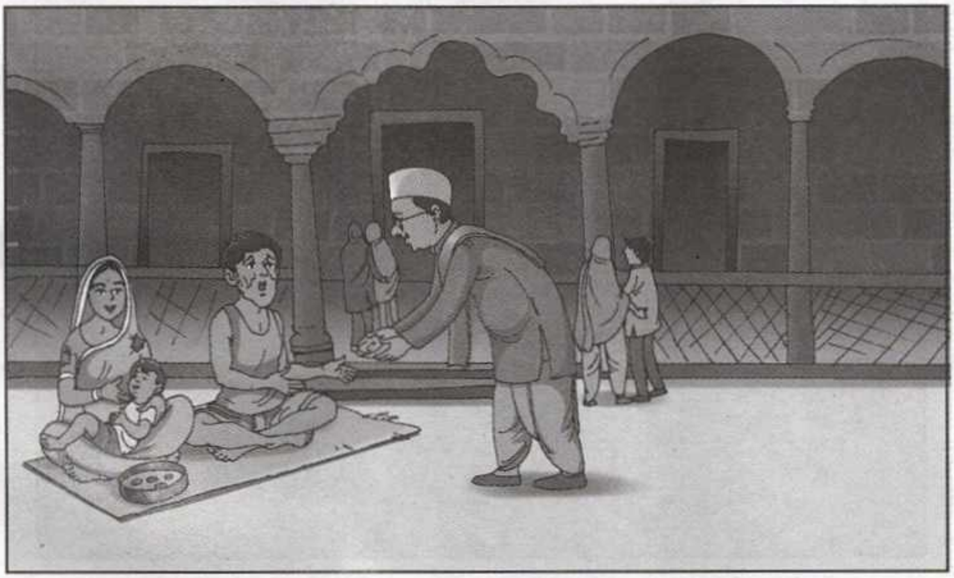

मञ्जूषा—देवालयस्य, पूजनं, भिक्षुकाः, बहिः, जनः, भोजनम्, पश्यति, वितरति, सुन्दरम्, प्रसन्नः, विकलाङ्गः, आशीर्वादम्, यच्छति।

5. अधः प्रदत्तचित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्रशब्दानां सहायतया पञ्च संस्कृते वाक्यानि लिखत। [CBSE 2013]

मञ्जूषा—मातामही, गृहे, आगरानगरे, अम्बा, कारयानेन, प्रसन्नाः, अवकाशे, ताजमहल, द्रष्टुम्, भगिनी, स्यूतानि, धारयित्वा।

6. अधोनिर्दिष्टं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च संस्कृते वाक्यानि लिखत। [CBSE 2014]

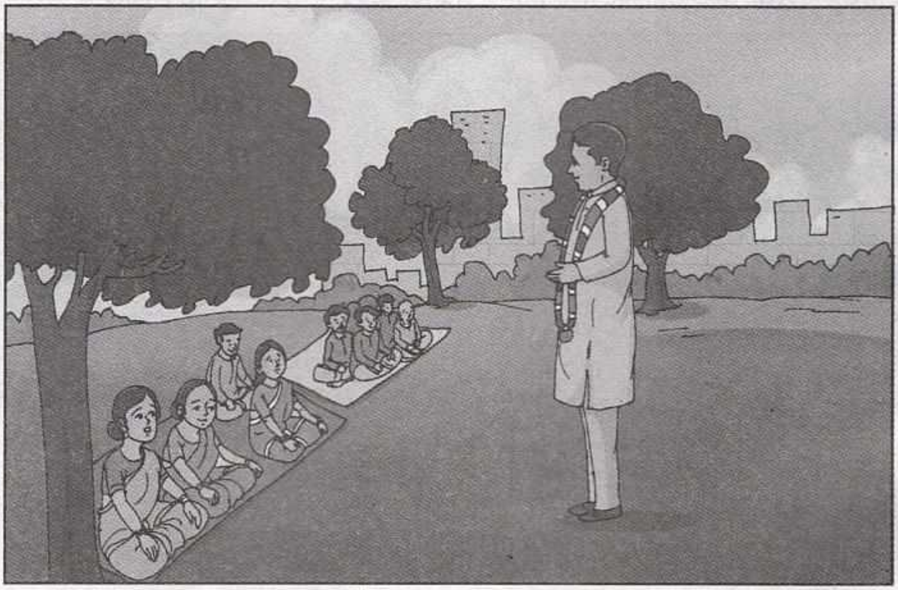

मञ्जूषा—भवनानि, श्रावयति, महिलाः, पाठयति, पुरुषाः, भूमौ, परितः, वृक्षाः, सर्वे, योगशिविरम्, अनेके।

7. अधः प्रदत्तचित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च संस्कृते वाक्यानि लिखत। [*CBSE 2014*]

मञ्जूषा—फलानि, फलविक्रेता, क्रेतारः, विक्रयं, कुर्वन्ति, जनाः, विपणेः, गच्छति, महिला, सन्ति, मार्गे, मधुराणि, पश्यति, मध्याह्नवेला, एव।

8. अधः प्रदत्तचित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च संस्कृते वाक्यानि लिखत। [*CBSE 2015*]

मञ्जूषा—पिता, मातुः, हस्ते, रुग्णः, चिकित्सकः, फलानि, जलपात्रम्, औषधम्, निरीक्षणम्, करोति, धारयति, पुत्रः।

9. अधः प्रदत्तचित्रं दृष्ट्वा संस्कृते पञ्च वाक्यानि रचयत। सहायतार्थं पदानि मञ्जूषायां सन्ति। [*CBSE 2015*]

मञ्जूषा—फलरसपात्रम्, आसन्दिका, फलपात्रम्, स्थाल्यां, भोजनं, कुर्वन्ति, काष्ठफलकम्, दुग्धपात्रम्, बालकः, बालिका, चित्रम्, खादन्ति, माता-पिता, प्रातराशं, पिबन्ति, फलानि।

10. अधः प्रदत्त चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च संस्कृते वाक्यानि रचयत। [*CBSE 2015*]

मञ्जूषा—छात्रावासस्य, द्वे बालिके, पठने संलग्ना, ज्वलति, आलस्यं त्यक्त्वा, संस्कृतपुस्तकम्, हस्ते, पठति, बालिकायाः, शयनं कुरुतः, काष्ठकफलकम्, दर्शयति, विद्युद्दीपः, बालिका।

11. अधः प्रदत्तचित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च संस्कृते वाक्यानि लिखत। *[CBSE 2017]*

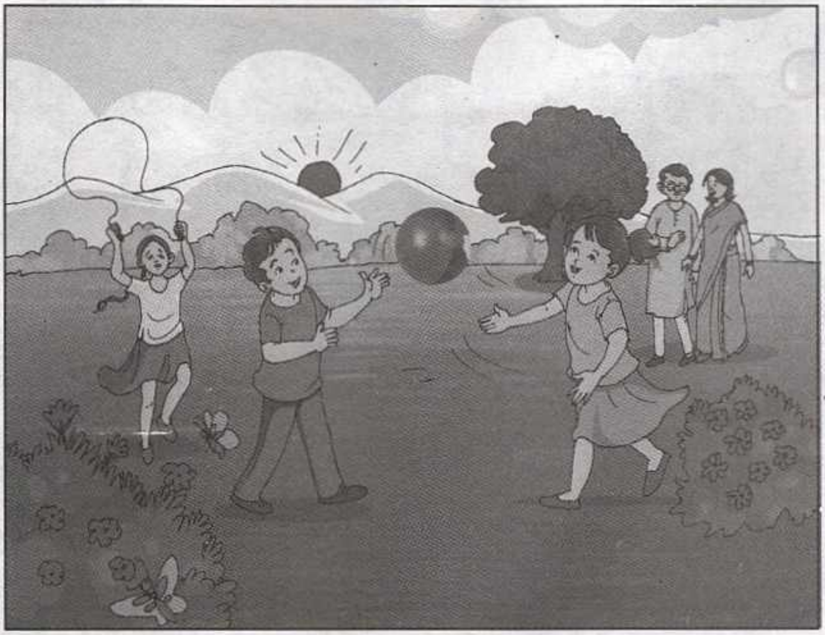

मञ्जूषा—कन्दुकम्, भ्रमन्ति, उद्यानम्, पक्वानि, फलानि, वृक्षाः, खगाः, बालः, बाला, पिकः, गीतानि, जनाः, नागरिकः।

12. अधः प्रदत्तचित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च संस्कृते वाक्यानि लिखत। *[CBSE 2016]*

मञ्जूषा—जलं, वर्षति, मयूरः कर्गदनौका, मेघाः, सर्वत्र, वृक्षः, पिच्छानि प्रसार्य, वर्षाजलं, दृश्यं, मनोरमं।

13. अधः प्रदत्तचित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च संस्कृते वाक्यानि लिखत। [*CBSE 2016*]

मञ्जूषा—कुम्भकारः, पात्राणि, नृत्यति, करोति, कर्षति, वृक्षः, वृक्षाः, गृहाणि, पश्यति, भार्या, क्षेत्रेषु, अधः, क्रीडति, तस्य सहायतां, पुत्रः।

14. अधः प्रदत्तचित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च संस्कृते वाक्यानि लिखत। [*CBSE 2017*]

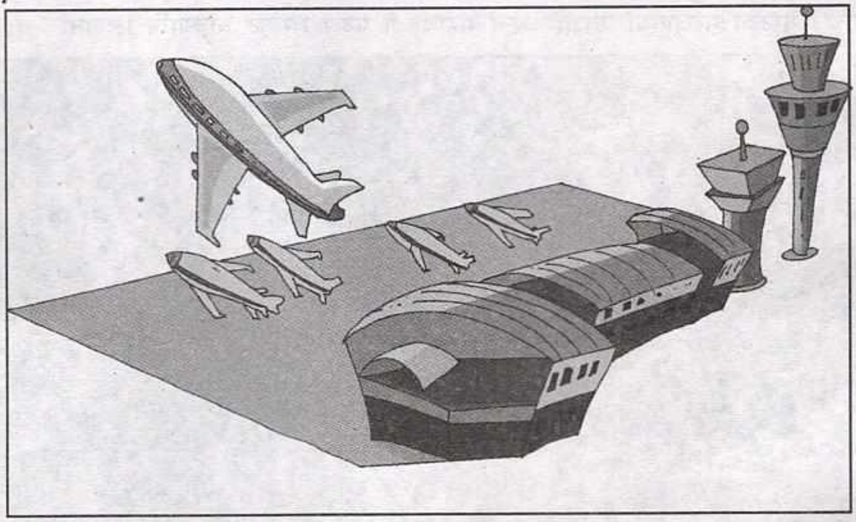

मञ्जूषा—वायुयानं, स्वस्थाने, स्थितानि अग्रिमस्थाने, देशस्य जनाः, गौरवं, वायुसेनायाः, देशसेवायाः, सर्वाणि वायुयानानि, सर्वसुखम्, इच्छन्ति, तिष्ठन्ति, स्थानकम्, वायुयानि, प्रत्येकं, पंक्तौ।

❑❑

ख3 पञ्च सरलवाक्यानां संस्कृत भाषायाम् अनुवादः

इस खंड में सरल संस्कृत में हिन्दी भाषा में अथवा आङ्गल (English) भाषा में दिए गए वाक्यों का अनुवाद करने हेतु प्रश्न दिया जाएगा। प्रत्येक वाक्य 1-1 अंक का होगा। अतः छात्रों को इस प्रश्न का उत्तर देते समय निम्न बातों पर ध्यान देना आवश्यक होगा।

- हिन्दी अथवा अंग्रेजी भाषा में दिए गए वाक्यों को ध्यानपूर्वक पढ़ना चाहिए।
- कर्ता और क्रिया की पहचान करके उनके कारक, वचन व विभक्ति को उचित रूप में लिखना चाहिए। उनके पुरुषों की संगति भी ठीक से बैठनी चाहिए।
- उपपद विभक्तियों के नियमों का भी ध्यान रखना आवश्यक है। साथ ही उनका उचित रूप से प्रयोग करना चाहिए।
- शब्द रूपों व धातु रूपों का विशेष ध्यान देना चाहिए।
- यदि प्रत्ययों का प्रयोग किया जाता है तो अधिक लाभकारी व शुद्ध शब्द बनेंगे।

उदाहरणार्थम्

(क)
1. वह बच्चा विद्यालय जाता है। — 1. सः बालः विद्यालयं गच्छति।
2. तुम पढ़ने के लिए विद्यालय जाते हो। — 2. त्वं पठितुं विद्यालयं गच्छसि।
3. वह विद्यालय के चारों ओर घूमता है। — 3. सः विद्यालयं परितः परिभ्रमति।
4. राम रावण के लिए काफी है। — 4. रामः रावणाय अलम् अस्ति।
5. बच्चा बन्दर से डरता है। — 5. बालः वानरात् बिभेति।

(ख)
1. वृक्ष के ऊपर बन्दर बैठे हैं। — 1. वृक्षस्य उपरि वानराः उपतिष्ठन्ति।
2. देवदत्त यज्ञदत्त से चतुर है। — 2. देवदत्तः यज्ञदत्तात् चतुरतरः अस्ति।
3. बालक माता से रुपये माँगता है। — 3. बालकः मातरं रुप्यकाणि याचते।
4. राम पिता से डरता है। — 4. रामः पितुः त्रस्यति।
5. शीला व्याकरण धीरे-धीरे पढ़ती है। — 5. शीला व्याकरणं शनैः-शनैः पठति।

अभ्यासः

1. आज लोग विद्या का महत्त्व जानते हैं।
2. कुत्ते गाँव के चारों ओर घूमते हैं।
3. तुम दोनों क्या चाहते हो?
4. मैं भीख नहीं चाहता हूँ।
5. हम सब गुरुजी से व्याकरण पढ़ेंगे।

6. वह विद्यालय के समीप बैठा है।
7. जैसा जिसका कर्म होता है वैसा उसका फल होता हैं
8. अर्जुन ने महाभारत युद्ध को जीता था।
9. श्रीकृष्ण भक्तों का उद्धार करते हैं।
10. प्रतिपल भगवान की भक्ति करनी चाहिए।
11. शुद्ध हृदय से माता-पिता की सेवा ही ईश्वर की पूजा है।
12. सीता श्रीराम व लक्ष्मण के साथ वन में गई थी।
13. तुम्हें मन से काम करना चाहिए।
14. मैं अब क्या करूँ?
15. देवताओं ने असुरों को जीत लिया।
16. माँ बच्चे के पास जाती है।
17. पत्नी पति के साथ रहती है।
18. पिता पुत्र पर क्रोध करते हैं।
19. राक्षस देवताओं से ईर्ष्या करते थे।
20. शुभकर्म करने वालों को नमस्कार हो।
21. छात्रों का कल्याण हो।
22. हाय राम!
23. वह गाँव की ओर जाता है।
24. माता गृहकार्य में कुशल है।
25. घर के नीचे जल है।
26. वृक्षों के ऊपर कौवे बैठे हैं।
27. लोगों के मनों में देश के प्रति प्रेम होना चाहिए।
28. हम दोनों तुम दोनों को देखते हैं।
29. माँ बच्चे से प्यार करती हैं।
30. बच्चे विद्या को चाहते हैं।
31. स्वामी दयानन्द ने सत्यार्थ प्रकाश लिखा है।
32. नववर्ष की आपके लिए शुभकामनाएँ।
33. आर्य समाज विद्या का प्रकाश करता है।
34. मैं देवालय जाकर पूजा करूँगा।
35. संस्कृत सभी भाषाओं की माता है।
36. अग्नि को स्वाहा हो।
37. वह धन की कामना करती है।
38. तुम सब कलम से लिखो।
39. पाठ को पढ़कर सुनाओ।
40. नवरात्रों में उपवास पुण्य माना जाता है।
41. महात्मा सदा परोपकार करते हैं।
42. लोगों को फल अच्छे लगते हैं।
43. किसानों को अन्नदाता कहा जाता है।
44. सेना देश का उपकार करती है।
45. देश-सेवा समाज सेवा से अलग है।
46. देशभक्ति के बिना कुछ भी नहीं हो सकता है।
47. तुम सब पुस्तकें पढ़ते हो।
48. हम सब दृश्य देखेंगे।
49. हिन्दुत्व संसार में सर्वश्रेष्ठ है।
50. शास्त्रों का अध्ययन आध्यात्मिकता देती है।

सङ्केताधारितः वार्तालापः

(केवलम् अभ्यासार्थम् अस्ति परीक्षायाः कृते नास्ति।)

संकेत पर आधारित एक वार्तालाप (संवाद) दिया जा रहा है। वार्तालाप लिखने से पहले निम्न बातों का ध्यान रखना चाहिए—

- वार्तालाप (संवाद) अक्षर आदेशात्मक या प्रश्नात्मक होता है। अत: किसी भी वाक्य की पूर्ति से पहले, उसके पहले तथा बाद के वाक्य को अच्छी तरह पढ़ लेना चाहिए।
- वाक्य संक्षिप्त होना चाहिए।
- वार्तालाप में वाक्य-विस्तार अरुचि और अशुद्धि पैदा करता है।
- काल का ध्यान अवश्य रखना चाहिए। काल का ध्यान न देने पर आपका उत्तर अशुद्ध हो सकता है।
- वार्तालाप के वाक्यों में परस्पर संबंध होना परमावश्यक है।
- वार्तालाप दो या दो से अधिक व्यक्तियों के बीच भी हो सकता है।
- प्राय: वार्तालाप की पूर्ति वार्तालाप से ही हो जाया करती है अर्थात् वार्तालाप के प्रश्नों के उत्तर वार्तालाप में ही मिल जाया करते हैं।

उदाहरणार्थम्

1. एकः प्रशिक्षुः नृत्यमधिगन्तुम् नृत्यशालां गच्छति। तत्र प्रशिक्षकेण सह तस्य वार्तालापम् भवति। तयोर्मध्ये भूतं वार्तालापम् अवधानेन पठत।

(एक प्रशिक्षु नृत्य सीखने नृत्यशाला में जाता है। वहाँ प्रशिक्षक के साथ उसकी बातचीत होती है। उन दोनों के बीच हुए वार्तालाप को ध्यान से पढ़िए। A trainee dancer goes to a dancing school to learn dancing. He / She talks to the trainer. Read their conversation attentively.) $\frac{1}{2} \times 10 = 5$

प्रशिक्षकः — त्वम् अत्र किमर्थम् स्थितोऽसि?

प्रशिक्षुः — अहम् नृत्यम् अधिगन्तुम् इच्छामि।

प्रशिक्षकः — किम् त्वम् प्रवेश पत्रम् पूरितवान्?

प्रशिक्षुः — अहम् प्रवेशपत्रम् न पूरितवान्।

प्रशिक्षकः — तर्हि त्वम् प्रवेशपत्रम् प्रथमम् पूरय।

प्रशिक्षुः — प्रवेशपत्रम् कुतः प्राप्तम् भविष्यति?

प्रशिक्षकः — त्वम् कार्यालयम् गच्छ।

प्रशिक्षुः — धन्यवादः, अहम् कार्यालयम् गच्छामि।

प्रशिक्षकः — शीघ्रं गच्छ।

प्रशिक्षुः — यथाज्ञा भगवन्!

2. क्रीडाक्षेत्रम् गच्छन्त्यौ द्वे कन्ये क्रीडाविषये वार्तालापम् कुरुतः। तयोर्मध्ये भूतमिदं वार्तालापम् अवधानेन पठत।
(खेल के मैदान में जाती हुई दो कन्याएँ खेल के विषय में बातचीत करती हैं। उन दोनों के बीच हुई बातचीत को ध्यान से पढ़िए।)
(Two girls talk about sports while going to playground. Read their conversation attentively.)
½ × 10 = 5

स्वामिनी — कुत्र गच्छसि त्वम्?
मल्लिका — अहम् क्रीडाक्षेत्रम् गच्छामि।
स्वामिनी — तत्र किमर्थं गच्छसि?
मल्लिका — तत्र अभ्यासं कर्तुम् गच्छामि।
स्वामिनी — त्वम् कम् खेलम् खेलसि?
मल्लिका — अहम् तु धाविका अस्मि।
स्वामिनी — किम् त्वम् प्रतिदिनम् अभ्यासं करोषि?
मल्लिका — आम्, अहम् प्रतिदिनम् अभ्यासं करोमि।
स्वामिनी — किम् अहम् अपि आगच्छानि?
मल्लिका — आमं, आगच्छ त्वम् अपि।

3. संस्कृत विषयस्य पठनमुपरि मणिकाभारत्योर्मध्ये भूतमिदं वार्तालापम् अवधानेन पठित्वा अवगच्छत।
(संस्कृत विषय की पढ़ाई के ऊपर मणिका और भारती के बीच में हुई बातचीत को ध्यान से पढ़कर समझिए।)
(Try to understand after reading attentively the conversation of Manika and Bharti over Sanskrit reading.)
½ × 10 = 5

मणिका — त्वम् किम् पठसि?
भारती — अहम् संस्कृतम् पठामि।
मणिका — संस्कृतस्य कः अध्यायः?
भारती — केवलम् व्याकरणम् एव।
मणिका — व्याकरणे एव तव रुचिः?
भारती — व्याकरणम् तु मह्यम् अतीव रोचते।
मणिका — व्याकरणम् तु भाषायाः आधारः भवति।
भारती — त्वम् सत्यम् कथयसि।
मणिका — अधुना अहम् चलितुम् इच्छामि।
भारती — उपविश, पेयं पीत्वा गच्छ।

अभ्यासः

1. एकस्य छात्रस्य माता रुग्णा अस्ति, सः तस्याः सेवायां संलग्नः। अतः सः स्वगृहकार्यं नाकरोत्। एतस्मिन् विषये छात्र-अध्यापकयोः मध्ये वार्तालापम् भवति। मञ्जूषायाः योग्यान् शब्दान् नीत्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्ताम्।
(एक छात्र की माता बीमार है, वह उसकी सेवा में लगा था। अतः वह अपना गृहकार्य नहीं कर सका। इस विषय पर छात्र और अध्यापक के बीच बातचीत होती है। मञ्जूषा से उचित शब्दों को लेकर खाली स्थान भरिए। The mother of a student is ill and he was engaged in the service of his mother. Therefore, he could not do his homework. The teacher and the student talk about it. Fill in the blanks with suitable words from the box.) **½ × 10 = 5**

छात्रः — भगवन्! (*i*) .... न कृतम्।
अध्यापकः — (*ii*) .... त्वया गृहकार्यं न कृतम्?
छात्रः — (*iii*) .... रुग्णा आसीत्।
अध्यापकः — सा (*iv*) .... रुग्णा? त्वया तस्याः सेवा कृता न वा?
छात्रः — आम्, मया (*v*) .... ।

अध्यापकः — इदम् त्वया (*vi*) .... कृतम्।
छात्रः — अधुना (*vii*) .... अस्ति।
अध्यापकः — तर्हि (*viii*) .... कुरु।
छात्रः — साधु, अहम् श्वः गृहकार्यम् (*ix*) .... करिष्यामि।
अध्यापकः — (*x*) .... ।

मञ्जूषा— किमर्थम्, तस्याः सेवा कृता, अद्य मया गृहकार्यम्, उचितम्, गृहकार्यम्, मम माता, अवश्यम्, केन रोगेण, तु सा स्वस्था, शोभनम्।

2. रमा लता च द्वे कन्ये स्तः। ते खेलितुं सज्जे भवतः। तयोर्मध्ये का वार्ता भवति? मञ्जूषातः शब्दान् नीत्वा रिक्तस्थानानि पूरयत।

(रमा और लता दो कन्याएँ हैं। वे खेलने के लिए तैयार हो रही हैं। उन दोनों में क्या बात होती है? मञ्जूषा से शब्दों को लेकर खाली स्थान भरिए। Rama and Lata are two girls. They are ready for playing. What do they talk together? Fill in the blanks of this conversation with suitable words from the box.) **1 × 5 = 5**

रमा — हे लते ! इह आगच्छ।
लता — अहम् (*i*) .... कथय, किम् कार्यं वर्तते?
रमा — किम् त्वम् मया सह खेलिष्यसि?
लता — (*ii*) .... खेलिष्यामि।
रमा — कम् खेलम् खेलितुम् इच्छसि?
लता — (*iii*) .... खेलिष्यामि।
रमा — अहम् अपि बौद्धिकखेलम् एव खेलितुम् इच्छामि।
लता — (*iv*) .... ।
रमा — आगच्छ, अधुना खेलाव।
लता — (*v*) .... ।

मञ्जूषा—आगच्छामि खेलाय चल, अतीव शोभनम् वर्तते, बौद्धिकखेलम् एव केवलम्, आगच्छामि, अवश्यम्।

3. छात्रायाः भ्राता प्रेरकः अद्य विद्यालये नागच्छत्। एतस्मिन् विषये छात्राशिक्षिकयोर्मध्ये भूतं वार्तालापम् मञ्जूषातः उचितं पदं नीत्वा सम्पूरयत।

(छात्रा का भाई प्रेरक आज विद्यालय नहीं आया। इस विषय पर छात्रा और शिक्षिका के बीच हुई बातचीत को मञ्जूषा के उचित शब्दों को लेकर पूर्ण कीजिए। The girl student's brother did not come to school. Complete the conversation of the girl student and the teacher with suitable words from the box.) **½ × 10 = 5**

छात्रा — किम् अहम् (*i*) .... ?
शिक्षिका — (*ii*) .... एव आगच्छ।
छात्रा — अहम् मम (*iii*) .... वार्तालापं कर्तुम् इच्छामि।
शिक्षिका — किम् अस्ति (*iv*) .... भ्रातुः नाम?
छात्रा — मम (*v*) .... प्रेरकः अस्ति।
शिक्षिका — प्रेरकः तु अद्य (*vi*) .... न आगच्छत्।
छात्रा — किम् अद्य प्रेरकः विद्यालये न (*vii*) .... ?
शिक्षिका — (*viii*) ...., सः न आगच्छत्।

छात्रा — गृहम् गत्वा (*ix*) .... का वार्ता अस्ति?

शिक्षिका — श्वः अत्र (*x*) .... ।

मञ्जूषा—भ्रात्रा सह, भ्रातुः नाम, विद्यालये, अन्तः आगच्छानि, अवश्यम्, तव, आगच्छत्, ज्ञास्यामि, नैव, अपि सूचय।

4. मल्लयुद्धविषये अङ्किताङ्कुरयोः मध्ये वार्तालापं भवति। तौ परस्परं किं वदतः इति अवधार्य मञ्जूषायाः योग्यशब्दान् नीत्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्ताम्।

(कुश्ती के विषय में अंकित और अंकुर के बीच बातचीत होती है। वे दोनों आपस में क्या बोलते हैं, यह सोचकर मञ्जूषा से उचित शब्दों को लेकर खाली स्थानों को भरिए। Ankit and Ankur talk about wrestling. Imagine their conversation and fill in the blanks with suitable words from the box.) **½ × 10 = 5**

अङ्कितः — आगच्छ, अङ्कुर! आवाम् (*i*) .... करिष्यावः।

अङ्कुरः — अहम् मल्लयुद्धं न (*ii*) .... ।

अङ्कितः — किं बिभेति (*iii*) .... ?

अङ्कुरः — (*iv*) .... मल्लयुद्धात् न बिभेमि।

अङ्कितः — यदि न (*v*) .... तर्हि आगच्छतु।

अङ्कुरः — न, न (*vi*) .... नैव, श्वः।

अङ्कितः — उचितम्, (*vii*) .... मल्लयुद्धम् करिष्यावः।

अङ्कुरः — (*viii*) .... अत्र आगच्छ।

अङ्कितः — सायंकाले एव अत्र (*ix*) .... ।

अङ्कुरः — साधु, (*x*) .... आगच्छ।

मञ्जूषा—भवान्, अद्य, अहम् आगमिष्यामि, मल्लयुद्धम्, बिभेति, श्वः अवश्यमेव, करिष्यामि, अहम्, सायंकाले, अवश्यम्।

5. शैक्षिक भ्रमणार्थं गन्तुं मेघास्नेहयोः कन्ययोः परस्परं वार्तालापं भवति। मेघायाः प्रश्नानाम् स्नेहा किम् उत्तरं यच्छति। मञ्जूषायाः उचितान् वाक्यान् नीत्वा रिक्तस्थानानि पूरयत।

(शैक्षिक भ्रमण हेतु जाने के लिए मेघा और स्नेहा आपस में बातें करती हैं। मेघा के प्रश्नों के स्नेहा क्या उत्तर देती है। मञ्जूषा से उचित वाक्यों को लेकर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए। Megha and Sneha, two girls are talking about an educational tour. What Sneha replies to the questions of Megha? Fill in the blanks with suitable words from the box.) **1 × 5 = 5**

मेघा — किम् त्वम् शैक्षिकभ्रमणे गच्छसि?

स्नेहा — न (*i*) .... ।

मेघा — किमर्थम् न गच्छसि त्वम्?

स्नेहा — मम (*ii*) .... ।

मेघा — सा आज्ञां किमर्थम् न यच्छति?

स्नेहा — (*iii*) .... ।

मेघा — पुनः एकदा सविनयम् पृच्छ।

स्नेहा — (*iv*) .... ।

मेघा — पुनरपि त्वम् अवश्यमेव मया सह चलिष्यसि।

स्नेहा — क्षम्यताम्, (*v*) .... ।

मञ्जूषा—अहम् न गमिष्यामि। मम चलनं संभवम् न भविष्यत। अहम् पुनः कदापि नैव प्रक्ष्यामि। अहम् एतन्न जानामि। माता मह्यम् आज्ञा न दत्ता।

6. गुरुशिष्ययोर्मध्ये शिष्यमातुः रुग्णताविषये भूतमिदं वार्तालापम् अवधानेन पठत। यतः शिष्यस्य माता रुग्णा अस्ति। अतः सः ताम् चिकित्सालये नयति। मञ्जूषायाः वाक्यानि नीत्वा इदं संवादं सम्पूरयत्।

(गुरु और शिष्य के बीच में शिष्य की माता की बीमारी के विषय में हुए वार्तालाप को ध्यान से पढ़ें। क्योंकि शिष्य की माता बीमार है। अतः वह उसे अस्पताल ले जाता है। मंजूषा से वाक्यें को लेकर इस संवाद को पूरा कीजिए। Read the conversation of a teacher and a pupil attentively over the illness of the pupil's mother. So he takes her to a hospital because she is ill.) **1 × 5 = 5**

गुरुः — कुतः आगच्छसि त्वम्?
शिष्यः — (*i*) ....
गुरुः — चिकित्सालयम् किमर्थं अगच्छः?
शिष्यः — (*ii*) ....
गुरुः — किम् सा चिकित्सालये एव अस्ति?
शिष्यः — (*iii*) ....
गुरुः — सा केन रोगेण पीडिता?
शिष्यः — (*iv*) ....
गुरुः — प्रार्थये यत् सा शीघ्रम् स्वस्था भवेत्।
शिष्यः — (*v*) ....

मञ्जूषा–सा हृदयरोगेण पीडिता, अतीव धन्यवादम्, अहम् चिकित्सालयात् आगच्छामि, आम्, सा तत्रैव अस्ति, मम माता रुग्णा अस्ति।

7. एकस्य विद्यालयस्य प्राचार्यः बहिःगन्तुम् इच्छति। अतः सः विद्यालयस्य अनुशासनम् कर्तुम् शिक्षकमादिशति। सः किम् कथयति शिक्षकश्च तस्योत्तरे किं कथयति। मञ्जूषायाः योग्यान् शब्दान् नीत्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्ताम्।

(एक विद्यालय के प्रधानाचार्य बाहर जाना चाहते हैं। इसलिए वह विद्यालय में अनुशासन रखने के लिए शिक्षक को आदेश देते हैं। वह उन्हें क्या कहते हैं और शिक्षक उन्हें उत्तर में क्या कहते हैं, मञ्जूषा से उचित शब्दों को लेकर खाली स्थान भरिए। The principal of a school wants to go out of the school. He orders a teacher to maintain discipline. What he says to the teacher and what the teacher replies. Know it by reading this dialogue.) **1 × 5 = 5**

प्राचार्यः — अहम् आवश्यककार्यवशात् विद्यालयात् बहिः गच्छामि।
शिक्षकः — (*i*) ....
प्राचार्यः — विद्यालयस्य अनुशासनम् पश्य।
शिक्षकः — (*ii*) ....
प्राचार्यः — यदि कोऽपि समस्या भवेत् तर्हि मम चलदूरभाषे (Mobile Phone) सूचय।
शिक्षकः — (*iii*) ....
प्राचार्यः — अहम् शीघ्रमेव आगमिष्यामि।
शिक्षकः — (*iv*) ....
प्राचार्यः — अधुना अहम् गच्छामि।
शिक्षकः — (*v*) ....

मञ्जूषा–भगवन्! शोभनम्, भगवन्! चिन्ता न क्रियताम्। भवान् कदा आगमिष्यति?, भगवन्! शुभम् भवतु, यथाज्ञा भवतः, मम कृते का आज्ञा?

❑❑

ख रचनात्मकं-कार्यस्य विचारबिन्दवः

विषयः— पत्रलेखनम् **उपविषयः — औपचारिकं पत्रम्**

❑ क्रियाकलापः—1 : पत्र-लेखनविधिः

➢ **सामान्य उद्देश्यम्**

1. छात्राः सरलसंस्कृते पत्रलेखने समर्थाः भवेयुः।
2. पत्रलेखनस्य विधेः ज्ञानमपि भवेत्।
3. पत्रलेखनस्य शैल्याः विकासोऽपि भवेत्।

➢ **साधनानि** : श्यामपट्टः, मार्जनी, सुधाखण्डाः, सङ्केतयष्टिका च।

➢ **कौशल-विकासः**

1. पत्रलेखनशैल्या सह पत्रस्य ज्ञानम् अपि अनिवार्यम्।
2. औपचारिकं पत्रं केन प्रकारेण अन्येभ्यः पत्रेभ्यः भिन्नं भवति तदपि जानीयात्।
3. भावनायाः अभिव्यक्तेः लेखनम्।

➢ **अवधिः** : होरार्धम् (30 मिनट)

➢ **सरल विधिः**

1. शिक्षकाः सर्वप्रथमं छात्रेभ्यः औपचारिकं पत्रं कीदृशं (कथं) लिखेयुः तद् ज्ञानं यच्छेयुः (दद्युः)।
2. पत्रं कञ्चिदपि जनं सम्बोध्य एव लिख्यते।
3. पत्रस्य त्रयः मुख्यभागाः भवन्ति—

(क) संबोधनम् — येभ्यः पत्रं लिख्यते तस्मै एव सम्बोधनं क्रियते; यथा—
- आदरणीयेभ्यः जनेभ्यः — माननीयाः, पूजनीयाः, आदरणीयाः, पूज्याः।
- लघुभ्यः जनेभ्यः — प्रिय, प्रिये, स्नेहपात्र।
- मित्राय — प्रियवर मित्र, प्रिय मित्र, प्रिये सखि।

(ख) अभिवादनम् — यथा—
- आदरणीय — जनेभ्यः — सादरं प्रणमामः, सादरं चरणस्पर्शः, सादराभिवादनम्।
- लघु — जनेभ्यः — शुभकामनाः, शुभाशीषः, शुभाशीर्वादम्, आयुष्मान / आयुष्मती भव।
- मित्राय — नमो नमः। सप्रेम नमस्कारम्। सस्नेहं नमस्ते।

(ग) पत्रस्य अन्ते — यथा —
- आदरणीय जनेभ्यः — भवत्कः, भवदाज्ञाकारी / भवत्कृपाकांक्षी भवत् प्रियः / भवत्कृपाभिलाषी।

❑ शिक्षकेभ्यः निर्देशाः

1. शिक्षकाः छात्राणाम् पत्रलेखनक्षमतां शैलीं च प्रकाशयेयुः ते छात्रान् उत्साहितान् कुर्युः येन ते पत्रलेखने अवबोधने च समर्थाः भवेयुः।
2. पत्रस्य आरम्भणं समाप्तिं च ज्ञापयित्वा ते छात्रान् पत्रमध्ये या सामग्री आवश्यकी भवति तस्याः अपि ज्ञानं कारयेयुः।

❑ कक्षाकार्यम्

छात्राः पितृव्यं प्रति कालघटिका प्रेषणार्थं धन्यवादं ज्ञापयितुं पत्रं लिखन्तु।

❑ गृहकार्यम्

शिक्षक महोदयाः छात्रान् प्रेरयन्तु यत् ते ईदृशमेव स्व ज्येष्ठं भ्रातरं प्रति छात्रावासतः जन्मदिवस वर्धापनार्थम् एकं पत्रं-लिखित्वा विद्यालये आनयेयुः।

❑ मौखिकप्रश्नाः

1. शिक्षकाः छात्रान् सम्बोधन-अभिवादन-अन्तं च विषयेषु ज्ञानं प्रदाय प्रश्नान् पृच्छेयुः।
2. छात्राः गृहात् कार्यं कृत्वा आनयन्तु। शिक्षकाः तद् दृष्ट्वा अवलोकनं हस्ताक्षरं च कृत्वा तेषां उत्तमकार्यार्थं प्रोत्साहनार्थं तालिकावादनमपि कारयन्तु।

❑ निवेदनम्

शिक्षकाः छात्रान् गृहात् एकस्मिन् कलापत्रे सम्बोधन-अभिवादन-अन्तं च सुचित्रितं कृत्वा विद्यालये आनेतुं कथयिष्यन्ति।

विषयः — मञ्जूषायाः सहायतया अनुच्छेदलेखनम् उपविषयः — सरलसंस्कृते पञ्चवाक्यानां निर्माणम्।

❑ क्रियाकलापः — 2 : अनुच्छेदलेखनम्।

➢ **सामान्य उद्देश्यम्**

1. छात्राः संस्कृतभाषा पठने लेखने च प्रवीणाः भवेयुः।
2. ते सरल संस्कृते न्यूनातिन्यूनं पञ्चवाक्यानाम् निर्माणेऽपि समर्थाः भवेयुः।
3. तान् व्याकरणिकं ज्ञानमपि यथावश्यकं भवेत्।
4. तान् वाक्यनिर्माणम् अपि अवबोधयेत्।
5. मञ्जूषायाः चित्रस्य चापि साहाय्यं लभेत।

➢ **साधनानि** : श्यामपट्टः, मार्जनी, सुधाखण्डः सङ्केतयष्टिका च।

➢ **कौशल-विकासः**

1. सरलसंस्कृते वाक्यान् लेखितुं छात्राः समर्थाः भवन्तु।
2. मञ्जूषायाः पदानि अपि अवबोधयन्तु।
3. चित्रस्य ज्ञानम् अपि भवेत्।
4. चित्रे के-के दृश्यन्ते, कश्च प्रसंगः इति ज्ञानं कृत्वा तस्य लेखनमपि करणीयम्।

➢ **अवधिः** : होरार्धम् (30 मिनट)

➢ **विधि-व्यवस्था**

1. शिक्षकमहानुभावाः सर्वप्रथमं छात्रान् अनुच्छेद-लेखनार्थ तस्य दत्तं शीर्षकम् उपरि ध्यानार्थं छात्रान् प्रेरयन्तु।
2. पुनः मञ्जूषायाः पदानि दृष्ट्वा तेषाम् अर्थज्ञानमपि कारयन्तु।
3. ततः दत्तं चित्रं तदानुसारं दत्तान् पदान् अपि ज्ञातुं प्रेरयन्तु।
4. पश्चात् तेषां पदानां माध्यमेन चित्रस्य च सहायतया तच्च दृष्ट्वा पञ्चवाक्यानां निर्माणं कारयन्तु।
5. ध्यातव्यम् अस्ति यत् मञ्जूषायाः पदानि परिवर्तनं विना अपि वाक्ये लेखितुं शक्नुवन्ति।
6. वाक्यलेखनं विषयानुसारमेव भवेत्। विषयान्तरं वाक्यम् अशुद्धं भविष्यति।

❑ शिक्षकाय निवेदनम्

1. शिक्षका: छात्रान् एकम्-एकं वाक्यम् अपि पृच्छन्तु।
2. छात्रा: सरलव्याकरणस्य नियमान् अपि पालयेयु:।

❑ कक्षाकार्यम्

अनेन प्रकारेण शिक्षका: एक-द्वि मञ्जूषां दत्त्वा चित्रं च दर्शयित्वा मञ्जूषाया: सहायतया सरलवाक्येषु तेषां वर्णनं कारयिष्यन्ति; यथा— दीपावली कस्मिन् मासे मन्यते ?

❑ गृहकार्यम्

कालान्तरस्य पश्चात् शिक्षक महोदया: छात्रान् गृहे कर्तुं कार्यरूपे निर्धारिते-विषये एकां मञ्जूषां दत्त्वा तस्योपरि पञ्चवाक्यानां निर्माणाय कथयन्तु।

❑ मौखिकप्रश्ना:

1. छात्रा: गतदिवसे दत्तं कार्यं कृत्वा आगच्छन्तु।
2. शिक्षका: तेषां कार्याणि निरीक्ष्य श्रेष्ठ-कार्यार्थं छात्राणां सराहनां कुर्वन्तु। यस्य छात्रस्य कार्यम् उत्तमं भवेत् तस्य कृते तालिकावादनमपि कारयन्तु।

❑ निवेदनम्

शिक्षका: छात्रान् वदन्तु यत् ते गृहेभ्य: एकस्य निर्धारितविषयस्य उपरि सरलसंस्कृते (मञ्जूषाया: सहायतया) पञ्चवाक्यानां निर्माणं कृत्वा तत्कलापूर्णञ्च कृत्वा (अलङ्कृत्य) विद्यालये आनयन्तु।

विषय: — मातुलं प्रति धन्यवादार्थं पत्रलेखनम् उपविषय:—मातुलं प्रति धन्यवादार्थं पत्रम्।

❑ क्रियाकलाप:—3 : पत्रलेखनम्

➢ **उद्देश्यम्**

1. छात्राणाम् स्वानुभूतिं लिपिं (शब्दं वा) दत्त्वा तस्या: प्रकटी कर्तुम्।
2. अन्यान् जनान् प्रति स्व विचारं दातुं समर्थो भवितुम्।
3. भाषाकौशलस्य च विकासं कर्तुम्।

➢ **अवधि:** : होरार्धम् (30 मिनट)

➢ **साधनानि** : श्यामपट्ट:, मार्जनी, सुधाखण्ड: सङ्केतयष्टिका च।

➢ **विधि विधानम्**

1. पुस्तके लिखितानि विविध-पत्राणि ध्यानेन पठित्वा जानीयात् यत् का-का पङ्क्ति: कदा कुत्र च आगमिष्यति।

   यथा—सम्बोधनम् — माननीया: / पूजनीया: / पूज्या: / प्रिय / प्रियवर / प्रिय बन्धो आदय:।

   अभिवादनम्— सादरं नमो नम: / नमस्कारम् / नमस्ते / शुभाषीश / शुभाशीर्वादम् / प्रसीद आदय:।

   अन्ते — भवत्क: पुत्र: / भवदीय: / भवदीय: शिष्य: / आज्ञाकारी / कृपाकांक्षी / अभिन्न हृदयं / मित्रम् आदय:।
2. शिक्षका: स्व छात्रान् विविधजनान् प्रति लिखितानां पत्राणाम् शैलीम् अवश्यमेव शिक्षयेयु:; यथा—प्राचार्यम् / पितरम् / मातरम् / अनुजम् / अग्रजम् / मातुलम् प्रति वा।
3. सङ्केतबिन्दूनाम् सम्यक् अध्ययनं कारयेयु:।
4. विचारान् सरल-सहजतमायां च भाषायाम् एव लिखेयु:।
5. पत्रस्य आरम्भात् अन्त पर्यन्तं क्रमबद्धता अवश्यमेव भवेत्।

➢ **कौशल-विकासः**

1. लेखनकौशलस्य विकासः भविष्यति।

2. अन्येषाम् उदाहरणानां सूक्तीनाञ्चापि प्रयोगः भविष्यति।

3. छात्रेषु वाक्यनिर्माणस्य योग्यता आगमिष्यति।

❑ शिक्षकाय निवेदनम्

1. आगामी-दिवसे छात्रैः कृतं कार्यं शिक्षकाः अवश्यमेव अवलोकयन्तु।
2. छात्राणाम् उत्तरपुस्तिकायाम् स्व हस्ताक्षरम् अपि कुर्वन्तु।
3. छात्राणाम् उत्तम उत्तरकार्याय तेषाम् उत्साहम् अपि वर्धयन्तु।

❑ कक्षाकार्यम्

1. अध्यापकाः छात्रान् श्याम-पट्टे एकं पत्रं लिखित्वा दर्शयिष्यन्ति। पश्चात् सम्बोधनं, अभिवादनं, विषये, अन्ते अनुरोधं भवदीयं च इत्यादीनां शब्दानां ज्ञानम् स्थानं वा सम्यक् पाठयिष्यन्ति।
2. तत्पश्चात् छात्राः अपि तदनुसृत्य पत्र लेखनस्य अभ्यासं करिष्यन्ति; यथा—'प्रधानाचार्यं प्रति शुल्कक्षमार्थं प्रार्थनापत्रम्'।

❑ गृहकार्यम्

1. एवमेव गृहेऽपि पत्र लेखनाय शिक्षक महोदयाः छात्रान् प्रेरयिष्यन्ति।
2. आवश्यकतानुसारम् एकं द्वि वा विषयस्यदानम् अपि उचितं भविष्यति।

❑ मौखिकप्रश्नाः

अध्यापकाः किञ्चित् प्रमुखं विषयम् आधृत्य विविध सम्बोधनाय अन्ते च लेखनाय छात्रान् प्रश्नान् प्रक्ष्यन्ति छात्राः च यथामति तेषाम् उत्तराणि अपि प्रदास्यन्ति।

❑ निवेदनम्

छात्रा! एवमेव अन्यत् पत्रमपि पठन्तु। तस्या शैलीं ज्ञात्वा एकम् अन्यत् पत्रम् लिखन्तु। यतः पत्रं स्व विचारस्य / भावस्य प्रकटनार्थम् उत्तमं माध्यमं वर्तते।

विषयः — पुस्तकस्य आत्मकथा अथवा अन्यद् विषयाधारितम्। उपविषयः—वाक्यनिर्माणम्

❑ क्रियाकलापः—4 : अनुच्छेदलेखनम्

➢ **अनिवार्यविन्दुः** : छात्राः सर्वप्रथमं शिक्षकाणां निर्देशानुसारेण अनुच्छेदं पठन्तु। पश्चात् तस्य लेखनं अवलोकयन्तु। पुनः यत् बिन्दुः कठिनम् प्रतीयते तस्य समाधानं कुर्वन्तु।

➢ **सामान्य उद्देश्यम्** : छात्राणां मौलिकचिन्तनस्य विकासः भाषाकौशलस्य च सृजनम्। लेखनकार्ये कुशलतायाः वर्धनम्।

➢ **कौशल-विकासः** :

1. कस्यचिद् विषयस्य उपरि स्व विचाराणां प्रकटीकरणम्।

2. अनुच्छेदः भावप्रवणतायुक्तः भवेत्।

3. मौलिक लेखनस्य विकासः भवेत्।

➢ **अवधिः** : होरार्धम् (30 मिनट)

➢ **साधनानि** : सुधाखण्डानि, मार्जनी, श्यामपट्टः सङ्केतयष्टिः च।

> **विधि-व्यवस्था :**

1. सङ्केत-बिन्दून् ध्यानेन पठन्तु।
2. पुनः अनुच्छेदम् आद्योपान्तम् अपि पठेयुः।
3. दत्तस्य विषयस्य उपरि चिन्तनं कुर्यात्।
4. विचारान् सहज एवं सरलरीत्या प्रस्तुतिं कुर्यात्।
5. अनुच्छेदस्य पठनस्य पश्चात् मञ्जूषायाः शब्दैः सह सम्बन्धं ज्ञात्वा एव पूर्तिं कुर्यात्।
6. मञ्जूषायाः शब्दानाम् अर्थं ज्ञात्वा तदाधारे एवं अनुच्छेदस्य रिक्त स्थानानि पूरयतु।
7. यावत् शब्दानाम् अर्थं न जानीयात् तावत् अनुच्छेदपूर्तिं न कुर्यात्।

❑ शिक्षकाय निवेदनम्

1. छात्राणां कक्षाकार्यं गृहकार्यं वा सम्यक्तया दृष्ट्वा आगामिदिवसे शिक्षकाः अवश्यमेव तान् प्रेरयन्तु। तदैव छात्राणाम् उत्साहं कार्यं विषयञ्च प्रति वर्धिष्यते।
2. कार्य अवलोकनं कृत्वा शिक्षकाः स्वहस्ताक्षरमपि अवश्यमेव कुर्यात्।

❑ कक्षाकार्यम्

1. प्रथमम् अध्यापकाः स्वयमेव विषयस्य चिन्तनं कुर्युः। ते मञ्जूषायाः शब्दैः सह वाक्यानां मेलनमपि कुर्युः।
2. पश्चात् सुधाखण्डेन श्यामपट्टे सम्पूर्णम् अनुच्छेदं लिखित्वा छात्रान् तद् ज्ञातुं प्रोत्साहितान् कुर्युः।
3. यदि मञ्जूषायाः पदैः सह अनुच्छेदस्य रिक्तस्थानानाम् सम्बन्धोऽपि अध्यापकाः योजयेयुः तर्हि शोभनं भविष्यति।
4. पुनः अर्थानुसारम् अनुच्छेदस्य रिक्तस्थानैः सह मञ्जूषायाः शब्दान् योजयित्वा लिखेयुः।

❑ गृहकार्यम्

1. छात्रः एवमेव गृहेऽपि एक-द्वि अनुच्छेदम् अन्विष्य तस्य रिक्तस्थानानि मञ्जूषायाः पदैः सम्पूरयेत्।
2. "सत्सङ्गतिः" इति विषयमुपरि पञ्चवाक्यानाम् एकम् अनुच्छेदं लिखत।

❑ मौखिकप्रश्नाः

"संस्कृतभाषायाः महत्त्वम्" इदं विषयम् अधिकृत्य अस्य उपरि कक्षायां चर्चां कुर्युः।

❑ निवेदनम्

1. छात्राः अनुच्छेदलेखनम् अतीव सरलं वर्तते। केवलं सामान्य ज्ञानं दृढ़ इच्छाशक्तिः च आवश्यकौ स्तः।
2. यथा सामान्य-वार्तालापे शब्दानाम् आवश्यकता भवति तथैव अनुच्छेदस्य पूर्तिः अपि उचितैः पदैः कुर्यात्।

विषयः — प्रदर्शनचित्रम् **उपविषयः — चित्राधारितं वाक्यनिर्माणम्**

❑ क्रियाकलापः—5 : चित्रवर्णनम्

> **सामान्य उद्देश्यम्**

1. संस्कृतभाषायां सरलवाक्यानां निर्माणम्।
2. संस्कृत लेखने-पठने ज्ञानि च छात्राणाम् आत्मविश्वास वृद्धिः।
3. चित्रस्य वर्णने कुशलतावृद्धिः।

> **अवधिः** : होरार्धम् (30 मिनट)

> **साधनानि** : एकं चित्रं, सुधाखण्डः, सङ्केतयष्टिका, श्यामपट्टः मार्जनी च।

➢ **कौशल-विकासः**

1. छात्राः संस्कृतस्य सरलवाक्यनिर्माणे दक्षाः भविष्यन्ति।

2. अध्यापकः कक्षायाः दृश्यमुपरि छात्रान् पञ्चवाक्यानां निर्माणे प्रेरयिष्यति।

3. अतीव व्याकरण प्रयोगः न भविष्यति।

➢ **विधि-व्यवस्था**

1. अध्यापकः कक्षायां चित्रं दर्शयित्वा छात्रेभ्यः अवधानेन द्रष्टुं प्रेरणां दास्यति।

2. पुनः तस्य विषयं / वर्णनं प्रक्ष्यति।

3. छात्राः चित्रे किं-किं पश्यन्ति तत्सर्वं ते अध्यापकं वदिष्यन्ति।

4. अध्यापकः पुनः प्रत्येकं छात्रं एकम्-एकं वाक्यं सरलसंस्कृते प्रक्ष्यति।

5. छात्राः यथाक्रमं उत्तराणि दास्यन्ति।

☐ शिक्षकाय निवेदनम्

1. आगामी-दिवसे अध्यापकाः छात्रैः कृतं कार्यं अवलोकयिष्यन्ति।

2. ते छात्रेभ्यः वारं-वारं सुष्ठुकार्यार्थं साधुवादं प्रदास्यन्ति।

3. यस्य कार्यम् उत्तमं भविष्यति तस्य कृते छात्रैः करतलध्वनिम् अपि कारयिष्यन्ति।

4. अन्ते प्रत्येकम् अभ्यासपुस्तिकायां स्व हस्ताक्षरम् करिष्यन्ति।

☐ कक्षाकार्यम्

इदं चित्रं दृष्ट्वा तस्य वर्णनं मञ्जूषायाः पदानां सहायतया छात्राः करिष्यन्ति;

यथा—इदं कस्य चित्रम् अस्ति? तत्र कः वदति? जनाः किं कथयन्ति? तत्र कति वस्तूनि सन्ति? कति च तत्र जनाः सन्ति?

मञ्जूषा —आपणस्य, वस्तूनि, महिला, क्रेता, विक्रेता, पश्यन्ति, पृच्छति, वदति, आपणिकः।

❑ गृहकार्यम्

1. एवमेव शिक्षकाः गृहकार्यार्थं छात्रान् प्रेरयिष्यन्ति।
2. छात्राः गृहे यथारुचि वर्णनात्मकं चित्रं नीत्वा (यस्मिन् पञ्चवाक्यान् निर्माणं भवेत्) पञ्चवाक्यान् स्वबुद्धया रचयिष्यन्ति।
3. चित्रस्य सम्पूर्णं वर्णनं पञ्च-वाक्येषु भविष्यति।

❑ मौखिकप्रश्नाः

1. का सङ्केतेन पृच्छति?
2. विक्रेता कति अस्मि?

❑ निवेदनम्

अधःचित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायाः सहायतया पञ्चवाक्यानाम् सरल-संस्कृते निर्माणं कुरुत—

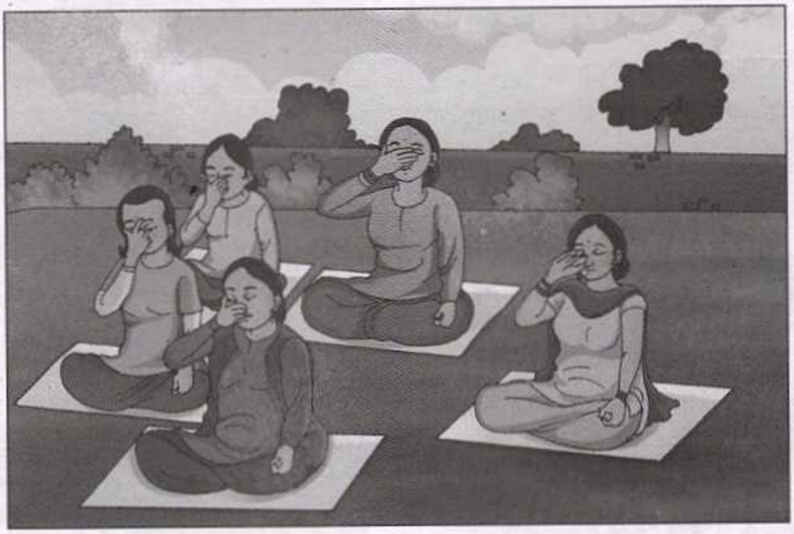

मञ्जूषा —बालाः, उत्तमं स्वास्थ्यं, योगाभ्यासं, भ्रामरी प्राणायामं, अनेके छात्राः, प्रसीदन्ति, प्राचीना पद्धतिः।

❑❑

खण्डः 'ग'–अनुप्रयुक्त व्याकरणम् 25 अङ्काः

अङ्क विभाजनम्

(ग1) संस्कृत वर्णमाला (वर्तनी-विन्यासः उच्चारण-स्थानानि च)	3
(ग2) सन्धि-प्रकरणम्	4
(ग3) शब्द-रूप प्रकरणम्	6
(ग4) धातु-रूप प्रकरणम्	3
(ग5) कारकाः उपपदविभक्तयः च	4
(ग6) प्रत्ययाः (केवलं-क्त्वा, तुमुन्, ल्यप्)	3
(ग7) उपसर्गाः	2

ग1 संस्कृत वर्णमाला (वर्तनी-विन्यासः उच्चारण-स्थानानि च)

भाषा की उत्पत्ति—पृथ्वी पर स्थित सभी प्राणियों में मनुष्य ही सर्वश्रेष्ठ है। वह अपने भावों को प्रकट करने के लिए लिखने, बोलने तथा संकेत आदि किसी भी साधन का आश्रय ले सकता है। मानवेतर प्राणी अपने अंगों-प्रत्यंगों को हिला-डुलाकर ही दूसरों के सामने अपने भावों को प्रकट कर सकते हैं, जिसे समझना और व्यवहार में लाना सभी के लिए सम्भव नहीं है और इसमें समय भी अधिक लगता है। इन्हीं विघ्नों और बाधाओं के समाधान स्वरूप भाषा की उत्पत्ति हुई।

भाषा की परिभाषा व स्वरूप— *'भाषा' शब्द √ भाष् (धातु) से उत्पन्न हुआ है जिसका अर्थ है बोलना। अत:* ***'भाषा वह साधन है जिसके माध्यम से मनुष्य अपने भावों व विचारों को दूसरों के सामने प्रकट कर सकता है और दूसरों के भावों व विचारों को ग्रहण कर सकता है।'*** इस प्रकार भावाभिव्यक्ति का प्रमुख साधन 'भाषा' हुई।

भाषा, भावों और विचारों को पूर्णतया तभी प्रकट कर सकती है जब वह शुद्ध हो। अत: व्याकरण की आवश्यकता अनुभव की गई क्योंकि 'व्याकरण' वह शास्त्र है ***'जो भाषा के शब्दों के शुद्ध स्वरूप और उनके प्रयोग के नियमों का निरूपण करता है।'***

संस्कृत भारतवर्ष की सबसे प्राचीन और मूल भाषा है। यह देवनागरी लिपि में लिखी जाती है। अतः इसके वर्णों को जानना बहुत आवश्यक है।

वर्ण (Letter)—उस छोटी-से-छोटी ध्वनि को वर्ण कहते हैं जिसके फिर टुकड़े न किए जा सकें; जैसे—अ, इ, उ, क्, य्, श् आदि। इन्हीं वर्णों के समूह को **वर्णमाला** (Alphabets) कहते हैं।

ध्यान देने योग्य :

(*i*) वर्ण भाषा की मूल ध्वनियाँ होती हैं और इन्हीं ध्वनियों के सार्थक समूह से **शब्द** या **पद** बनते हैं; जैसे—'गच्छति' शब्द (पद) ग् + अ + च् + छ् + अ + त् + इ—इन सात मूल ध्वनियों (वर्णों) के मेल से बना है।

(*ii*) उपर्युक्त पदों (शब्दों) के सार्थक समूह को **वाक्य** कहा जाता है; जैसे—**'रामः गृहम् गच्छति'** यह वाक्य 1. रामः, 2. गृहम्, 3. गच्छति—तीन पदों से मिलकर बना है। अत: भावों की अभिव्यक्ति करने में समर्थ है, क्योंकि **भावों को अभिव्यक्त करने का प्रमुख साधन 'वाक्य'** ही होते हैं।

(*iii*) उपर्युक्त सभी प्रकार के वर्णों का उच्चारण मुख के कण्ठ, तालु, मूर्धा आदि स्थानों से किया जाता है।

वर्णों के भेद (Types of Letters)

वर्णों के दो प्रकार होते हैं—स्वर (13) और व्यञ्जन (33)

वर्ण (Letters)

- स्वर (Vowels) 13
- व्यञ्जन (Consonants) 33

स्वर (अच्)—(*स्वयं राजन्ते इति स्वराः*) अर्थात् जिन वर्णों का उच्चारण स्वयं अर्थात् किसी अन्य वर्ण की सहायता के बिना ही होता है *अथवा* जिनका उच्चारण करने के लिए किसी अन्य वर्ण की आवश्यकता नहीं होती, वे स्वर कहलाते हैं। संस्कृत भाषा में इनकी संख्या तेरह (13) होती है। ये निम्न हैं :

अ (A), आ (Aa), इ (I), ई (Ee), उ (U), ऊ (OO), ऋ (Ri), ॠ (Ree), लृ (Lri), ए (E), ऐ (Ai), ओ (O), औ (Au)।

स्वरों का वर्गीकरण (Classification of Vowels)

उच्चारण, समय और मात्रा के आधार पर स्वर तीन प्रकार के होते हैं—ह्रस्व, दीर्घ और प्लुत।

स्वर (Vowels)

1. ह्रस्व
2. दीर्घ
3. प्लुत

1. **ह्रस्व स्वर** (Short Vowels)—जिनके उच्चारण में केवल **एक मात्रा का समय** (कम-से-कम समय) लगता है, वे ह्रस्व स्वर कहलाते हैं। इन्हें **मूल स्वर** भी कहा जाता है। ह्रस्व स्वर पाँच हैं—अ, इ, उ, ऋ, ऌ।
2. **दीर्घ स्वर** (Long Vowels)—जिन स्वरों के उच्चारण में **दो मात्राओं का समय** (Two Units of Time) अर्थात् ह्रस्व स्वरों से दुगुना समय लगता है, उन्हें दीर्घ स्वर कहा जाता है। दीर्घ स्वर आठ होते हैं—आ, ई, ऊ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ।

टिप्पणी— (*i*) इनमें पहले चार आ, ई, ऊ, ॠ क्रमशः अ, इ, उ तथा ऋ के दीर्घ रूप हैं।

(*ii*) शेष चार स्वर ए, ऐ, ओ, औ **संयुक्त, मिश्र** अथवा **सन्धि-स्वर** (Diphthongs) कहलाते हैं। उदाहरण के रूप में :

अ + इ = ए   अ + ए = ऐ   अ + उ = ओ   अ + ओ = औ

3. **प्लुत स्वर**—जब किसी को दूर से पुकारा जाता है तो अन्तिम स्वर को खींचकर लम्बा कर दिया जाता है। अतः इस प्रकार इसके उच्चारण में दो से अधिक मात्राओं का समय लगता है; जैसे—**ओ३म्** में ओ प्लुत स्वर है। इसी प्रकार हे, अरे, (हेऽ, अरेऽ आदि।)

व्यञ्जन (हल्)—जिन वर्णों के उच्चारण में स्वरों की सहायता लेनी आवश्यक होती है या जो वर्ण स्वतन्त्र रूप से उच्चारित न हो सकें उन्हें **व्यञ्जन** कहा जाता है। इनके अपने स्वरूप को बताने के लिए प्रत्येक वर्ण के नीचे **तिरछी रेखा** (हलन्त) लगाना आवश्यक है; जैसे—क्, ट्, घ्, म् आदि।

क् से लेकर ह् तक के सभी 33 वर्ण व्यञ्जन कहलाते हैं। बिना स्वर के ये तिरछी रेखा (हलन्त) से युक्त होते हैं, परन्तु स्वर लगने पर उसकी मात्रा जुड़ने से इनके नीचे का हलन्त हट जाता है; जैसे :

व्यञ्जन	स्वर की मात्रा		बना हुआ व्यञ्जन	व्यञ्जन	स्वर की मात्रा		बना हुआ व्यञ्जन
क्	अ ( )	=	क (Ka)	क्	ॠ (ॄ)	=	कॄ (Kree)
क्	आ (ा)	=	का (Kaa)	क्	ऌ (ॢ)	=	कॢ (Klri)
क्	इ (ि)	=	कि (Ki)	क्	ए (े)	=	के (Ke)
क्	ई (ी)	=	की (Kee)	क्	ऐ (ै)	=	कै (Kai)
क्	उ (ु)	=	कु (Ku)	क्	ओ (ो)	=	को (Ko)
क्	ऊ (ू)	=	कू (Koo)	क्	औ (ौ)	=	कौ (Kau)
क्	ऋ (ृ)	=	कृ (Kri)				

व्यञ्जनों का वर्गीकरण (Classification of Consonants)

विविध प्रकार से उच्चारण होने के कारण व्यञ्जनों को तीन भागों में बाँटा गया है :

व्यञ्जन (Consonants)

- स्पर्श (25)
- अन्तःस्थ (4)
- ऊष्म (4)

1. **स्पर्श** (Mute)—जिन वर्णों का उच्चारण करने के लिए जिह्वा मुख के किसी एक भाग का स्पर्श करती है और वायु कुछ रुककर एक झटके के साथ बाहर निकलती है, उन्हें स्पर्श (Mute) कहा जाता है। **क वर्ग** के क् से **प वर्ग** के म् तक

के 25 व्यञ्जन स्पर्श हैं। जिन्हें क्रमशः कु, चु, टु, तु और पु का संक्षिप्त नाम भी दिया जाता है। इनकी गणना इस प्रकार होती है :

कु (क वर्ग) — क् , ख् , ग् , घ् , ङ्   चु (च वर्ग) — च् , छ् , ज् , झ् , ञ्
टु (ट वर्ग) — ट् , ठ् , ड् , ढ् , ण्   तु (त वर्ग) — त् , थ् , द् , ध् , न्
पु (प वर्ग) — प् , फ् , ब् , भ् , म्

2. **अन्तःस्थ** (Semi-vowels)—इन वर्णों का उच्चारण वायु को थोड़ा रोककर कम शक्ति लगाकर (आराम से) किया जाता है। ये स्वर व व्यंजनों के मध्य (अन्तः) में स्थित होने से ही अन्तःस्थ कहे जाते हैं। इन्हें **'यण्'** भी कहा जाता है, जो निम्न हैं—य्, र्, ल्, व्।
3. **ऊष्म** (Sibilants)—इन वर्णों का उच्चारण मुख में जिह्वा की रगड़ से होने वाली गर्मी (ऊष्मा) द्वारा होता है अर्थात् इनके उच्चारण के लिए वायु को धीरे-धीरे रोककर झटके के साथ निकाला जाता है। इसीलिए इन्हें **ऊष्म** या **घर्षक** वर्ण कहा जाता है। ये भी संख्या में चार होते हैं—श्, ष्, स्, ह्।

संयुक्त वर्ण—दो व्यञ्जनों के मेल से बनने वाले वर्ण **संयुक्त वर्ण** कहे जाते हैं। ये संख्या में तीन होते हैं :

क् + ष् = क्ष्   त् + र् = त्र्   ज् + ञ् = ज्ञ्

इसके अतिरिक्त निम्न चार वर्णों का प्रयोग भी संस्कृत भाषा में बहुत होता है। इन्हें **अयोगवाह** कहा जाता है :

(*i*) **अनुस्वार** (ं)—किसी भी स्वर के बाद आने वाले 'न्' अथवा 'म्' को अनुस्वार हो जाता है। जैसे 'गृहम्' में 'म्' के स्थान पर अनुस्वार (ं) होकर 'गृहं' प्रयोग हो गया।

(*ii*) **विसर्ग** (:)—विसर्ग का प्रयोग भी किसी स्वर के बाद होता है और पृथक् रूप से इसका उच्चारण होता है। विसर्ग प्रायः 'र्' अथवा 'स्' के स्थान पर होता है; जैसे—'रामस्' के 'स्' को विसर्ग होकर 'रामः' हो गया।

(*iii*) **जिह्वामूलीय** (ᳵ)—यह विसर्गों का ही रूपान्तर है। जब कभी **क्** तथा **ख्** के बाद अर्धविसर्ग के चिह्न के रूप (ᳵ) का प्रयोग होता है तो उसे जिह्वामूलीय कहा जाता है। (इसका प्रयोग प्रायः वैदिक साहित्य में ही होता है) जैसे—क् (ᳵ) ख् (ᳵ)।

(*iv*) **उपध्मानीय** (ᳵ)—यह भी विसर्गों का ही रूपान्तर है। जब **प्** अथवा **फ्** के बाद अर्धविराम के चिह्न के रूप में (ᳵ) का प्रयोग होता है तो उसे उपध्मानीय कहते हैं। (इसका प्रयोग भी केवल वैदिक साहित्य में होता है) जैसे—प् (ᳵ) फ् (ᳵ)।

वर्णों के उच्चारण-स्थान (Organs of Speech)

मुख के वे भाग जिनका प्रयोग वर्णों के उच्चारण हेतु किया जाता है *अथवा* वर्णों का उच्चारण करते समय जिह्वा मुख के अंदर के जिन भागों का स्पर्श करती है *या* वायु मुख के अंदर के जिन भागों से टकराकर बाहर निकलती है, वे ही भाग वर्णों के उच्चारण-स्थान कहलाते हैं। ये संख्या में ९ होते हैं : कण्ठ, तालु, मूर्धा, दन्त, ओष्ठ, नासिका, कण्ठतालु, कण्ठोष्ठ और दन्तोष्ठ।

1. **कण्ठ** (Throat) (*अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः*)—अ, आ, कवर्ग (कु), ह् तथा विसर्ग (:) का उच्चारण-स्थान **कण्ठ** है। इन वर्णों के उच्चारण में जिह्वा 'कण्ठ' को स्पर्श करती है और कण्ठ से बोले जाने के कारण इन्हें **कण्ठ्य** (Gutteral) कहा जाता है।
2. **तालु** (Palate) (*इचुयशानां तालुः*)—इ, ई, चवर्ग (चु), य् और श् का उच्चारण-स्थान **तालु** है। इन वर्णों के उच्चारण में जीभ मुख के ऊपरी चिकने भाग 'तालु' को स्पर्श करती है। तालु से बोले जाने के कारण इन्हें **'तालव्य'** (Palatals) कहा जाता है।
3. **मूर्धा** (Roof of the Mouth) (*ऋटुरषाणां मूर्धा*)—ऋ, ॠ, टवर्ग (टु), र् और ष् का उच्चारण-स्थान **मूर्धा** है। इन वर्णों के उच्चारण में जीभ ऊपर के दाँतों के साथ वाले खुरदरे भाग **मूर्धा** को स्पर्श करती है। मूर्धा से उच्चरित इन वर्णों को **मूर्धन्य** (Cerebrals or Lingerals) कहा जाता है।
4. **दन्त** (Teeth) (*लृतुलसानां दन्तः*)—लृ, तवर्ग (तु), ल् तथा स् का उच्चारण **'दन्त'** से होता है। इन वर्णों का उच्चारण करते समय जिह्वा दाँतों में लगती है। अतः दाँतों से बोले जाने के कारण इन्हें **'दन्त्य'** (Dentals) कहते हैं।
5. **ओष्ठ** (Lips) (*उपूपध्मानीयानामोष्ठौ*)—उ, ऊ, पवर्ग (पु) तथा उपध्मानीय (ᳵ) का उच्चारण-स्थान **'ओष्ठ'** होता है। इन वर्णों के उच्चारण में जीभ के सहयोग से दोनों ओंठ (होंठ) आपस में मिलते हैं और इन वर्णों का उच्चारण होता है। ओष्ठ से उच्चरित होने के कारण ये वर्ण **'ओष्ठ्य'** (Labials) कहे जाते हैं।
6. **नासिका** (Nose) (*ञमङणनानां नासिका च*)—ङ्, ञ्, ण्, न्, म्, अर्थात् प्रत्येक वर्ग का पाँचवाँ वर्ण और अनुस्वार (ं) का उच्चारण-स्थान **'नासिका'** भी है। इनके उच्चारण में क्रमशः कण्ठ, तालु, मूर्धा, दन्त, ओष्ठ—इन स्थानों के स्पर्श

से उत्पन्न ध्वनियों के साथ नासिका (नाक) से उत्पन्न ध्वनि भी मिल जाती है। अत: इन वर्णों को '**नासिक्य**' या '**अनुनासिक**' (Nasals) कहा जाता है।

7. **कण्ठ-तालु** (Throat-Palate) (*एदैतो: कण्ठतालु:*)—ए, ऐ का उच्चारण-स्थान '**कण्ठ-तालु**' है। अ + इ = ए तथा अ + ए=ऐ, दो वर्णों के संयोग से बने इन दोनों वर्णों के उच्चारण में कण्ठ और तालु दोनों का ही उपयोग होता है। अत: इन वर्णों को '**कण्ठतालव्य**' कहा जाता है।
8. **कण्ठोष्ठ** (Throat-Lips) (*ओदौतो: कण्ठोष्ठम्*)—ओ तथा औ का उच्चारण-स्थान '**कण्ठोष्ठ**' है। इनके उच्चारण में कण्ठ और ओष्ठ दोनों की ही आवश्यकता होती है। अत: इन वर्णों को '**कण्ठोष्ठ्य**' कहते हैं।
9. **दन्तोष्ठ** (Teeth-Lips) (*वकारस्य दन्तोष्ठम्*)—'व्' अर्थात् वकार का उच्चारण-स्थान '**दन्तोष्ठ**' है, क्योंकि 'व्' के उच्चारण के समय जिह्वा दाँतों से लगती है और होंठ कुछ हिलते हैं। अत: इसे '**दन्तोष्ठ्य**' कहा जाता है।
10. **जिह्वामूल** (*जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम्*)—जिह्वामूल क् ᳵ ख् ᳵ का उच्चारण-स्थान '**जिह्वामूल**' है। यह जीभ का मूल स्थान (सबसे पिछला भाग) होता है। अत: इन्हें '**जिह्वामूलीय**' कहा जाता है।

उच्चारण-स्थान तालिका (1)

वर्ण	स्थान	वर्ण	स्थान	वर्ण	स्थान	वर्ण	स्थान
अ	कण्ठ	आ	कण्ठ	इ	तालु	ई	तालु
उ	ओष्ठ	ऊ	ओष्ठ	ऋ	मूर्धा	ॠ	मूर्धा
लृ	दन्त	ए	कण्ठतालु	ऐ	कण्ठतालु	ओ	कण्ठोष्ठ
औ	कण्ठोष्ठ	ं	नासिका	:	कण्ठ	ड्	मूर्धा
ढ्	मूर्धा	ण्	नासिका, मूर्धा	त्	दन्त	थ्	दन्त
द्	दन्त	ध्	दन्त	न्	नासिका, दन्त	प्	ओष्ठ
फ्	ओष्ठ	ᳵ	जिह्वामूल	ᳵ	ओष्ठ	क्	कण्ठ
ख्	कण्ठ	ग्	कण्ठ	घ्	कण्ठ	ङ्	नासिका, कण्ठ
च्	तालु	छ्	तालु	ज्	तालु	झ्	तालु
ञ्	नासिका, तालु	ट्	मूर्धा	ठ्	मूर्धा	ब्	ओष्ठ
भ्	ओष्ठ	म्	नासिका, ओष्ठ	य्	तालु	र्	मूर्धा
ल्	दन्त	व्	दन्तोष्ठ	श्	तालु	ष्	मूर्धा
स्	दन्त	ह्	कण्ठ				

उच्चारण-स्थान

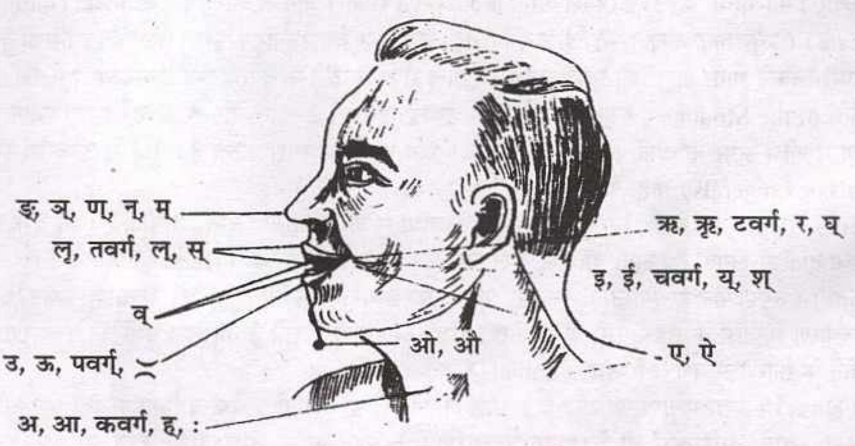

उच्चारण-स्थानानां चित्रम्

उच्चारण-स्थान तालिका (2)

क्रम सं०	स्थान	स्वर (13)	स्पर्श (25)	व्यंजन अन्तःस्थ (4)	उष्म (4)	अयोगवाह (4)	संज्ञा
1.	कण्ठ	अ, आ	क्, ख्, ग्, घ्, ङ् (कु)	—	ह्	:	कण्ठ्य
2.	तालु	इ, ई	च्, छ्, ज्, झ्, ञ्, (चु)	य्	श्	—	तालव्य
3.	मूर्धा	ऋ, ॠ	ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्, (टु)	र्	ष्	—	मूर्धन्य
4.	दन्त	ऌ	त्, थ्, द्, ध्, न्, (तु)	ल्	स्	ᳵ	दन्त्य
5.	ओष्ठ	उ, ऊ	प्, फ्, ब्, भ्, म्, (पु)	—	—	—	ओष्ठ्य
6.	नासिका	—	ङ् ञ्, ण्, न्, म् —	—	—	—	नासिक्य
					—		अनुनासिक्य
7.	कण्ठतालु	ए, ऐ	— —	—	—		कण्ठतालव्य
8.	कण्ठोष्ठ	ओ, औ	— —	—	—		कण्ठोष्ठ्य
9.	दन्तोष्ठ	—	— व्	—	—		दन्तोष्ठ्य
10.	जिह्वामूल	—	— —	—	ᳵ		जिह्वामूलीय

अभ्यासः

1. (अ) अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि अधोदत्तेषु वर्णेषु उचितं वर्णं चित्वा लिखत।

(नीचे लिखे प्रश्नों के उत्तर नीचे दिए गए वर्णों में से उचित वर्ण को चुनकर लिखिए।)

(Write the answers of the following questions by giving the following correct words.)

(*i*) च्, छ्, ज्, झ्, ञ्, वर्णेषु कः वर्णः नासिक्यः अस्ति?

(क) च्　　(ख) ञ्　　(ग) ज्　　(घ) झ्

(*ii*) 'ष्' वर्णः अस्ति?

(क) मूर्धन्यः　　(ख) दन्त्यः　　(ग) कण्ठ्यः　　(घ) किमपि न

(*iii*) इ, छ्, ऋ, य् एतेषु वर्णेषु कः वर्णः तालव्यः न अस्ति?

(क) ऋ　　(ख) इ　　(ग) य्　　(घ) छ्

(*iv*) 'स्, ब्, ण्' वर्णेषु कः वर्णः दन्त्यः अस्ति?

(क) ण्　　(ख) ब्　　(ग) स्　　(घ) किमपि न

(*v*) 'गजः' इति शब्दे कस्य व्यञ्जनवर्णस्य उच्चारण-स्थानं कण्ठः अस्ति?

(क) ग्　　(ख) :　　(ग) ज्　　(घ) किमपि न

(*vi*) ऐ, ओ, व् वर्णेषु कस्य उच्चारणस्थानं कण्ठोष्ठम् अस्ति?

(क) व्　　(ख) ओ　　(ग) ऐ

(आ) (I) वर्णविन्यासे अधो दत्तैः उचितैः वर्णैः रिक्तस्थानं पूरयत।

(वर्ण-विन्यास में नीचे दिए गए उचित वर्णों से खाली स्थान भरिए।)

(Fill in the blanks in the arrangement of letters by following the correct letters.)

(*i*) कृपा — क् + ______ + प् + आ

(क) ऋ　　(ख) अ　　(ग) उ　　(घ) ए

(*ii*) प्रयत्नः — प् + [ ] + अ + य् + अ + त् + न् + अः

(क) य् (ख) र् (ग) व् (घ) ल्

(II) अधोलिखितेषु वर्णेषु उचितैः वर्णैः वर्णसंयोजनं क्रियताम्।

(नीचे लिखे वर्णों में से शुद्ध वर्ण द्वारा वर्ण-संयोजन कीजिए।)

(Arrange the letters by the following correct letters.)

(*i*) श् + र् + अ + द् + ध् + आ = ... द्धा

(क) श्र (ख) श्र (ग) शृ (घ) श्रु

(*ii*) न् + अ + म् + र् + अ + त् + आ = न .... ता

(क) म्र (ख) मृ (ग) म्र (घ) मर

2. (अ) अधोलिखितेषु प्रश्नानाम् उत्तराणि प्रदत्तस्थानेषु लिखत।

(नीचे लिखे प्रश्नों के उत्तर दिए गए स्थानों में लिखिए।)

(Write the answers of the following questions in the given space.)

(*i*) च्, त्, क्, एषु, कः वर्णः कण्ठाद् उच्चरितः भवति? [ ]

(*ii*) 'महेशः' इतिपदे 'श्' वर्णस्य उच्चारणस्थानं [ ] अस्ति।

(*iii*) 'कृपा' इत्यत्र कस्य वर्णस्य उच्चारणस्थानं मूर्धा अस्ति? [ ]

(*iv*) ज्, द्, भ् वर्णेषु कः वर्णः दन्त्यः अस्ति? [ ]

(*v*) ङ्, ञ्, म् वर्णेषु [ ] वर्णः नासिक्यः ओष्ठ्यः च।

(*vi*) [ ] वर्णस्य उच्चारणस्थानम् 'दन्तोष्ठम्' अस्ति।

(आ) (I) उचितैः वर्णैः वर्णविन्यासे रिक्तस्थानं पूरयत।

(उचित वर्णों द्वारा वर्ण-विन्यास में रिक्त स्थान की पूर्ति कीजिए।)

(Fill in the blanks in the arrangement of letters with the correct letters.)

(*i*) विद्यार्थी — व् + इ + द् + [ ] + आ + र् + थ् + ई

(*ii*) आशीर्वादः — आ + श् + ई + [ ] + व् + आ + द् + अः

(II) वर्णान् संयोज्य उचितपदं लिखत।

(वर्णों को जोड़कर खाली स्थान की पूर्ति कीजिए।)

(Fill in the blanks by joining the correct letters.)

(*i*) द् + व् + आ + र् + इ + क् + आ = ...

(*ii*) उ + ज् + ज् + व् + अ + ल् + अः = ...

3. (अ) अधोदत्तेषु वर्णेषु उचितैः वर्णैः अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि यथास्थानं लिखत।

(नीचे दिए गए उचित वर्णों द्वारा निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दिए गए स्थान में लिखिए।)

(Write the answers of the following questions in the space provided.)

(*i*) अ, इ, ए, वर्णेषु .... वर्णस्य उच्चारणस्थानं कण्ठतालुः अस्ति।

(क) अ (ख) ए (ग) इ (घ) किमपि न

(*ii*) 'स्' 'श्' वर्णयोः कः वर्णः तालव्यः अस्ति? .... ।

(क) श् (ख) स् (ग) किमपि न

(*iii*) 'ह्' वर्णस्य उच्चारणस्थानम् अस्ति— .... ।

(क) तालुः (ख) कण्ठः (ग) मूर्धा (घ) दन्ताः

(*iv*) ट्, त्, वर्णयोः .... वर्णः दन्त्यः ।

(क) ट् (ख) किमपि न (ग) त्

(*v*) उ, प्, म् वर्णेषु कः वर्णः नासिक्यः अस्ति? .... ।

(क) उ (ख) प् (ग) म् (घ) किमपि न

(*vi*) 'शरद्' इत्यत्र केवलं .... वर्णस्य उच्चारणस्थानं मूर्धा अस्ति।

(क) र् (ख) अ (ग) द् (घ) श्

(आ) (I) अधोलिखितेषु वर्णेषु उचितवर्णेन रिक्तस्थानपूर्तिः क्रियताम्।

(नीचे दिए गए वर्णों में से उचित अक्षर से रिक्त स्थान की पूर्ति कीजिए।)

(Fill in the blanks with suitable letter.)

(*i*) विद्वान् = व् + इ + द् + ... + आ + न्।

(क) र् (ख) द् (ग) व् (घ) ल्

(*ii*) श्रमः = ... + र् + अ + म् + अः ।

(क) स् (ख) ष् (ग) श् (घ) श्र्

(II) अधोलिखितेषु वर्णेषु उचितेन वर्णेन वर्णसंयोजनं क्रियताम्।

(नीचे लिखे वर्णों में से उचित वर्ण द्वारा वर्णों का संयोजन कीजिए।)

(Fill in the blanks in the arrangement of letter by following the correct letters.)

(*i*) क् + ऋ + ष् + अ + क् + अः = ... षकः ।

(क) क्र (ख) क्रु (ग) कृ (घ) कऋ

(*ii*) म् + अ + ञ् + ज् + अ + र् + ई = म .... जरी।

(क) ज् (ख) ञ् (ग) ल् (घ) न्

4. (अ) अधोलिखितानां वर्णानां समुचितम् उच्चारणस्थानं रिक्तस्थाने लिखत।

(नीचे दिए गए वर्णों के उचित उच्चारण स्थान खाली स्थान में लिखिए।

(Write the following letters at their proper pronunciation places.)

(*i*) ऋ .... । (*ii*) घ् .... ।

(*iii*) ज् .... । (*iv*) ल् .... ।

(*v*) प् .... । (*vi*) ए .... ।

(ब) अधोलिखितेषु वर्णेषु उचित वर्णसंयोजनेन पदनिर्माणम् क्रियताम्।

(नीचे दिए गए वर्णों के उचित वर्ण-संयोजन के द्वारा शब्द निर्माण कीजिए।)

(Form words from the arrangement of the letters by the correct letters.)

(*i*) क् + अ + म् + अ + ल् + अ + म् = ...

(*ii*) ग् + अ + च् + छ् + अ + त् + इ = ...

5. (अ) अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

(नीचे लिखे प्रश्नों के उत्तर लिखिए। Write the answers of the following questions.)

(*i*) 'ह्' एवं 'प्' वर्णयोः कः वर्णः कण्ठ्यः? (*ii*) 'ऊ' वर्णस्य उच्चारण स्थानं किम्?

(*iii*) 'यदि' इति शब्दे कः वर्णः दन्त्यः ? (*iv*) टवर्गस्य उच्चारणस्थानं किम् अस्ति ?

(*v*) क्, ए, ऋ, आ, ऊ वर्णेषु कः ह्रस्वस्वरः अस्ति ? (*vi*) ह्, ट्, थ्, र्, ष्, वर्णेषु कः वर्णः अन्तस्थः अस्ति ?

(ब) अधोदत्तैः वर्णैः उपयुक्तवर्णं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत।

(नीचे दिए गए उपयुक्त वर्णों से खाली स्थानों को भरिए। Fill in the blanks with the following suitable letters.)

(*i*) सम्राट् — स् + अ + म् .... आ + ट्।

(क) ऋ (ख) र् (ग) रु (घ) र

(*ii*) कार्यम् — क् + आ + र् .... अ + म्।

(क) य् (ख) या (ग) यु (घ) यू

6. अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि अधोदत्तैः उचितैः वर्णैः लिखत।

(नीचे लिखे प्रश्नों के उत्तर नीचे दिए गए उचित वर्णों से लिखिए।)

(Write the answers of the following questions by given following letters.)

(*i*) 'ह्' 'प्' वर्णयोः कः वर्णः कण्ठ्यः अस्ति ?

(क) ह् (ख) प् (ग) किमपि न

(*ii*) 'ऊ' वर्णस्य उच्चारणस्थानं किम् अस्ति ?

(क) मूर्धा (ख) कण्ठः (ग) ओष्ठौ

(*iii*) 'यदि' शब्दे कः वर्णः दन्त्यः अस्ति ?

(क) य् (ख) द् (ग) अ (घ) इ

(*iv*) टवर्गस्य उच्चारणस्थानं किम् अस्ति ?

(क) कण्ठः (ख) तालुः (ग) मूर्धा (घ) दन्ताः

(*v*) 'व्' वर्णस्य उच्चारणस्थानं किम् अस्ति ?

(क) कण्ठोष्ठौ (ख) दन्तोष्ठौ (ग) कण्ठः (घ) तालुः

(*vi*) श्, ष्, स्, वर्णेषु कस्य उच्चारणस्थानं तालुः अस्ति ?

(क) स् (ख) ष् (ग) श् (घ) किमपि न

7. अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

(नीचे लिखे प्रश्नों के उत्तर लिखिए।)

(Write the answers of the following questions.)

(*i*) ट्, छ्, द्, ग् वर्णेषु कः वर्णः दन्त्यः ? (*ii*) 'म्' वर्णः ओष्ठ्यः अथवा कण्ठ्यः ?

(*iii*) ड्, ण्, ञ्, ट्, वर्णेषु कः वर्णः मूर्धन्यः न अस्ति ? (*iv*) च्, ख्, ढ्, त् वर्णेषु कः वर्णः तालव्यः अस्ति ?

(*v*) 'काव्यम्' इति पदे कस्य वर्णस्य उच्चारण-स्थानम् 'कण्ठः' अस्ति ?

(*vi*) य्, ल्, भ्, व्, वर्णेषु कस्य उच्चारण-स्थानम् 'दन्तोष्ठम्' अस्ति ?

8. अधोलिखितानां वर्णानां समुचितम् उच्चारणस्थानं कोष्ठकात् चित्वा लिखत।

(नीचे लिखे वर्णों का उचित उच्चारण स्थान कोष्ठक से चुनकर लिखिए। (Write the proper pronunciation place of the following letters after choosing from bracket.)

(*i*) ऋ = (मूर्धा, कण्ठः, दन्ताः) (*ii*) घ = (कण्ठः, नासिका, मूर्धा)

(*iii*) ज् = (तालुः, कण्ठः, दन्तोष्ठम्) (*iv*) ल् = (दन्ताः, तालुः, मूर्धा)

(*v*) प् = (ओष्ठौ, दन्ताः, कण्ठः) (*vi*) ए = (कण्ठतालुः, कण्ठोष्ठम्, दन्तोष्ठम्)

9. (क) अधोलिखितानां वर्णानां समुचितम् उच्चारणस्थानं लिखत।

(नीचे लिखे वर्णों का उचित उच्चारण स्थान लिखिए। Write in the blank space the proper pronunciation place of the following letters.)

(*i*) ख् ....।
(*iv*) ओ ....।
(*ii*) प् ....।
(*v*) य् ....।
(*iii*) थ् ....।
(*vi*) व् ....।

(ख) I. अधोदत्तेन वर्णविन्यासेन रिक्तस्थानं पूरयत।

(नीचे दिए गए वर्ण-विन्यास से खाली स्थान को भरिए।)

(Fill in the blanks with the arrangement of the letters by the following.)

(*i*) दिव्या = द + इ + ... + य् + आ।

(क) य् (ख) व् (ग) र् (घ) ल्

(*ii*) अष्टाध्यायी = अ + ष् + ट् + आ + ध् + य् + ... + य् + ई।

(क) अ (ख) इ (ग) ई (घ) आ

II. वर्णसंयोजनेन अधोलिखितेषु पदेषु उचितं पदं लिखत।

(वर्ण-संयोजन द्वारा नीचे लिखे पदों में से उचित पद को लिखिए।)

(Write the following correct words with the joining of the letters.)

(*i*) अ + ध् + उ + न् + आ = ...

(*ii*) प् + अ + ठ् + आ + म् + इ = ...

10. (अ) अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि अधोदत्तेषु वर्णेषु उचितं वर्णं चित्वा लिखत।

(नीचे लिखे प्रश्नों के उत्तर नीचे दिए गए वर्णों में से उचित वर्ण चुनकर लिखिए।)

(Write the answers of the following questions by following correct words.)

(*i*) छ्, न्, म्, ए वर्णेषु क: वर्ण: कण्ठतालव्य: अस्ति?

(क) छ् (ख) ए (ग) न् (घ) म्

(*ii*) 'भवनम्' इति पदे कस्य वर्णस्य उच्चारणस्थानम् दन्तोष्ठ्य: अस्ति?

(क) व् (ख) न् (ग) म् (घ) भ्

(*iii*) त्, श्, प्, ह्, ञ् वर्णेषु क: वर्ण: नासिक्यवर्ण: अस्ति?

(क) त् (ख) श् (ग) ञ् (घ) ह्

(*iv*) 'ऋ' वर्णेषु दीर्घस्वर: क: अस्ति?

(क) ऋी (ख) ऋ (ग) ॠ (घ) किमपि न

(*v*) ल्, ह्, न्, र्, वर्णेषु क: वर्ण: कण्ठ्य: अस्ति?

(क) ल् (ख) ह् (ग) र् (घ) न्

(*vi*) स्पर्शव्यञ्जनानि कति सन्ति?

(क) त्रय: (ख) पञ्च (ग) चत्वार: (घ) षट्

(ब) (*i*) वर्णविन्यासे रिक्तस्थानम् अधोदत्तेन उचितवर्णेन पूरयत।

(वर्ण-विन्यास में खाली स्थान को नीचे दिए गए उचित वर्ण से पूरा कीजिए।)

(Fill in the blanks with following suitable letters in the arrangement of the letters.)

(*a*) दातृ — द् + आ + त् + [ ]

(क) र् (ख) र (ग) ऋ (घ) रु

(*b*) यद्यपि — य् + अ + [ ] + य् + अ + प् + इ

(क) द्   (ख) त्   (ग) ल्   (घ) ज्

(*ii*) **अधोदत्तेषु वर्णेषु उचितेन वर्णेन वर्णसंयोजनं कृत्वा रिक्तस्थानं पूरयत।**

(नीचे दिए गए वर्णों में से उचित वर्ण के द्वारा वर्ण-संयोजन करके खाली स्थान भरिए।)

(Fill in the blanks by joining the letters by given following correct words.)

(*a*) ह् + अ + र् + ई + न् = ह [ ] न्।

(क) रि   (ख) री   (ग) र   (घ) रु

(*b*) त् + र् + ई + ण् + इ = [ ] णि।

(क) तृ   (ख) त्रि   (ग) त्री   (घ) तृ

11. (अ) **उचितेन वर्णेन अधोलिखितवाक्येषु रिक्तस्थानानि पूरयत।**

(उचित वर्णों से नीचे लिखे वाक्यों में रिक्त स्थानों को भरिए।)

(Fill in the blanks in the following sentences by correct words.)

(*i*) 'गणितम्' इति पदे .... वर्णः तालव्यः अस्ति।

(*ii*) य्, र्, न्, व्, वर्णेषु .... वर्णः नासिक्यः अस्ति?

(*iii*) स्, ष्, श् वर्णेषु .... वर्णः मूर्धन्यः अस्ति।

(*iv*) अ, ए, औ वर्णेषु .... वर्णस्य उच्चारणस्थानं कण्ठोष्ठम् अस्ति।

(*v*) 'कमलम्' इति पदे .... वर्णः कण्ठ्यः अस्ति।

(*vi*) ग्, ध्, ज् वर्णेषु 'ध्' वर्णस्य उच्चारणस्थानं .... अस्ति।

(आ) (*i*) **उचितेन वर्णेन वर्णविन्यासे रिक्तस्थानानि पूरयत।**

(उचित वर्ण के द्वारा वर्ण-विन्यास में खाली स्थान भरिए।)

(Fill in the blanks with the arrangement of the letters by correct words.)

(*a*) त्रीणि = त् + ... + ई + ण् + इ।

(*b*) प्रयच्छति = प् + र् + अ + य् + अ + ... + छ् + अ + त् + इ।

(*ii*) **उचितेन वर्णेन वर्णसंयोजनं कुरुत।**

(उचित वर्ण के द्वारा वर्ण-संयोजन कीजिए Join the letters by correct words.)

(*a*) क् + आ + र् + य् + अ + म् = का .... म्।

(*b*) उ + च् + च् + आ + र् + अ + ण् + अ + म् = उ .... चारणम्।

12. (अ) **अधोलिखितानां वर्णानां समुचितम् उच्चारणस्थानानि कोष्ठकात् चित्वा लिखत।**

(नीचे लिखे वर्णों के उचित उच्चारण स्थानों को कोष्ठक से चुनकर लिखिए। Write the following letters at their proper pronunciation places after choosing them from the bracket.)

(*i*) द् — (दन्तः / तालुः / दन्तोष्ठम्)

(*ii*) र् — (मूर्धा / दन्तोष्ठम् / कण्ठोष्ठम्)

(*iii*) उ — (ओष्ठम् / दन्तः / कण्ठः)

(*iv*) ए — (तालुः / कण्ठ-तालुः / मूर्धा)

(*v*) घ् — (मूर्धा / कण्ठः, / तालुः)

(*vi*) श् — (तालुः / ओष्ठम् / दन्ताः)

(आ) I. **अधोलिखितेषु वर्णेषु उचितेन वर्णेन वर्णविन्यासं कृत्वा रिक्तस्थानानि सम्पूरयत।**

(नीचे लिखे वर्णों में से उचित वर्ण से वर्ण-विन्यास करके खाली स्थान भरिए।)

(Arrange the letters by following given suitable letters.)

(*i*) चन्द्रमाः = च् + अ + न् + ... र् + अ + म् + आः

(क) द्   (ख) द   (ग) द्र   (घ) द्र्

(*ii*) अभ्यास: = अ + ... य् + आ + स् + अ + :

(क) भ (ख) भ् (ग) भ्य (घ) भय

II. अधोलिखितेषु पदेषु उचितं पदं चित्वा लिखत।

(नीचे लिखे पदों में से उचित पद चुनकर लिखिए। Choose the sauitable word in the given following.)

(*i*) प् + आ + ण् + इ + न् + इ + : =

(क) पाणिनी: (ख) पाणिनि: (ग) पणिनि: (घ) पणीनि:

(*ii*) अ् + ष् + ट् + आ + व् + अ + क् + र् + अ + : =

(क) अष्टावक्र: (ख) अष्टावकर: (ग) अष्टवकर: (घ) अष्टावक्रा:

13. (अ) अधोलिखितानां वर्णानां समुचितं उच्चारणस्थानं रिक्तस्थाने लिखत।

(नीचे लिखे वर्णों के उचित उच्चारण स्थान को खाली स्थान में लिखिए। Write in the blank spaces the proper pronunciation places of the following words.)

(*i*) प् (..................) (*iv*) च् (..................)

(*ii*) ई (..................) (*v*) उ (..................)

(*iii*) स् (..................) (*vi*) द् (..................)

(आ) I. वर्णानाम् उचितं संयोजनं कृत्वा लिखत।

(वर्णों को उचित संयोजन करके लिखिए। Join the letters by correct words.)

(*i*) म् + आ + र् + म् + इ + क् + अ + म् = ...

(*ii*) ध् + आ + व् + अ + न् + त् + इ = ...

II. उचितेन वर्णेन वर्णविन्यासे रिक्तस्थानं पूरयत।

(उचित वर्ण वर्ण-विन्यास में रिक्त स्थान पूर्ति कीजिए।)

(Fill in the blanks with the arrangement of the letters.)

(*i*) विद्यार्थी — व् + इ + द् + ... + आ + र् + थ् + ई

(*ii*) आशीर्वाद: — आ + श् + ई + ... + व् + आ + द् + अ:

14. (अ) अधोलिखितानां प्रश्नानां शुद्धानि उत्तराणि लिखत।

(नीचे लिखे प्रश्नों के शुद्ध उत्तर लिखिए।)

(Answer the following questions by corrct letters.)

(*i*) ब्, च्, ट्, ण्, क् इत्येषु वर्णेषु क: वर्ण: तालव्य: अस्ति? (*ii*) 'ड्' वर्ण: दन्त्य: अस्ति मूर्धन्य: वा?

(*iii*) इ, छ्, ऋ, :, म् इत्येषु वर्णेषु कस्य उच्चारणस्थानं कण्ठ: ? (*iv*) स्, ब्, ष्, वर्णेषु क: वर्ण: दन्त्य: अस्ति?

(*v*) 'हल्' इति पदे: क: वर्ण: स्वर: अस्ति? (*vi*) 'उ' एवं 'ऐ' वर्णयो: क: संयुक्त स्वर: ?

(ब) I. वर्णविन्यासे रिक्तस्थानं पूरयत।

(वर्ण-विन्यास में खाली स्थानों को भरिए।)

(Fill in the blanks of the letters.)

(*i*) दिव्या — द् + इ + ... + य् + आ।

(*ii*) लक्ष्यम् — ल् + अ + ... + ष् + य् + अ + म्।

II. उचितैः वर्णैः वर्णसंयोजनं क्रियताम्।

(उचित वर्णों द्वारा वर्ण-संयोजन कीजिए।)

(Fill in the blanks by joining the letters by correct words.)

(*i*) व् + ए + द् + आः = वे ....

(*ii*) ज् + अ + न् + अ + न् + ई = ज .... नी

15. I. अधोलिखितानां वर्णानां समुचितम् उच्चारणस्थानं कोष्ठकात् चित्वा लिखत।

(नीचे लिखे वर्णों का समुचित उच्चारण स्थान कोष्ठक से चुनकर लिखिए। Write the following letters at their proper pronunciation places after choosing them in the brackets.)

(*i*) ग् — (तालु / कण्ठः / तालुः)

(*ii*) भ् — (ओष्ठौ / दन्ताः / कण्ठः)

(*iii*) य् — (तालुः / दन्ताः / नासिका)

(*iv*) त् — (दन्ताः / कण्ठ-तालुः / मूर्धा)

(*v*) इ — (कण्ठः / तालुः / मूर्धा)

(*vi*) उ — (ओष्ठौ / दन्ताः / दन्तोष्ठम्)

II. निम्नलिखितान् वर्णविन्यासान् दृष्ट्वा उचितेन विन्यासेन दत्तयोः पदयोः वर्णविन्यासं चित्वा लिखत।

(निम्नलिखित वर्ण-विन्यासों को देखकर उचित विन्यास द्वारा दिए गए पदों का वर्ण-विन्यास चुनकर लिखिए।)

(Give arrangement of letters of the following words.)

(*i*) वातावरणम्

(क) वा + त् + अ + व् + र् + अ + ण् + म्

(ख) व् + आ + त् + आ + व् + अ + र् + अ + ण् + अ + म्

(ग) वा + ता + व + र + ण + म्

(घ) व + आ + त + आ + व + र् + अ + ण + म्

(*ii*) प्रयोजनम्

(क) प् + र् + अ + य् + ओ + ज् + अ + न् + अ + म्

(ख) प्र + य् + ओ + ज + न् + म्

(ग) प्र + यो + ज + न + म्

(घ) प्र + य् + ओ + ज् + अ + न + म्

III. अधोदत्तैः उचितैः वर्णैः वर्णसंयोजनेन पदनिर्माणं कुरुत।

(नीचे दिए गए उचित वर्णों के वर्ण-संयोजन द्वारा शब्द-निर्माण कीजिए।)

(Form words by joining the letters.)

(*i*) क् + आ + र् + य् + अ + म्

(क) कार्यम् (ख) कायम् (ग) कर्यम् (घ) कायम्

(*ii*) उ + च् + च् + आ + र् + अ + ण् + अ + म्

(क) उच्चरणम् (ख) उच्वरणम् (ग) उचचारणम् (घ) उच्चारणम्

16. I. अधोलिखितानां वर्णानां समुचितम् उच्चारणस्थानं लिखत।

(नीचे लिखे वर्णों के उचित उच्चारण स्थान लिखिए।)

Write the correct pronunciation place of the following letters.)

(क) च् .... ।

(ख) फ् .... ।

(ग) ज् .... ।

(घ) ए .... ।

(ङ) ण् .... ।

(च) इ .... ।

II. अधोदत्तेषु वर्णसंयोजनेन पदनिर्माणं कुरुत।

(नीचे लिखे वर्णों का संयोजन करके शब्द-निर्माण कीजिए।)

(Form words after joining the letters.)

(क) ग् + अ + च् + छ् + अ + त् + इ = ...

(ख) प् + र् + आ + र् + थ् + अ + न् + आ = ...

17. I. निम्नलिखितानां प्रश्नानां उत्तराणि लिखत।

(निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए।)

(Answer the following questions.)

(अ) त्, ग्, च्, ह्, क् वर्णेषु कः वर्णः तालव्यः?

(ब) 'रामः' इति पदे कस्य वर्णस्य उच्चारणस्थानं मूर्धा अस्ति?

(स) 'देवः' इत्यत्र कस्य वर्णस्य उच्चारणस्थानं दन्तोष्ठम्?

(द) 'ऐ' वर्णस्य उच्चारणं कण्ठेन भवति कण्ठतालव्येन वा?

(ध) वर्गस्य कतमः वर्णः नासिक्यः भवति?

(न) "दयानन्दः" अस्मिन् कश्चिदेकः दन्त्यः वर्णः लेख्यः।

II. उचितं पदं नीत्वा वर्णविन्यासे रिक्तस्थानपूर्तिः क्रियताम्।

(उचित पद लेकर वर्ण-विन्यास में खाली स्थानों को भरिए। Fill in the blanks in the following arrangement of the letters.)

(*i*) स्वस्ति – स् + व् + ... + स् + त् + इ

(*ii*) आनन्दम् – आ + न् + अ + ... + द् + अ + म्

III. उचितं पदं नीत्वा वर्णसंयोजनं कृत्वा पदं लिखत।

(उचित पद लेकर वर्ण-संयोजन करके बनाए गए शब्द को लिखिए।)

(Write words after joining the letters.)

(*i*) श् + र् + अ + द् + ध् + आ = ...

(*ii*) छ् + आ + त् + र् + आ + : = ...

18. I. अधोलिखितानाम् वर्णानाम् समुचितम् उच्चारणस्थानं कोष्ठकात चित्वा लिखत।

(नीचे लिखे वर्णों के उचित उच्चारण स्थानों को कोष्ठक से चुनकर लिखिए। Write the proper pronunciation place of the following letters in the blanks after choosing them from the bracket.)

(*i*) क् – (तालुः / कण्ठः / नासिका)

(*ii*) म् – (ओष्ठौ नासिका च / तालुः / कण्ठः)

(*iii*) ए – (दन्तः / कण्ठ-तालुः / मूर्धा)

(*iv*) च् – (तालुः / कण्ठः / नासिका)

(*v*) द् – (दन्तः / नासिका / ओष्ठौ)

(*vi*) श् – (कण्ठः / तालुः / मूर्धा)

II. निम्नलिखितान् वर्णविन्यासान् दृष्ट्वा उचितेन विन्यासेन दत्तयोः पदयोः विन्यासं चित्वा लिखत।

(निम्नलिखित वर्ण-विन्यासों को देखकर उचित विन्यास द्वारा दिए गए पदों का वर्ण-विन्यास चुनकर लिखिए।)

(Give arrangement of letters of the following words.)

(*i*) व्यक्तम्

(क) व् + य् + अ + क् + त् + अ + म्

(ख) व + य् + क् + त + म्

(ग) व् + य् + अ + क + त् + म्

(*ii*) लेखनी

(क) ले + ख् + अ + न् + इ (ख) ल् + ऐ + ख् + अ + न् + ई

(ग) ल् + ए + ख् + अ + न् + ई

III. दत्तैः उचितैः पदैः वर्णविन्यासस्य स्थाने शुद्धं पदं लिखत।

(दिए गए उचित पदों से वर्ण-विन्यास के स्थान पर शुद्ध पद लिखिए।)

(Form words by joining the letters.)

(*i*) क् + ष् + अ + त् + र् + इ + य् + अ + :

(क) क्षत्रीयः (ख) क्षत्रियः (ग) क्षात्रियः (घ) छत्रियः

(*ii*) ध् + अ + न् + अ + म्

(क) ध्नम् (ख) धनाम् (ग) धनम् (घ) धनम

19. **I. अधोलिखितानां वर्णानां समुचितम् उच्चारणस्थानं रिक्तस्थाने लिखत।**

(नीचे लिखे वर्णों के उचित उच्चारण स्थानों को रिक्त स्थानों में लिखिए।)

(Write the proper pronunciation place of the following letters in the blanks.)

(*i*) ख् ....। (*iv*) म् ....।

(*ii*) ङ् ....। (*v*) ल् ....।

(*iii*) य् ....। (*vi*) ह् ....।

II. उचितैः पदैः वर्णविन्यासे रिक्तस्थानं पूरयत।

(उचित वर्णों से वर्ण-विन्यास में रिक्त स्थान पूर्ति कीजिए।)

(Fill in the blanks with the arrangement of the letters by the correct letters.)

(*i*) अ + ष् + ट् + आ + ध् + य् + आ + ... ई = अष्टाध्यायी।

(*ii*) स् + अ + ... + ज् + अ + न् + अः = सज्जनः।

III. उचितेन विन्यासेन दत्तयोः पदयोः वर्णविन्यासं लिखत।

(उचित विन्यास द्वारा दिए गए पदों का वर्ण-विन्यास लिखिए। Give arrangement of letters of the words.)

(*i*) धार्मिकः – ....

(*ii*) क्षत्रियः – ....

बोर्ड द्वारा वार्षिक परीक्षायै प्रदत्ताः प्रश्नाः

निर्देशानुसारम् एव उत्तरत–

1. नासिक्यः वर्णः कः उच्यते? [*CBSE 2010*]

(क) प्रथमः (ख) तृतीयः (ग) पञ्चमः (घ) अन्तःस्थः

2. अष्टाध्यायी = अ + ष् + ट् + आ + ध् + य् + आ + ... + ई। [*CBSE 2010*]

(क) यी (ख) य् (ग) य (घ) यि

3. लक्ष्यम् = ल् + अ .... + ष् + य् + अ् + म्। [CBSE 2010]

(क) क्ष (ख) श् (ग) क् (घ) क्ष्

4. यद्यपि = य् + अ + द् + ... + अ + प् + इ। [CBSE 2011]

(क) अ (ख) य् (ग) ई (घ) इ

5. उचितं वर्णसंयोजनं कृत्वा लिखत– [CBSE 2010]

प् + र् + अ + त् + ई + क् + ष् + आ = ...।

6. स् + उ + ल् + अ + क् + ष् + अ + ण् + आ = ...। [CBSE 2011]

7. क् + अ + ल् + उ + ष् + इ + त् + अ + म् = ...। [CBSE 2011]

8. पर्यटनम् – प् + अ + ... + य् + अ + ट् + अ + न् + अ + म् [CBSE 2014]

9. व् + य् + अ + व् + अ + स् + थ् + आ + प् + य् + अ = ...। [CBSE 2014]

10. तानि – त् + आ + ... + इ [CBSE 2014]

11. प् + अ + श् + ऊ + न् + आ + म् = ...। [CBSE 2014]

12. उचितम् वर्णसंयोजनम् कुरुत– [CBSE 2016]

क् + ऋ + त् + व् + आ = ...।

13. वर्णविन्यासे रिक्तस्थानं पूरयत– [CBSE 2016]

कृषकः = क् + ... + ष् + अ + क् + अः।

14. वर्णसंयोजनेन पद-निर्माणम् क्रियताम्– [CBSE 2016]

प् + अ + त् + र् + अ + म् = ...

15. नम्रता = न् + अ + ... + र् + अ + त् + आ [CBSE 2016]

16. त् + र् + ई + ण् + इ = ... [CBSE 2016]

17. वर्णविन्यासे रिक्तस्थानं पूरयत– [CBSE 2016]

आशीर्वादः = आ + श् + ई + ... + व् + आ + द् + अः।

18. वर्ण-संयोजनं कुरुत– [CBSE 2016]

प् + र् + अ + य् + ओ + ज् + अ + न् + अ + म् = ...।

19. अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि विकल्पेभ्यः चिनुत–

(1) 'व्' वर्णस्य उच्चारणस्थानं किम् अस्ति? [CBSE 2011]

(क) दन्तोष्ठौ (ख) कण्ठतालुः (ग) कण्ठोष्ठम् (घ) दन्ताः

(2) 'कोकिलः' इति पदे तालव्यः वर्णः अस्ति? [CBSE 2011]

(क) क् (ख) ओ (ग) इ (घ) ल्

(3) अधोलिखिते वर्णविन्यासे रिक्तस्थानं पूरयत–

यद्यपि = य् + अ + द् + ... + अ + प् + इ। [CBSE 2011]

(क) अ (ख) य् (ग) ई (घ) इ

विशेषाः नवीनाः प्रश्नाः

1. अधोलिखितानां वर्णानाम् उच्चारणस्थानं लिखत–

(*i*) कवर्ग (क्, ख्, ग्, घ्, ङ्) ....।
(*ii*) टवर्ग (ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्) ....।
(*iii*) पवर्ग (प्, फ्, ब, भ्, म्) ....।
(*iv*) इ, च्, य्, श् ....।

2. उदाहरणमनुसृत्य वर्णान् पृथक् कृत्वा लिखत–

यथा–गजः–ग् + अ + ज् + अ + :

(*i*) कमलम्
(*ii*) भोजनम्
(*iii*) गच्छति
(*iv*) अनुपतति
(*v*) रावणः

3. उदाहरणमनुसृत्य वर्णानां संयोजनं कुरुत–

यथा–अ + ह् + अ + म् = अहम्

(*i*) प् + उ + स् + त् + अ + क् + आ + न् + इ
(*ii*) प् + अ + ठ् + इ + ष् + य् + आ + म् + इ
(*iii*) ग् + ऋ + ह् + अ + म्
(*iv*) श् + ओ + भ् + अ + न् + अ + म्
(*v*) भ् + अ + व् + इ + त् + अ + व् + य् + अ + म्

4. संयुक्तवर्णान् पृथक्कृत्वा पूरयत–

(*i*) क्ष– क् + ... + ...
(*ii*) त्र– .... + र् + ...
(*iii*) श्र– .... + ... + अ
(*iv*) ज्ञ– ज् + ञ् + ...
(*v*) ए– अ + ...
(*vi*) ओ– .... + उ

5. अधोलिखितेषु संयोगं कृत्वा पदनिर्माणं कुरुत–

(*i*) त् + र् + आयते = ...।
(*ii*) उ + ष् + ण् + अम् = ...।
(*iii*) म् + ल् + आनम् = ...।
(*iv*) ग् + ल् + आनिः = ...।
(*v*) नि + ष् + क + र् + ष् + अः = ...।

6. रिक्तस्थानानि पूरयत्–

(*i*) क्लेशः = ... + ... + एशः।
(*ii*) स्वभावः = स् + ... + अभावः।
(*iii*) कर्म = क् + अ + र् + ... + अ।
(*iv*) उच्छ्वासः = उ + ... + ... + ... + आसः।
(*v*) उल्लासः = उ + ... + ... + आसः।

(व्याकरण वीथितः साभारः)

ग2 सन्धि-प्रकरणम्

परिभाषा—अत्यन्त समीपवर्ती दो या दो से अधिक वर्णों के मेल से, किसी नियम के अन्तर्गत होने वाले परिवर्तन को सन्धि कहते हैं।

यह परिवर्तन पूर्वपद के अन्त में भी हो सकता है और उत्तरपद के प्रथम वर्ण में भी हो सकता है। इसे **संहिता** भी कहते हैं। **उदाहरण—भो + अति** में 'भो' पूर्वपद के अन्तिम वर्ण 'ओ' का 'अव्' हो जाता है और **विद्या + आलय** में उत्तरपद के प्रथम वर्ण 'आ' का मेल पूर्वपद के अन्तिम वर्ण 'आ' के साथ होकर दोनों के स्थान पर 'आ' हो गया।

सन्धि के नियम

जिन नियमों के कारण दो वर्णों के मेल से विभिन्न प्रकार के परिवर्तन होते हैं उन्हें **सन्धि के नियम** कहते हैं। ये परिवर्तन कभी सुविधा के कारण और कभी शीघ्रता के कारण किए जाते हैं।

उदाहरण :

1. कभी दो वर्णों के स्थान पर एक नया वर्ण बन जाता है : सुर + इन्द्रः = सुरेन्द्रः, सूर्य + उदयः = सूर्योदयः।
2. कभी पूर्व वर्ण में परिवर्तन हो जाता है : भो + अति = भवति, नारी + अस्तु = नार्यस्तु।
3. कभी-कभी उत्तरपद का लोप (पूर्वरूप) हो जाता है : वने + अस्ति = वनेऽस्ति, प्रभो + अस्तु = प्रभोऽस्तु।
4. कभी पूर्वपद के अन्तिम वर्ण का लोप (पररूप) हो जाता है : प्र + एजते = प्रेजते।
5. कभी-कभी दोनों वर्णों के बीच में एक नया वर्ण (आगम) आ जाता है : हरि + छाया = हरिच्छाया।
6. कभी-कभी पूर्वपद के अन्तिम वर्ण का द्वित्व हो जाता है : चलन् + आगच्छति = चलन्नागच्छति। पठन् + अस्ति = पठन्नस्ति।

व्याकरण में इस तरह के परिवर्तनों को ध्यान में रखकर कुछ नियम निश्चित कर दिए गए हैं। इन्हीं नियमों को **सन्धि के नियम** (Rules of Joining) कहते हैं।

सन्धि की नित्यता

भाषा की उपयोगिता व परिवर्तन बहुत कुछ वक्ता की इच्छा पर निर्भर करता है। अतः वक्ता चाहे तो वाक्यों के बीच के पदों में सन्धि करे या न करे; परन्तु पदों के बीच में, एक पद के अन्दर उपसर्ग और धातुओं के बीच तथा समास युक्त पदों में आने वाले वर्णों के बीच में यदि सन्धि हो सकती है तो सन्धि नित्य होती है। कहा भी है :

संहितैकपदे नित्या धातूपसर्गयोः। नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते।

उदाहरण :

1. एक पद में	— यदि + अपि	=	यद्यपि।
2. उपसर्ग तथा धातु में	— प्र + एजते	=	प्रेजते।
3. समस्त पद में	— विद्या + आलयः	=	विद्यालयः।
4. वाक्यों के पदों में	— रामः गृहं गच्छति	=	रामो गृहङ्गच्छति।

सन्धि तथा संयोग

सन्धि—दो या दो से अधिक अत्यन्त समीपस्थ वर्णों के मेल से जो परिवर्तन होता है उसे **सन्धि** कहते हैं।

जैसे—विद्या + आलयः = विद्यालयः

संयोग—दो या दो से अधिक अत्यन्त समीपस्थ वर्णों के किसी भी प्रकार के परिवर्तन रहित मेल को **संयोग** कहते हैं।

जैसे—दिक् + करी = दिक्करी

सन्धि और संयोग में अन्तर केवल परिवर्तन का होता है। जहाँ वर्णों के मिलने से परिवर्तन होता है उसे **सन्धि** और परिवर्तन रहित मेल को **संयोग** कहा जाता है।

सन्धि के प्रकार

वर्णों में होने वाली सन्धि के निम्न तीन प्रकार हैं—

1. स्वर-सन्धि (अच् सन्धि)—

यदि दो अत्यन्त समीप स्थित स्वरों में मेल से कोई परिवर्तन होता हो तो **स्वर सन्धि** कहलाती है अर्थात् स्वर का स्वर के साथ मेल होने पर परिवर्तन **स्वर** में होता है।

जैसे—देव + आलयः = देवालयः (यहाँ **अ** तथा **आ** दोनों स्वरों में सन्धि होकर **आ** हो गया।)

2. व्यञ्जन सन्धि (हल् सन्धि)—

यदि व्यञ्जन के साथ व्यञ्जन का अथवा व्यञ्जन के साथ स्वर का मेल हो और परिवर्तन **व्यञ्जन** में हो तो **व्यञ्जन सन्धि** होती है।

(क) व्यञ्जन का व्यञ्जन के साथ मेल—

जगत् + नाथः = जगन्नाथः　　　　कस् + चित् = कश्चित्

(ख) व्यञ्जन का स्वर के साथ मेल—

वाक् + अस्ति = वागस्ति　　　　जगत् + ईशः = जगदीशः

3. विसर्ग सन्धि—

यदि विसर्ग का मेल स्वर अथवा व्यञ्जन के साथ हो और परिवर्तन **विसर्ग** में हो तो उसे **विसर्ग सन्धि** कहते हैं।

(क) विसर्ग के साथ स्वर का मेल : रामः + उवाच = राम उवाच। रामः + अस्ति = रामो + अस्ति = रामोऽस्ति।

(ख) विसर्ग के साथ व्यञ्जन का मेल : रामः + वदति = रामो वदति।

स्वर सन्धि के भेद*

स्वर सन्धि के निम्न भेद होते हैं :

स्वर सन्धि

दीर्घः　गुणः　वृद्धिः　यण्

(क) दीर्घः सन्धि (*अकः सवर्णे दीर्घः*)

ह्रस्व अथवा दीर्घ को दीर्घ बनाने के नियम—

यदि पूर्वपद और उत्तरपदों में समान अक् (अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ) वर्ण हों तो पूर्वपद के अन्तिम (अक्) वर्ण और उत्तरपद के प्रथम (अक्) वर्ण को मिलाकर दीर्घ हो जाता है।

आ

1. 'अ' से परे 'अ' होने पर 'आ' हो जाता है; जैसे—

क्व + अपि (आ) = क्वापि	दैत्य + अरि: (आ) = दैत्यारि:	हिम + अंशु: (आ) = हिमांशु:
भव + अब्धि: (आ) = भवाब्धि:	मुर + अरि: (आ) = मुरारि:	दिन + अंक: (आ) = दिनांक:
प्र + अभवत् (आ) = प्राभवत	सुख + अन्त: (आ) = सुखान्त:	कृष्ण + अर्पित: (आ) = कृष्णार्पित:
तव + अपि (आ) = तवापि	जय + अजयौ (आ) = जयाजयौ	लाभ + अलाभौ (आ) = लाभालाभौ
शक + अरि: (आ) = शकारि:	एक + अन्वय: (आ) = एकान्वय:	दु:ख + अन्त: (आ) = दुखान्त:

2. 'अ' से परे 'आ' होने पर 'आ' हो जाता है; जैसे—

परम + आनन्द: (आ) = परमानन्द:	हिम + आलय: (आ) = हिमालय:	छात्र + आवास: (आ) = छात्रावास:
देव + आलय: (आ) = देवालय:	धन + आदेश: (आ) = धनादेश:	मेघ + आलय: (आ) = मेघालय:
रत्न + आकर: (आ) = रत्नाकर:	पुस्तक + आलय: (आ) = पुस्तकालय:	तव + आज्ञा (आ) = तवाज्ञा
मम + आज्ञा (आ) = ममाज्ञा	पद्म + आकर: (आ) = पद्माकर:	शिव + आलय: (आ) = शिवालय:
राम + आश्रित: (आ) = रामाश्रित:	कृष्ण + आश्रय: (आ) = कृष्णाश्रय:	तव + आशा (आ) = तवाशा

3. 'आ' से परे 'अ' होने पर 'आ' हो जाता है; जैसे—

विद्या + अर्थी (आ) = विद्यार्थी	कन्या + अर्थी (आ) = कन्यार्थी	सभा + अध्यक्ष: (आ) = सभाध्यक्ष:
रमा + अगच्छत् (आ) = रमागच्छत्	तथा + अपि (आ) = तथापि	कन्या + अपि (आ) = कन्यापि
सीता + अस्ति (आ) = सीतास्ति	महा + अरण्य: (आ) = महारण्य:	महा + अर्णव: (आ) = महार्णव:
कदा + अगच्छत् (आ) = कदागच्छत्	लता + अत्र (आ) = लतात्र	का + अद्य (आ) = काद्य

* यहाँ केवल उन्हीं सन्धियों का विस्तारपूर्वक उल्लेख किया जा रहा है, जो नवमी कक्षा के पाठ्यक्रम में हैं।

4. 'आ' से परे 'आ' होने पर 'आ' हो जाता है; जैसे—

विद्या + आलयः = विद्यालयः आ	चिकित्सा + आलयः = चिकित्सालयः आ	महा + आशयः = महाशयः आ
घोरा + आकृतिः = घोराकृतिः आ	सभा + आगारः = सभागारः आ	सुधा + आकरः = सुधाकरः आ
निष्ठा + आकरः = निष्ठाकरः आ	घोरा + आगारः = घोरागारः आ	विद्या + आतुरः = विद्यातुरः आ
कृपा + आगारः = कृपागारः आ	कृपा + आकांक्षी = कृपाकांक्षी आ	सीता + आगता = सीतागता आ

ई

5. 'इ' से परे 'इ' होने पर 'ई' हो जाता है; जैसे—

मुनि + इन्द्रः = मुनीन्द्रः ई	हरि + इन्द्रः = हरीन्द्रः ई	हरि + इच्छा = हरीच्छा ई
कवि + इन्द्रः = कवीन्द्रः ई	अभि + इष्टः = अभीष्टः ई	रवि + इन्द्रः = रवीन्द्रः ई
इति + इव = इतीव ई	अति + इव = अतीव ई	

6. 'इ' से परे ई होने पर 'ई' हो जाता है; जैसे—

कपि + ईशः = कपीशः ई	प्रति + ईक्षा = प्रतीक्षा ई	मुनि + ईशः = मुनीशः ई
परि + ईक्षा = परीक्षा ई	कपि + ईश्वरः = कपीश्वरः ई	कवि + ईश्वरः = कवीश्वरः ई
अभि + ईक्षते = अभीक्षते ई	क्षिति + ईशः = क्षितीशः ई	

7. 'ई' से परे 'इ' होने पर 'ई' हो जाता है; जैसे—

मही + इन्द्रः = महीन्द्रः ई	राज्ञी + इह = राज्ञीह ई	महती + इच्छा = महतीच्छा ई
नदी + इव = नदीव ई	देवी + इच्छा = देवीच्छा ई	तन्वी + इच्छति = तन्वीच्छति ई
लक्ष्मी + इच्छा = लक्ष्मीच्छा ई	कावेरी + इयम् = कावेरीयम् ई	ताप्ती + इन्द्रः = ताप्तीन्द्रः ई

8. 'ई' से परे 'ई' होने पर 'ई' हो जाता है; जैसे—

रजनी + ईशः = रजनीशः ई	मही + ईशः = महीशः ई	श्री + ईश्वरः = श्रीश्वरः ई
लक्ष्मी + ईश्वरः = लक्ष्मीश्वरः ई	महती + ईर्ष्या = महतीर्ष्या ई	लक्ष्मी + ईशः = लक्ष्मीशः ई

महती + ईहा (ई) = महतीहा	पृथ्वी + ईशः (ई) = पृथ्वीशः

ऊ

9. 'उ' से परे 'उ' होने पर 'ऊ' हो जाता है; जैसे—

गुरु + उपदेशः (ऊ) = गुरूपदेशः	सु + उक्तिः (ऊ) = सूक्तिः	भानु + उदयः (ऊ) = भानूदयः
साधु + उपदेशः (ऊ) = साधूपदेशः	लघु + उत्पत्तिः (ऊ) = लघूत्पत्तिः	इन्दु + उपदेशः (ऊ) = इन्दूपदेशः
विधु + उत्पादनम् (ऊ) = विधूत्पादनम्	प्रभु + उपदेशः (ऊ) = प्रभूपदेशः	लघु + उपदेशः (ऊ) = लघूपदेशः
विधु + उदयः (ऊ) = विधूदयः	लघु + उत्सवः (ऊ) = लघूत्सवः	लघु + उत्तरम् (ऊ) = लघूत्तरम्

10. 'उ' से परे 'ऊ' होने पर 'ऊ' हो जाता है; जैसे—

सिन्धु + ऊर्मिः (ऊ) = सिन्धूर्मिः	मधु + ऊर्मिः (ऊ) = मधूर्मिः	साधु + ऊचुः (ऊ) = साधूचुः
लघु + ऊर्मिः (ऊ) = लघूर्मिः	भानु + ऊर्जा (ऊ) = भानूर्जा	विधु + ऊर्ध्वम् (ऊ) = विधूर्ध्वम्

11. 'ऊ' से परे 'उ' होने पर 'ऊ' हो जाता है; जैसे—

वधू + उत्सवः (ऊ) = वधूत्सवः	वधू + उच्यते (ऊ) = वधूच्यते	वधू + उन्नतिः (ऊ) = वधून्नतिः
वधू + उक्तिः (ऊ) = वधूक्तिः	चमू + उपरि (ऊ) = चमूपरि	चमू + उत्सवः (ऊ) = चमूत्सवः

12. 'ऊ' से परे 'ऊ' होने पर 'ऊ' हो जाता है; जैसे—

भू + ऊर्ध्वम् (ऊ) = भूर्ध्वम्	चमू + ऊर्ध्वम् (ऊ) = चमूर्ध्वम्	चमू + ऊर्जा (ऊ) = चमूर्जा

ऋ

13. 'ऋ' से परे 'ऋ' या 'ॠ' होने पर विकल्प से 'ॠ' हो जाता है; जैसे—

होतृ + ऋकारः (ॠ) = होतॄकारः / होतृकारः	पितृ + ऋणम् (ॠ) = पितॄणम् / पितृणम्	पितृ + ऋद्धिः (ॠ) = पितॄद्धिः / पितृद्धिः
मातृ + ऋणम् (ॠ) = मातॄणम् / मातृणम्		

अवश्य पठनीय

1. ऋ से परे यदि लृ हो तो वहाँ भी दोनों के स्थान पर 'ॠ' हो जाता है तथा विकल्प से अन्य रूप भी बनते हैं; जैसे—

   होतृ + लृकारः (ॠ) = होतॄकारः, होत्लृकारः, होतृलृकारः।

2. **दीर्घ का अपवाद** अर्थात् सन्धि होते हुए भी दीर्घ न हों; जैसे—

   कुल + अटा = कुलटा   मार्त + अण्डः = मार्तण्डः   शक + अन्धुः = शकन्धुः   सार + अङ्गः = सारङ्गः।

(ख) गुणः सन्धि (*अदेङ् गुणः*)

इ, उ और ऋ को क्रमशः ए, ओ, अर् करने का नियम—

यदि ह्रस्व या दीर्घ अ, आ के बाद ह्रस्व अथवा दीर्घ इ, उ तथा ऋ और लृ हों तो उन्हें क्रमशः ए, ओ, अर् और अल् हो जाता है।

ए

1. अ/आ से परे 'इ' अथवा 'ई' होने पर 'ए' हो जाता है; जैसे—

अ + इ, अ + ई = ए   आ + इ, आ + ई = ए

धन + इन्द्रः (ए) = धनेन्द्रः	राजा + इन्द्रः (ए) = राजेन्द्रः	नर + इन्द्रः (ए) = नरेन्द्रः
महा + इन्द्रः (ए) = महेन्द्रः	उप + इन्द्रः (ए) = उपेन्द्रः	गंगा + इति (ए) = गंगेति
धीर + इन्द्रः (ए) = धीरेन्द्रः	यथा + इष्टः (ए) = यथेष्टः	वीर + इन्द्रः (ए) = वीरेन्द्रः
लता + इव (ए) = लतेव	मम + इव (ए) = ममेव	रमा + इच्छा (ए) = रमेच्छा
तव + इति (ए) = तवेति	सखा + इति (ए) = सखेति	हित + इच्छुः (ए) = हितेच्छुः
सखा + इव (ए) = सखेव	तस्य + इति (ए) = तस्येति	रमा + ईशः (ए) = रमेशः
गण + ईशः (ए) = गणेशः	महा + ईशः (ए) = महेशः	खग + ईशः (ए) = खगेशः
महा + ईश्वरः (ए) = महेश्वरः	नर + ईशः (ए) = नरेशः	गंगा + ईशः (ए) = गंगेशः
सुर + ईशः (ए) = सुरेशः	यथा + ईप्सितम् (ए) = यथेप्सितम्	परम + ईशः (ए) = परमेशः
यथा + ईप्सितः (ए) = यथेप्सितः	परम + ईश्वरः (ए) = परमेश्वरः	सुर + ईश्वरः (ए) = सुरेश्वरः
मम + ईप्सितम् (ए) = ममेप्सितम्	भारत + इन्दुः (ए) = भारतेन्दुः	

ओ

2. अ/आ से परे 'उ' अथवा 'ऊ' होने पर 'ओ' हो जाता है; जैसे—

अ + उ, अ + ऊ = ओ   आ + उ, आ + ऊ = ओ

सूर्य + उदयः (ओ) = सूर्योदयः	गंगा + उदकम् (ओ) = गंगोदकम्	नर + उत्तमः (ओ) = नरोत्तमः

शुभा + उक्तिः (ओ) = शुभोक्तिः	पुरुष + उत्तमः (ओ) = पुरुषोत्तमः	यथा + उच्चकैः (ओ) = यथोच्चकैः
चन्द्र + उदयः (ओ) = चन्द्रोदयः	महा + उक्तिः (ओ) = महोक्तिः	सर्व + उदयः (ओ) = सर्वोदयः
यथा + उचितम् (ओ) = यथोचितम्	भाग्य + उदयः (ओ) = भाग्योदयः	परीक्षा + उत्सुकः (ओ) = परीक्षोत्सुकः
दिन + उदयः (ओ) = दिनोदयः	महा + ऊरुः (ओ) = महोरुः	हित + उपदेशः (ओ) = हितोपदेशः
दया + ऊर्मिः (ओ) = दयोर्मिः	राम + उक्तिः (ओ) = रामोक्तिः	गंगा + ऊर्मिः (ओ) = गंगोर्मिः
वेद + उक्तिः (ओ) = वेदोक्तिः	यमुना + ऊर्मिः (ओ) = यमुनोर्मिः	वेद + उपदेशः (ओ) = वेदोपदेशः
लता + ऊर्ध्वम् (ओ) = लतोर्ध्वम्	नव + ऊढ़ा (ओ) = नवोढ़ा	दया + ऊरी (ओ) = दयोरी
जल + ऊर्मिः (ओ) = जलोर्मिः	जल + ऊर्मयः (ओ) = जलोर्मयः	कृष्ण + ऊरुः (ओ) = कृष्णोरुः
दुर्योधन + ऊरुः (ओ) = दुर्योधनोरुः	विचित्र + ऊहः (ओ) = विचित्रोहः	सह + ऊर्ध्वम् (ओ) = सहोर्ध्वम्

अर्

3. यदि अ/आ से परे 'ऋ' हो तो दोनों के स्थान पर 'अर्' हो जाता है; जैसे—

अ + ऋ = अर् आ + ऋ = अर्

हिम + ऋतुः (अर्) = हिमर्तुः	वसन्त + ऋतुः (अर्) = वसन्तर्तुः	राज + ऋषिः (अर्) = राजर्षिः
ग्रीष्म + ऋतुः (अर्) = ग्रीष्मर्तुः	देव + ऋषिः (अर्) = देवर्षिः	हेमन्त + ऋतुः (अर्) = हेमन्तर्तुः
परम + ऋषिः (अर्) = परमर्षिः	महा + ऋषिः (अर्) = महर्षिः	सप्त + ऋषिः (अर्) = सप्तर्षिः
राजा + ऋषिः (अर्) = राजर्षिः	कृष्ण + ऋषिः (अर्) = कृष्णर्षिः	महा + ऋद्धिः (अर्) = महर्द्धिः
कृष्ण + ऋद्धिः (अर्) = कृष्णर्द्धिः	वर्षा + ऋतुः (अर्) = वर्षर्तुः	

अल्

4. यदि अ/आ के बाद 'लृ' आए तो दोनों के स्थान पर 'अल्' हो जाता है; जैसे—

अ + लृ = अल् आ + लृ = अल्

तव + लृकारः (अल्) = तवल्कारः	माला + लृकारः (अल्) = मालल्कारः	मम + लृकारः (अल्) = ममल्कारः

गुण सन्धि के अपवाद

1. अक्ष + ऊहिनी = अक्षौहिणी	2. प्र + ऊढः = प्रौढः
3. सुख + ऋतः = सुखार्तः	4. दुःख + ऋतः = दुखार्तः
5. उप + ऋच्छति = उपार्च्छति	6. प्र + ऋच्छति = प्रार्च्छति

(ग) वृद्धिः सन्धि (*वृद्धिरादैच, वृद्धिरेचि*)

ऐ, औ तथा आर् का नियम—

यदि 'अ' अथवा 'आ' के बाद 'ए' अथवा 'ऐ' हों तो दोनों के स्थान पर 'ऐ', तथा 'ओ' अथवा 'औ' हों तो दोनों के स्थान पर 'औ' और 'ऋ' आने पर 'आर्' हो जाता है।

'आर्' आदेश गुण सन्धि का अपवाद है।

ऐ

1. अ/आ से परे 'ए' अथवा 'ऐ' होने पर 'ऐ' हो जाता है; जैसे—

अ + ए, अ + ऐ = ऐ   आ + ए, आ + ऐ = ऐ

अद्य + एव (ऐ) = अद्यैव	यथा + एव (ऐ) = यथैव	मत + एकत्वम् (ऐ) = मतैकत्वम्
तथा + एव (ऐ) = तथैव	देश + एकता (ऐ) = देशैकता	तया + एव (ऐ) = तयैव
तव + एव (ऐ) = तवैव	मया + एव (ऐ) = मयैव	एक + एकत्वम् (ऐ) = एकैकत्वम्
सदा + एव (ऐ) = सदैव	कृष्ण + ऐकत्वम् (ऐ) = कृष्णैकत्वम्	तदा + एव (ऐ) = तदैव
मम + एषः (ऐ) = ममैषः	सा + एव (ऐ) = सैव	एक + एकषः (ऐ) = एकैकषः
बाला + एका (ऐ) = बालैका	तेन + एकः (ऐ) = तेनैकः	माला + एका (ऐ) = मालैका
मत + ऐक्यम् (ऐ) = मतैक्यम्	लता + एकशाः (ऐ) = लतैकशाः	कृष्ण + ऐक्यम् (ऐ) = कृष्णैक्यम्
महा + ऐश्वर्यम् (ऐ) = महैश्वर्यम्	भारतीय + ऐक्यम् (ऐ) = भारतीयैक्यम्	रमा + ऐश्वर्यम् (ऐ) = रमैश्वर्यम्
गुण + ऐक्यम् (ऐ) = गुणैक्यम्	तथा + ऐश्वर्यम् (ऐ) = तथैश्वर्यम्	गण + ऐक्यम् (ऐ) = गणैक्यम्
यथा + ऐश्वर्यम् (ऐ) = यथैश्वर्यम्	देश + ऐश्वर्यम् (ऐ) = देशैश्वर्यम्	वर्षा + ऐश्वर्यम् (ऐ) = वर्षैश्वर्यम्
देव + ऐश्वर्यम् (ऐ) = देवैश्वर्यम्	धारा + ऐक्यम् (ऐ) = धारैक्यम्	धन + ऐश्वर्यम् (ऐ) = धनैश्वर्यम्

महा + ऐक्यम् ऐ	= महैक्यम्	राम + ऐश्वर्यम् ऐ	= रामैश्वर्यम्	परम + ऐश्वर्यम् ऐ	= परमैश्वर्यम्
इन्द्र + ऐरावत: ऐ	= इन्द्रैरावत:	महा + ऐरावत: ऐ	= महैरावत:	जनता + ऐक्यम् ऐ	= जनतैक्यम्

औ

2. अ/आ से परे 'ओ' अथवा 'औ' हो तो दोनों के स्थान पर 'औ' हो जाता है; जैसे—

अ + ओ, अ + औ } = औ   आ + ओ, आ + औ } = औ

जल + ओघ: औ	= जलौघ:	महा + औषधि: औ	= महौषधि:	जन + ओघ: औ	= जनौघ:
महा + औषधम् औ	= महौषधम्	तण्डुल + ओदनम् औ	= तण्डुलौदनम्	महा + ओघ: औ	= महौघ:
सूप + ओदनम् औ	= सूपौदनम्	जनता + ओघ: औ	= जनतौघ:	संसार + ओषधम् औ	= संसारौषधम्
विद्या + ओज: औ	= विद्यौज:	भव + ओषधम् औ	= भवौषधम्	विद्या + औषधि: औ	= विद्यौषधि:
च + औघबलान् औ	= चौघबलान्	विद्या + औत्सुक्यम् औ	= विद्यौत्सुक्यम्	अक्षिता + औषधि: औ	= अक्षितौषधि:
महा + औत्सुक्यम् औ	= महौत्सुक्यम्	रूप + ओष्ठ: औ	= रूपौष्ठ:	लता + औत्सुक्यम् औ	= लतौत्सुक्यम्
तव + औदार्यम् औ	= तवौदार्यम्	महा + औदार्यम् औ	= महौदार्यम्	मम + औदार्यम् औ	= ममौदार्यम्
तथा + औदार्यम् औ	= तथौदार्यम्	जन + औदार्यम् औ	= जनौदार्यम्	यथा + औदार्यम् औ	= यथौदार्यम्
बल + औदार्यम् औ	= बलौदार्यम्	जनता + औदार्यम् औ	= जनतौदार्यम्		

आर्

3. गुण सन्धि का अपवाद—अकारान्त/आकारान्त उपसर्ग के बाद **ऋ** आने से दोनों के स्थान पर **आर्** हो जाता है; जैसे—

अकारान्त उपसर्ग + ऋ = आर्				आकारान्त उपसर्ग + ऋ = आर्			
उप	+	ऋच्छति	= उपार्च्छति	प्र	+	ऋणम्	= प्रार्णम्
अव	+	ऋच्छति	= अवार्च्छति	च	+	ऋच्छति	= चार्च्छति

(घ) यण् सन्धि (*इकोयणचि*)

'इक्' को 'यण्' का नियम—

यदि इक् (इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, लृ) के बाद असमान स्वर हों तो उन्हें 'यण्' अर्थात् क्रमश: इ/ई का 'य्', उ/ऊ का

'व्', ऋ/ॠ का 'र्' और 'लृ' का 'ल्' हो जाता है।

इ, ई	उ, ऊ	ऋ, ॠ	लृ
↓	↓	↓	↓
य्	व्	र्	ल्

य्

1. 'इ' या 'ई' के बाद असमान स्वर होने पर इ/ई का 'य्' हो जाता है; जैसे—

यदि + अपि (य्) = यद्यपि	नदी + अत्र (य्) = नद्यत्र	इति + आदि (य्) = इत्यादि
नदी + आकृतिः (य्) = नद्याकृतिः	नदी + आगमः (य्) = नद्यागमः	इति + उवाच (य्) = इत्युवाच
इति + ऊचुः (य्) = इत्यूचुः	प्रति + उपकारः (य्) = प्रत्युपकारः	पृथ्वी + ऊर्ध्वम् (य्) = पृथ्व्यूर्ध्वम्
सुधी + उपास्यः (य्) = सुध्युपास्यः	प्रति + एकम् (य्) = प्रत्येकम्	देवी + ऋद्धिः (य्) = देव्यृद्धिः
मुनि + ऐक्यम् (य्) = मुन्यैक्यम्	इति + ऋषिः (य्) = इत्यृषिः	महती + एषणा (य्) = महत्येषणा
मही + एका (य्) = मह्येका	गोदावरी + ओघः (य्) = गोदावर्योघः	देवी + ऐक्यम् (य्) = देव्यैक्यम्
इति + औदार्यम् (य्) = इत्यौदार्यम्	वारि + ओघः (य्) = वार्योघः	सखी + औदार्यम् (य्) = सख्यौदार्यम्
मुनि + औदार्यम् (य्) = मुन्यौदार्यम्	मही + औदार्यम् (य्) = मह्यौदार्यम्	सरस्वती + औत्सुक्यम् (य्) = सरस्वत्यौत्सुक्यम्

व्

2. 'उ' अथवा 'ऊ' के बाद असमान स्वर आने पर उ/ऊ का 'व्' हो जाता है; जैसे—

मधु + अस्ति (व्) = मध्वस्ति	मधु + अरिः (व्) = मध्वरिः	अनु + अयः (व्) = अन्वयः
वधू + आशयः (व्) = वध्वाशयः	गुरु + आदेशः (व्) = गुर्वादेशः	वधू + आज्ञा (व्) = वध्वाज्ञा
वधू + आदेशः (व्) = वध्वादेशः	चमू + आदेशः (व्) = चम्वादेशः	वधू + आगमनम् (व्) = वध्वागमनम्
सु + आगतम् (व्) = स्वागतम्	चमू + आगमनम् (व्) = चम्वागमनम्	साधु + इति (व्) = साध्विति
सु + आहा (व्) = स्वाहा	रिपु + इच्छा (व्) = रिप्विच्छा	करोतु + इदम् (व्) = करोत्विदम्
गुरु + ऋद्धिः (व्) = गुर्वृद्धिः	रिपु + ईशः (व्) = रिप्वीशः	गच्छतु + एकः (व्) = गच्छत्वेकः

साधु + ऋषिः = साध्वृषिः व्	गुरु + एकत्वम् = गुर्वेकत्वम् व्	अनु + एषणम् = अन्वेषणम् व्
भानु + ओः = भान्वोः व्	धेनु + ऐक्यम् = धेन्वैक्यम् व्	सिन्धु + ओघः = सिन्ध्वोघः व्
वधू + ओष्ठः = वध्वोष्ठः व्	शत्रु + औदार्यम् = शत्र्वौदार्यम् व्	

र्

3. 'ऋ', 'ॠ' के बाद असमान स्वर आने पर ऋ/ॠ का 'र्' हो जाता है; जैसे—

धातृ + अंशः = धात्रंशः र्	भ्रातृ + अंशः = भ्रात्रंशः र्	मातृ + अंशः = मात्रंशः र्
मातृ + अधिकारः = मात्राधिकारः र्	पितृ + इच्छा = पित्रिच्छा र्	दातृ + ईशः = दात्रीशः र्
पितृ + आदेशः = पित्रादेशः र्	मातृ + इच्छा = मात्रिच्छा र्	पितृ + उपदेशः = पित्रुपदेशः र्
पितृ + आज्ञा = पित्राज्ञा र्	भ्रातृ + एकता = भ्रात्रेकता र्	पितृ + एषणम् = पित्रेषणम् र्
धातृ + ओघः = धात्रोघः र्	धातृ + औदार्यम् = धात्रौदार्यम् र्	पितृ + ओष्ठः = पित्रोष्ठः र्

ल्

4. 'लृ' के बाद असमान स्वर आने पर 'लृ' का 'ल्' हो जाता है; जैसे—

लृ + आकारः = लाकारः ल्	लृ + आकृतिः = लाकृतिः ल्	लृ + ओष्ठः = लोष्ठः ल्

अभ्यासः

1. निम्नविच्छेदपदानाम् उचितं सन्धियुक्तं पदं कोष्ठात् चित्वा लिखत।

(निम्न विच्छेद शब्दों के उचित सन्धियुक्त पद को कोष्ठक में दिए गए पदों में से चुनकर लिखिए।)

(Choose the right word from the brackets.)

महा + आशयः	(महाशयः, महशयः, महशायः)	पितृ + ऋणम्	(पितॄणम्, पितृणम्, पितंणम्)
सुख + अर्थी	(सुखर्थी, सुखर्थि, सुखार्थी)	मुनि + ईशः	(मुनिशः, मुनीशः, मूनीशः)
प्रति + ईक्षा	(प्रतीक्षा, प्रतिक्षा, प्रातीक्षा)	वार्षिक + उत्सवः	(वार्षिकौत्सवः, वर्षिकोत्सव, वार्षिकोत्सवः)
महा + उदयः	(महूदय, महोदयः, महौदयः)	गज + इन्दुः	(गजेन्दुः, गजीन्दुः, गजिन्दुः)
अद्य + एव	(अद्येव, आद्येव, अद्यैव)	भानु + उदयः	(भानुदयः, भानूदयः, भानोदयः)
दर्शन + इच्छा	(दर्शनेच्छा, दर्शनैच्छा, दर्शनिच्छा)	न + इदम्	(नेदम्, नैदम्, निदम्)
इति + आदिः	(इत्यदिः, इत्येदिः, इत्यादिः)	प्रति + आगमनम्	(प्रत्यागमनम्, प्रत्यगनमन्, प्रत्यगामनम्)

2. **निम्नलिखितानां पदानाम् अधोलिखितेषु पदेषु उचितं विच्छेदं चित्वा लिखत।**

(निम्नलिखित पदों का नीचे लिखे विच्छेदों में से उचित विच्छेद चुनकर लिखिए।)

(Choose the right joined separate word from the following.)

कवीश्वरः

(क) कवि + ईश्वरः (ख) कवी + ईश्वरः (ग) कवे + ईश्वरः

ममापि

(क) मम + अपि (ख) ममा + अपि (ग) मम + आपि

नाभिषेकः

(क) न + आभिषेकः (ख) न + अभिषेकः (ग) न + अभिषेके (घ) न् + अभिषेकः

यमालयः

(क) यम + आलयः (ख) यम + अलयः (ग) यम् + आलयः (घ) यमा + आलयः

एकेनापि

(क) एकेन + अपि (ख) ऐकन + अपि (ग) एकैन + पि (घ) एकेना + अपि

तवौदनम्

(क) तव + औदनम् (ख) तवा + ओदनम् (ग) तव + ओदनम् (घ) तवा + औदनम्

मात्रादेशः

(क) मात्रा + आदेशः (ख) मात्र + आदेशः (ग) मात्र + अदेशः (घ) मातृ + आदेशः

चन्द्रोदयः

(क) चन्द्र + ओदयः (ख) चन्द्र + उदयः (ग) चन्द्रा + उदयः (घ) चन्द्रा + ऊदयः

ममाप्यस्ति

(क) मम + अपि + अस्ति (ख) माम + अपि + अस्ति (ग) ममा + अपि + अस्ति (घ) मम + आपि + अस्ति

परोपदेशे

(क) पर + उपदेशे (ख) परा + उपदेशे (ग) परः + उपदेशे (घ) पर + ओपदेशे

यस्यादिः

(क) यस्य + अदिः (ख) यस्या + आदिः (ग) यस्य + आदिः (घ) यस्या + अदिः

तेनापि

(क) तेना + अपि (ख) तेन + अपि (ग) तेन + आपि (घ) तेना + आपि

व्यञ्जन सन्धि के भेद

व्यञ्जन सन्धि के अनेक भेद हैं; जैसे—अनुस्वार, जशत्व, श्चुत्व, ष्टुत्व।

व्यञ्जन सन्धि

(क) अनुस्वार (ख) जशत्व (ग) श्चुत्व

(क) अनुस्वार सन्धि

(मोऽनुस्वारः, पा०अ० 8/3/23)

(1) 'म्' का 'अनुस्वार' (ं)—यदि पहले पद के अन्त में 'म्' आए और उसके बाद कोई भी व्यञ्जन आए तो 'म्' का अनुस्वार हो जाता है; जैसे—

ग्रामम् + याति = ग्रामं याति पाठम् + पठति = पाठं पठति सत्यम् + वद = सत्यं वद

पत्रम् + लिख = पत्रं लिख धर्मम् + चर = धर्मं चर हरिम् + वन्दे = हरिं वन्दे

मधुरम् + हसति = मधुरं हसति सत्वरम् + याति = सत्वरं याति

(2) णत्वविधानम्—ऋ, ॠ, र् और ष्—इन वर्णों से परे 'न्' का 'ण्' हो जाता है—

राम	+	अयनम्	= रामायणम्	शूर्प	+	नखा	= शूर्पणखा
रौ	+	अन:	= रावण:	कृष्	+	न:	= कृष्ण:
परि	+	नाम:	= परिणाम:				

(ख) जश् (जशत्व) सन्धि

(झलां जशोऽन्ते, पा०अ० 8/2/39)

पद अर्थात् प्रथम शब्द के अन्त में स्थित वर्णों के पहले वर्ण को उसी वर्ग का तीसरा वर्ण हो जाता है, यदि उसके बाद वाले शब्द का पहला वर्ण कोई स्वर हो या किसी भी वर्ग का तीसरा, चौथा, पाँचवाँ अक्षर हो अथवा य्, र्, ल्, व् में से कोई वर्ण हो; जैसे—

क् का ग्—	पृथक् + उच्यते = पृथगुच्यते	दिक् + अम्बर: = दिगम्बर:	वाक् + ईश: = वागीश:
	वाक् + अर्थौ = वागर्थौ	दिक् + गज: = दिग्गज:	वाक् + दानम् = वाग्दानम्
	वाक् + जालम् = वाग्जालम्	वाक् + वज्र: = वाग्वज्र:	
च् का ज्—	अच् + अन्त: = अजन्त:	अच् + आदि: = अजादि:	
ट् का ड्—	षट् + आनन: = षडानन:	षट् + देवा: = षड्देवा:	षट् + दर्शनम् = षड्दर्शनम्
	सम्राट् + गच्छति = सम्राड्गच्छति		
त् का द्—	महत् + दुःखम् = महद्दुःखम्	जगत् + ईश: = जगदीश:	बृहत् + रथ: = बृहद्रथ:
	सत् + आचार: = सदाचार:	महत् + दानम् = महद्दानम्	चित् + आनन्द: = चिदानन्द:
	जगत् + बन्धु: = जगद्बन्धु:	महत् + धनम् = महद्धनम्	चित् + रूपम् = चिद्रूपम्
प् का ब्—	सुप् + अन्ता: = सुबन्ता:	अप् + ज: = अब्ज:	

(ग) श्चुत्व सन्धि

1. 'स्' तथा तवर्ग का 'श्' तथा चवर्ग : *(स्तो: श्चुना श्चु:, पा०अ० 8/4/39)*

'स्' तथा तवर्ग (त्, थ्, द्, ध्, न्) के पहले या बाद में 'श्' तथा चवर्ग (च्, छ्, ज्, झ्, ञ) आने पर 'स्' का 'श्' तथा तवर्ग का चवर्ग हो जाता है; जैसे—

स् का श्—	रामस्	+	शेते	= रामश्शेते	मनस्	+	शान्ति:	= मनश्शान्ति:
	हरिस्	+	चिनोति	= हरिश्चिनोति	रामस्	+	चिनोति	= रामश्चिनोति
	कस्	+	चित्	= कश्चित्	रामस्	+	च	= रामश्च
त् का च्—	सत्	+	चित्	= सच्चित्	तत्	+	चक्रम्	= तच्चक्रम्
	सत्	+	जन:	= सज्जन:	तत्	+	चित्रम्	= तच्चित्रम्
	सत्	+	चरित्रम्	= सच्चरित्रम्	महत्	+	चित्रम्	= महच्चित्रम्
	तत्	+	च	= तच्च	तत्	+	छत्रम्	= तच्छत्रम्

2. प्रथम् 'र्' का लोप और ह्रस्व स्वर का दीर्घ—*(रो, रि, पा०अ० 8/3/14) ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण: पा०अ० 6/3/110)*

यदि 'र्' के बाद भी 'र्' हो तो पहले वाले 'र्' का लोप हो जाता है और उसके पहले के ह्रस्व अ, इ, उ का दीर्घ हो जाता है; जैसे—

अन्तर् + राष्ट्रीय= अन्ताराष्ट्रीय	पुनर् + रमते = पुना रमते	हरिर् + रक्षति = हरीरक्षति
हरिर् + राजते = हरी राजते	निर् + रज: = नीरज:	शंकरर् + राजते = शंकरा राजते
निर् + रस: = नीरस:	गुरुर् + रुष्ट: = गुरू रुष्ट:	गिरिर् + रम्य: = गिरी रम्य:
निर् + रोग: = नीरोग:		

3. त् का ल् वर्ण : (*तोर्लि:, पा०अ० 8/4/59*)

यदि 'त्' से परे 'ल्' हो तो 'त्' का भी 'ल्' हो जाता है; जैसे—

त् का ल्— तत् + लीन: = तल्लीन: उत् + लेख: = उल्लेख: विद्युत् + लता = विद्युल्लता

उत् + लिखितम् = उल्लिखितम् तत् + लय: = तल्लय: तडित् + लता = तडिल्लता

न् का ल् तथा (ँ) — विद्वान् + लिखति = विद्वाँल्लिखति भवान् + लभते = भवाँल्लभते

महान् + लाभ: = महाँल्लाभ: भवान् + लघु: = भवाँल्लघु:

अभ्यास:

1. निम्नसन्धियुक्तानां पदानाम् अधोलिखितेभ्य: पदेभ्य: उचितं विच्छेदं चित्वा लिखत।

(नीचे लिखे सन्धियुक्त पदों का निम्न पदों में से उचित विच्छेद चुनकर लिखिए।)

(Choose the right separate word from the following words.)

एतज्जानासि

(क) एतत् + जानासि (ख) एतज् + जानासि (ग) एतम् + जानासि (घ) एतच + जानासि

तल्लीना:

(क) तल् + लीना: (ख) तत् + लीना: (ग) तच् + लीना: (घ) तद् + लीना:

विलम्बादागता

(क) विलम्बात + आगता (ख) विलम्बाद् + आगता (ग) विलम्बात् + आगता (घ) विलम्ब + आदागता

नीरोग:

(क) नि: + रोग: (ख) निर् + रोग: (ग) निर + रोग: (घ) नी + रोग:

तच्च

(क) तत् + च (ख) तच् + च (ग) तद् + च (घ) त + च्च

अजन्त:

(क) अच् + अन्त: (ख) अच + अन्त: (ग) अज + अन्त: (घ) अज् + अन्त:

सच्चरित्रम्

(क) सत + चरित्रम् (ख) सच् + चरित्रम् (ग) सत् + चरित्रम् (घ) सच्च + रित्रम्

तद्धनम्

(क) तत् + धनम् (ख) तद् + धनम् (ग) तत + हनम् (घ) तन् + धनम्

वाग्दानम्

(क) वाग् + दानम् (ख) वाक् + गानम् (ग) वाक् + दानम् (घ) वाग + दानम्

स्वर्गादपि

(क) स्वर्गाद + पि (ख) स्वर्गात + पि (ग) स्वर्गात् + अपि (घ) स्वर्गाद् + अपि

सद्धर्म:

(क) सत् + धर्म: (ख) सद् + धर्म: (ग) सद + धर्म: (घ) सत + धर्म:

जगदीश:

(क) जगद + ईश: (ख) जगत् + ईश: (ग) जगत + ईश: (घ) जगदी + श:

षडानन:

(क) षड + आनन: (ख) षट + आनन: (ग) षडा + नन: (घ) षट् + आनन:

अब्ज:

(क) अप् + ज: (ख) अब् + ज: (ग) अफ् + ज: (घ) अभ् + ज:

सज्जन:

(क) सज् + जन: (ख) सच् + जन: (ग) सत् + जन: (घ) सच + जन:

2. **निम्नलिखितानां विच्छेदपदानाम् उचितं सन्धियुक्तं पदं चित्वा लिखतः।**
(निम्नलिखित विच्छेद पदों के उचित सन्धियुक्त पदों को चुनकर लिखिए।)
(Choose the right word from the following words.)

षट् + अङ्गानि
(क) षडङ्गानि (ख) षटङ्गानि (ग) षटाङ्गानि (घ) षटाङ्गनि

उत् + लिखितम्
(क) उतलिखितम् (ख) उल्लिखितम् (ग) उच्लिखितम् (घ) उन्लिखितम्

अन्यत् + च
(क) अन्यत्च (ख) अन्यद्च (ग) अन्यच्च (घ) अन्यञ्च

वाक् + देवता
(क) वाग्देवता (ख) वागदेवता (ग) वाक्देवता (घ) वाङ्देवता

सत् + आचारः
(क) सताचारः (ख) सदाचारः (ग) सत्चारः (घ) सत्याचारः

सम्राट् + आगतः
(क) सम्राटागतः (ख) सम्राटगतः (ग) सम्राडागतः (घ) सम्राड्गतः

तत् + चक्राम
(क) तच्चक्राम (ख) तत्चक्राम (ग) तद्चक्राम (घ) तञ्चक्राम

उत् + लङ्घनम्
(क) उन्लङ्घनम् (ख) उद्लङ्लघनम् (ग) उच्लङ्घनम् (घ) उल्लङ्घनम्

भारम् + वहति
(क) भारं वहति (ख) भारङ्वहति (ग) भरंवहति (घ) भारवहति

निर् + रसः
(क) निरसः (ख) नीरसः (ग) नीररसः (घ) निर्रसः

महत् + यानम्
(क) महद्यानम् (ख) महत्यानम् (ग) महदयानम् (घ) महल्यानम्

सम् + कर्ता
(क) संकर्ता (ख) संस्कर्ता (ग) सन्कर्ता (घ) सङ्कर्ता

सम् + वादः
(क) सम्वादः (ख) संवादः (ग) संस्वादः (घ) सन्वादः

बुध् + धिः
(क) बुध्धिः (ख) बुद्धिः (ग) बुत्धिः (घ) बुतधिः

सत् + मित्रम्
(क) सद्मित्रम् (ख) सन्मित्रम् (ग) संमित्रम् (घ) सममित्रम्

तत् + शिवः
(क) तद्शिवः (ख) तन्शिवः (ग) तच्छिवः (घ) तत्छिवः

विसर्ग सन्धि के भेद

विसर्ग सन्धि के अनेक भेद हैं; जैसे—सत्व, उत्व, रुत्व, विसर्ग लोप।

विसर्ग सन्धि
↓
(क) सत्व (ख) उत्व (ग) रत्व (घ) विसर्ग लोप

विशेष—'र्' या 'स्' का विसर्ग—

यदि शब्द के अन्त में 'र्' हो और उसके बाद किसी भी वर्ग का पहला या दूसरा वर्ण या श्, ष्, स् वर्णों में से कोई वर्ण हो या अन्त में 'स्' हो तो 'र्' तथा 'स्' का विसर्ग हो जाता है; जैसे—

राम + स् = रामः	पुनर् + पतितः = पुनःपतितः
नमस् + कारः = नमःकारः	हरि + स् = हरिः

(क) सत्व विसर्ग सन्धि

1. **विसर्ग का श्—**

विसर्ग के बाद च्, छ्, परे होने पर विसर्ग का 'श्', ट्, ठ् परे होने पर विसर्ग का 'ष्' तथा त्, थ् अथवा क् परे होने पर विसर्ग का 'श्' हो जाता है; जैसे—

कः + चौरः = कश्चौरः	रामः + चलति = रामश्चलति	कः + चित् = कश्चित्
देवः + चचाल = देवश्चचाल	कः + चोरयति = कश्चोरयति	तस्याः + छागः = तस्याश्छागः
कः + छात्रः = कश्छात्रः	कः + छत्रः = कश्छत्रः	कृष्णः + छागः = कृष्णश्छागः
बालः + चलति = बालश्चलति	रामः + टीकते = रामष्टीकते	रामः + ठक्कुरः = रामष्ठक्कुरः
धनुः + टंकारः = धनुष्टंकारः	नमः + करोति = नमस्करोति	रामः + तरति = रामस्तरति
नमः + तुभ्यम् = नमस्तुभ्यम्	विष्णुः + त्राता = विष्णुस्त्राता	नमः + ते = नमस्ते

2. **विसर्ग का स्—**

यदि विसर्ग के बाद पाश, कल्प, कम्, काम्य अथवा कृ, कम् धातुओं से निर्मित कोई शब्द अथवा कंस, कुम्भ, पात्र, कुशा, कर्णी में से कोई शब्द हो तो विसर्ग का 'स्' हो जाता है; जैसे—

यमः + पाशम् = यमस्पाशम्	अयः + कारः = अयस्कारः	पयः + पाशम् = पयस्पाशम्
अयः + कामः = अयस्कामः	यशः + कम् = यशस्कम्	अयः + पात्रम् = अयस्पात्रम्
यशः + कामः = यशस्कामः	रजतः + कुम्भः = रजतस्कुम्भः	यशः + काम्यति = यशस्काम्यति
मृदः + कुम्भः = मृदस्कुम्भः		

3. **विसर्ग का ष्—**

यदि विसर्ग के बाद 'ष्' हो तो 'ष्' का विकल्प से 'ष्' हो जाता है—

देवः + षष्ठः = देवष्षष्ठः	नराः + षट् = नराष्षट्
रामः + षष्ठः = रामष्षष्ठः	

4. **विसर्ग का स्—**

नमः, पुरः, तिरः के बाद 'क्' या 'प्' होने पर विसर्ग का 'स्' हो जाता है; जैसे—

नमः + कारः = नमस्कारः	पुरः + कृत्वा = पुरस्कृत्वा	नमः + करोति = नमस्करोति
पुरः + कृत्य = पुरस्कृत्य	पुरः + पठति = पुरस्पठति	तिरः + कृत्य = तिरस्कृत्य
पुरः + करोति = पुरस्करोति	तिरः + कारः = तिरस्कारः	

(ख) उत्व विसर्ग सन्धि

1. विसर्ग का 'उ'— *(अतो रोरप्लुतादप्लुते, पा०अ० 6/1/109)*

विसर्ग से पहले और बाद में ह्रस्व 'अ' होने पर विसर्ग को 'उ' हो जाता है तथा पहले वाले 'अ' के साथ 'उ' को मिलाकर गुणसन्धि से 'ओ' होकर पूर्वरूप सन्धि से मिलकर 'अ' का (ऽ) पूर्वरूप हो जाता है; जैसे—

अ + : + अ = अ + उ + अ = ओ + अ = ओऽ।

प्रथमः + अध्यायः = प्रथमोऽध्यायः	नृपः + अवदत् = नृपोऽवदत्	एषः + अकथयत् = एषोऽकथयत्
पुरुषः + अपि = पुरुषोऽपि	रामः + अत्र = रामोऽत्र	रामः + अब्रवीत् = रामोऽब्रवीत्
सः + अपि = सोऽपि	शिवः + अर्च्यः = शिवोऽर्च्यः	कः + अत्र = कोऽत्र
नरः + अस्ति = नरोऽस्ति	सः + अहम् = सोऽहम्	कः + अवदत् = कोऽवदत्
देवः + अयम् = देवोऽयम्	रामः + अवदत् = रामोऽवदत्	नृपः + अगच्छत् = नृपोऽगच्छत्
पुरुषः + अहम् = पुरुषोऽहम्		

2. विसर्ग का 'उ'— *(हशि च, पा०अ० 6/1/110)*

यदि विसर्ग के पहले 'अ' हो और उसके बाद हश् वर्ण अर्थात् किसी भी वर्ग का तीसरा, चौथा, पाँचवाँ वर्ण अथवा य्, र्, ल्, व्, ह् में से कोई वर्ण हो तो विसर्ग का 'उ' हो जाता है और 'अ + उ' मिलकर गुण सन्धि से 'ओ' हो जाता है; जैसे—

छात्रः + हसति = छात्रो हसति	मृगः + धावति = मृगो धावति	देवः + गच्छति = देवो गच्छति
सः + रोचते = सो रोचते	मनः + रथः = मनोरथः	रामः + मन्यते = रामो मन्यते
यशः + गानम् = यशोगानम्	कः + बुध्यते = को बुध्यते	मनः + हरः = मनोहरः
कृष्णः + धन्यः = कृष्णो धन्यः	मनः + जवम् = मनोजवम्	कृपणः + ददाति = कृपणो ददाति
मनः + गतम् = मनोगतम्	छात्रः + नयति = छात्रो नयति	शिवः + वन्द्यः = शिवो वन्द्यः
रामः + दोग्धि = रामो दोग्धि	रामः + वेत्ति = रामो वेत्ति	नृपः + यजते = नृपो यजते
रामः + घोषति = रामो घोषति	सः + भाति = सो भाति	सः + हृष्यति = सो हृष्यति
अश्वः + घोषति = अश्वो घोषति	कः + गच्छति = को गच्छति	बलः + घोष्यते = बलो घोष्यते
अर्जुनः + जयति = अर्जुनो जयति	हरिद्वारः + लसति = हरिद्वारो लसति	रामः + वदति = रामो वदति

(ग) रत्व (रुत्व) विसर्ग सन्धि

विसर्ग का 'र्' *(ससजुषो रुः, पा०अ० 8/2/66)*

विसर्ग से पहले अ, आ को छोड़कर अन्य कोई भी स्वर हो और उसके बाद कोई स्वर हो या घोष (वर्गों का तीसरा, चौथा, पाँचवाँ) वर्ण हो या य्, र्, ल्, व्, ह् में से कोई वर्ण हो तो विसर्ग को 'र्' हो जाता है; जैसे—

निः + बलः = निर्बलः	वह्निः + ज्वलति = वह्निर्ज्वलति
मुनिः + याति = मुनिर्याति	शिशुः + हसति = शिशुर्हसति
कविः + यच्छति = कविर्यच्छति	साधुः + गच्छति = साधुर्गच्छति
कविः + इच्छति = कविरिच्छति	हरेः + इदम् = हरेरिदम्
रविः + उदेति = रविरुदेति	गौः + अयम् = गौरयम्
मुनिः + अयम् = मुनिरयम्	देवीः + उवाच = देवीरुवाच
भानोः + इदम् = भानोरिदम्	वधूः + आयाति = वधूरायाति
कैः + उक्तम् = कैरुक्तम्	पितुः + इच्छा = पितुरिच्छा

(घ) विसर्ग लोप सन्धि

1. विसर्ग का लोप— *(एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि, पा०अ० 6/1/128)*

यदि सः और एषः शब्द के परे 'अ' को छोड़कर कोई अन्य स्वर या व्यञ्जन हो तो 'सः' और 'एषः' शब्द के विसर्ग का लोप हो जाता है; जैसे—

सः + एति = स एति   सः + गच्छति = स गच्छति   सः + पठति = स पठति

एषः + चलति = एष चलति   एषः + जयति = एष जयति   एषः + याति = एष याति

एषः + विष्णुः = एष विष्णुः   एषः + एति = एष एति

2. विसर्ग का लोप—

यदि विसर्ग के पहले 'अ' हो और उसके बाद 'अ' से भिन्न कोई अन्य स्वर हो तो विसर्ग का लोप हो जाता है; जैसे—

अर्जुनः + उवाच = अर्जुन उवाच   सूर्यः + उदेति = सूर्य उदेति   अर्जुनः + आगच्छति = अर्जुन आगच्छति

बालः + इच्छति = बाल इच्छति   अतः + एव = अतएव   बालः + आगतः = बाल आगतः

3. विसर्ग का लोप—

विसर्ग के पहले 'आ' होने पर और उसके बाद कोई स्वर हो या वर्गों का तीसरा, चौथा, पाँचवाँ वर्ण हो या य्, र्, ल्, व्, ह् वर्णों में से कोई वर्ण हो तो वहाँ विसर्ग का तो लोप होगा ही, साथ ही यदि कोई सन्धि हो तो अथवा सन्धि न भी हो; जैसे—

देवाः + जयन्ति = देवा जयन्ति	देवाः + गच्छन्ति = देवा गच्छन्ति	शिष्याः + एते = शिष्या एते
पुरुषाः + हसन्ति = पुरुषा हसन्ति	देवाः + अत्र = देवा अत्र	छात्राः + धावन्ति = छात्रा धावन्ति
नृपाः + अत्र = नृपा अत्र	छात्राः + नमन्ति = छात्रा नमन्ति	नराः + आयान्ति = नरा आयान्ति
पुरुषाः + यान्ति = पुरुषा यान्ति	अश्वाः + इमे = अश्वा इमे	नृपाः + जयन्ति = नृपा जयन्ति
जनाः + आयान्ति = जना आयान्ति	नराः + आगच्छन्ति = नरा आगच्छन्ति	बालाः + उपयान्ति = बाला उपयान्ति
सुमनाः + ऋच्छति = सुमना ऋच्छति	देवाः + लभन्ते = देवा लभन्ते	सुमनाः + यजन्ते = सुमना यजन्ते
वाताः + वान्ति = वाता वान्ति	सुमनाः + जयति = सुमना जयति	जनाः + इच्छन्ति = जना इच्छन्ति
सुमनाः + रोचते = सुमना रोचते	देवाः + इह = देवा इह	सुमनाः + घोषन्ति = सुमना घोषन्ति
सुमनाः + अस्ति = सुमना अस्ति	सुमनाः + ददति = सुमना ददति	सुमनाः + आसन् = सुमना आसन्
सुमनाः + धन्याः = सुमना धन्याः	सुमनाः + इच्छन्ति = सुमना इच्छन्ति	सुमनाः + नयन्ति = सुमना नयन्ति

अभ्यासः

I. निम्नलिखितानां पदानाम् उचितं विच्छेदं कृत्वा लिखत।

(निम्नलिखित पदों का उचित विच्छेद करके लिखिए। Separate of the following words.)

1. शिशुर्हसति   2. सोऽहसत्   3. छात्रा आगताः   4. रामो गच्छति

5. बालोऽवदत्   6. सोऽवसत्   7. कृष्णोऽपि   8. सिंहो गर्जति

9. देवोऽपि   10. शरीरस्थो महान्

II. निम्नलिखितानां विच्छेदपदानाम् उचितं सन्धियुक्तं पदं चित्वा लिखतः।

(निम्नलिखित विच्छेद पदों के उचित सन्धियुक्त पदों को चुनकर लिखिए।)

(Choose the right joined word from the following words.)

सः + अवसत्

(क) सोऽवसत् (ख) सोवसत् (ग) सोअवसत् (घ) सःअवदत्

एषः + नमति

(क) एष नमति (ख) एषो नमति (ग) एषःनमति (घ) एष णमति

सः + अपतत्

(क) सोपतत् (ख) सअपतत् (ग) सोऽपतत् (घ) सोऽपतत

एषः + अतीव

(क) एषोतीव (ख) एषोऽतीव (ग) एषातीव (घ) एषःतीव

बालः + उत्तिष्ठति

(क) बालो उत्तिष्ठति (ख) बाल उत्तिष्ठति (ग) बालरुत्तिष्ठति (घ) बालसुत्तिष्ठति

रामः + अस्ति

(क) रामोऽस्ति (ख) रामअस्ति (ग) रामरास्ति (घ) राममस्ति

पुरुषः + अपि

(क) पुरुषोऽपि (ख) पुरुषःअपि (ग) पुरुषरपि (घ) पुरुषोपि

चन्द्रः + अयम्

(क) चन्द्रोऽयम् (ख) चन्द्रःअयम् (ग) चन्द्ररयम् (घ) चन्द्रयम्

तरुणः + नमति

(क) तरुणोनमति (ख) तरुणनमति (ग) तरुणःनमति (घ) तरुणणमति

कः + अपि

(क) कोऽपि (ख) कअपि (ग) कोपि (घ) कःअपि

गोपालाः + हसन्ति

(क) गोपालोहसन्ति (ख) गोपालाहसन्ति (ग) गोपालाःहसन्ति (घ) गोपालहसन्ति

पुनः + अत्र

(क) पुनरत्र (ख) पुनत्र (ग) पुनररत्र (घ) पुनऽत्र

भक्तः + सेवते

(क) भक्तसेवते (ख) भक्तस्सेवते (ग) भक्तर्सेवते (घ) भक्तःसेवते

मृगः + इति

(क) मगृरिति (ख) मृगइति (ग) मृगःइति (घ) मृगसिति

शावकः + चलति

(क) शावकःचलति (ख) शावकश्चलति (ग) शावको चलति (घ) शावक चलति

पुनः + आस्ते

(क) पुनरासते (ख) पुनः आस्ते (ग) पुनरास्ते (घ) पुनरस्ते

मिश्रिताभ्यासः

1. अधोलिखितानां पदानां सन्धिच्छेदम् अथवा सन्धिं दत्तेषु पदेषु उचितं पदं चित्वा लिखत।

(नीचे लिखे पदों के सन्धिविच्छेद अथवा सन्धि को दिए गए पदों में से उचित पद को चुनकर लिखिए।)

(Choose right after separating or joining from the following words.)

1. **अद्य + अवकाशः** ______ अस्ति।
   (क) अद्यवकाशः (ख) अद्यावकाशः (ग) अद्यवाकाशः (घ) अद्यअवकाशः
2. **अहम् + वाटिकां** ______ गमिष्यामि।
   (क) अहम्वाटिकां (ख) अहन्वाटिकां (ग) अहंवाटिकां (घ) अहमवाटिकां
3. अन्ये **छात्राः + अपि** ______ तत्र गमिष्यन्ति।
   (क) छात्राअपि (ख) छात्रारपि (ग) छात्राःअपि (घ) छात्रोअपि
4. **वाक् + ईशः** ______ मम मित्रम् अस्ति।
   (क) वाकीशः (ख) वागीशः (ग) वाक्ईशः (घ) वाजीशः
5. **सः + अपि** ______ मया सह गमिष्यति।
   (क) सअपि (ख) सोअपि (ग) सःअपि (घ) सोऽपि
6. तत्र **वन + उत्सवः** ______ अपि मान्यते।
   (क) वनोत्सवः (ख) वनुत्सवः (ग) वनूत्सवः (घ) वनउत्सवः
7. **अद्यावकाशः** ______ अस्ति।
   (क) अद्या + वकाशः (ख) अद्या + अवकाशः (ग) अद्य + अवकाशः (घ) अद्य + आवकाशः
8. **अहम् + वाटिकां** ______ पुनः गमिष्यामि।
   (क) अहंवाटिकां (ख) अहम्वाटिकां (ग) अहन्वाटिकां (घ) अहोवाटिकां
9. **तत्र + एव** ______ मम मित्रम् आगमिष्यति।
   (क) तत्रैव (ख) तत्रेव (ग) तत्रएव (घ) तत्राएव
10. अहो! तत्र क्रीडितुम् **भानुरपि** ______ ।
   (क) भानू + रपि (ख) भानु + रपि (ग) भानुः + अपि (घ) भानोः + अपि

2. अधोलिखितेषु स्थूलपदेषु सन्धिच्छेदम् अथवा सन्धिं अधोदत्तैः पदैः चित्वा लिखत।

(नीचे लिखे स्थूल शब्दों में सन्धिविच्छेद अथवा सन्धि नीचे दिए गए पदों से चुनकर लिखिए।)

(Choose the right join or separate bold words from the following words.)

(*i*) लता — सुमुधे! **नमः + ते।**
   (क) नमस्ते (ख) नमःतु (ग) नमश्ते (घ) नमष्ते

(*ii*) सुमुधा — लते! पश्य, **सूर्य + उदयः** भवति।
   (क) सूर्योदयः (ख) सूर्येदयः (ग) सूमूदयः (घ) सूर्यउदयः

(*iii*) लता — सुमुधे! अधुना **वागीशः** विद्यालयम् गच्छति।
   (क) वाग + ईशः (ख) वाक् + ईशः (ग) वाक + ईशः (घ) वाग् + ईशः

(*iv*) अहम् **वनोत्सवं** द्रष्टुं गच्छामि।
   (क) वन + ओत्सवं (ख) वन + औत्सवं (ग) वन + उत्सवं (घ) वना + उत्सवं

(*v*) त्वमपि **देवालयम्** गच्छ।

(क) देवा + अलयमं (ख) देव + अलयम् (ग) देव + आलयम् (घ) देवा + आलयम्

3. अधोलिखितानि वाक्यानि अधोलिखितैः सन्धियुक्त पदैः पूरयत।

(नीचे लिखे वाक्यों को निम्नलिखित सन्धियुक्त शब्दों से पूरा कीजिए।)

(Complete the following sentences with the following conjunct words.)

(*i*) (अद्य + अवकाशः) .... अस्ति।

(क) अद्यावकाशः (ख) अद्यवकाशः (ग) अद्यवाकाशः (घ) आद्यवाकाशः

(*ii*) सः राष्ट्रपतेः (भो + अनम्) .... द्रष्टुम् गमिष्यति।

(क) भावनम् (ख) भवनम् (ग) भवनाम् (घ) भोवनम्

(*iii*) तेन सह (जगत् + ईशः) .... अपि अस्ति।

(क) जगतीशः (ख) जगतेशः (ग) जग्दीशः (घ) जगदीशः

(*iv*) तत्र स्वमित्रम् दृष्ट्वा रामः अहसत् (अवदत् + च) ....।

(क) अवदच्च (ख) अवदन्च (ग) अवदत्त (घ) अवदतत

(*v*) त्वाम् अत्र प्राप्य अहम् अतीव (प्रसन्नः + अस्मि) ....।

(क) प्रसन्नःअस्मि (ख) प्रसन्नःस्मि (ग) प्रसन्नोअस्मि (घ) प्रसन्नोऽस्मि

4. अधोलिखितम् अनुच्छेदं पठित्वा स्थूलपदेषु सन्धिविच्छेदं संधिं वा कुरुत।

(नीचे लिखे अनुच्छेद को पढ़कर स्थूल पदों में सन्धि विच्छेद अथवा सन्धि कीजिए।)

(Separate or join the bold words after reading the paragraph.)

अम्ब! **अद्याहम्** (*i*) [ ] मित्रेण सह शुक्रतालम् गतवान्। तत्र **गङ्गायाः + तटे**। (*ii*) [ ] एकः प्राचीनः विशालः वटः + अस्ति। **तरुच्छाया** (*iii*) [ ] सुघना **तत्र + एव** (*iv*) [ ] कश्चन महातपस्वी वसति। तस्य **मुखात् + अमृतं** (*v*) [ ] वचः श्रोतुं जनाः आगच्छन्ति।

5. प्रतिवाक्यम् स्थूलपदयोः सन्धिं कृत्वा रिक्तस्थाने लिखत।

(प्रत्येक वाक्य के स्थूलपदों में सन्धि करके खाली स्थान पर लिखिए।)

(Separate the bold conjunct words in each sentence and write them in the blank space.)

(*i*) **सहसा + एव** [ ] वृष्टिः आगता।

(*ii*) गुरुम् दृष्ट्वा कृष्णः **उत् + लसितः** [ ] जातः।

(*iii*) सुधे! कथं त्वं **विलम्बात् + आगता**। [ ]

(*iv*) **सः + अपि** [ ] मम मित्रम् अस्ति।

(*v*) रामस्य हृदयं **निः + छलम्** [ ] अस्ति।

6. अधोलिखितेषु स्थूलपदेषु संधिच्छेदम् अथवा सन्धिं कृत्वा लिखत।

(नीचे लिखे स्थूल शब्दों में सन्धि-विच्छेद अथवा सन्धि करके दिए गए स्थान पर लिखिए।)

(Separate or join the following bold words and write them in the blank spaces.)

(क) रमा – सुमेधे, **नमः+ते**। (*i*) .... (ग) रमा – सुमेधे! अधुना **वागीशः** विद्यालयं गच्छति। (*iii*) ....

(ख) सुमेधा – लते! पश्य, **सूर्य + उदयः** भवति। (*ii*) .... (घ) सः दयालुः **चास्ति**। (*iv*) ....

7. स्थूलपदानाम् सन्धिच्छेदं कुरुत।

(स्थूल शब्दों में सन्धि विच्छेद कीजिए।)

(Separate the following with sufficient words.)

(*i*) **अद्यावकाशः** अस्ति।

(*ii*) **भानुरपि** गृहादागतः।

(*iii*) **अहम् + वाटिकायाम्** गमिष्यामि।

(*iv*) तेन सह **श्यामः + अपि** अस्ति।

(*v*) **तत्र + एव** मम मित्रम् आगमिष्यति।

8. स्थूलपदयोः सन्धिं कृत्वा रिक्तस्थानं पूरयत।

(स्थूल पदों में सन्धि करके रिक्त स्थान पूर्ण कीजिए।)

(Fill in the blank spaces after joining the bold words.)

(*i*) इदं वाक्यं रामायणे **उत् + लिखितम्** [ ]।

(*ii*) स्वप्रजाम् दृष्ट्वा **नृपः + अतीव** [ ] प्रसन्नः अभवत्।

(*iii*) बालकः उद्याने **इतः + ततः** [ ] पश्यति।

(*iv*) जननी जन्मभूमि **स्वर्गात् + अपि** [ ] गरीयसी।

(*v*) श्रीरामः **पुरुष + उत्तमः** [ ] अस्ति।

(*vi*) **गण + ईशः** [ ] लम्बोदरः अपि कथ्यते।

9. अधोलिखितेषु कोष्ठान्तर्गतेषु शब्देषु सन्धिविच्छेदं सन्धिं वा अधःदत्तानाम् पदानां सहायतया चित्वा लिखत।

(नीचे लिखे कोष्ठक वाले शब्दों में सन्धि विच्छेद अथवा सन्धि नीचे दिए गए पदों की सहायता से चुनकर लिखिए।)

(Choose the following words given in the brackets after separating or joining them from the following words.)

(*i*) (हिम + आलयः) .... अस्माकं देशस्य प्रहरी अस्ति।

(क) हिमालायः (ख) हिमलायः (ग) हिमालय (घ) हिमालयः

(*ii*) विवेकः (अद्यैव) अद्य + ... उद्यानं गमिष्यति।

(क) ऐव (ख) एव (ग) ईव (घ) इव

(*iii*) (नीरोगः) .... + रोगः पुरुषः सानन्देन जीवति।

(क) नी (ख) निर् (ग) नि (घ) नीर्

(*iv*) तत्र (कः + चित्) .... बालकः धावति।

(क) कःचित् (ख) कश्चित् (ग) कास्वित् (घ) कष्वित्

(*v*) विश्वामित्रः एकः (महा + ऋषिः) .... आसीत्।

(क) महाऋषि (ख) महार्षिः (ग) महर्षीः (घ) महर्षिः

(*vi*) रामः (प्रत्यवदत्) ....।

(क) प्रति + अवदत् (ख) प्रती + अवदत (ग) प्रति + आवदत् (घ) प्रती + अवदत्

10. दत्तानां पदानां सहायतया स्थूलपदेषु सन्धिच्छेदम् अथवा सन्धिं चित्वा लिखत।

(दिए गए पदों की सहायता से स्थूल शब्दों में सन्धि विच्छेद अथवा सन्धि चुनकर लिखिए।)

(Choose the separate or join the bold words by given words.)

(*i*) **रजनी + ईश:** चन्दनवत् शीतल: भवति।

(क) रजनिश: (ख) रजनीश: (ग) रजानीश: (घ) राजनिश:

(*ii*) **वेद + उपदेश:** केन दत्त: ?

(क) वेदउपदेश: (ख) वेदूपदेशन: (ग) वेदोपदेश: (घ) बेदौपदेश:

(*iii*) **दिग्गज:** रक्षतु।

(क) दिग् + गज: (ख) दिक् + गज: (ग) दिच् + गज: (घ) दिज् + गज:

(*iv*) **कोऽवदत्** अधुना ?

(क) को + वदत् (ख) को + अवदत् (ग) को: + अवदत् (घ) क: + आवदत्

(*v*) स: **नीरोग:** एव।

(क) निर् + रोग: (ख) नी + रोग: (ग) निस् + रोग: (घ) नीस् + रोग:

(*vi*) **षट् + आनन:** दक्षिणप्रदेशे पूज्यते।

(क) षडानन: (ख) षडनन: (ग) षटानन: (घ) षटनन:

11. दत्तानां पदानां सहायतया उचितं सन्धिं सन्धिच्छेदं वा चित्वा लिखत।

(दिए गए पदों की सहायता से उचित सन्धि अथवा सन्धि विच्छेद चुनकर लिखिए।)

(Choose after separating or joining the suitable words by given words.)

(*i*) अद्य + अवकाश: ________ अस्ति।

(क) अद्यावकाश: (ख) अद्यवकाश: (ग) अद्यवावकाश: (घ) अद्याववाकाश:

(*ii*) सोऽपि ________ मया सह गमिष्यति।

(क) सो + अपि (ख) स: + अपि (ग) सो + पि (घ) सोअ + पि

(*iii*) वाक् + ईश: ________ मम मित्रम् अस्ति।

(क) वाकीश: (ख) वागीश: (ग) वागिश: (घ) वाकिश:

(*iv*) प्रत्येकम् ________ कार्यं ध्यानेन कुरु।

(क) प्रति + एकम् (ख) प्रति + ऐकम् (ग) प्रती + एकम् (घ) प्रती + ऐकम्

(*v*) शिवालयम् ________ गच्छ।

(क) शिवा + आलयम् (ख) शिव + अलयम् (ग) शिव + आलयम् (घ) शिवा + अलयम्

12. प्रतिवाक्यम् स्थूलपदयो: सन्धिं लिखत।

(प्रत्येक वाक्य के मोटे पदों की सन्धि लिखिए।)

(Join the bold words in each sentence.)

(*i*) देव! तव स्वागताय **तत्पर: + अस्मि**।

(*ii*) कुत्रास्ति **जगत् + ईश:**।

(*iii*) यज्ञदत्त: वृक्षं **वि + अलोकयत्**।

(*iv*) वनेषु **गजैः + गम्यते**।

(*v*) **तत्र + एव** मम मित्रम् आगमिष्यति।

(*vi*) सः **निर् + रसं** जलं किमर्थं पिबति?

13. अधोलिखितवाक्येषु स्थूलपदेषु निम्नलिखितानां पदानां सहायतया उचितं सन्धिच्छेदं सन्धिं वा चित्वा लिखत।

(नीचे लिखे वाक्यों में स्थूल पदों में नीचे दिए गए शब्दों की सहायता से उचित सन्धि विच्छेद अथवा सन्धि चुनकर लिखिए। Choose the separate or join the bold words in the following sentences by given words.)

(*i*) मुनिः **बद्धाञ्जलिः** तामवदत्।

(क) बद्ध + अञ्जलिः (ख) बद्धा + अञ्जलिः (ग) बद्ध + आञ्जलिः (घ) बद्धा + अञ्जलिः

(*ii*) एका बलाका **तस्य + उपरि** विष्ठाम् उदसृजत्।

(क) तस्यउपरि (ख) तस्योपरि (ग) तस्युपरि (घ) तस्यूपरि

(*iii*) हितोपदेशे कथानां **सङ्कलनम्** अस्ति।

(क) सम् + कलनम् (ख) सं + कलनम् (ग) सन् + कलनम् (घ) सङ् + कलनम्

(*iv*) साम्प्रतं वदतु, **कोऽहम्**।

(क) कः + अहम् (ख) को + आहम् (ग) कौ + अहम् (घ) को + हम्

(*v*) **एतत् + चिन्तयित्वा** राजा पण्डितसभां कारितवान्।

(क) एतचिन्तयित्वा (ख) एतच्चिन्तयित्वा (ग) एतज्चिन्तयित्वा (घ) एतज्चिन्तयित्वा

(*vi*) **दन्तैः + हीनः** शिलाभक्षी परपादेन गच्छति।

(क) दन्तैहीनः (ख) दन्तैस्हीनः (ग) दन्तैर्हीनः (घ) दन्तैष्हीनः

14.. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदेषु सन्धिच्छेदं सन्धिं अधो दत्तैः शुद्धपदैः चित्वा लिखत।

(नीचे लिखे रेखांकित शब्दों की सन्धि विच्छेद अथवा सन्धि नीचे दिए गए शुद्ध शब्दों द्वारा चुनकर लिखिए।)

(Choose the separate or join the following underlined by the given correct words.)

(*i*) आयुर्वेदः तृतीया विद्या आसीत्।

(क) आयुर् + वेदः (ख) आयुष् + वेदः (ग) आयुः + वेदः (घ) आयु + वेदः

(*ii*) मम + एतत् सौभाग्यं वर्तते।

(क) ममेतत् (ख) ममीतत् (ग) ममैतत् (घ) ममुतत्

(*iii*) तस्मै स्नेहं ददाम्यहम्।

(क) ददामि + अहम् (ख) ददानि + अहम् (ग) ददामी + अहम् (घ) ददामि + हम्

(*iv*) काष्ठात् + अग्निः मथ्यामानात् जायते।

(क) काष्ठादग्निः (ख) काष्ठाताग्नि (ग) काष्ठाताग्निः (घ) काष्ठादाग्निः

(*v*) भूमिः + तोयं खन्यमाना ददाति।

(क) भूमिष्तोयं (ख) भूमिस्तोयं (ग) भूमिर्तोयं (घ) भूमितोयं

(*vi*) तच्चन्दनपादपस्य शाखायां सर्पाः वसन्ति।

(क) तत् + चन्दनपादपस्य (ख) तद् + चन्दनपादपस्य (ग) तच् + चन्दनपादपस्य (घ) तन् + चन्दनपादपस्य

15. अधोलिखित रेखाङ्कितपदेषु यथास्थानं सन्धिं/विच्छेदं वा लिखत।

(नीचे लिखे रेखांकित शब्दों की सन्धि विच्छेद अथवा सन्धि लिखिए।)

(Separate or join the following underlined words.)

(*i*) मुनयः ईशभक्तौ तत् + लीनाः अभवन्।

(*ii*) राक्षसाः नीरसम् भोजनं खादन्ति।

(*iii*) आपणेषु + अपिः विद्युत् गता।

(*iv*) एते छात्रा सच्छीलाः सन्ति।

(*v*) यदि + अपि त्वं धर्मेन्द्रः तथापि सत्यं न जानाति।

(*vi*) पुनरपि त्वं अत्र आगमिष्यसि।

बोर्ड द्वारा वार्षिक परीक्षायै प्रदत्ताः प्रश्नाः

अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां सन्धिं विच्छेदं वा विकल्पेभ्यः चित्वा लिखत–

1. अधुना सूर्योदयः भवति। [*CBSE 2010*]

(क) सूर्यो + दयः (ख) सूर्य + उदयः (ग) सूर्य + दयः (घ) सूर्य + ओदयः

2. बालकाः विद्यालयं गच्छन्ति। [*CBSE 2010*]

(क) विद्य + अलयम् (ख) विद्या + आलयम् (ग) विद्या + अलयम् (घ) विद्याः + आलयाम्

3. तस्मै धनं ददाम्यहम्। [*CBSE 2010*]

(क) ददामि + अहम् (ख) ददामी + अहम् (ग) ददानि + हम् (घ) ददामि + हम्

4. देवेन अचिरेणैव कालेन यशः अर्जितम्। [*CBSE 2010*]

(क) अचिरे + णैव (ख) अचिरेण + ऐव (ग) अचिरेणे + एव (घ) अचिरेण + एव

5. अप्येवम् आश्चर्यजनकं दृश्यम्। [*CBSE 2011*]

(क) अपी + एवम् (ख) अपि + एवम् (ग) अपि + ऐवम् (घ) अप + इवम्

6. अथ बधूत्सवः मान्यते। [*CBSE 2011*]

(क) वधु + उत्सवः (ख) वधू + उत्सवः (ग) वधुः + उत्सवः (घ) वधू + ऊत्सवः

7. मम पिता दन्तैर्हीनः अस्ति। [*CBSE 2010*]

(क) दन्तैर + हीनः (ख) दन्तैः + हीनः (ग) दन्तै + र्हीनः (घ) दन्तै + हीनः

8. मम अनुजः नीरोगः अस्ति। [*CBSE 2010*]

(क) निर् + रोगः (ख) निर् + रोंगः (ग) निर् + आरोगः (घ) निः + रोगः

9. भवन्ति नम्रास्तरवः। [*CBSE 2011*]

(क) नम्रा + तरवः (ख) नम्राः + स्तरवः (ग) नम्राः + तरवः (घ) नम्रः + तरवः

10. प्रातर्वन्दनीयः नारायणः मम कुलदेवः अस्ति। [*CBSE 2011*]

(क) प्रातः + वन्दनीयः (ख) प्रातर् + वन्दनीय (ग) प्रातृ + वन्दनीयः (घ) प्रात + वन्दनीयः

11. भूमिः + तोयं ददाति। [CBSE 2010]

(क) भूमिष्तोयम् (ख) भूमिर्तोयम् (ग) भूमिस्तोयम् (घ) भूमितोयम्

12. भक्तः + शोभते देवालये। [CBSE 2011]

(क) भक्तो शोभते (ख) भक्त शोभते (ग) भक्तश्शोभते (घ) भक्तस्शोभते

13. शिशुः + हसति अतः माता प्रसन्ना भवति। [CBSE 2011]

(क) शिशुः हसति (ख) शिशो हसति (ग) शिशुरहसति (घ) शिशुर्हसति

14. दशरथस्य कीदृशः + तनयस्य स्नेहः आसीत्। [CBSE 2011]

(क) कीदृशस्तनयस्य (ख) किदृशस्तनयस्य (ग) कीदृशतनयस्य (घ) कीदृशोतनयस्य

15. तेन सह रामः + अपि अस्ति। [CBSE 2011]

(क) रामोऽपि (ख) रामेऽपि (ग) रामरपि (घ) राम:अपि

16. अध्ययने तत् + लीनः भव। [CBSE 2011]

(क) तल्लीनः (ख) तद्लीनः (ग) तल्लीन (घ) ततलीनः

17. एष धर्मः सनातनः। [CBSE 2011]

(क) एष + धर्मः (ख) एषो + धर्मः (ग) एषः + धर्मः (घ) एषस् + धर्मः

18. क्रीडनकं दृष्ट्वा शिशुः + हसति। [CBSE 2012, 2014]

(क) शिशुहसति (ख) शिशुस्हसति (ग) शिशुर्हसति (घ) शिशोहसति

19. सङ्गीतम् विना जीवनम् निर् + रसम् भवति। [CBSE 2012, 2014]

(क) निरसम् (ख) निररसम् (ग) नीररसम् (घ) नीरसम्

20. वसन्ततौ सर्वत्र उत् + लासः दृश्यते। [CBSE 2012, 2014]

(क) उत्लासः (ख) उतलासः (ग) उल्लासः (घ) उललासः

21. स्वभाव एव + एष परोपकारिणाम्। [CBSE 2012, 2014]

(क) एवैष (ख) एवेष (ग) एवएष (घ) एविष

22. तरवः फल + उद्गमैः नम्राः भवन्ति। [CBSE 2012, 2014]

(क) फलुद्गमै (ख) फलोद्गमैः (ग) फलौद्गमैः (घ) फलूद्गमैः

23. कक्षायाम् छात्राः इतस्ततः भ्रमन्ति। [CBSE 2012]

(क) इतः + ततः (ख) इतस् + ततः (ग) इतस + ततः (घ) इत + स्ततः

24. नास्ति विद्यासमं चक्षुः। [CBSE 2014]

(क) ना + स्ति (ख) न + अस्ति (ग) ना + अस्ति (घ) नः + अस्ति

25. न प्रतिकूलोपहितम् अन्नं खादेत्। [CBSE 2014]

(क) प्रति + कूलो + पहितम् (ख) प्रतिकूलः + उपहितम् (ग) प्रतिकूलो + हितम् (घ) प्रतिकूल + उपहितम्

26. कीटोऽपि सुमनः सङ्गादारोहति सतां शिरः। [CBSE 2014]

(क) सङ्गात् + आरोहति (ख) सङ्गो + रहति (ग) सङ्ग + आरोहति (घ) सङ्गाद् + रहति

27. सैनिकाः देशम् + रक्षन्ति प्राणान् च त्यजन्ति। [CBSE 2014]

(क) देशो रक्षन्ति (ख) देशस्रक्षन्ति (ग) देशं रक्षन्ति (घ) देश रक्षन्ति

28. सद्भिः + तु लीलया प्रोक्तं शिलालिखितमक्षरम्। [CBSE 2014]

(क) सद्भिश्तु (ख) सद्भिस्तु (ग) सद्भिष्तु (घ) सद्भि तु

अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां समुचितं सन्धिं विच्छेदं वा कृत्वा लिखत–

29. वाग्देवीं सरस्वतीं नमामि। [CBSE 2012]

30. एतच्चित्रम् दृष्ट्वा सर्वे प्रसीदन्ति। [CBSE 2012]

31. सोत्साहानां नराणां कृते असाध्यम् किमपि न + अस्ति। [CBSE 2012]

32. 'शीघ्रं गच्छ' इति + उक्त्वा नृपः तूष्णीम् अभवत्। [CBSE 2016]

33. यथेष्टं कार्यं कुरु। [CBSE 2016]

34. दिगम्बराणां रथयात्रा गच्छति। [CBSE 2016]

35. वृक्षस्य चित्रम् + पश्य। [CBSE 2016]

36. कः + ते उपाध्यायात् प्राप्तः। [CBSE 2016]

37. मम मित्रम् तत्रैव आगमिष्यति। [CBSE 2016]

38. अद्याहम् मित्रेण सह शुक्रतालं गतवान्। [CBSE 2016]

39. रमा–सुमेधे, नमः + ते। [CBSE 2016]

40. जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी। [CBSE 2016]

41. तरुच्छाया सुघना अस्ति। [CBSE 2016]

42. छात्रः पठने तत् + लीनः। [CBSE 2016]

43. गुरु + उपदेशः कार्यं साधयति। [CBSE 2016]

44. एका बलाका तस्य + उपरि विष्ठाम् उदसृजत्। [CBSE 2016]

45. बालकः एतच्चित्रम् पश्यति। [CBSE 2016]

46. काष्ठात् + अग्निः मध्यमानात् जायते। [CBSE 2016]

47. दन्तैः + हीनः शिलाभक्षी परपादेन गच्छति। [CBSE 2016]

विशेषाः नवीनाः प्रश्नाः

1. अधोलिखितेषु समुचितं सन्धिपदं चित्वा लिखत–

यथा–चन्द्र + उदयः = चन्द्रोदयः / चन्द्रौदयः / चन्द्रुदयः

उत्तरम्–चन्द्रोदयः

(*i*) मातृ + ऋणम् = मातर्णम् / मातृणम् / मातृणम् – ....

(*ii*) यदि + अपि = यद्यपि / यदपि / यद्पि – ....

(*iii*) मत + ऐक्यम् = मतेक्यम् / मतैक्यम् / मत्येकम् – ....

(*iv*) भानु + उदयः = भान्वुदयः / भानुदयः / भानूदयः – ....

(*v*) भौ + उकः = भावकः / भाविकः / भावुकः – ....

(*vi*) विष्णो + इह = विष्णविह / विष्णवेह / विष्णोह – ....

(*vii*) सर्वे + अत्र = सर्वे अत्र / सर्वेऽत्र / सर्व अत्र – ....

(*viii*) गङ्गा + इव = गङ्गैव / गङ्गोव/ गङ्गेव – ....

2. अधोलिखितेषु सन्धिविच्छेदं रूपं पूरयित्वा सन्धेः नाम अपि लिखत–

यथा–अन्वेषणम्– अनु + एषणम् – यण् सन्धि

(*i*) तवैव – .... + एव – ....

(*ii*) नदीव – नदी + ... – ....

(*iii*) केऽपि – .... + अपि – ....

(*iv*) अत्याचारः – अति + ... – ....

(*v*) शयनम् – .... + अनम् – ....

(*vi*) यथोचितम् – यथा + ... – ....

3. यत्र प्रकृति भाव–सन्धिः अस्ति तत्पदं (✓) इति चिह्नेन चिह्नीकुरुत यत्र च नास्ति तत्पदं (×) इति चिह्नेन चिह्नीकुरुत–

(*i*) नदी एते ( )

(*ii*) वृक्षे अपि ( )

(*iii*) मुनी एतौ ( )

(*iv*) साधू उपरि गच्छतः ( )

(*v*) सखी एषा ( )

(*vi*) मुनी इच्छतः ( )

(*vii*) सभायाम् कवी आगतौ ( )

(*viii*) नदी इयं वहति ( )

4. अधोलिखितवाक्येषु स्थूलपदेषु सन्धिविच्छेदं कृत्वा लिखत–

(*i*) **कवीन्द्रः** अद्य नवीनां कवितां श्रावयति।

.... + ...

(*ii*) कंसः सर्वेषु **अत्याचारम्** करोति स्म।

.... + ...

(*iii*) गंगा **गंगेति** यो ब्रूयात् योजनानां शतैरपि सः पापेभ्यः विमुच्यते।

.... + ...

(*iv*) यथा रामः पठति **तथैव** श्यामः पठति।

.... + ...

(*v*) वानराः सर्वत्र **वृक्षेऽपि** कूर्दन्ति।

.... + ...

5. समुचितं सन्धिविच्छेदरूपं पूरयत–

(*i*) दिगम्बर: – .... + अम्बर: (दिक् / दिग्)

(*ii*) मच्छिर: – मत् + ... (छिर: / शिर:)

(*iii*) जगदीश: – .... + ईश: (जगत् / जगद्)

(*iv*) अयं गच्छति – .... + गच्छति (अयं / अयम्)

(*v*) नीरोग: – .... + रोग: (निर् / नीर्)

(*vi*) तल्लीन: – तत् + ... (लिन: / लीन:)

6. समुचितं सन्धिपदं चित्वा लिखत–

(*i*) सत् + जन: – सज्जन: / सत्जन: ....

(*ii*) तत् + श्रुत्वा – तच्श्रुत्वा / तच्छुत्वा ....

(*iii*) विद्वान् + लिखति – विद्वांल्लिखति / विद्वाँल्लिखति ....

(*iv*) सम् + कल्प: – सम्कल्प: / सङ्कल्प: ....

(*v*) उत् + लेख: – उल्लेख: / उच्लेख: ....

7. अधोलिखितवाक्येषु स्थूलपदानां यथापेक्षं सन्धिम् अथवा सन्धिविच्छेदं कृत्वा लिखत–

(*i*) सर्वे **जगच्छिवानि** कार्याणि कुर्वन्तु। ....

(*ii*) यत्पाठे **उत् + लिखितम्** तत् सर्वं पठत। ....

(*iii*) **नीरोग:** जन: सुखी भवति। ....

(*iv*) कोकिल: **पं + चमे** स्वरे गायति। ....

(*v*) स: **तरुच्छायायाम्** पठति। ....

(*vi*) मानी **मानम् + न** त्यजति। ....

('व्याकरण वीथित:' साभार:)

8. समुचितं सन्धिपदं चित्वा लिखत–

(*i*) इत: + तत: – इतस्तत: / इतशतत: ....

(*ii*) दु: + कर्म – दुश्कर्म / दुष्कर्म ....

(*iii*) शिव: + अवदत् – शिवावदत् / शिवोऽवदत् ....

(*iv*) मुनि: + आगच्छति – मुनिरागच्छति / मुनिरगच्छित ....

(*v*) मन: + रथ: – मनरथ: / मनोरथ: ....

(*vi*) छात्र: + अयम् – छात्रोऽयम् / छात्रायम् ....

(*vii*) प्रथम: + नाम – प्रथमो नाम / प्रथमोऽनाम ....

(*viii*) कपि + चलति – कपिर्चलति / कपिश्चलति ....

9. सन्धिविच्छेदं कृत्वा लिखत–

(*i*) कीटोऽपि – .... + अपि।

(*ii*) भोजो नाम – .... + नाम।

(*iii*) वर्षयोरुपरान्तम् – वर्षयो: + ...।

(*iv*) शिविर्जयति – .... + जयति।

(*v*) कैश्चित् – कै: + ………………।

(*vi*) महापुरुषैरपि – ……………… + अपि।

(*vii*) नमस्कार: – नम: + ………………।

(*viii*) धनुष्टङ्कार: – ……………… + टङ्कार।

10. अधोलिखितवाक्येषु स्थूलपदेषु सन्धिविच्छेदं कृत्वा लिखत–

(*i*) **पितुरिच्छा** वर्तते।

……………… + ………………

(*ii*) छात्र: **तपोवनम्** गच्छति।

……………… + ………………

(*iii*) अध्यापक: उत्तमं छात्रं **पुरस्करोति**।

……………… + ………………

(*iv*) मन्दबुद्धि: सेवक: स्वामिन: **मनस्तापस्य** कारणमभवत्।

……………… + ………………

(*v*) **निष्कपट:** जन: शोभते।

……………… + ………………

(*vi*) **बालो गच्छति**।

……………… + ………………

11. अधोलिखि तानि यथापेक्षितं योजयत–

(*i*) जननीजनकविहीनम् अनाथम् पश्यामि = ………………………………

(*ii*) सीता पुस्तकम् अपठत् = ………………………………

(*iii*) कुरु न त्वम् अनर्थम् = ………………………………

(*iv*) बालकम् अनाथम् पालय = ………………………………

(*v*) सर्वम् अहर्निशं मानय = ………………………………

12. सन्धिविच्छेद रूपं पूरयत–

(*i*) वृक्षच्छायायाम् = ……………… + छायायाम्

(*ii*) नाववतु = ……………… + अवतु

(*iii*) वागर्थाविव = वाक् + ……………… + इव

(*iv*) कोऽत्र = ……………… + अत्र

(*v*) वेत्तासि = वेत्ता + ………………

(*vi*) महोदय: = महा + ………………

(*vii*) सर्वैरत्र = ……………… + अत्र

(*viii*) अभ्युदय: = अभि + ………………

(*ix*) तदर्थम् = तत् + ………………

(*x*) शरच्चन्द्र: = ……………… + चन्द्र:

13. सन्धिं कृत्वा लिखत–

(*i*) जगत् + जननी = ...

(*ii*) महा + ऐश्वर्यम् = ...

(*iii*) न + अधीतम् = ...

(*iv*) अहः + अहः = ...

(*v*) जीवति + अनाथः + अपि = ...

(*vi*) गृहे + अपि = ...

(*vii*) जगत् + माता = ...

(*viii*) महान् + लिखति = ...

(*ix*) द्वौ + एतौ = ...

(*x*) यत् + भविष्यः + विनश्यति = ...

14. निम्नपदानां सन्धिं विच्छेदं वा कुरुत्–

(*i*) मृदुं गाय – .... + ...

(*ii*) गीतिम् + ललित – ....

(*iii*) लसन्तीह – .... + ...

(*iv*) कविन्दात्मजायास्सवानीरतीरे – .... + ...

(*v*) पम् + क्तिम् – ....

(*vi*) मलयमारुतोच्चुम्बिते – .... + ...

(*vii*) स्वनन्तीन्ततिम्प्रेक्ष्य – .... + ...

(*viii*) प्र + ईक्ष्य – ....

(*ix*) तवाकर्ण्य – .... + ...

(*x*) चलेदुच्छलेत् – .... + ...

(*xi*) कस्मिंश्चिद् – .... + ...

(*xii*) तस्याः + च + एका – ....

(*xiii*) न्यवसत् – .... + ...

(*xiv*) चासीत् – .... + ...

(*xv*) ग्रामाद् बहिः – .... + ...

(*xvi*) हसन्तञ्च – .... + ...

(*xvii*) तत्रोपस्थिता – .... + ...

(*xviii*) मातुः + दुहिता + अस्मि – ....

(*xix*) प्रबुद्धस्तदा – .... + ...

(*xx*) श्रान्तं ताम् – .... + ...

(*xxi*) सञ्जाता – .... + ...

(*xxii*) चात्रैव – .... + ...

(*xxiii*) इत्युक्त्वा – .... + ... + ...

(*xxiv*) प्रत्यवदत् – .... + ...

(*xxv*) एकाऽपरा – .... + ...

(*xxvi*) प्रात: + तत्र – ....

(*xxvii*) वृत्ततस्तु – .... + ...

(*xxviii*) हतोहत: – .... + ...

(*xxix*) गुणेष्वेव – .... + ...

(*xxx*) नेश्वरैरगुणै: – .... + ...

('व्याकरण वीथित:' साभार:)

□□

ग3 शब्द-रूप प्रकरणम्

मूल धातु, प्रत्यय, उपसर्ग को छोड़कर सार्थक शब्द प्रातिपदिक कहलाते हैं। इन्हीं प्रातिपदिकों के अन्त में पद-निर्माण के लिए सुप् प्रत्यय लगाए जाते हैं।

संज्ञा अथवा सर्वनाम शब्दों के साथ लगने वाले कारक चिह्नों को **सुप् प्रत्यय** तथा क्रिया रूप बनाने के लिए धातुओं के साथ लगने वाले प्रत्ययों को **तिङ् प्रत्यय** कहते हैं।

प्रातिपदिक शब्द दो प्रकार के होते हैं :

1. **अजन्त** अर्थात् स्वरान्त (जिनके अन्त में व्यञ्जन होते हैं); जैसे—राम, हरि, गुरु, गौ आदि।
2. **हलन्त** अर्थात् व्यञ्जनान्त (जिनके अन्त में व्यञ्जन होते हैं); जैसे—वाच्, भगवत्, महत्, सरस्, सखिन् आदि।

सुप् प्रत्ययों को मूल रूप (अवशिष्ट अर्थात् बचा हुआ रूप) कुछ परिवर्तनों के साथ ही अजन्त के साथ जुड़ता है, जबकि हलन्त शब्दों के साथ वह बिना किसी परिवर्तन के सीधे जुड़ जाता है।

परिश्रमी छात्रों की सुविधा के लिए **सुप् प्रत्ययों** के मूल रूप तथा कोष्ठक (Brackets) में परिवर्तित रूप दिए जा रहे हैं। आशा है विद्यार्थी इसका लाभ उठाएँगे।

सुप् प्रत्यय

विभक्ति	कारक	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	कर्ता	सु-स् (:)	औ	जस् (अः)
द्वितीया	कर्म	अम्	औट् (औ)	शस् (अः)
तृतीया	करण	टा (आ)	भ्याम्	भिस् (भिः)
चतुर्थी	सम्प्रदान	ङे (ए)	भ्याम्	भ्यस् (भ्यः)
पंचमी	अपादान	ङसि (अः)	भ्याम्	भ्यस् (भ्यः)
षष्ठी	सम्बन्ध	ङस् (अः)	ओस् (ओः)	आम्
सप्तमी	अधिकरण	ङि (इ)	ओस् (ओः)	सुप् (सु-षु)
सम्बोधन	सम्बोधन	सु	औ	जस् (अः)

संज्ञा शब्दों के छः भेद हो जाते हैं—

1. **अजन्त पुंल्लिग**—जिनके अन्त में स्वर हों; जैसे—राम, हरि, गुरु, साधु, पितृ आदि।
2. **अजन्त पुंल्लिग**—जिनके अन्त में स्वर हों; जैसे—लता, मति, नदी, धेनु, वधू, मातृ, गौ आदि।
3. **अजन्त नपुंसकलिंग**—जिनके अन्त में स्वर हों; जैसे—फल, वारि, मधु आदि।
4. **हलन्त पुंल्लिग**—जिनके अन्त में व्यञ्जन हों; जैसे—राजन्, भवत्, गच्छत्, सम्राज्, विद्वस् आदि।
5. **हलन्त स्त्रीलिंग**—जिनके अन्त में व्यञ्जन हों; जैसे—सरित्, सम्पद्, समिध्, वाच्, दिश् आदि।
6. **हलन्त नपुंसकलिंग**—जिनके अन्त में व्यञ्जन हों; जैसे—मनस्, महत्, नामन् आदि।

अजन्त पुंल्लिङ्गम्

अकारान्त पुंल्लिङ्गम्

1. बालक

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	बालकः	बालकौ	बालकाः
द्वितीया	बालकम्	बालकौ	बालकान्
तृतीया	बालकेन	बालकाभ्याम्	बालकैः
चतुर्थी	बालकाय	बालकाभ्याम्	बालकेभ्यः
पंचमी	बालकात्	बालकाभ्याम्	बालकेभ्यः
षष्ठी	बालकस्य	बालकयोः	बालकानाम्
सप्तमी	बालके	बालकयोः	बालकेषु
सम्बोधन	हे बालक!	हे बालकौ!	हे बालकाः!

2. राम

प्रथमा	रामः	रामौ	रामाः
द्वितीया	रामम्	रामौ	रामान्
तृतीया	रामेण	रामाभ्याम्	रामैः
चतुर्थी	रामाय	रामाभ्याम्	रामेभ्यः
पंचमी	रामात्	रामाभ्याम्	रामेभ्यः
षष्ठी	रामस्य	रामयोः	रामाणाम्
सप्तमी	रामे	रामयोः	रामेषु
सम्बोधन	हे राम!	हे रामौ!	हे रामाः!

नियम—र्, ऋ तथा ष् के बाद न् को ण् हो जाता है; जैसे—रामेण, रामाणाम्। किन्तु न् के हलन्त होने पर नहीं होता; जैसे—रामान् या हरीन्।

समान शब्द: **जनक** = पिता। **भूप, नृप** = राजा। **पिक** = कोयल। **वृक** = भेड़िया। **बक** = बगला। **चटक** = चिड़ा। **अज** = बकरा। **नर, मानव** = मनुष्य। **नाग** = साँप। **गज** = हाथी। **अश्व** = घोड़ा। **देव** = देवता। **बिडाल** = बिल्ला, बिलाव। **द्विज** = ब्राह्मण। **मेघ** = बादल। **हरिण, मृग** = हिरन। **सागर** = समुद्र। **खग** = पक्षी। **मत्स्य** = मछली। **भ्रमर, मधुकर** = भौंरा। **छात्र** = विद्यार्थी। **सिंह** = शेर। **भुजंग** = साँप आदि।

इकारान्त पुंल्लिङ्गम्

3. कवि

प्रथमा	कविः	कवी	कवयः
द्वितीया	कविम्	कवी	कवीन्
तृतीया	कविना	कविभ्याम्	कविभिः
चतुर्थी	कवये	कविभ्याम्	कविभ्यः
पंचमी	कवेः	कविभ्याम्	कविभ्यः
षष्ठी	कवेः	कव्योः	कवीनाम्
सप्तमी	कवौ	कव्योः	कविषु
सम्बोधन	हे कवे!	हे कवी!	हे कवयः!

समान शब्द : **मुनि** = ऋषि। **विधि** = ब्रह्मा। **रश्मि** = किरण। **हरि** = विष्णु। **रवि** = सूर्य। **अग्नि, वह्नि** = आग। **कपि**= बन्दर। **मरीचि** = किरण। **असि** = तलवार। **गिरि** = पर्वत। **सारथि** = रथवान्। **निधि** = खजाना। **अरि** = शत्रु। **यति** = योगी। **व्याधि**= रोग। **नृपति, भूपति, महीपति** = राजा।

4. पति

प्रथमा	पतिः	पती	पतयः
द्वितीया	पतिम्	पती	पतीन्
तृतीया	पत्या	पतिभ्याम्	पतिभिः
चतुर्थी	पत्ये	पतिभ्याम्	पतिभ्यः
पंचमी	पत्युः	पतिभ्याम्	पतिभ्यः
षष्ठी	पत्युः	पत्योः	पतीनाम्
सप्तमी	पत्यौ	पत्योः	पतिषु
सम्बोधन	हे पते!	हे पती!	हे पतयः!

विशेष—यदि 'पति' शब्द समास के अन्त में आए तो उसके रूप 'मुनि' शब्द की तरह चलते हैं; जैसे—भूपति, नृपति, महीपति आदि।

5. सखि (मित्र)

प्रथमा	सखा	सखायौ	सखायः
द्वितीया	सखायम्	सखायौ	सखीन्
तृतीया	सख्या	सखिभ्याम्	सखिभिः
चतुर्थी	सख्ये	सखिभ्याम्	सखिभ्यः
पंचमी	सख्युः	सखिभ्याम्	सखिभ्यः
षष्ठी	सख्युः	सख्योः	सखीनाम्
सप्तमी	सख्यौ	सख्योः	सखिषु
सम्बोधन	हे सखे!	हे सखायौ!	हे सखायः!

ईकारान्त पुंल्लिङ्गम्

6. सुधी (बुद्धिमान्)

प्रथमा	सुधीः	सुधियौ	सुधियः
द्वितीया	सुधियम्	सुधियौ	सुधियः
तृतीया	सुधिया	सुधीभ्याम्	सुधीभिः
चतुर्थी	सुधिये	सुधीभ्याम्	सुधीभ्यः
पंचमी	सुधियः	सुधीभ्याम्	सुधीभ्यः
षष्ठी	सुधियः	सुधियोः	सुधीनाम्
सप्तमी	सुधियि	सुधियोः	सुधीषु
सम्बोधन	हे सुधि!	हे सुधियौ!	हे सुधियः!

उकारान्त पुंल्लिङ्गम्

7. साधु (सज्जन)

प्रथमा	साधुः	साधू	साधवः
द्वितीया	साधुम्	साधू	साधून्
तृतीया	साधुना	साधुभ्याम्	साधुभिः
चतुर्थी	साधवे	साधुभ्याम्	साधुभ्यः

पंचमी	साधोः	साधुभ्याम्	साधुभ्यः
षष्ठी	साधोः	साध्वोः	साधूनाम्
सप्तमी	साधौ	साध्वोः	साधुषु
सम्बोधन	हे साधो!	हे साधू!	हे साधवः!

विशेष—सभी उकारान्त पुंल्लिग शब्दों के रूप 'साधु' की तरह होंगे।

समान शब्द : **बिन्दु** = बूँद। **वायु** = हवा। **गुरु** = आचार्य। **सूनु** = पुत्र। **बन्धु** = सम्बन्धी। **भानु** = सूर्य। **विधु** = चन्द्रमा। **बांहु** = भुजा। **रिपु** = शत्रु। **सिन्धु** = समुद्र। **प्रभु** = स्वामी। **शम्भु** = महादेव। **शिशु** = बालक। **ऋतु** = मौसम। **तरु** = पेड़। **पलाण्डु** = प्याज।

ऋकारान्त पुंल्लिङ्गम्

8. पितृ (पिता, जनक)

प्रथमा	पिता	पितरौ	पितरः
द्वितीया	पितरम्	पितरौ	पितॄन्
तृतीया	पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभिः
चतुर्थी	पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
पंचमी	पितुः	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
षष्ठी	पितुः	पित्रोः	पितॄणाम्
सप्तमी	पितरि	पित्रोः	पितृषु
सम्बोधन	हे पितः!	हे पितरौ!	हे पितरः!

9. कर्तृ (कर्ता)

प्रथमा	कर्ता	कर्तारौ	कर्तारः
द्वितीया	कर्तारम्	कर्तारौ	कर्तॄन्
तृतीया	कर्त्रा	कर्तृभ्याम्	कर्तृभिः
चतुर्थी	कर्त्रे	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः
पंचमी	कर्तुः	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः
षष्ठी	कर्तुः	कर्त्रोः	कर्तॄणाम्
सप्तमी	कर्तरि	कर्त्रोः	कर्तृषु
सम्बोधन	हे कर्तः!	हे कर्तारौ!	हे कर्तारः!

10. दातृ (देने वाला)

प्रथमा	दाता	दातारौ	दातारः
द्वितीया	दातारम्	दातारौ	दातॄन्
तृतीया	दात्रा	दातृभ्याम्	दातृभिः
चतुर्थी	दात्रे	दातृभ्याम्	दातृभ्यः
पंचमी	दातुः	दातृभ्याम्	दातृभ्यः
षष्ठी	दातुः	दात्रोः	दातॄणाम्
सप्तमी	दातरि	दात्रोः	दातृषु
सम्बोधन	हे दातः!	हे दातारौ!	हे दातारः!

समान शब्द : **भर्तृ** = स्वामी, पति। **क्रेतृ** = खरीदने वाला। **कर्तृ** = करने वाला। **धातृ** = ब्रह्मा। **देवृ** = देवर। **वक्तृ** = वक्ता। **गन्तृ** = जाने वाला। **नपृ** = दोहित्र, पौत्र। **नेतृ** = नेता। **श्रोतृ** = सुनने वाला। **सवितृ** = सूर्य। **भ्रातृ** = भाई। **होतृ** = हवन करने वाला। **गोपृ** = रक्षक। **दृष्टृ** = देखने वाला। **जामातृ** = दामाद।

अजन्त स्त्रीलिंगम्

आकारान्त स्त्रीलिंगम्

1. रमा (लक्ष्मी)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	रमा	रमे	रमाः
द्वितीया	रमाम्	रमे	रमाः
तृतीया	रमया	रमाभ्याम्	रमाभिः
चतुर्थी	रमायै	रमाभ्याम्	रमाभ्यः
पंचमी	रमायाः	रमाभ्याम्	रमाभ्यः
षष्ठी	रमायाः	रमयोः	रमाणाम्
सप्तमी	रमायाम्	रमयोः	रमासु
सम्बोधन	हे रमे!	हे रमे!	हे रमाः!

समान शब्द : **रमा** = लक्ष्मी। **माला** = हार। **प्रजा** = सन्तान। **शाला** = घर। **भार्या** = स्त्री। **शिला** = पत्थर। **कन्या** = लड़की। **विद्या** = विद्या। **क्रीडा** = खेल। **कला** = हुनर। **कक्षा** = कमरा/श्रेणी। **भिक्षा** = भीख। **निशा** = रात। **शिखा** = चोटी। **जटा** = बालों की जटा। **होरा** = घण्टा। **कला** = मिनट। **जिह्वा** = जीभ। **ग्रीवा** = गर्दन आदि।

इकारान्त स्त्रीलिंगम्

2. मति (बुद्धि)

प्रथमा	मतिः	मती	मतयः
द्वितीया	मतिम्	मती	मतीः
तृतीया	मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः
चतुर्थी	मत्यै, मतये	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
पंचमी	मत्याः, मतेः	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
षष्ठी	मत्याः, मतेः	मत्योः	मतीनाम्
सप्तमी	मत्याम्, मतौ	मत्योः	मतिषु
सम्बोधन	हे मते!	हे मती!	हे मतयः!

मति के समान ही बुद्धि, गति, रति, शुद्धि, भक्ति, शक्ति, स्मृति, शान्ति, रीति, नीति, श्रुति, जाति, पंक्ति, रात्रि, धूलि, रुचि, कृति तथा मूर्ति आदि शब्दों के रूप होते हैं। रात्रि शब्द के षष्ठी बहुवचन में रात्रीणाम् रूप होता है।

समान शब्द : **श्रुति** = वेद। **भूति** = ऐश्वर्य। **गति** = जाना। **स्तुति** = प्रशंसा। **प्रीति** = प्रेम। **विपणि** = दुकान। **कटि** = कमर। **कृति** = काम, रचना। **शान्ति** = शान्ति। **प्रकृति** = स्वभाव/राजा। **प्रणति** = प्रणाम। **आकृति** = आकार। **वीचि, ऊर्मि** = लहर। **सरणि** = सड़क। **रुचि** = इच्छा आदि।

ईकारान्त स्त्रीलिंगम्

3. नदी (नदी)

प्रथमा	नदी	नद्यौ	नद्यः
द्वितीया	नदीम्	नद्यौ	नदीः
तृतीया	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः
चतुर्थी	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः

पंचमी	नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
षष्ठी	नद्याः	नद्योः	नदीनाम्
सप्तमी	नद्याम्	नद्योः	नदीषु
सम्बोधन	हे नदि!	हे नद्यौ!	हे नद्यः!

समान शब्द : **नारी** = स्त्री। **जननी** = माता। **पत्नी** = भार्या। **राज्ञी** = रानी। **पुत्री** = लड़की। **पौत्री** = पोती। **विदुषी** = पढ़ी-लिखी स्त्री। **भगिनी** = बहन। **महिषी** = भैंस, पटरानी। **पृथ्वी** = पृथ्वी। **कौमुदी** = चाँदनी। **कदली** = केला। **मसी** = स्याही। **धात्री** = धाय। **रजनी** = रात आदि।

4. स्त्री (भार्या)

प्रथमा	स्त्री	स्त्रियौ	स्त्रियः
द्वितीया	स्त्रियम्	स्त्रियौ	स्त्रीः
तृतीया	स्त्रिया	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभिः
चतुर्थी	स्त्रियै	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः
पंचमी	स्त्रियाः	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः
षष्ठी	स्त्रियाः	स्त्रियोः	स्त्रीणाम्
सप्तमी	स्त्रियाम्	स्त्रियोः	स्त्रीषु
सम्बोधन	हे स्त्रि!	हे स्त्रियौ!	हे स्त्रियः!

ऊकारान्त स्त्रीलिंगम्

5. वधू (बहू)

प्रथमा	वधूः	वध्वौ	वध्वः
द्वितीया	वधूम्	वध्वौ	वधूः
तृतीया	वध्वा	वधूभ्याम्	वधूभिः
चतुर्थी	वध्वै	वधूभ्याम्	वधूभ्यः
पंचमी	वध्वाः	वधूभ्याम्	वधूभ्यः
षष्ठी	वध्वाः	वध्वोः	वधूनाम्
सप्तमी	वध्वाम्	वध्वोः	वधूषु
सम्बोधन	हे वधौ!	हे वध्वौ!	हे वध्वः!

ऋकारान्त स्त्रीलिंगम्

6. मातृ (माता)

प्रथमा	माता	मातरौ	मातरः
द्वितीया	मातरम्	मातरौ	मातॄः
तृतीया	मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः
चतुर्थी	मात्रे	मातृभ्याम्	मातृभ्यः
पंचमी	मातुः	मातृभ्याम्	मातृभ्यः
षष्ठी	मातुः	मात्रोः	मातॄणाम्
सप्तमी	मातरि	मात्रोः	मातृषु
सम्बोधन	हे मातः!	हे मातरौ!	हे मातरः!

अजन्त नपुंसकलिंगम्

अकारान्त नपुंसकलिंगम्

1. फल (फल)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	फलम्	फले	फलानि
द्वितीया	फलम्	फले	फलानि
तृतीया	फलेन	फलाभ्याम्	फलैः
चतुर्थी	फलाय	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
पंचमी	फलात्	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
षष्ठी	फलस्य	फलयोः	फलानाम्
सप्तमी	फले	फलयोः	फलेषु
सम्बोधन	हे फल!	हे फले!	हे फलानि!

समान शब्द : **ज्ञान** = ज्ञान। **धन, वित, द्रविण** = धन। **वस्त्र** = कपड़ा। **रत्न** = रत्न। **पुष्प, कुसुम** = फूल। **उद्यान** = बाग। **पाप** = पाप। **पुण्य** = पुण्य। **स्वर्ण, सुवर्ण** = सोना। **नेत्र, नयन** = आँख। **हिम** = बर्फ। **गगन** = आकाश। **कार्य** = कार्य। **कर्त्तव्य** = कर्त्तव्य। **नगर, पुर** = शहर। **चक्र** = पहिया। **उदर** = पेट। **तीर, कूल** = किनारा। **नवनीत** = मक्खन। **कमल** = कमल। **गीत** = गीत। **व्यजन** = पंख। **ललाट** = माथा। **विष** = ज़हर। **गृह** = घर। **सत्य** = सच।

इकारान्त नपुंसकलिंग

2. वारि (जल)

प्रथमा	वारि	वारिणी	वारीणि
द्वितीया	वारि	वारिणी	वारीणि
तृतीया	वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः
चतुर्थी	वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
पंचमी	वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
षष्ठी	वारिणः	वारिणोः	वारीणाम्
सप्तमी	वारिणि	वारिणोः	वारिषु
सम्बोधन	हे वारि, हे वारे!	हे वारिणी!	हे वारीणि!

अस्थि, दधि, अक्षि, सक्थि (जंघा)—इन शब्दों के रूप प्रथमा तथा द्वितीया में वारि की तरह होंगे, शेष अलग होंगे।

3. अस्थि (हड्डी)

प्रथमा	अस्थि	अस्थिनी	अस्थीनि
द्वितीया	अस्थि	अस्थिनी	अस्थीनि
तृतीया	अस्थ्ना	अस्थिभ्याम्	अस्थिभिः
चतुर्थी	अस्थ्ने	अस्थिभ्याम्	अस्थिभ्यः
पंचमी	अस्थ्नः	अस्थिभ्याम्	अस्थिभ्यः
षष्ठी	अस्थ्नः	अस्थ्नोः	अस्थ्नाम्/अस्थीनाम्
सप्तमी	अस्थिनि	अस्थ्नोः	अस्थिषु
सम्बोधन	हे अस्थे, हे अस्थि !	हे अस्थिनी!	हे अस्थीनि!

4. दधि (दही)

प्रथमा	दधि	दधिनी	दधीनि
द्वितीया	दधि	दधिनी	दधीनि
तृतीया	दध्ना	दधिभ्याम्	दधिभिः
चतुर्थी	दध्ने	दधिभ्याम्	दधिभ्यः
पंचमी	दध्नः	दधिभ्याम्	दधिभ्यः
षष्ठी	दध्नः	दध्नोः	दध्नाम्
सप्तमी	दध्नि, दधिनि	दध्नोः	दधिषु
सम्बोधन	हे दधे, हे दधि!	हे दधिनी!	हे दधीनि!

5. अक्षि (आँख)

प्रथमा	अक्षि	अक्षिणी	अक्षीणि
द्वितीया	अक्षि	अक्षिणी	अक्षीणि
तृतीया	अक्ष्णा	अक्षिभ्याम्	अक्षिभिः
चतुर्थी	अक्ष्णे	अक्षिभ्याम्	अक्षिभ्यः
पंचमी	अक्ष्णः	अक्षिभ्याम्	अक्षिभ्यः
षष्ठी	अक्ष्णः	अक्ष्णोः	अक्ष्णाम्
सप्तमी	अक्ष्णि, अक्षिणि	अक्ष्णोः	अक्षिषु
सम्बोधन	हे अक्षे, हे अक्षि!	हे अक्षिणी!	हे अक्षीणि!

उकारान्त नपुंसकलिंगम्

6. मधु (शहद)

प्रथमा	मधु	मधुनी	मधूनि
द्वितीया	मधु	मधुनी	मधूनि
तृतीया	मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः
चतुर्थी	मधुने	मधुभ्याम्	मधुभ्यः
पंचमी	मधुनः	मधुभ्याम्	मधुभ्यः
षष्ठी	मधुनः	मधुनोः	मधूनाम्
सप्तमी	मधुनि	मधुनोः	मधुषु
सम्बोधन	हे मधो, हे मधु!	हे मधुनी!	हे मधूनि!

ऋकारान्त नपुंसकलिंगम्

7. कर्तृ (करने वाला)

प्रथमा	कर्तृ	कर्तृणी	कर्तॄणि
द्वितीया	कर्तृ	कर्तृणी	कर्तॄणि
तृतीया	कर्त्रा	कर्तृभ्याम्	कर्तृभिः
चतुर्थी	कर्त्रे	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः
पंचमी	कर्तुः	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः
षष्ठी	कर्तुः	कर्त्रोः	कर्तॄणाम्
सप्तमी	कर्तरि	कर्त्रोः	कर्तृषु
सम्बोधन	हे कर्तः!	हे कर्तृणी!	हे कर्तॄणि!

सर्वनाम-शब्द प्रकरण

1. यत् (जो पुरुष) (पुंल्लिङ्गम्)

प्रथमा	यः	यौ	ये
द्वितीया	यम्	यौ	यान्
तृतीया	येन	याभ्याम्	यैः
चतुर्थी	यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः
पंचमी	यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः
षष्ठी	यस्य	ययोः	येषाम्
सप्तमी	यस्मिन्	ययोः	येषु

2. यत् (जो स्त्री) (स्त्रीलिङ्गम्)

प्रथमा	या	ये	याः
द्वितीया	याम्	ये	याः
तृतीया	यया	याभ्याम्	याभिः
चतुर्थी	यस्यै	याभ्याम्	याभ्यः
पंचमी	यस्याः	याभ्याम्	याभ्यः
षष्ठी	यस्याः	ययोः	यासाम्
सप्तमी	यस्याम्	ययोः	यासु

3. यत् (जो वस्तु) (नपुंसकलिङ्गम्)

प्रथमा	यत्	ये	यानि
द्वितीया	यत्	ये	यानि

शेष रूप पुंल्लिग के समान होते हैं।

4. तत् (वह) (पुंल्लिङ्गम्)

प्रथमा	सः	तौ	ते
द्वितीया	तम्	तौ	तान्
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः

चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
पंचमी	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्
सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु

5. तत् (स्त्रीलिङ्गम्)

प्रथमा	सा	ते	ताः
द्वितीया	ताम्	ते	ताः
तृतीया	तया	ताभ्याम्	ताभिः
चतुर्थी	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
पंचमी	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
षष्ठी	तस्याः	तयोः	तासाम्
सप्तमी	तस्याम्	तयोः	तासु

6. तत् (नपुंसकलिङ्गम्)

प्रथमा	तत्	ते	तानि
द्वितीया	तत्	ते	तानि

शेष रूप पुंल्लिग के समान होते हैं।

7. किम् (कौन) (पुंल्लिङ्गम्)

प्रथमा	कः	कौ	के
द्वितीया	कम्	कौ	कान्
तृतीया	केन	काभ्याम्	कैः
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः
पंचमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः
षष्ठी	कस्य	कयोः	केषाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयोः	केषु

8. किम् (स्त्रीलिङ्गम्)

प्रथमा	का	के	काः
द्वितीया	काम्	के	काः
तृतीया	कया	काभ्याम्	काभिः
चतुर्थी	कस्यै	काभ्याम्	काभ्यः
पंचमी	कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः
षष्ठी	कस्याः	कयोः	कासाम्
सप्तमी	कस्याम्	कयोः	कासु

9. किम् (नपुंसकलिङ्गम्)

प्रथमा	किम्	के	कानि
द्वितीया	किम्	के	कानि

शेष रूप पुंल्लिग के समान होते हैं।

10. इदम् (यह) (पुंल्लिङ्गम्)

प्रथमा	अयम्	इमौ	इमे
द्वितीया	इमम्	इमौ	इमान्
तृतीया	अनेन	आभ्याम्	एभिः
चतुर्थी	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः
पंचमी	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः
षष्ठी	अस्य	अनयोः	एषाम्
सप्तमी	अस्मिन्	अनयोः	एषु

11. इदम् (स्त्रीलिङ्गम्)

प्रथमा	इयम्	इमे	इमाः
द्वितीया	इमाम्	इमे	इमाः
तृतीया	अनया	आभ्याम्	आभिः
चतुर्थी	अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः
पंचमी	अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः
षष्ठी	अस्याः	अनयोः	आसाम्
सप्तमी	अस्याम्	अनयोः	आसु

12. इदम् (नपुंसकलिङ्गम्)

प्रथमा	इदम्	इमे	इमानि
द्वितीया	इदम्	इमे	इमानि

शेष रूप पुंल्लिग के समान होते हैं।

13. सर्व (सब) (पुंल्लिङ्गम्)

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	सर्वः	सर्वौ	सर्वे
द्वितीया	सर्वम्	सर्वौ	सर्वान्
तृतीया	सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः
चतुर्थी	सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः
पंचमी	सर्वस्मात्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः
षष्ठी	सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्
सप्तमी	सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु

सर्वनाम शब्दों में **सम्बोधन** नहीं होता।

14. सर्व (स्त्रीलिङ्गम्)

प्रथमा	सर्वा	सर्वे	सर्वाः
द्वितीया	सर्वाम्	सर्वे	सर्वाः
तृतीया	सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभिः
चतुर्थी	सर्वस्यै	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः

पंचमी	सर्वस्याः	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः
षष्ठी	सर्वस्याः	सर्वयोः	सर्वासाम्
सप्तमी	सर्वस्याम्	सर्वयोः	सर्वासु

15. सर्व (नपुंसकलिङ्गम्)

प्रथमा	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि
द्वितीया	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि

शेष रूप पुल्लिग के समान होते हैं।

16. एतद् (यह) (पुंल्लिङ्गम्)

प्रथमा	एषः	एतौ	एते
द्वितीया	एतम्	एतौ	एतान्
तृतीया	एतेन	एताभ्याम्	एतैः
चतुर्थी	एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः
पंचमी	एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्यः
षष्ठी	एतस्य	एतयोः	एतेषाम्
सप्तमी	एतस्मिन्	एतयोः	एतेषु

17. एतद् (स्त्रीलिङ्गम्)

प्रथमा	एषा	एते	एताः
द्वितीया	एताम्	एते	एताः
तृतीया	एतया	एताभ्याम्	एताभिः
चतुर्थी	एतस्यै	एताभ्याम्	एताभ्यः
पंचमी	एतस्याः	एताभ्याम्	एताभ्यः
षष्ठी	एतस्याः	एतयोः	एतासाम्
सप्तमी	एतस्याम्	एतयोः	एतासु

18. एतद् (नपुंसकलिङ्गम्)

प्रथमा	एतत्, एतद्	एते	एतानि
द्वितीया	एतत्, एतद्	एते	एतानि

शेष रूप पुंल्लिग के समान होते हैं।

19. अदस् (वह) (पुंल्लिङ्गम्)

प्रथमा	असौ	अमू	अमी
द्वितीया	अमुम्	अमू	अमून्
तृतीया	अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः
चतुर्थी	अमुष्मै	अमूभ्याम्	अमीभ्यः

पंचमी	अमुष्मात्	अमूभ्याम्	अमीभ्य:
षष्ठी	अमुष्य	अमुयो:	अमीषाम्
सप्तमी	अमुष्मिन्	अमुयो:	अमीषु

20. अदस् (स्त्रीलिङ्गम्)

प्रथमा	असौ	अमू	अमू:
द्वितीया	अमुम्	अमू	अमू:
तृतीया	अमुया	अमूभ्याम्	अमूभि:
चतुर्थी	अमुष्यै	अमूभ्याम्	अमूभ्य:
पंचमी	अमुष्या:	अमूभ्याम्	अमूभ्य:
षष्ठी	अमुष्या:	अमुयो:	अमूषाम्
सप्तमी	अमुष्याम्	अमुयो:	अमूषु

21. अदस् (नपुंसकलिङ्गम्)

प्रथमा	अद:	अमू	अमूनि
द्वितीया	अद:	अमू	अमूनि

शेष रूप पुंल्लिग के समान होते हैं।

22. अस्मद् (मैं, हम)

उत्तम पुरुषवाचक सर्वनाम

प्रथमा	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वितीया	माम्, मे	आवाम्, नौ	अस्मान्, न:
तृतीया	मया	आवाभ्याम्	अस्माभि:
चतुर्थी	मह्यम्, मे	आवाभ्याम्, नौ	अस्मभ्यम्, न:
पंचमी	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
षष्ठी	मम, मे	आवयो:, नौ	अस्माकम्, न:
सप्तमी	मयि	आवयो:, नौ	अस्मासु

23. युष्मद् (तू, तुम)

मध्यम पुरुषवाचक सर्वनाम

प्रथमा	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वितीया	त्वाम्, ते	युवाम्, वाम्	युष्मान्, व:
तृतीया	त्वया	युवाभ्याम्, वाम्	युष्माभि:
चतुर्थी	तुभ्यम्, ते	युवाभ्याम्, वाम्	युष्मभ्यम्, व:
पंचमी	त्वत्	युवाभ्याम्, वाम्	युष्मत्
षष्ठी	तव, ते	युवयो:, वाम्	युष्माकम्, व:
सप्तमी	त्वयि	युवयो:, वाम्	युष्मासु

हलन्त पुंल्लिङ्गम्

1. भवत् (आप)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
द्वितीया	भवन्तम्	भवन्तौ	भवतः
तृतीया	भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भिः
चतुर्थी	भवते	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः
पंचमी	भवतः	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः
षष्ठी	भवतः	भवतोः	भवताम्
सप्तमी	भवति	भवतोः	भवत्सु
सम्बोधन	हे भवन्!	हे भवन्तौ!	हे भवन्तः!

2. गच्छत् (जाता हुआ)

प्रथमा	गच्छन्	गच्छन्तौ	गच्छन्तः
द्वितीया	गच्छन्तम्	गच्छन्तौ	गच्छतः
तृतीया	गच्छता	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भिः
चतुर्थी	गच्छते	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भ्यः
पंचमी	गच्छतः	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भ्यः
षष्ठी	गच्छतः	गच्छतोः	गच्छताम्
सप्तमी	गच्छति	गच्छतोः	गच्छत्सु
सम्बोधन	हे गच्छन्!	हे गच्छन्तौ!	हे गच्छन्तः!

समान शब्द : **क्रीडत्** = खेलते हुए। **भवत्** = होते हुए। **पतत्** = गिरते हुए। **खादत्** = खाते हुए। आदि 'शतृ' प्रत्ययान्त रूप गच्छत् शब्द के समान होते हैं। जुहोत्यादिगण की धातुओं के 'शतृ' प्रत्यय के रूप कुछ भिन्न होते हैं।

3. आत्मन् (आत्मा)

प्रथमा	आत्मा	आत्मानौ	आत्मानः
द्वितीया	आत्मानम्	आत्मानौ	आत्मनः
तृतीया	आत्मना	आत्मभ्याम्	आत्मभिः
चतुर्थी	आत्मने	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः
पंचमी	आत्मनः	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः
षष्ठी	आत्मनः	आत्मनोः	आत्मनाम्
सप्तमी	आत्मनि	आत्मनोः	आत्मसु
सम्बोधन	हे आत्मन्!	हे आत्मानौ!	हे आत्मानः!

समान शब्द : **ब्रह्मन्** = ब्रह्म। **अश्मन्** = पत्थर। **अध्वन्** = मार्ग। **सुशर्मन्** = एक राजा का नाम। **यज्वन्** = यज्ञ करने वाला। **मूर्धन्** = सिर।

4. राजन् (राजा)

प्रथमा	राजा	राजानौ	राजानः
द्वितीया	राजानम्	राजानौ	राज्ञः

तृतीया	राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः
चतुर्थी	राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः
पंचमी	राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः
षष्ठी	राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्
सप्तमी	राज्ञि	राज्ञोः	राजसु
सम्बोधन	हे राजन्!	हे राजानौ!	हे राजानः!

5. विद्वस् (विद्वान्)

प्रथमा	विद्वान्	विद्वांसौ	विद्वांसः
द्वितीया	विद्वांसम्	विद्वांसौ	विदुषः
तृतीया	विदुषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भिः
चतुर्थी	विदुषे	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
पंचमी	विदुषः	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
षष्ठी	विदुषः	विदुषोः	विदुषाम्
सप्तमी	विदुषि	विदुषोः	विद्वत्सु
सम्बोधन	हे विद्वन्!	हे विद्वांसौ!	हे विद्वांसः!

6. सम्राज् (महाराजा)

प्रथमा	सम्राट्-ड्	सम्राजौ	सम्राजः
द्वितीया	सम्राजम्	सम्राजौ	सम्राजः
तृतीया	सम्राजा	सम्राड्भ्याम्	सम्राड्भिः
चतुर्थी	सम्राजे	सम्राड्भ्याम्	सम्राड्भ्यः
पंचमी	सम्राजः	सम्राड्भ्याम्	सम्राड्भ्यः
षष्ठी	सम्राजः	सम्राजोः	सम्राजाम्
सप्तमी	सम्राजि	सम्राजोः	सम्राट्सु
सम्बोधन	हे सम्राट्!	हे सम्राजौ!	हे सम्राजः!

समान शब्द : राज् = राजा। **देवराज्** = इन्द्र। **विभ्राज्** = सूर्य। **विश्वसृज्** = ब्रह्मा। **विराज्** = क्षत्रिय। **परिव्राज्** = संन्यासी।

7. धीमत् (बुद्धिमान्)

प्रथमा	धीमान्	धीमन्तौ	धीमन्तः
द्वितीया	धीमन्तम्	धीमन्तौ	धीमन्तः
तृतीया	धीमता	धीमद्भ्याम्	धीमद्भिः
चतुर्थी	धीमते	धीमद्भ्याम्	धीमद्भ्यः
पंचमी	धीमतः	धीमद्भ्याम्	धीमद्भ्यः
षष्ठी	धीमतः	धीमतोः	धीमताम्
सप्तमी	धीमति	धीमतोः	धीमत्सु
सम्बोधन	हे धीमन्!	हे धीमन्तौ!	हे धीमन्तः!

समान शब्द : गोमत् = गौआँ वाला। **बुद्धिमत्** = बुद्धि वाला। **शक्तिमत्** = शक्तिवाला। **अग्निमत्** = अग्निवाला।

8. बलवत् (बलवान्)

प्रथमा	बलवान्	बलवन्तौ	बलवन्तः
द्वितीया	बलवन्तम्	बलवन्तौ	बलवतः
तृतीया	बलवता	बलवद्भ्याम्	बलवद्भिः
चतुर्थी	बलवते	बलवद्भ्याम्	बलवद्भ्यः
पंचमी	बलवतः	बलवद्भ्याम्	बलवद्भ्यः
षष्ठी	बलवतः	बलवतोः	बलवताम्
सप्तमी	बलवति	बलवतोः	बलवत्सु
सम्बोधन	हे बलवन्!	हे बलवन्तौ!	हे बलवन्तः!

समान शब्द : **धनवत्** = धनवान्। **भवत्** = आप। **तावत्** = उतना। **कियत्** = कितना। **विद्यावत्** = विद्वान्। **यावत्** = जितना। **एतावत्, इयत्** = इतना।

9. महत् (बड़ा)

प्रथमा	महान्	महान्तौ	महान्तः
द्वितीया	महान्तम्	महान्तौ	महतः
तृतीया	महता	महद्भ्याम्	महद्भिः
चतुर्थी	महते	महद्भ्याम्	महद्भ्यः
पंचमी	महतः	महद्भ्याम्	महद्भ्यः
षष्ठी	महतः	महतोः	महताम्
सप्तमी	महति	महतोः	महत्सु
सम्बोधन	हे महन्!	हे महान्तौ!	हे महान्तः!

10. ददत् (देते हुए)

प्रथमा	ददत्	ददतौ	ददतः
द्वितीया	ददतम्	ददतौ	ददतः
सम्बोधन	हे ददत्!	हे ददतौ!	हे ददतः!

शेष रूप गच्छत् की तरह होते हैं।

11. सुहृद् (मित्र)

प्रथमा	सुहृत्	सुहृदौ	सुहृदः
द्वितीया	सुहृदम्	सुहृदौ	सुहृदः
तृतीया	सुहृदा	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भिः
चतुर्थी	सुहृदे	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भ्यः
पंचमी	सुहृदः	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भ्यः
षष्ठी	सुहृदः	सुहृदोः	सुहृदाम्
सप्तमी	सुहृदि	सुहृदोः	सुहृत्सु
सम्बोधन	हे सुहृत्!	हे सुहृदौ!	हे सुहृदः!

12. तमोनुद् (अन्धकार को दूर करने वाला)

प्रथमा	तमोनुत्	तमोनुदौ	तमोनुदः
द्वितीया	तमोनुदम्	तमोनुदौ	तमोनुदः
तृतीया	तमोनुदा	तमोनुद्भ्याम्	तमोनुद्भिः
चतुर्थी	तमोनुदे	तमोनुद्भ्याम्	तमोनुद्भ्यः
पंचमी	तमोनुदः	तमोनुद्भ्याम्	तमोनुद्भ्यः
षष्ठी	तमोनुदः	तमोनुदोः	तमोनुदाम्
सप्तमी	तमोनुदि	तमोनुदोः	तमोनुत्सु
सम्बोधन	हे तमोनुत्!	हे तमोनुदौ!	हे तमोनुदः!

13. मघवन् (इन्द्र)

प्रथमा	मघवा	मघवानौ	मघवानः
द्वितीया	मघवानम्	मघवानौ	मघोनः
तृतीया	मघोना	मघवभ्याम्	मघवभिः
चतुर्थी	मघोने	मघवभ्याम्	मघवभ्यः
पंचमी	मघोनः	मघवभ्याम्	मघवभ्यः
षष्ठी	मघोनः	मघोनोः	मघोनाम्
सप्तमी	मघोनि	मघोनोः	मघवसु
सम्बोधन	हे मघवन्!	हे मघवानौ!	हे मघवानः!

14. युवन् (युवक)

प्रथमा	युवा	युवानौ	युवानः
द्वितीया	युवानम्	युवानौ	यूनः
तृतीया	यूना	युवभ्याम्	युवभिः
चतुर्थी	यूने	युवभ्याम्	युवभ्यः
पंचमी	यूनः	युवभ्याम्	युवभ्यः
षष्ठी	यूनः	यूनोः	यूनाम्
सप्तमी	यूनि	यूनोः	युवसु
सम्बोधन	हे युवन्!	हे युवानौ!	हे युवानः!

15. श्वन् (कुत्ता)

प्रथमा	श्वा	श्वानौ	श्वानः
द्वितीया	श्वानम्	श्वानौ	शुनः
तृतीया	शुना	श्वभ्याम्	श्वभिः
चतुर्थी	शुने	श्वभ्याम्	श्वभ्यः
पंचमी	शुनः	श्वभ्याम्	श्वभ्यः
षष्ठी	शुनः	शुनोः	शुनाम्
सप्तमी	शुनि	शुनोः	श्वसु
सम्बोधन	हे श्वन्!	हे श्वानौ!	हे श्वानः!

16. अर्यमन् (सूर्य)

प्रथमा	अर्यमा	अर्यमणौ	अर्यमण:
द्वितीया	अर्यमणम्	अर्यमणौ	अर्यम्ण:
तृतीया	अर्यम्णा	अर्यमभ्याम्	अर्यमभि:
चतुर्थी	अर्यम्णे	अर्यमभ्याम्	अर्यमभ्य:
पंचमी	अर्यम्ण:	अर्यमभ्याम्	अर्यमभ्य:
षष्ठी	अर्यम्ण:	अर्यम्णो:	अर्यम्णाम्
सप्तमी	अर्यम्णि, अर्यमणि	अर्यम्णो:	अर्यमसु
सम्बोधन	हे अर्यमन्!	हे अर्यमणौ!	हे अर्यमण:!

समान शब्द : पूषन् = सूर्य।

17. सुनामन् (सुन्दर नाम वाला)

प्रथमा	सुनामा	सुनामानौ	सुनामान:
द्वितीया	सुनामानम्	सुनामानौ	सुनाम्न:
तृतीया	सुनाम्ना	सुनामभ्याम्	सुनामभि:
चतुर्थी	सुनाम्ने	सुनामभ्याम्	सुनामभ्य:
पंचमी	सुनाम्न:	सुनामभ्याम्	सुनामभ्य:
षष्ठी	सुनाम्न:	सुनाम्नो:	सुनाम्नाम्
सप्तमी	सुनाम्नि, सुनामनि	सुनाम्नो:	सुनामसु
सम्बोधन	हे सुनामन्!	हे सुनामानौ!	हे सुनामान:!

समान शब्द : **गरिमन्** = बड़प्पन। **लघिमन्** = छुटपन। **महिमन्** = महत्त्व। **मूर्धन्** = सिर। **पीदन्** = मोटा। **ग्रावन्** = पत्थर। **सीमन्** = सीमा। **तक्षन्** = बढ़ई। **अणिमन्** = बारीकी।

18. श्रेयस् (उत्तम)

प्रथमा	श्रेयान्	श्रेयांसौ	श्रेयांस:
द्वितीया	श्रेयांसम्	श्रेयांसौ	श्रेयस:
तृतीया	श्रेयसा	श्रेयोभ्याम्	श्रेयोभि:
चतुर्थी	श्रेयसे	श्रेयोभ्याम्	श्रेयोभ्य:
पंचमी	श्रेयस:	श्रेयोभ्याम्	श्रेयोभ्य:
षष्ठी	श्रेयस:	श्रेयसो:	श्रेयसाम्
सप्तमी	श्रेयसि	श्रेयसो:	श्रेयस्सु, श्रेय:सु
सम्बोधन	हे श्रेयन्!	हे श्रेयांसौ!	हे श्रेयांस:!

समान शब्द : **भूयस** = बहुत। **महीयस्** = बड़ा। **दवीयस्** = दूर। **अल्पीयस्** = थोड़ा। **गरीयस्** = भारी। **नेदीयस्** = समीप। **पुमस्** = पुरुष।

19. चन्द्रमस् (चन्द्रमा)

प्रथमा	चन्द्रमाः	चन्द्रमसौ	चन्द्रमसः
द्वितीया	चन्द्रमसम्	चन्द्रमसौ	चन्द्रमसः
तृतीया	चन्द्रमसा	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभिः
चतुर्थी	चन्द्रमसे	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभ्यः
पंचमी	चन्द्रमसः	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभ्यः
षष्ठी	चन्द्रमसः	चन्द्रमसोः	चन्द्रमसाम्
सप्तमी	चन्द्रमसि	चन्द्रमसोः	चन्द्रमस्सु
सम्बोधन	हे चन्द्रमः !	हे चन्द्रमसौ !	हे चन्द्रमसः !

समान शब्द : वेधस् = ब्रह्मा। सुमनस् = सज्जन। सुमेधस् = बुद्धिमान्। अंगिरस् = एक ऋषि का नाम।

हलन्त स्त्रीलिङ्गम्

1. वाच् (वाणी)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	वाक्, वाग्	वाचौ	वाचः
द्वितीया	वाचम्	वाचौ	वाचः
तृतीया	वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भिः
चतुर्थी	वाचे	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः
पंचमी	वाचः	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः
षष्ठी	वाचः	वाचोः	वाचाम्
सप्तमी	वाचि	वाचोः	वाक्षु
सम्बोधन	हे वाक्!	हे वाचौ!	हे वाचः !

2. स्रज् (माला)

प्रथमा	स्रक्, स्रग्	स्रजौ	स्रजः
द्वितीया	स्रजम्	स्रजौ	स्रजः
तृतीया	स्रजा	स्रग्भ्याम्	स्रग्भिः
चतुर्थी	स्रजे	स्रग्भ्याम्	स्रग्भ्यः
पंचमी	स्रजः	स्रग्भ्याम्	स्रग्भ्यः
षष्ठी	स्रजः	स्रजोः	स्रजाम्
सप्तमी	स्रजि	स्रजोः	स्रक्षु
सम्बोधन	हे स्रक्!	हे स्रजौ!	हे स्रजः !

3. सम्पद् (सम्पत्ति)

प्रथमा	सम्पत्	सम्पदौ	सम्पदः
द्वितीया	सम्पदम्	सम्पदौ	सम्पदः
तृतीया	सम्पदा	सम्पद्भ्याम्	सम्पद्भिः
चतुर्थी	सम्पदे	सम्पद्भ्याम्	सम्पद्भ्यः

पंचमी	सम्पदः	सम्पद्भ्याम्	सम्पद्भ्यः
षष्ठी	सम्पदः	सम्पदोः	सम्पदाम्
सप्तमी	सम्पदि	सम्पदोः	सम्पत्सु
सम्बोधन	हे सम्पत्!	हे सम्पदौ!	हे सम्पदः!

समान शब्द : आपद्, विपद् = आपत्ति। **संसद्** = सभा। **मृद्** = मिट्टी। **शरद्** = शरद् ऋतु। **मुद्** = आनन्द। **ककुद्** = चोटी। **दृषद्** = पत्थर आदि।

4. अप् (जल)

प्रथमा	आपः
द्वितीया	आपः
तृतीया	अद्भिः
चतुर्थी	अद्भ्यः
पंचमी	अद्भ्यः
षष्ठी	अपाम्
सप्तमी	अप्सु
सम्बोधन	हे आप्!

विशेष—'अप्' शब्द बहुवचन में ही प्रयुक्त होता है और इसका लिंग स्त्रीलिंग होता है।

5. सरित् (नदी)

प्रथमा	सरित्, सरिद्	सरितौ	सरितः
द्वितीया	सरितम्	सरितौ	सरितः
तृतीया	सरिता	सरिद्भ्याम्	सरिद्भिः
चतुर्थी	सरिते	सरिद्भ्याम्	सरिद्भ्यः
पंचमी	सरितः	सरिद्भ्याम्	सरिद्भ्यः
षष्ठी	सरितः	सरितोः	सरिताम्
सप्तमी	सरिति	सरितोः	सरित्सु
सम्बोधन	हे सरित्!	हे सरितौ!	हे सरितः!

समान शब्द : तडित् = बिजली। **विद्युत्** = बिजली। **योषित्** = स्त्री।

6. गिर् (वाणी)

प्रथमा	गीः	गिरौ	गिरः
द्वितीया	गिरम्	गिरौ	गिरः
तृतीया	गिरा	गीर्भ्याम्	गीर्भिः
चतुर्थी	गिरे	गीर्भ्याम्	गीर्भ्यः
पंचमी	गिरः	गीर्भ्याम्	गीर्भ्यः
षष्ठी	गिरः	गिरोः	गिराम्
सप्तमी	गिरि	गिरोः	गीर्षु
सम्बोधन	हे गीः!	हे गिरौ!	हे गिरः!

7. दिव् (आकाश)

प्रथमा	द्यौ:	दिवौ	दिव:
द्वितीया	दिवम्	दिवौ	दिव:
तृतीया	दिवा	द्युभ्याम्	द्युभि:
चतुर्थी	दिवे	द्युभ्याम्	द्युभ्य:
पंचमी	दिव:	द्युभ्याम्	द्युभ्य:
षष्ठी	दिव:	दिवो:	दिवाम्
सप्तमी	दिवि	दिवो:	द्युषु
सम्बोधन	हे द्यौ:!	हे दिवौ!	हे दिव:!

8. दिश् (दिशा)

प्रथमा	दिक्, दिग्	दिशौ	दिश:
द्वितीया	दिशम्	दिशौ	दिश:
तृतीया	दिशा	दिग्भ्याम्	दिग्भि:
चतुर्थी	दिशे	दिग्भ्याम्	दिग्भ्य:
पंचमी	दिश:	दिग्भ्याम्	दिग्भ्य:
षष्ठी	दिश:	दिशो:	दिशाम्
सप्तमी	दिशि	दिशो:	दिक्षु
सम्बोधन	हे दिक्!	हे दिशौ!	हे दिश:!

9. आशिस् (आशीर्वाद)

प्रथमा	आशी:	आशिषौ	आशिष:
द्वितीया	आशिषम्	आशिषौ	आशिष:
तृतीया	आशिषा	आशीर्भ्याम्	आशीर्भि:
चतुर्थी	आशिषे	आशीर्भ्याम्	आशीर्भ्य:
पंचमी	आशिष:	आशीर्भ्याम्	आशीर्भ्य:
षष्ठी	आशिष:	आशिषो:	आशीषाम्
सप्तमी	आशिषि	आशिषो:	आशीषु
सम्बोधन	हे आशी:!	हे आशिषौ!	हे आशिष:!

10. उपानह् (जूता)

प्रथमा	उपानत्, उपानद्	उपानहौ	उपानह:
द्वितीया	उपानहम्	उपानहौ	उपानह:
तृतीया	उपानहा	उपानद्भ्याम्	उपानद्भि:
चतुर्थी	उपानहे	उपानद्भ्याम्	उपानद्भ्य:
पंचमी	उपानह:	उपानद्भ्याम्	उपानद्भ्य:
षष्ठी	उपानह:	उपानहो:	उपानहाम्
सप्तमी	उपानहि	उपानहो:	उपानत्सु
सम्बोधन	हे उपानत्!	हे उपानहौ!	हे उपानह:!

हलन्त नपुंसकलिङ्गम्

1. महत् (बड़ा)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	महत्	महती	महान्ति
द्वितीया	महत्	महती	महान्ति
तृतीया	महता	महद्भ्याम्	महद्भिः
चतुर्थी	महते	महद्भ्याम्	महद्भ्यः
पंचमी	महतः	महद्भ्याम्	महद्भ्यः
षष्ठी	महतः	महतोः	महताम्
सप्तमी	महति	महतोः	महत्सु
सम्बोधन	हे महत्!	हे महती!	हे महान्ति!

2. अहन् (दिन)

प्रथमा	अहः	अह्नी	अहानि
द्वितीया	अहः	अह्नी	अहानि
तृतीया	अह्ना	अहोभ्याम्	अहोभिः
चतुर्थी	अह्ने	अहोभ्याम्	अहोभ्यः
पंचमी	अह्नः	अहोभ्याम्	अहोभ्यः
षष्ठी	अह्नः	अह्नोः	अह्नाम्
सप्तमी	अह्नि	अह्नोः	अहस्सु
सम्बोधन	हे अहः!	हे अह्नी!	हे अहानि!

3. जन्मन् (जन्मा)

प्रथमा	जन्म	जन्मनी	जन्मानि
द्वितीया	जन्म	जन्मनी	जन्मानि
तृतीया	जन्मना	जन्मभ्याम्	जन्मभिः
चतुर्थी	जन्मने	जन्मभ्याम्	जन्मभ्यः
पंचमी	जन्मनः	जन्मभ्याम्	जन्मभ्यः
षष्ठी	जन्मनः	जन्मनोः	जन्मनाम्
सप्तमी	जन्मनि	जन्मनोः	जन्मसु
सम्बोधन	हे जन्म!	हे जन्मनी!	हे जन्मानि!

समान शब्द : **धन्वन्** = धनुष। **कर्मन्** = कर्म। **नामन्** = नाम। **पर्वन्** = त्योहार। **वेश्मन्** = घर। **वर्मन्** = कवच।

4. दण्डिन् (दण्डधारी)

प्रथमा	दण्डि	दण्डिनी	दण्डीनि
द्वितीया	दण्डि	दण्डिनी	दण्डीनि
तृतीया	दण्डिना	दण्डिभ्याम्	दण्डिभिः
चतुर्थी	दण्डिने	दण्डिभ्याम्	दण्डिभ्यः

पंचमी	दण्डिन:	दण्डिभ्याम्	दण्डिभ्य:
षष्ठी	दण्डिन:	दण्डिनो:	दण्डिनाम्
सप्तमी	दण्डिनि	दण्डिनो:	दण्डिषु
सम्बोधन	हे दण्डिन्!	हे दण्डिनी!	हे दण्डीनि!

समान शब्द : **रोगिन्** = रोगी। **साक्षिन्** = साक्षी। **निवासिन्** = निवासी। **स्वामिन्** = स्वामी।

5. मनस् (मन)

प्रथमा	मन:	मनसी	मनांसि
द्वितीया	मन:	मनसी	मनांसि
तृतीया	मनसा	मनोभ्याम्	मनोभि:
चतुर्थी	मनसे	मनोभ्याम्	मनोभ्य:
पंचमी	मनस:	मनोभ्याम्	मनोभ्य:
षष्ठी	मनस:	मनसो:	मनसाम्
सप्तमी	मनसि	मनसो:	मन:सु
सम्बोधन	हे मन:!	हे मनसी!	हे मनांसि!

समान शब्द : **रजस्** = धूलि। **नभस्** = आकाश। **यशस्** = यश। **सरस्** = तालाब। **वचस्** = शब्द। **तपस्** = तप। **उरस्** = छाती। **पयस्** = दूध। **वयस्** = आयु। **वासस्** = वस्त्र।

6. सर्पिस् (घी)

प्रथमा	सर्पि:	सर्पिषी	सर्पींषि
द्वितीया	सर्पि:	सर्पिषी	सर्पींषि
तृतीया	सर्पिषा	सर्पि:भ्याम्	सर्पि:भि:
चतुर्थी	सर्पिषे	सर्पि:भ्याम्	सर्पि:भ्य:
पंचमी	सर्पिष:	सर्पि:भ्याम्	सर्पि:भ्य:
षष्ठी	सर्पिष:	सर्पिषो:	सर्पिणाम्
सप्तमी	सर्पिर्षि	सर्पिषो:	सर्पिष्षु
सम्बोधन	हे सर्पि:!	हे सर्पिषी!	हे सर्पींषि!

7. धनुस् (धनुष्)

प्रथमा	धनु:	धनुषी	धनूंषि
द्वितीया	धनु:	धनुषी	धनूंषि
तृतीया	धनुषा	धनुर्भ्याम्	धनुर्भि:
चतुर्थी	धनुषे	धनुर्भ्याम्	धनुर्भ्य:
पंचमी	धनुष:	धनुर्भ्याम्	धनुर्भ्य:
षष्ठी	धनुष:	धनुषो:	धनूषाम्
सप्तमी	धनुषि	धनुषो:	धनुषु:
सम्बोधन	हे धनु!	हे धनुषी!	हे धनूषि!

संख्यावाची शब्द (Cardinals)

संख्यावाची शब्द-रूप

एक = एक (केवल एकवचन में)

विभक्तिः	पुंल्लिगः	स्त्रीलिंगः	नपुंसकलिंगः
प्रथमा	एकः	एका	एकम्
द्वितीया	एकम्	एकाम्	एकम्
तृतीया	एकेन	एकया	एकेन
चतुर्थी	एकस्मै	एकस्यै	एकस्मै
पंचमी	एकस्मात्	एकस्याः	एकस्मात्
षष्ठी	एकस्य	एकस्याः	एकस्य
सप्तमी	एकस्मिन्	एकस्याम्	एकस्मिन्

द्वि = दो (केवल द्विवचन में)

प्रथमा	द्वौ	द्वे	द्वे
द्वितीया	द्वौ	द्वे	द्वे
तृतीया	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
चतुर्थी	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
पंचमी	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
षष्ठी	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः
सप्तमी	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः

त्रि = तीन (केवल बहुवचन में)

प्रथमा	त्रयः	तिस्रः	त्रीणि
द्वितीया	त्रीन्	तिस्रः	त्रीणि
तृतीया	त्रिभिः	तिसृभिः	त्रिभिः
चतुर्थी	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	त्रिभ्यः
पंचमी	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	त्रिभ्यः
षष्ठी	त्रयाणाम्	तिसृणाम्	त्रयाणाम्
सप्तमी	त्रिषु	तिसृषु	त्रिषु

चतुर् = चार (केवल बहुवचन में)

प्रथमा	चत्वारः	चतस्रः	चत्वारि
द्वितीया	चतुरः	चतस्रः	चत्वारि
तृतीया	चतुर्भिः	चतसृभिः	चतुर्भिः
चतुर्थी	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	चतुर्भ्यः
पंचमी	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	चतुर्भ्यः
षष्ठी	चतुर्णाम्	चतसृणाम्	चतुर्णाम्
सप्तमी	चतुर्षु	चतसृषु	चतुर्षु

विशेष ध्यान देने योग्य—पञ्चम्, षष् (षट्), सप्तम्, अष्टम्, नवम्, दशम् के तीनों लिंगों में एक जैसे ही रूप होते हैं।

	पञ्चन् = पाँच	षष् = छः
प्रथमा	पञ्च	षट्, षड्
द्वितीया	पञ्च	षट्, षड्
तृतीया	पञ्चभिः	षड्भिः
चतुर्थी	पञ्चभ्यः	षड्भ्यः
पंचमी	पञ्चभ्यः	षड्भ्यः
षष्ठी	पञ्चानाम्	षण्णाम्
सप्तमी	पञ्चसु	षट्सु

	सप्तन् = सात	अष्टन् = आठ
प्रथमा	सप्त	अष्टौ, अष्ट
द्वितीया	सप्त	अष्टौ, अष्ट
तृतीया	सप्तभिः	अष्टभिः, अष्टाभिः
चतुर्थी	सप्तभ्यः	अष्टभ्यः, अष्टाभ्यः
पंचमी	सप्तभ्यः	अष्टभ्यः, अष्टाभ्यः
षष्ठी	सप्तानाम्	अष्टानाम्
सप्तमी	सप्तसु	अष्ट्सु, अष्टासु

	नवन् = नौ	दशन् = दस
प्रथमा	नव	दश
द्वितीया	नव	दश
तृतीया	नवभिः	दशभिः
चतुर्थी	नवभ्यः	दशभ्यः
पंचमी	नवभ्यः	दशभ्यः
षष्ठी	नवानाम्	दशानाम्
सप्तमी	नवसु	दशसु

पूरणार्थक संख्या-शब्द—प्रथम, द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ, पञ्चम, षष्ठ, सप्तम, अष्टम, नवम तथा दशम शब्दों के रूप पुल्लिंग में अकारान्त शब्द-रूपों के समान चलते हैं; यथा—प्रथमः, प्रथमौ, प्रथमाः।

क्रमवाचक संख्या शब्दों के रूप

अंक	संख्यावाचक शब्द	पुंल्लिङ्गम्:		स्त्रीलिङ्गम्:	नपुंसकलिङ्गम्:
1.	एक (एकः, एका, एकम्)	प्रथमः	(पहला)	प्रथमा	प्रथमम्
2.	द्वि (द्वौ, द्वे, द्वे)	द्वितीयः	(दूसरा)	द्वितीया	द्वितीयम्
3.	त्रि (त्रयः, तिस्रः, त्रीणि)	तृतीयः	(तीसरा)	तृतीया	तृतीयम्
4.	चतुर् (चत्वारः, चतस्रः, चत्वारि)	चतुर्थः	(चौथा)	चतुर्थी	चतुर्थम्
5.	पञ्चन् (पञ्च)	पञ्चमः	(पाँचवाँ)	पञ्चमी	पञ्चम्
6.	षष् (षट्/षड्)	षष्ठः	(छठा)	षष्ठी	षष्ठम्
7.	सप्तन् (सप्त)	सप्तमः	(सातवाँ)	सप्तमी	सप्तमम्
8.	अष्टन् (अष्ट/अष्टौ)	अष्टमः	(आठवाँ)	अष्टमी	अष्टमम्
9.	नवन् (नव)	नवमः	(नौवाँ)	नवमी	नवमम्

10.	दशन् (दश)	दशमः (दसवाँ)	दशमी	दशमम्
11.	एकादश	एकादशः (ग्यारहवाँ)	एकादशी	एकादशम्
12.	द्वादश	द्वादशः (बारहवाँ)	द्वादशी	द्वादशम्
13.	त्रयोदश	त्रयोदशः (तेरहवाँ)	त्रयोदशी	त्रयोदशम्
14.	चतुर्दश	चतुर्दशः (चौदहवाँ)	चतुर्दशी	चतुर्दशम्
15.	पञ्चदश	पञ्चदशः (पन्द्रहवाँ)	पञ्चदशी	पञ्चदशम्
16.	षोडश	षोडशः (सोलहवाँ)	षोडशी	षोडशम्
17.	सप्तदश	सप्तदशः (सत्रहवाँ)	सप्तदशी	सप्तदशम्
18.	अष्टादश	अष्टादशः (अट्ठारहवाँ)	अष्टादशी	अष्टादशम्
19.	नवदश	नवदशः (उन्नीसवाँ)	नवदशी	नवदशम्
19.	एकोनविंशतिः	एकोनविंशतितमः	एकोनविंशतितमी	एकोनविंशतितम्
20.	विंशतिः	विंशतितमः, विंशः (बीसवाँ)	विंशतितमी, तमा	विंशतितमम्
21.	एकविंशतिः	एकविंशतितमः	तमी, तमा	तमम्
22.	द्वाविंशतिः	द्वाविंशतितमः	तमी, तमा	तमम्
23.	त्रिविंशतिः/त्रयोविंशतिः	त्रिविंशतितमः	तमी, तमा	तमम्
24.	चतुर्विंशतिः	चतुर्विंशतितमः	तमी, तमा	तमम्
25.	पञ्चविंशतिः	पञ्चविंशतितमः	तमी, तमा	तमम्
26.	षड्विंशतिः	षड्विंशतितमः	तमी, तमा	तमम्
27.	सप्तविंशतिः	सप्तविंशतितमः	तमी, तमा	तमम्
28.	अष्टाविंशतिः	अष्टाविंशतितमः	तमी, तमा	तमम्
29.	नवविंशतिः	नवविंशतितमः	तमी, त्तमा	तमम्
29.	एकोनत्रिंशत्	एकोनत्रिंशत्तमः	तमी, तमा	तमम्
30.	त्रिंशत्	त्रिंशत्तमः	तमी, त्तमा	तमम्
31.	एकत्रिंशत्	एकत्रिंशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्
32.	द्वात्रिंशत्, द्वित्रिंशत्	द्वात्रिंशत्तमः त्तमी, तमा	त्तमम्	
33.	त्रयस्त्रिशत्	त्रयस्त्रित्तमः त्तमी, तमा	त्तमम्	
34.	चतुस्त्रिशत्	चतुस्त्रिशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्
35.	पञ्चत्रिंशत्	पञ्चत्रिंशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्
36.	षट् त्रिंशत्	षट् त्रिंशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्
37.	सप्तत्रिंशत्	सप्तत्रिंशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्
38.	अष्टात्रिंशत्	अष्टात्रिंशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्
39.	नवत्रिंशत्, एकोनचत्वारिंशत्	नवत्रिंशत्तमः, एकोनचत्वारिंशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्
40.	चत्वारिंशत्	चत्वारिंशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्
41.	एकचत्वारिंशत्	एकचत्वारिंशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्
42.	द्विचत्वारिंशत्, द्वा०	द्विचत्वारिंशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्

43.	त्रिचत्वारिंशत्, त्रय०	त्रिचत्वारिंशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्
44.	चतुश्चत्वारिंशत्	चतुश्चत्वारिंशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्
45.	पञ्चचत्वारिंशत्	पञ्चचत्वारिंशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्
46.	षट्चत्वारिंशत्	षट्चत्वारिंशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्
47.	सप्तचत्वारिंशत्	सप्तचत्वारिंशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्
48.	अष्टाचत्वारिंशत्	अष्टाचत्वारिंशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्
49.	नवचत्वारिंशत्	नवचत्वारिंशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्
49.	एकोनपञ्चाशत्	एकोनपञ्चाशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्
50.	पञ्चाशत्	पञ्चाशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्
51.	एकपञ्चाशत्	एकपञ्चाशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्
52.	द्वि-द्वापञ्चाशत्	द्वा-पञ्चाशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्
53.	त्रि-त्रयःपञ्चाशत्	त्रि-पञ्चाशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्
54.	चतुःपञ्चाशत्	चतुःपञ्चाशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्
55.	पञ्चपञ्चाशत्	पञ्चपञ्चाशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्
56.	षट्पञ्चाशत्	षट्पञ्चाशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्
57.	सप्तपञ्चाशत्	सप्तपञ्चाशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्
58.	अष्टापञ्चाशत्	अष्टापञ्चाशत्तमः	त्तमी, तमा	त्तमम्
59.	नवपञ्चाशत्, एकोनषष्टिः	नवपञ्चाशत्तमः, एकोन०	तमी, तमा	तमम्
60.	षष्टिः	षष्टितमः	तमी, तमा	तमम्
61.	एकषष्टिः	एकषष्टितमः	तमी, तमा	तमम्
62.	द्विषष्टिः	द्विषष्टितमः	तमी, तमा	तमम्
63.	त्रिषष्टिः	त्रिषष्टितमः	तमी, तमा	तमम्
64.	चतुःषष्टिः	चतुःषष्टितमः	तमी, तमा	तमम्
65.	पञ्चषष्टिः	पञ्चषष्टितमः	तमी, तमा	तमम्
66.	षट्षष्टिः	षट्षष्टितमः	तमी, तमा	तमम्
67.	सप्तषष्टिः	सप्तषष्टितमः	तमी, तमा	तमम्
68.	अष्टषष्टिः	अष्टषष्टितमः	तमी, तमा	तमम्
69.	नवषष्टिः, एकोनसप्ततिः	नवषष्टितमः	तमी, तमा	तमम्
70.	सप्ततिः	सप्ततितमः	तमी, तमा	तमम्
71.	एकसप्ततिः	एकसप्ततितमः	तमी, तमा	तमम्
72.	द्वि-द्वासप्ततिः	द्विसप्ततितमः	तमी, तमा	तमम्
73.	त्रि-त्रयःसप्ततिः	त्रिसप्ततितमः	तमी, तमा	तमम्
74.	चतुस्सप्ततिः	चतुस्सप्ततितमः	तमी, तमा	तमम्
75.	पञ्चसप्ततिः	पञ्चसप्ततितमः	तमी, तमा	तमम्
76.	षट्सप्ततिः	षट्सप्ततितमः	तमी, तमा	तमम्
77.	सप्तसप्ततिः	सप्तसप्ततितमः	तमी, तमा	तमम्
78.	अष्टसप्ततिः	अष्टासप्ततितमः	तमी, तमा	तमम्
79.	नवसप्ततिः, एकोनाशीतिः	नवसप्ततितमः	तमी, तमा	तमम्

80. अशीतिः	अशीतितमः	तमी, तमा	तमम्
81. एकाशीतिः	एकाशीतितमः	तमी, तमा	तमम्
82. द्व्यशीतिः	द्व्यशीतितमः	तमी, तमा	तमम्
83. त्र्यशीतिः	त्र्यशीतितमः	तमी, तमा	तमम्
84. चतुरशीतिः	चतुरशीतितमः	तमी, तमा	तमम्
85. पंचाशीतिः	पंचाशीतितमः	तमी, तमा	तमम्
86. षडशीतिः	षडशीतितमः	तमी, तमा	तमम्
87. सप्ताशीतिः	सप्ताशीतितमः	तमी, तमा	तमम्
88. अष्टाशीतिः	अष्टाशीतितमः	तमी, तमा	तमम्
89. नवाशीतिः, एकोननवतिः	नवाशीतितमः	तमी, तमा	तमम्
90. नवतिः	नवतितमः	तमी, तमा	तमम्
91. एकनवतिः	एकनवतितमः	तमी, तमा	तमम्
92. द्विनवतिः, द्वा०	द्विनवतितमः	तमी, तमा	तमम्
93. त्रिणवतिः, त्रयो०	त्रिणवतितमः	तमी, तमा	तमम्
94. चतुर्णवतिः	चतुर्णवतितमः	तमी, तमा	तमम्
95. पञ्चनवतिः	पञ्चनवतितमः	तमी, तमा	तमम्
96. षण्णवतिः	षण्णवतितमः	तमी, तमा	तमम्
97. सप्तनवतिः	सप्तनवतितमः	तमी, तमा	तमम्
98. अष्टानवतिः	अष्टानवतितमः	तमी, तमा	तमम्
99. नवनवतिः, एकोनशतम्	नवनवतितमः	तमी, तमा	तमम्
100. शतम्	शततमः	तमी, तमा	तमम्
1000. सहस्रम्	सहस्रतमः	तमी, तमा	तमम्
10000. अयुतम्	अयुततमः	तमी, तमा	तमम्
100000. लक्षम्	लक्षतमः	तमी, तमा	तमम्

विशेष—

(क) संख्या शब्दों को लिखने के लिए इकाई, दहाई, सैकड़े का क्रम ग्रहण किया जाता है। (***अङ्कानां वामा गतिः***)। शत से अधिक संख्या के लिए उत्तर या अधिक शब्द का प्रयोग किया जाता है। दो सौ (200), तीन सौ (300) आदि संख्याओं के लिए द्विशती, शतद्वयम्, त्रिशती, शतत्रयम् आदि शब्दों का प्रयोग भी किया जाता है।

292 द्विनवत्यधिकशतद्वयम्। 335 पञ्चत्रिंशदधिकशतत्रयम्।

4981 एकाशीत्यधिकनवशतोत्तरचतुः सहस्रम्। 23282 द्वयशीत्यधिकद्विशतोत्तरत्रयोविंशतिसहस्रम्।

(छोटी संख्या पहले और बड़ी संख्या बाद में आती है)।

(ख) विंशतिः आदि शब्दों के अन्तिम अक्षर हटा देने से भी क्रमवाचक संख्या शब्द बन जाते हैं; जैसे—
विंशः, त्रिंशः, चत्वारिंशः, पञ्चाशः आदि।

(ग) विंशतिः से नवनवतिः तक के संख्यावाचक शब्द एकवचन स्त्रीलिंग में होते हैं तथा शत से अधिक संख्यावाचक शब्द नपुंसकलिंग में होते हैं।

(घ) नकारान्त संख्यावाचक शब्दों (एकादशन् से नवदशन् तक) में 'न्' हटा देने से क्रमवाचक विशेषण बन जाते हैं, किन्तु विंशतिः तथा इसके बाद के संख्यावाचक शब्दों के साथ 'तम' लगाकर उन्हें क्रमवाचक बनाया जाता है।

अभ्यासः

1. अधोलिखितान् उचितविभक्तिपदं चित्वा वाक्यपूर्तिः क्रियताम्।

(नीचे लिखे उचित विभक्तियुक्त शब्द चुनकर वाक्य को पूरा कीजिए।)

(Complete the sentence choose with suitable inflexion of the words given below.)

(*i*) .... प्रकाशेन अन्धकारः नश्यति।

(क) भानुम् (ख) भानवे (ग) भानोः (घ) भान्वोः

(*ii*) गुरुः .... आशीर्वादं यच्छति।

(क) छात्रान् (ख) छात्रेभ्यः (ग) छात्राः (घ) छात्रम्

(*iii*) या श्रमेण पठति .... एव साफल्यं लभते।

(क) सा (ख) सः (ग) ते (घ) तत्

(*iv*) .... अनुजः नवमकक्षायां पठति।

(क) माम् (ख) मम (ग) मत् (घ) मह्यम्

(*v*) .... आज्ञा हि अविचारणीया।

(क) गुरुभिः (ख) गुरूणाम् (ग) गुरुभ्यः (घ) गुरवः

(*vi*) .... शोभते नरः।

(क) विद्यया (ख) विद्यायाः (ग) विद्यायै (घ) विद्यायाम्

(*vii*) अहम् .... निमन्त्रणपत्रं दास्यामि।

(क) युष्मभ्यम् (ख) त्वाम् (ग) त्वया (घ) त्वयि

(*viii*) .... सरोवरे नीलकमलानि सन्ति।

(क) अस्य (ख) अस्मिन् (ग) अनयोः (घ) अस्मै

2. अधोलिखितवाक्येषु उचितविभक्तियुक्तपदैः रिक्तस्थानपूर्तिः क्रियताम्।

(नीचे लिखे वाक्यों में उचित विभक्तियुक्त शब्दों से खाली स्थानों को भरिए।)

(Fill in the blanks with suitable inflexion of the words in the following sentences.)

(*i*) अद्य .... जन्मदिनम् अस्ति। (अस्मद्)

(*ii*) अहम् .... आम्रवृक्षम् आरोपयामि। (वाटिका)

(*iii*) तत्पश्चात् .... चणकान् दास्यामि। (कपि)

(*iv*) यानि मम मित्राणि सन्ति .... अपि वर्धापनं दातुम् आगमिष्यन्ति। (तत्)

(*v*) गुरूणाम् .... हि अविचारणीया। (आज्ञा)

(*vi*) .... विद्यया शोभते। (नर)

(*vii*) अहम् .... निमन्त्रणपत्रं दास्यामि। (युष्मद्)

(*viii*) .... सरोवरे नीलकमलानि सन्ति। (इदम्)

3. अधोलिखितेषु कोष्ठकेप्रदत्रेषु पदेषु निर्देशानुसारं समुचितविभक्तिपदेन रिक्तस्थानानि पूरयत।

(नीचे लिखे कोष्ठक में गए निर्देश के अनुसार उचित विभक्तियुक्त शब्द से रिक्त स्थान की पूर्ति कीजिए।)

(Fill in the blanks with suitable inflexion of the words as directed in the brackets.)

(*i*) जना: .... प्रणमन्ति। (मुनि-द्वितीया)

(*ii*) पुत्री .... पुष्पाणि यच्छति। (मातृ-चतुर्थी)

(*iii*) .... कक्षायां बालिका: पठन्ति। (इदम्-सप्तमी)

(*iv*) .... सह त्वम् विद्यालयं गच्छसि? (किम्-तृतीया)

(*v*) वृक्षाणाम् सुरक्षा .... परमं कर्त्तव्यम्। (अस्मद्-षष्ठी)

(*vi*) जननी जन्मभूमिश्च .... अपि गरीयसी। (स्वर्ग-पंचमी)

(*vii*) .... गंगा सर्वश्रेष्ठा। (नदी-सप्तमी)

(*viii*) चन्द्रमा .... प्रकाशं लभते। (भानु-पंचमी)

(*ix*) या बालिका दिल्लीत: आगता .... नाम सौम्या अस्ति। (तत्-षष्ठी)

4. अधोलिखितेभ्य: पदेभ्य: उचितविभक्तियुक्तं पदं चित्वा वाक्यपूर्ति: क्रियताम्।

(नीचे लिखे पदों से उचित विभक्तियुक्त शब्द को चुनकर वाक्य को पूरा कीजिए।)

(Complete the sentence after choosing the suitable inflexion of the words given below.)

(*i*) भिक्षुक: .... (नेत्र) काण: अस्ति।

(क) नेत्रयो: (ख) नेत्रात् (ग) नेत्रेण (घ) नेत्राभ्याम्

(*ii*) .... (ग्राम) बहि: जलाशय: अस्ति।

(क) ग्रामात् (ख) ग्रामस्य (ग) ग्रामम् (घ) ग्रामाय

(*iii*) .... (कृष्ण) परित: गोपा: सन्ति।

(क) कृष्णस्य (ख) कृष्णम् (ग) कृष्णात् (घ) कृष्णाय

(*iv*) .... (श्रीगणेश) नम:।

(क) श्रीगणेशम् (ख) श्रीगणेशेण (ग) श्रीगणेशाय (घ) श्री गणेशस्य

(*v*) .... (बालक) दुग्धं रोचते।

(क) बालकम् (ख) बालकाय (ग) बालकेन (घ) बालकस्य

(*vi*) .... (ज्ञान) ऋते न सुखम्।

(क) ज्ञानात् (ख) ज्ञानस्य (ग) ज्ञानेन (घ) ज्ञानम्

(*vii*) दुष्टे .... (मित्र) मा विश्वसेत्।

(क) मित्रे (ख) मित्रम् (ग) मित्रस्य (घ) मित्रेण

(*viii*) .... उत्सवे बहव: जना: सम्मिलिता:। (इदम्)

(क) अस्मिन् (ख) अस्याम् (ग) अनयो: (घ) एतेषु

(*ix*) महापुरुषा: स्व .... जीवन्ति। (कीर्ति)

(क) कीतर्या (ख) कीर्त्या (ग) कीर्ति: (घ) कीर्त्यै

(*x*) .... क: गमिष्यति ?(शोभायात्रा)

(क) शोभायात्राम् (ख) शोभायात्रा: (ग) शोभायात्रायाम् (घ) शोभायात्रया

(*xi*) रोगी .... सह औषधं खादति। (मधु)

(क) मधुन: (ख) मधुम् (ग) मधुना (घ) मधुनो:

(*xii*) .... मम विश्वास: अस्ति। (मातृ)

(क) मातरि (ख) मातृषु (ग) मातर: (घ) मात्रे

5. अधोलिखितेषु वाक्येषु उचितविभक्तियुक्तेन पदेन वाक्यपूर्ति: क्रियताम्।

(नीचे लिखे वाक्यों से उचित विभक्तियुक्त शब्द से वाक्य को पूरा कीजिए।)

(Complete the sentence with the suitable inflexion of the words given below.)

(*i*) .... कक्षायाम् चत्वारिंशत् छात्रा: सन्ति। (इदम्)

(*ii*) तडागे .... शोभन्ते। (कमल)

(*iii*) मम .... कार्यालय: उदयनगरे अस्ति। (मातृ)

(*iv*) हे .... ! त्वम् धन्या असि। (पुत्री)

(*v*) वने .... निर्भया: भ्रमन्ति। (पशु)

(*vi*) मृगा: .... सह चरन्ति। (मृग)

(*vii*) .... गृहं कुत्र अस्ति ? (युष्मद्)

(*viii*) स: प्रतिदिनं .... नमति। (पितृ)

(*ix*) .... अत्र आगच्छ। (युष्मद्)

(*x*) .... शोभां पश्य। (शाखा)

(*xi*) सर्वत्र .... प्रकाश: अस्ति। (भानु)

(*xii*) तत्र .... पाठयत:। (शिक्षक)

6. अधोलिखितानां स्थूलपदानां उचितां विभक्तिं लिखत।

(नीचे लिखे **मोटे** पदों की उचित विभक्ति को लिखिए।)

(Write the appropriate form of inflexion of the **bold** words.)

(*i*) वानरः **वृक्षात्** पतति।

(*ii*) **हे लते**! इह आगच्छत्।

(*iii*) त्वं **केषाम्** महापुरूषाणां नामनि जानासि?

(*iv*) उद्याने अनेकानि **पुष्पाणि** सन्ति।

(*v*) शीलं **नरस्य** परं भूषणम्।

(*vi*) यः परेभ्यः सर्वमर्पयति तस्मै **तरवे** नमः।

(*vii*) **श्रीकृष्णेन** सह सुदामा अपि आश्रमे पठति स्म।

(*viii*) छात्रः **पुस्तकम्** विना विद्यालयं न आगच्छतु।

(*ix*) भट्टाचार्यः **अध्ययनस्य** हेतोः विदेशं गच्छति।

7. अधोलिखितेषु उचितं शब्दरूपं चित्वा वाक्यपूर्तिः क्रियताम्।

(नीचे लिखे शब्दों में से उचित शब्द रूप को चुनकर वाक्य पूर्ति कीजिए।)

(Complete the sentence after choosing the suitable form of the words given below.)

(*i*) .... पतिः एव विष्णुः अस्ति।

(क) रमा (ख) रमायाः (ग) रमाम् (घ) रमाणाम्

(*ii*) .... गङ्गा श्रेष्ठा।

(क) नदीभ्यः (ख) नदीनाम् (ग) नदीभिः (घ) नदीसु

(*iii*) हे ईश्वर! .... दयस्व।

(क) मयि (ख) माम् (ग) मे (घ) मम

(*iv*) .... अनवद्यानि तानि सेवितव्यानि।

(क) याः (ख) ये (ग) यानि (घ) यत्

(*v*) वृक्षाणां सुरक्षा .... परमं कर्त्तव्यम्।

(क) अस्मै (ख) अस्माकं (ग) अस्मिन् (घ) अस्य

(*vi*) जननी .... सेवते।

(क) पुत्राय (ख) पुत्रस्य (ग) पुत्रम् (घ) पुत्रे

(*vii*) .... गङ्गा सर्वश्रेष्ठा।

(क) नदीषु (ख) नद्याम् (ग) नदीनाम् (घ) नद्याः

(*viii*) चन्द्रमाः .... प्रकाशं लभते।

(क) भानुम् (ख) भानुना (ग) भानोः (घ) भानून्

(*ix*) ते सर्वान् .... नमन्ति।

(क) गुरुम् (ख) गुरवे (ग) गुरून् (घ) गुरव:

8. **कोष्ठकेषु प्रदत्तेभ्य: पदेभ्य: समुचितविभक्तियुक्तं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत।**

(कोष्ठक में दिए गए शब्दों में उचित विभक्ति युक्त शब्दों को चुनकर खाली स्थानों को भरिए।)

(Fill in the blanks after choosing the suitable inflexion of the words from the brackets.)

(*i*) शिष्य: (गुरु) .... पुष्पाणि यच्छति।

(क) गुरवे (ख) गुरुम् (ग) गुर्वाय (घ) गुरौ:

(*ii*) (बालक) .... मोदकम् रोचते।

(क) बालकाय (ख) बालकस्मै (ग) बालकस्य (घ) बालकेन्

(*iii*) (क्रोश) .... कुटिला नदी अस्ति।

(क) क्रोशम् (ख) क्रोशेन (ग) क्रोशात् (घ) क्रोशाय

(*iv*) (इदम्) .... कक्षायाम् बालिका: पठन्ति।

(क) इमाम् (ख) इमस्याम् (ग) अस्याम् (घ) अस्या

(*v*) (पितृ) .... मे विश्वास: अस्ति।

(क) पितरि (ख) पितरम् (ग) पित्रे (घ) पितु:

9. **अधोलिखितवाक्येषु कोष्ठके प्रदत्तशब्दानाम् निर्दिष्टविभक्तिभि: रिक्तस्थानानि पूरयत।**

(नीचे लिखे वाक्यों में कोष्ठक में दिए गए शब्दों के निर्दिष्ट विभक्तियों से रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।)

(Fill in the blanks with the suitable directed of the words in the brackets.)

(*i*) प्रात: .... प्रकाश: तम: नाशयति। (रवि-षष्ठी)

(*ii*) फलानां भारेण तरव: .... भवन्ति। (नम्र-प्रथमा)

(*iii*) .... बालेषु माता स्निह्यति। (इदम्-सप्तमी)

(*iv*) य: ज्ञानाञ्जन शलाकया चक्षु: उन्मीलयति तस्मै .... नम:। (गुरु-चतुर्थी)

(*v*) अहो ! .... ईदृशी निपुणता। (बालक-षष्ठ)

10: **अधोलिखितेभ्य: उचितशब्दरूपं चित्वा वाक्यपूर्ति: क्रियताम्।**

(नीचे लिखे में से उचित शब्द रूप को चुनकर वाक्यपूर्ति कीजिए।)

(Complete the sentence after choosing the suitable form of the words given below.)

(*i*) एतत् जलं .... अस्ति।

(क) नद्य: (ख) नद्या: (ग) नद्यै (घ) नदीनाम्

(*ii*) .... सेवनं स्वास्थ्यवर्धकं भवति।

(क) फलाय (ख) फलै: (ग) फलानाम् (घ) फलै:

(*iii*) .... उदयः पूर्वस्यां दिशि भवति

(क) भानवे (ख) भानोः (ग) भानुः (घ) भानुस्य

11. अधोलिखितवाक्येषु उचितविभक्तियुक्तपदैः रिक्तस्थानपूर्तिः क्रियताम्।

(नीचे लिखे वाक्यों में उचित विभक्तियुक्त शब्दों से रिक्त स्थान की पूर्ति कीजिए।)

(Fill in the blank with suitable inflexion of the words in the following sentence.)

(*i*) अद्य .... जन्मदिवसः अस्ति।

(क) माम् (ख) मम (ग) अहम् (घ) मया

(*ii*) एते .... सन्ति।

(क) विद्वान् (ख) विदुषः (ग) विद्वांसः (घ) विद्वानाः

(*iii*) .... तान् प्रणमन्तु।

(क) भवान् (ख) भवन्तम् (ग) भवन्तः (घ) भवनाः

(*iv*) भो आचार्य! अत्र .... बालिकाः लिखन्ति।

(क) त्रयः (ख) त्रीणि (ग) तिस्रः (घ) त्रयाः

(*v*) .... किं नाम?

(क) भवतः (ख) भवान् (ग) भवति (घ) भवते

(*vi*) .... सर्वत्र आदरः भवति।

(क) विद्वांसः (ख) विदुषाम् (ग) विद्वद्भ्यः (घ) विद्वद्भिः

(*vii*) विद्यालये मया .... वृक्षाः आरोपिताः।

(क) चत्वारि (ख) चत्वारः (ग) चतस्रः (घ) चत्वाराः

12. अधोलिखितवाक्येषु उचितविभक्तियुक्तपदैः रिक्तस्थानपूर्तिः क्रियताम्।

(नीचे लिखे वाक्यों में उचित विभक्तियुक्त शब्दों से खाली स्थानों को भरिए।)

(Fill in the blanks with suitable inflexion of the words in the following sentences.)

(*i*) सायं यज्ञः ततः .... प्रवचनं भविष्यति। (विद्वस्)

(*ii*) रात्रौ प्रीतिभोजे .... शिक्षिकाः अपि आगमिष्यन्ति। (चतुर्)

(*iii*) अहम् अद्य चिन्तयामि .... प्रतिकूलानि न समाचरेत्। (आत्मन्)

(*iv*) .... कथं शोभते? (भवत्)

(*v*) .... सर्वत्र आदरः भवति। (विद्वस्)

(*vi*) विद्यालये मया .... वृक्षाः आरोपिताः। (चतुर्)

13. **अधोलिखितेषु कोष्ठकेप्रदत्रेषु पदेषु निर्देशानुसारं समुचितविभक्तिपदेन रिक्तस्थानानि पूरयत।**

(नीचे लिखे कोष्ठक में गए निर्देश के अनुसार उचित विभक्तियुक्त शब्द से रिक्त स्थान की पूर्ति कीजिए।)

(Fill in the blanks with suitable inflexion of the words as directed in the brackets.)

(*i*) .... सभायां प्रवचनं कुर्वन्ति। (विद्वस्-प्रथमा)

(*ii*) .... किं नाम? (भवत्-षष्ठी)

(*iii*) आम्रवृक्षे .... वानरौ तिष्ठतः। (द्वि-प्रथमा)

(*iv*) राजा दशरथस्य .... पुत्राः आसन्। (चतुर्-प्रथमा)

(*v*) .... प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्। (आत्मन्-षष्ठी)

14. **अधोलिखितेभ्यः पदेभ्यः उचितविभक्तियुक्तं पदं चित्वा वाक्यपूर्तिः क्रियताम्।**

(नीचे लिखे पदों से उचित विभक्तियुक्त शब्द को चुनकर वाक्य को पूरा कीजिए।)

(Complete the sentence after choosing the suitable inflexion of the words given below.)

(*i*) हस्ते .... अङ्गुल्यः भवन्ति। (पञ्चन्)

(क) पञ्चाः (ख) पञ्चः (ग) पञ्च (घ) पञ्चभिः

(*ii*) .... सर्वत्र पूज्यते। (विद्वस्)

(क) विद्वान् (ख) विद्वांसः (ग) विदुषाः (घ) विदुषः

15. **अधोलिखितेभ्यः उचितविभक्तियुक्तं पदं चित्वा वाक्यपूर्तिः क्रियताम्।**

(नीचे लिखे उचित विभक्तियुक्त शब्द को चुनकर वाक्य को पूरा कीजिए।)

(Complete the sentence after choosing the suitable inflexion of the words given below.)

(*i*) .... पुत्रः वनं गच्छति।

(क) राज्ञः (ख) राजस्य (ग) राज्ञि (घ) राज्ञे

(*ii*) वृक्षे .... चटकाः कूजन्ति।

(क) चत्वारः (ख) चतस्रः (ग) चत्वाराः (घ) चतुराः

16. **अधोलिखितानां स्थूलपदानां उचितां विभक्तिं चित्वा लिखत।**

(नीचे लिखे **मोटे** पदों की उचित विभक्ति को चुनकर लिखिए।)

(Write the oppropriate form of inflexion of the **bold** words from the options given below.)

(*i*) **राजसु** रामः श्रेष्ठः।

(क) सप्तमी (ख) चतुर्थी (ग) द्वितीया (घ) संबोधन

(*ii*) **विद्वान्** सर्वत्र पूज्यते।

(क) द्वितीया (ख) प्रथमा (ग) तृतीया (घ) पंचमी

(*iii*) **द्वौ** पुरुषौ गच्छतः।

(क) तृतीया (ख) द्वितीया (ग) प्रथमा (घ) पंचमी

(*iv*) **मनसि** परितुष्टे सर्वे सुखिनः भवन्ति।

(क) तृतीया (ख) प्रथमा (ग) सप्तमी (घ) षष्ठी

(*v*) जलम् अन्नं सुभाषितं च एतानि **त्रीणि** रत्नानि सन्ति।

(क) प्रथमा (ख) द्वितीया (ग) पंचमी (घ) सप्तमी

17. अधोलिखितेषु उचितशब्दरूपैः वाक्यपूर्तिः क्रियताम्।

(नीचे लिखे उचित शब्द रूपों से वाक्य पूर्ति कीजिए।)

(Complete the sentence from the suitable words.)

(*i*) भवान् .... धर्मे विश्वसिति? (किम्)

(*ii*) प्रजापालनमेव .... धर्मः। (राजन्)

(*iii*) वेदाः .... सन्ति। (चतुर्)

(*iv*) राज्ञः दशरथस्य .... पुत्राः आसन्। (चतुर्)

(*v*) सः .... पश्यति। (राजन्)

बोर्ड द्वारा वार्षिक प्रदत्ताः परीक्षायै प्रश्नाः

प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितशब्दरूपं चित्वा वाक्यपूर्तिं क्रियताम्–

1. .... **वृक्षात्-वृक्षे इतस्ततः कूर्दन्ति।** [*CBSE 2010*]

(क) कपिः (ख) कपी (ग) कपयः (घ) कपि

2. .... **इह आगच्छ।** [*CBSE 2010*]

(क) हे लता! (ख) हे लते! (ग) हे लताः! (घ) हे लतया!

3. रामः प्रतिदिनम् .... **नमति।** [*CBSE 2010*]

(क) पित्रे (ख) पितरम् (ग) पित्रम् (घ) पितृन्

4. बालकः .... **पश्यति।** [*CBSE 2010*]

(क) वानरान् (ख) वानरात् (ग) वानराय (घ) वानरस्य

5. .... **अग्निर्जायते।** [*CBSE 2011*]

(क) काष्ठस्य (ख) काष्ठात् (ग) काष्ठेन (घ) काष्ठैः

6. .... **विवाहार्थं निमन्त्रणपत्रम् इदम्।** [*CBSE 2011*]

(क) भ्रातुः (ख) भ्रातरि (ग) भ्रात्रे (घ) भ्रात्रा

7. रुग्णः .... **सह औषधं खादति।** [*CBSE 2011*]

(क) मधुम् (ख) मधुना (ग) मधुमम् (घ) मधुनोः

8. विद्यालये .... **छात्रान् पाठयतः।** [*CBSE 2011*]

(क) गुरू (ख) गुरवः (ग) गुरून् (घ) गुरुम्

9. .... **गङ्गा श्रेष्ठा।** [*CBSE 2011*]

(क) नदीनाम् (ख) नद्या (ग) नदीम् (घ) नद्यै

10. वने ……………… कुटीरम् अस्ति। [CBSE 2011]

(क) मुने: (ख) मुनिम् (ग) मुनये (घ) मुनि:

11. ……………… भ्रमरा: गुञ्जन्ति। [CBSE 2011]

(क) कमलेभ्य: (ख) कमलै: (ग) कमलेषु (घ) कमलानि

12. तत्र द्वे ……………… चित्रे स्त:। [CBSE 2011]

(क) लघु (ख) लघूनि (ग) लघुनी (घ) लघू

13. ……………… कक्षायां चत्वारिंशत् छात्रा: सन्ति। [CBSE 2011]

(क) अस्मिन् (ख) अयम् (ग) अस्याम् (घ) अस्या:

14. पर्यावरणस्य रक्षा ……………… परमं कर्तव्यम्। [CBSE 2011]

(क) महयम् (ख) मयि (ग) अस्माकम् (घ) माम

15. माता ……………… भोजनं यच्छति। [CBSE 2011]

(क) तेभ्य: (ख) तेषाम् (ग) तान् (घ) तम्

16. ……………… सह त्वं विद्यालयं गच्छसि? [CBSE 2011]

(क) कया (ख) कस्यै (ग) के (घ) कस्या:

17. ……………… रिक्तस्थानानि उचितपदै: पूरयतु। [CBSE 2011]

(क) तत् (ख) ते (ग) तानि (घ) सर्वे

18. किं ……………… गृहे दूरदर्शनं वर्तते? [CBSE 2011]

(क) युष्माकम् (ख) युष्मासु (ग) युष्मान् (घ) युष्मभ्यम्

19. राजा ……………… गत्वा प्रश्नम् अपृच्छत्। [CBSE 2012]

(क) मुनि: (ख) मुनिम् (ग) मुने: (घ) मुनये

20. ……………… आज्ञा तदा पालनीया। [CBSE 2012]

(क) गुरो: (ख) गुरु: (ग) गुरवे (घ) गुरौ

21. ……………… अनेकानि सुन्दराणि पुष्पाणि सन्ति। [CBSE 2012]

(क) वाटिकाम् (ख) वाटिकया (ग) वाटिकायाम् (घ) वाटिका

22. बाल: ……………… सह भ्रमणाय गच्छति। [CBSE 2012]

(क) पिता (ख) पितु: (ग) पितरि (घ) पित्रा

23. सकल: संसार: ……………… प्रकाशित: भवति। [CBSE 2012]

(क) सूर्येण (ख) सूर्यम् (ग) सूर्ये (घ) सूर्याय

24. ……………… नम:। [CBSE 2012]

(क) मातृभूमिं (ख) मातृभूम्यै (ग) मातृभूमे: (घ) मातृभूमि:

25. ते सर्वान् ……………… नमन्ति। [CBSE 2014]

(क) गुरून् (ख) गुरव: (ग) गुरूणाम् (घ) गुरूभ्य:

26. ……………… कविता: रचयन्ति। [CBSE 2014]

(क) कविभि: (ख) कविभ्य: (ग) कवय: (घ) कवीन्

27. एतानि .... बालकेभ्यः सन्ति। [CBSE 2014]

(क) वस्तुः (ख) वस्तवः (ग) वस्तूः (घ) वस्तूनि

28. अस्यां .... सुन्दराणि पुष्पाणि विकसन्ति। [CBSE 2014]

(क) लतासु (ख) लतायाम् (ग) लतानाम् (घ) लतेषु

29. .... द्वारम् अति सुंदरम् अस्ति। [CBSE 2014]

(क) इदम् (ख) इयम् (ग) अयम् (घ) एषः

30. .... नमः। [CBSE 2014]

(क) हरिम् (ख) हरिणा (ग) हरये (घ) हरेः

31. एषः .... आश्रमः अस्ति। [CBSE 2014]

(क) साधोः (ख) साधुस्य (ग) साधुम् (घ) साधुना

32. वृक्षात् .... मा त्रोटय। [CBSE 2014]

(क) पत्राणि (ख) पत्रेभ्यः (ग) पत्रैः (घ) पत्रेषु

33. .... मम विद्यालयः अस्ति। [CBSE 2014]

(क) इयम् (ख) इदम् (ग) इमम् (घ) अयम्

34. ताः .... जलम् आनयन्ति। [CBSE 2014]

(क) नद्या (ख) नद्याः (ग) नद्यात् (घ) नदीम्

35. .... कृपया वयं जीवितुं शक्नुमः। [CBSE 2016]

(क) सूर्यस्य (ख) सूर्याय (ग) सूर्येण (घ) सूर्यात्

36. जलाशये नीलवर्णानि .... विकसन्ति। [CBSE 2016]

(क) कमलाम् (ख) कमलिनानि (ग) कमलेन (घ) कमलानि

37. .... कः बुद्धिमत्तरः? [CBSE 2016]

(क) सः (ख) तस्मात् (ग) तौ (घ) तैः

38. अवकरक्षेपणेन .... जलं प्रदूषितं जातम्। [CBSE 2016]

(क) नदीम् (ख) नदीभ्यः (ग) नदीनाम् (घ) नद्या

39. मुनयः .... हवनं कुर्वन्ति। [CBSE 2016]

(क) अग्नेः (ख) अग्निम् (ग) अग्नौ (घ) अग्निना

40. आचार्या .... पाठयति। [CBSE 2016]

(क) छात्राभिः (ख) छात्राः (ग) छात्राभ्यः (घ) छात्राणाम्

41. आश्रमे .... कदलीफलानि खादन्ति। [CBSE 2016]

(क) मुनिभिः (ख) मुनयः (ग) मुनीन् (घ) मुनीनाम्

42. कुक्कुरः .... सह गच्छति। [CBSE 2016]

(क) शिशुना (ख) शिशुः (ग) शिशवे (घ) शिशुम्

43. मम चत्वारि .... सन्ति। [CBSE 2016]

(क) मित्रम् (ख) मित्राः (ग) मित्राणि (घ) मित्रे

44. .... उद्याने विंशतिः आम्रवृक्षाः सन्ति। [CBSE 2016]

(क) अस्य (ख) अनेन (ग) अस्मात् (घ) अस्मिन्

45. आज्ञा .... हि अविचारणीया। [CBSE 2016]

(क) गुरवः (ख) गुरुन् (ग) गुरूणाम् (घ) गुरुभिः

46. .... कविताः गायन्ति। [CBSE 2016]

(क) कविः (ख) कवीन् (ग) कवयः (घ) कविभिः

47. वृक्षेभ्यः .... पतन्ति। [CBSE 2016]

(क) पत्राणि (ख) पात्राणि (ग) पत्रम् (घ) पत्रेभ्यः

48. छात्राः .... पश्यन्ति। [CBSE 2016]

(क) रमाः (ख) रमा (ग) रमायाः (घ) रमाम्

49. अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं विद्यते .... (युष्मद्) भारति! [CBSE 2016]

(क) त्वम् (ख) युवाम् (ग) तव (घ) तुभ्यम्

50. .... तूष्णीं भूत्वा उपविश पठ च। [CBSE 2016]

(क) पुस्तकालयः (ख) पुस्तकालयम् (ग) पुस्तकालये (घ) पुस्तकालस्य

51. भारते .... सम्मानं भवति। [CBSE 2016]

(क) कवीनाम् (ख) कविषु (ग) कविभिः (घ) हे कवे!

52. त्वं स्व– .... निपुणतायाः प्रमाणं यच्छ। [CBSE 2016]

(क) मतिः (ख) मतेः (ग) मतिम् (घ) मत्याम्

53. एतत् .... पुस्तकम् मम नास्ति। [CBSE 2016]

(क) लघू (ख) लघु (ग) लघुम् (घ) लघुः

54. .... तत्र तिष्ठति, सः मम भ्राता अस्ति। [CBSE 2016]

(क) या (ख) यम् (ग) यः (घ) यस्य

55. सन्तः .... परान् तोषयन्ति। [CBSE 2012]

(क) आत्मा (ख) आत्मानः (ग) आत्मनः (घ) आत्मानम्

56. .... मम श्रद्धा अस्ति। [CBSE 2015]

(क) विदुषः (ख) विद्वत्सु (ग) विदुषा (घ) विद्वांसः

57. अधुना .... किं करोति? [CBSE 2015]

(क) भवति (ख) भवान् (ग) भवन्तम् (घ) भवतः

58. .... बालकाः पठन्ति। [CBSE 2015]

(क) गच्छन् (ख) गच्छतौ (ग) गच्छन्तः (घ) गच्छतः

59. आत्मा एव .... परं मित्रं भवति। [CBSE 2015]

(क) आत्मनि (ख) आत्मानः (ग) आत्मनः (घ) आत्मभिः

60. .... नमः। [CBSE 2015]

(क) भवान् (ख) भवन्तौ (ग) भवते (घ) भवतः

कोष्ठकेषु प्रदत्तशब्दानाम् उचितरूपेण रिक्तस्थानानि पूरयत्

61. .... गृहस्य समीपे एकं मन्दिरम् अस्ति। (अस्मद्) [CBSE 2011]
62. .... तडागे विकसितानि कमलानि सन्ति। (इदम्) [CBSE 2011]
63. उद्याने .... क्रीडन्ति? (किम्) [CBSE 2011]
64. .... बालिकाः गायन्ति। (इदम्) [CBSE 2011]
65. .... नाम उमा अस्ति। (तत्) [CBSE 2011]
66. छात्रः .... पुस्तकानि आनयति। (पुस्तकालय) [CBSE 2012]
67. अयं आपणिकः .... मूल्यम् अधिकं गृह्णाति। (वस्तु) [CBSE 2012]
68. .... बालिकायाः नाम माधवी अस्ति। (इदम्) [CBSE 2012]
69. .... प्रतिदिनम् देवालयम् गच्छथः। (युष्मद्) [CBSE 2012]
70. .... महिले जलम् आनेतुं कूपं प्रति अगच्छताम्। (द्वि) [CBSE 2015]
71. अहम् .... बालकान् पश्यामि। (त्रि) [CBSE 2015]
72. मम .... मित्राणि सन्ति। (चतुर्) [CBSE 2015]
73. .... गृहे अनेके मूषकाः सन्ति। (एक) [CBSE 2015]
74. ....बालकेषु रामः बुद्धिमत्तमः अस्ति। (पञ्च) [CBSE 2015]
75. त्वम् .... बालिकायै पुस्तकं यच्छ। (एक) [CBSE 2015]
76. हस्ते .... अङ्गुल्यः सन्ति। (पञ्चन्) [CBSE 2016]
77. उपवेदाः .... सन्ति। (चतुर्) [CBSE 2016]
78. कालिदासस्य .... महाकाव्ये स्तः। (द्वि) [CBSE 2016]
79. कालिदासस्य .... नाटकानि सन्ति। (त्रि) [CBSE 2016]
80. हस्ते .... अङ्गुष्ठः भवति। (एक) [CBSE 2016]
81. मासे .... पक्षौ भवतः। (द्वि) [CBSE 2015]

ग4 धातु-रूप प्रकरणम्

1. **धातु**—जिन शब्दों से कार्य के होने या करने का बोध हो उसे **'क्रिया'** कहते हैं तथा उसके मूल रूप को **धातु** (Root) कहते हैं। संस्कृत में लगभग 2000 धातुएँ हैं तथा *निरुक्त* के रचयिता मुनि यास्क के कथनानुसार सभी नामों की उत्पत्ति आख्यात (धातुओं) से होती है—*सर्वाणि नामानि आख्यातजानि।*

2. **तिङ्**—धातु से क्रिया रूप बनाने के लिए जो प्रत्यय लगाए जाते हैं उन्हें **तिङ् प्रत्यय** कहते हैं। इनकी संख्या अठारह है तथा इनका **परस्मैपद** व **आत्मनेपद** में विभाजन कर दिया गया है। नौ प्रत्यय परस्मैपद के हैं तथा नौ प्रत्यय आत्मनेपद के हैं। ये प्रत्यय **प्रथम पुरुष एकवचन, प्रथम पुरुष द्विवचन, प्रथम पुरुष बहुवचन; मध्यम पुरुष एकवचन, मध्यम पुरुष द्विवचन, मध्यम पुरुष बहुवचन; उत्तम पुरुष एकवचन, उत्तम पुरुष द्विवचन तथा उत्तम पुरुष बहुवचन** में अलग-अलग होते हैं।

3. संस्कृत की समस्त धातुओं को दस गणों में बाँट दिया गया है। प्रत्येक गण की एक प्रमुख धातु होती है, जिसके नाम पर उस गण का नाम रखा जाता है। जैसे किसी गण की प्रमुख धातु **भू** है तो उस गण का नाम **भ्वादिगण** है; जैसे—भवति, पठति, अत्ति, जुहोति, बिभेति, दीव्यति, सुनोति, तुदति, रुणद्धि, तनोति, क्रीणाति, चोरयति, तोलयति।

दस गण निम्न प्रकार से हैं :

क्र०	गणनाम (Class)	धातुएँ	विकरण	चिह्न
1.	भ्वादिगण	भू आदि धातुएँ	शप्	अ, गुण
2.	अदादिगण	अद् आदि धातुएँ	शप् का लुक्	×
3.	जुहोत्यादिगण	हु आदि धातुएँ	शप् का श्लु	×, द्वित्व
4.	दिवादिगण	दिव् आदि धातुएँ	श्यन्	य
5.	स्वादिगण	सु आदि धातुएँ	श्नु	नु
6.	तुदादिगण	तुद् आदि धातुएँ	श	अ
7.	रुधादिगण	रुध् आदि धातुएँ	श्नम्	न
8.	तनादिगण	तन् आदि धातुएँ	उ	उ
9.	क्रयादिगण	क्री आदि धातुएँ	श्ना	ना
10.	चुरादिगण	चुर् आदि धातुएँ	णिच् (इ) + शप्	अय, गुण

प्रत्येक गण में ऐसी धातुएँ भी हैं, जिनमें परस्मैपद के प्रत्यय लगते हैं तथा प्रत्येक गण में ऐसी धातुएँ भी हैं जिनमें आत्मनेपद के प्रत्यय लगते हैं। उदाहरण के रूप में भ्वादिगण में 'भू' धातु के साथ परस्मैपद के प्रत्यय लगते हैं तथा 'सेव्' धातु के साथ आत्मनेपद के प्रत्यय लगते हैं। इनके अतिरिक्त प्रत्येक गण में कुछ उभयपदी धातुएँ हैं, जिनके साथ 9 प्रत्यय परस्मैपद के लगते हैं तथा 9 प्रत्यय आत्मनेपद के भी लगते हैं। भ्वादिगण में 'नी' धातु के साथ परस्मैपद के प्रत्यय भी लगते हैं तथा आत्मनेपद के प्रत्यय भी लगते हैं।

विकरण—प्रत्येक गण का एक विशेष चिह्न होता है जो धातु के तुरन्त बाद उसके साथ जुड़ जाता है। इस चिह्न को विकरण कहते हैं। जैसे भ्वादिगण का चिह्न '**शप्**' है जो 'भू' के साथ जुड़कर धातु को 'भू + शप्' बना देता है। 'शप्' के कारण धातु के 'ऊ' को गण हो जाता है तथा 'शप्' के 'श्' तथा 'प्' का लोप होकर केवल 'अ' शेष रह जाता है। इस तरह 'भू' धातु का रूप बदलकर 'भो + अ = भव' हो जाता है। अब जो परस्मैपद के तिङ् प्रत्यय लगने हैं वे 'भव' के साथ लगेंगे। प्रथम पुरुष एकवचन का प्रत्यय **तिप्** है जिसका '**ति**' शेष रह जाता है। 'भव' के साथ जुड़कर 'भू' धातु का लट् लकार में प्रथम पुरुष एकवचन का रूप '**भवति**' बन जाता है। आगे सभी गणों के विकरणों की तालिका दी गई है :

धातु रूप बनाने की विधि

1.	**भ्वादिगण,** शप् (= अ) (धातु को गुण) → भू + शप् (अ) + तिप् (त) = **भवति।**
2.	**अदादिगण,** शप् का लुक → अद् + ० + तिप् (ति) = अत् + ति = **अत्ति।**
3.	**जुहोत्यादिगण,** शप् का श्लु (= ०, धातु को द्वित्व) → हु + श्लु + तिप् = हुहु + ० + गुण + ति = जु हु + धातु को गुण + ति = **जुहोति।**
4.	**दिवादिगण,** शयन् (= य) → (दीव्) + शयन् (य) + तिप् (ति) = दीव् + य + ति = **दीव्यति।**
5.	**स्वादिगण,** श्नु (= नु) → सु + नु + तिप् = सु + नो (तिप् के कारण नु को गुण) + ति = **सुनोति।**
6.	**तुदादिगण,** श (= अ) → तुद् + श + तिप् = तुद + अ + ति = **तुदति।**
7.	**रुधादिगण,** श्नम् (= धातु के मध्य में न) → रु + श्नम् ध् + तिप् = रु + न + ध् + ति = रु + ण + द् + धि = **रुणद्धि।**
8.	**तनादिगण,** उ → तन् + उ को गुण + तिप् = तन + ओ + ति = **तनोति।**
9.	**क्र्यादिगण,** श्ना → क्री + श्ना + तिप् = क्री + णा + ति = **क्रीणाति।**
10.	**चुरादिगण,** णिच् (इ) + शप् (अ) चुर् धातु को गुण + णिच् (इ) + शप् (अ) + तिप् = चोर् = ए (इ को गुण) + अ + ति = **चोरयति।**

परस्मैपद के प्रत्यय

	एकवचन	*द्विवचन*	*बहुवचन*
प्रथम पुरुष	तिप् (ति)	तस् (तः)	झि (अन्ति)
मध्यम पुरुष	सिप् (सि)	थस् (थः)	थः (थ)
उत्तम पुरुष	मिप् (मि)	वस् (वः)	मस् (मः)

आत्मनेपद के प्रत्यय

प्रथम पुरुष	त	आताम्	झ (अन्त)
मध्यम पुरुष	थास् (थाः)	आथाम्	ध्वम्
उत्तम पुरुष	इट् (इ)	वहिङ् (वहि)	महिङ् (महि)

विभिन्न लकारों में इन प्रत्ययों का स्वरूप भिन्न हो जाता है।

लकार—काल तथा अवस्था भेद से संस्कृत में 10 लकार माने जाते हैं। कुछ के अन्त में ट् रहता है; जैसे—लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लेट् (वेद में प्रयुक्त) तथा लोट्। कुछ के अन्त में ङ् रहता है; जैसे—लङ्, लिङ् (विधिलिङ् तथा आशीर्लिङ्), लुङ्, लृङ्।

लकारों के अनुसार तिङ् प्रत्ययों का स्वरूप

तिङ् परस्मैपद

लट् लकार (*ता है, ते हैं, ते हो, ता हूँ, ती हो*) (Present Tense)

	एकवचन	*द्विवचन*	*बहुवचन*
प्रथम पुरुष	ति	तः	अन्ति
मध्यम पुरुष	सि	थः	थ
उत्तम पुरुष	आ (मि)	(आ) वः	(आ) मः

लङ् लकार (*था, थी, थे*) (Past Tense)

प्रथम पुरुष	अ—त्	अ—ताम्	अ—न्
मध्यम पुरुष	अ—ः	अ—तम्	अ—त
उत्तम पुरुष	अ—म्	अ—आव	अ—आम

लङ् लकार में धातु से पूर्व अट् (अ) आगम होता है।

लृट् लकार (*गा, गी, गे, गें*) (Future Tense)

प्रथम पुरुष	स्यति	स्यतः	स्यन्ति
मध्यम पुरुष	स्यसि	स्यथः	स्यथ
उत्तम पुरुष	स्यामि	स्यावः	स्यामः

लोट् लकार (*आज्ञा देना या लेना*) (By Order)

प्रथम पुरुष	तु, तात्	ताम्	न्तु
मध्यम पुरुष	अ, तात्	तम्	त
उत्तम पुरुष	(अ) नि	(आ) व	(आ) म

विधिलिङ् लकार (*सलाह लेना या देना, चाहिए*) (By Advice)

प्रथम पुरुष	इत्	इताम्	इयुः
मध्यम पुरुष	इः	इतम्	इत
उत्तम पुरुष	इयम्	इव	इम

विशेष—ये प्रत्यय, केवल भ्वादि, दिवादि, तुदादि व चुरादिगण की धातुओं में लगते हैं।

शेष गणों में

प्रथम पुरुष	यात्	याताम्	युः
मध्यम पुरुष	याः	यातम्	यात
उत्तम पुरुष	याम्	याव	याम

तिङ् आत्मनेपद

लट् लकारः (*वर्तमान काल*)

प्रथम पुरुष	ते	इते	अन्ते
मध्यम पुरुष	से	इथे	ध्वे
उत्तम पुरुष	इ	(आ) वहे	(आ) महे

लङ् लकारः (*भूत काल*)

प्रथम पुरुष	त	इताम्	न्त
मध्यम पुरुष	थाः	इथाम्	ध्वम्
उत्तम पुरुष	ए	आवहि	आमहि

लृट् लकारः (*भविष्यत्काल*)

प्रथम पुरुष	स्यते	स्येते	स्यन्ते
मध्यम पुरुष	स्यसे	स्येथे	स्यध्वे
उत्तम पुरुष	स्ये	स्यावहे	स्यामहे

लोट् लकारः (*आज्ञार्थक*)

प्रथम पुरुष	ताम्	इताम्	न्ताम्
मध्यम पुरुष	स्व	इथाम्	ध्वम्
उत्तम पुरुष	ऐ	आवहै	आमहै

विधिलिङ् लकारः (*अनुज्ञा, चाहिए*)

प्रथम पुरुष	इत	इयताम्	इरन्
मध्यम पुरुष	इथाः	इयाथाम्	इध्वम्
उत्तम पुरुष	इय	इवहि	इमहि

कक्षा 9 के पाठ्यक्रम में निर्धारित धातुएँ एवं लकार

नवीनतम पाठ्यक्रम के अनुसार कुछ निश्चित धातुओं के केवल पाँच लकारों (लट्, लृट्, लोट्, लङ् व विधिलिङ्) में तथा कुछ के रूप केवल दो लकारों (लट् तथा लृट्) में ही निर्धारित हैं। **अनुवाद के अभ्यास के लिए कुछ अन्य धातुओं के रूप भी दे दिए गए हैं, किन्तु धातु-रूपों के प्रश्न के रूप में वे परीक्षा में नहीं पूछे जाएँगे।**

पाठ्यक्रम में निर्धारित लकार तथा धातुएँ निम्नलिखित हैं :

1. लट् (वर्तमान), लङ् (भूत), लृट् (भविष्यत्), लोट् (आज्ञादि) तथा विधिलिङ् (अनुज्ञा, निवेदन आदि) लकारों में निर्धारित धातुएँ :
   (क) **परस्मैपद**—भू, पठ्, गम्, लिख्, पा, स्था, दृश्, अस्, कथ्, भक्ष्, घ्रा, क्रुध्, हन्, श्रु, नृत्, तुद्, स्पृश्, चुर्, कथ्।
   (ख) **आत्मनेपद**—लभ्, मुद्, याच्, सेव्।
2. **उभयपद**—केवल लट् (वर्तमान) तथा लृट् (भविष्यत्) लकारों में निर्धारित धातुएँ : क्री, कृ, हृ, ज्ञा, ग्रह्, शक्, दा।

1. (क) **भ्वादिगण** (परस्मैपद)

1. भ्वादिगण की सरलतम धातुओं में से **पठ्, भू, पा, गम्, स्था, दृश्** (परस्मैपद) धातुओं के रूप निम्न हैं।
2. भ्वादिगण में 'तिङ्' (ति आदि) प्रत्ययों से पहले शप् (अ) का विकरण होता है तो मूल धातु का अन्तिम वर्ण पूर्ण हो जाता है; जैसे—पठ् + शप् + ति = पठति।
3. परिवर्तनशील धातुओं के रूप लट्, लङ्, लोट् और विधिलिङ् में ही परिवर्तित होते हैं। लृट् लकार में मूल धातु का रूप ही चलता है।

(1) पठ् धातु (पढ़ना)

लट् लकारः (*वर्तमान काल*)

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	पठति (वह पढ़ता है)	पठतः (वे दो पढ़ते हैं)	पठन्ति (वे सब पढ़ते हैं)
मध्यम पुरुष	पठसि (तुम पढ़ते हो)	पठथः (तुम दो पढ़ते हो)	पठथ (तुम सब पढ़ते हो)
उत्तम पुरुष	पठामि (मैं पढ़ता हूँ)	पठावः (हम दो पढ़ते हैं)	पठामः (हम सब पढ़ते हैं)

लङ् लकारः (*भूत काल*)

प्रथम पुरुष	अपठत् (वह पढ़ा)	अपठताम् (वे दो पढ़े)	अपठन् (वे सब पढ़े)
मध्यम पुरुष	अपठः (तूने पढ़ा)	अपठतम् (तुम दो पढ़े)	अपठत (तुम सब पढ़े)
उत्तम पुरुष	अपठम् (मैंने पढ़ा)	अपठाव (हम दो पढ़े)	अपठाम (हम सब पढ़े)

लृट् लकारः (*भविष्यत् काल*)

प्रथम पुरुष	पठिष्यति (वह पढ़ेगा)	पठिष्यतः (वे दो पढ़ेंगे)	पठिष्यन्ति (वे सब पढ़ेंगे)
मध्यम पुरुष	पठिष्यसि (तू पढ़ेगा)	पठिष्यथः (तुम दो पढ़ोगे)	पठिष्यथ (तुम सब पढ़ोगे)
उत्तम पुरुष	पठिष्यामि (मैं पढ़ूँगा)	पठिष्यावः (हम दो पढ़ेंगे)	पठिष्यामः (हम सब पढ़ेंगे)

लोट् लकारः (*आज्ञादि*)

प्रथम पुरुष	पठतु (वह पढ़े)	पठताम् (वे दो पढ़ें)	पठन्तु (वे सब पढ़ें)
मध्यम पुरुष	पठ (तू पढ़)	पठतम् (तुम दो पढ़ो)	पठत (तुम सब पढ़ो)
उत्तम पुरुष	पठानि (मैं पढ़ूँ)	पठाव (हम दो पढ़ें)	पठाम (हम सब पढ़ें)

विधिलिङ् (*अनुज्ञा, चाहिए*)

प्रथम पुरुष	पठेत् (उसे पढ़ना चाहिए)	पठेताम् (उन दो को पढ़ना चाहिए)	पठेयुः (उन्हें पढ़ना चाहिए)
मध्यम पुरुष	पठेः (तुझे पढ़ना चाहिए)	पठेतम् (तुम दो को पढ़ना चाहिए)	पठेत (तुम सबको पढ़ना चाहिए)
उत्तम पुरुष	पठेयम् (मुझे पढ़ना चाहिए)	पठेव (हम दो को पढ़ना चाहिए)	पठेम (हम सबको पढ़ना चाहिए)

(2) भू धातु (होना)

लट् लकारः

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	भवति (वह होता है)	भवतः (वे दो होते हैं)	भवन्ति (वे सब होते हैं)
मध्यम पुरुष	भवसि (तू होता है)	भवथः (तुम दो होते हो)	भवथ (तुम सब होते हो)
उत्तम पुरुष	भवामि (मैं होता हूँ)	भवावः (हम दो होते हैं)	भवामः (हम सब होते हैं)

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अभवत् (वह हुआ)	अभवताम् (वे दो हुए)	अभवन् (वे सब हुए)
मध्यम पुरुष	अभवः (तू हुआ)	अभवतम् (तुम दो हुए)	अभवत (तुम सब हुए)
उत्तम पुरुष	अभवम् (मैं हुआ)	अभवाव (हम दो हुए)	अभवाम (हम सब हुए)

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	भविष्यति (वह होगा)	भविष्यतः (वे दो होंगे)	भविष्यन्ति (वे सब होंगे)
मध्यम पुरुष	भविष्यसि (तू होगा)	भविष्यथः (तुम दो होगे)	भविष्यथ (तुम सब होंगे)
उत्तम पुरुष	भविष्यामि (मैं हूँगा)	भविष्यावः (हम दो होंगे)	भविष्यामः (हम सब होंगे)

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	भवतु (वह हो)	भवताम् (वे दो हों)	भवन्तु (वे सब हों)
मध्यम पुरुष	भव (तू हो)	भवतम् (तुम दो हो)	भवत (तुम सब हों)
उत्तम पुरुष	भवानि (मैं होऊँ)	भवाव (हम दो होवें)	भवाम (हम सब हों)

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	भवेत् (वह होवे)	भवेताम् (वे दो होवें)	भवेयुः (वे सब होवें)
मध्यम पुरुष	भवेः (तू हो)	भवेतम् (तुम दो हो)	भवेत (तुम सब हो)
उत्तम पुरुष	भवेयम् (मैं होऊँ/ मुझे होना चाहिए)	भवेव (हम दो होवें/ हम दोनों को होना चाहिए)	भवेम (हम सब हों/हम सब को होना चाहिए)

(3) पा (पिब्) धातु (पीना)

लट् लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम पुरुष	पिबति (वह पीता है)	पिबतः	पिबन्ति
मध्यम पुरुष	पिबसि	पिबथः	पिबथ
उत्तम पुरुष	पिबामि	पिबावः	पिबामः

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अपिबत् (उसने पीया)	अपिबताम्	अपिबन्
मध्यम पुरुष	अपिबः	अपिबतम्	अपिबत
उत्तम पुरुष	अपिबम्	अपिबाव	अपिबाम

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	पास्यति (वह पीएगा)	पास्यतः	पास्यन्ति
मध्यम पुरुष	पास्यसि	पास्यथः	पास्यथ
उत्तम पुरुष	पास्यामि	पास्यावः	पास्यामः

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	पिबतु, पिबतात् (वह पीए)	पिबताम्	पिबन्तु
मध्यम पुरुष	पिब	पिबतम्	पिबत
उत्तम पुरुष	पिबानि	पिबाव	पिबाम

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	पिबेत् (उसे पीना चाहिए)	पिबेताम्	पिबेयुः
मध्यम पुरुष	पिबेः	पिबेतम्	पिबेत
उत्तम पुरुष	पिबेयम्	पिबेव	पिबेम

(4) गम् (गच्छ्) धातु (जाना)

लट् लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम पुरुष	गच्छति (वह जाता है)	गच्छतः	गच्छन्ति
मध्यम पुरुष	गच्छसि	गच्छथः	गच्छथ
उत्तम पुरुष	गच्छामि	गच्छावः	गच्छामः

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अगच्छत् (वह गया)	अगच्छताम्	अगच्छन्
मध्यम पुरुष	अगच्छः	अगच्छतम्	अगच्छत
उत्तम पुरुष	अगच्छम्	अगच्छाव	अगच्छाम

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	गमिष्यति (वह जाएगा)	गमिष्यतः	गमिष्यन्ति
मध्यम पुरुष	गमिष्यसि	गमिष्यथः	गमिष्यथ
उत्तम पुरुष	गमिष्यामि	गमिष्यावः	गमिष्यामः

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	गच्छतु (वह जाए)	गच्छताम्	गच्छन्तु
मध्यम पुरुष	गच्छ	गच्छतम्	गच्छत
उत्तम पुरुष	गच्छानि	गच्छाव	गच्छाम

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	गच्छेत् (उसे जाना चाहिए)	गच्छेताम्	गच्छेयुः
मध्यम पुरुष	गच्छेः	गच्छेतम्	गच्छेत
उत्तम पुरुष	गच्छेयम्	गच्छेव	गच्छेम

(5) स्था (तिष्ठ्) धातु (बैठना, ठहरना)

लट् लकारः

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	तिष्ठति (वह बैठा है, वह ठहरता है)	तिष्ठतः	तिष्ठन्ति
मध्यम पुरुष	तिष्ठसि	तिष्ठथः	तिष्ठथ
उत्तम पुरुष	तिष्ठामि	तिष्ठावः	तिष्ठामः

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अतिष्ठत् (वह बैठा, ठहरा)	अतिष्ठताम्	अतिष्ठन्
मध्यम पुरुष	अतिष्ठः	अतिष्ठतम्	अतिष्ठत
उत्तम पुरुष	अतिष्ठम्	अतिष्ठाव	अतिष्ठाम

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	स्थास्यति (वह बैठेगा, ठहरेगा)	स्थास्यतः	स्थास्यन्ति
मध्यम पुरुष	स्थास्यसि	स्थास्यथः	स्थास्यथ
उत्तम पुरुष	स्थास्यामि	स्थास्यावः	स्थास्यामः

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	तिष्ठतु, तिष्ठतात् (वह बैठा, ठहरा)	तिष्ठताम्	तिष्ठन्तु
मध्यम पुरुष	तिष्ठ, तिष्ठतात्	तिष्ठतम्	तिष्ठत
उत्तम पुरुष	तिष्ठानि	तिष्ठाव	तिष्ठाम

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	तिष्ठेत् (उसे बैठना चाहिए, ठहरना चाहिए)	तिष्ठेताम्	तिष्ठेयुः
मध्यम पुरुष	तिष्ठेः	तिष्ठेतम्	तिष्ठेत
उत्तम पुरुष	तिष्ठेयम्	तिष्ठेव	तिष्ठेम

(6) खाद् धातु (खाना)

लट् लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम पुरुष	खादति (वह खाता है)	खादतः	खादन्ति
मध्यम पुरुष	खादसि	खादथः	खादथ
उत्तम पुरुष	खादामि	खादावः	खादामः

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अखादत् (उसने खाया)	अखादताम्	अखादन्
मध्यम पुरुष	अखादः	अखादतम्	अखादत
उत्तम पुरुष	अखादम्	अखादाव	अखादाम

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	खादिष्यति (वह खाएगा)	खादिष्यतः	खादिष्यन्ति
मध्यम पुरुष	खादिष्यसि	खादिष्यथः	खादिष्यथ
उत्तम पुरुष	खादिष्यामि	खादिष्यावः	खादिष्यामः

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	खादतु (वह खाए)	खादताम्	खादन्तु
मध्यम पुरुष	खाद	खादतम्	खादत
उत्तम पुरुष	खादानि	खादाव	खादाम

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	खादेत् (उसे खाना चाहिए)	खादेताम्	खादेयुः
मध्यम पुरुष	खादेः	खादेतम्	खादेत
उत्तम पुरुष	खादेयम्	खादेव	खादेम

(7) पत् धातु (गिरना)

लट् लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम पुरुष	पतति (वह गिरता है)	पततः	पतन्ति
मध्यम पुरुष	पतसि	पतथः	पतथ
उत्तम पुरुष	पतामि	पतावः	पतामः

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अपतत् (वह गिरा)	अपतताम्	अपतन्
मध्यम पुरुष	अपतः	अपततम्	अपतत
उत्तम पुरुष	अपतम्	अपताव	अपताम

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	पतिष्यति (वह गिरेगा)	पतिष्यतः	पतिष्यन्ति
मध्यम पुरुष	पतिष्यसि	पतिष्यथः	पतिष्यथ
उत्तम पुरुष	पतिष्यामि	पतिष्यावः	पतिष्यामः

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	पततु (वह गिरे)	पतताम्	पतन्तु
मध्यम पुरुष	पत	पततम्	पतत
उत्तम पुरुष	पतानि	पताव	पताम

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	पतेत् (उसे गिरना चाहिए)	पतेताम्	पतेयुः
मध्यम पुरुष	पतेः	पतेताम्	पतेत
उत्तम पुरुष	पतेयम्	पतेव	पतेम

(8) वस् धातु (रहना)

लट् लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम पुरुष	वसति (वह रहता है)	वसतः	वसन्ति
मध्यम पुरुष	वससि	वसथः	वसथ
उत्तम पुरुष	वसामि	वसावः	वसामः

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अवसत् (वह रहा)	अवसताम्	अवसन्
मध्यम पुरुष	अवसः	अवसतम्	अवसत
उत्तम पुरुष	अवसम्	अवसाव	अवसाम

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	वत्स्यति (वह रहेगा)	वत्स्यतः	वत्स्यन्ति
मध्यम पुरुष	वत्स्यसि	वत्स्यथः	वत्स्यथ
उत्तम पुरुष	वत्स्यामि	वत्स्यावः	वत्स्यामः

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	वसतु (वह रहे)	वसताम्	वसन्तु
मध्यम पुरुष	वस	वसतम्	वसत
उत्तम पुरुष	वसानि	वसाव	वसाम

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	वसेत् (उसे रहना चाहिए)	वसेताम्	वसेयुः
मध्यम पुरुष	वसेः	वसेतम्	वसेत
उत्तम पुरुष	वसेयम्	वसेव	वसेम

(9) हस् धातु (हँसना)

लट् लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम पुरुष	हसति (वह हँसता है)	हसतः	हसन्ति
मध्यम पुरुष	हससि	हसथः	हसथ
उत्तम पुरुष	हसामि	हसावः	हसामः

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अहसत् (वह हँसा)	अहसताम्	अहसन्
मध्यम पुरुष	अहसः	अहसतम्	अहसत
उत्तम पुरुष	अहसम्	अहसाव	अहसाम

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	हसिष्यति (वह हँसेगा)	हसिष्यतः	हसिष्यन्ति
मध्यम पुरुष	हसिष्यसि	हसिष्यथः	हसिष्यथ
उत्तम पुरुष	हसिष्यामि	हसिष्यावः	हसिष्यामः

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	हसतु (वह हँसे)	हसताम्	हसन्तु
मध्यम पुरुष	हस	हसतम्	हसत
उत्तम पुरुष	हसानि	हसाव	हसाम

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	हसेत् (उसे हँसना चाहिए)	हसेताम्	हसेयुः
मध्यम पुरुष	हसेः	हसेतम्	हसेत
उत्तम पुरुष	हसेयम्	हसेव	हसेम

(10) रक्ष् धातु (रक्षा करना)

लट् लकारः

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	रक्षति (वह रक्षा करता है)	रक्षतः	रक्षन्ति
मध्यम पुरुष	रक्षसि	रक्षथः	रक्षथ
उत्तम पुरुष	रक्षामि	रक्षावः	रक्षामः

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अरक्षत् (उसने रक्षा की)	अरक्षताम्	अरक्षन्
मध्यम पुरुष	अरक्षः	अरक्षतम्	अरक्षत
उत्तम पुरुष	अरक्षम्	अरक्षाव	अरक्षाम

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	रक्षिष्यति (वह रक्षा करेगा)	रक्षिष्यतः	रक्षिष्यन्ति
मध्यम पुरुष	रक्षिष्यसि	रक्षिष्यथः	रक्षिष्यथ
उत्तम पुरुष	रक्षिष्यामि	रक्षिष्यावः	रक्षिष्यामः

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	रक्षतु (वह रक्षा करे)	रक्षताम्	रक्षन्तु
मध्यम पुरुष	रक्ष	रक्षतम्	रक्षत
उत्तम पुरुष	रक्षाणि	रक्षाव	रक्षाम

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	रक्षेत् (वह रक्षा करे)	रक्षेताम्	रक्षेयुः
मध्यम पुरुष	रक्षेः	रक्षेतम्	रक्षेत
उत्तम पुरुष	रक्षेयम्	रक्षेव	रक्षेम

(11) वद् धातु (बोलना)

लट् लकारः

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	वदति (वह बोलता है)	वदतः	वदन्ति
मध्यम पुरुष	वदसि	वदथः	वदथ
उत्तम पुरुष	वदामि	वदावः	वदामः

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अवदत् (वह बोला)	अवदताम्	अवदन्
मध्यम पुरुष	अवदः	अवदतम्	अवदत
उत्तम पुरुष	अवदम्	अवदाव	अवदाम

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	वदिष्यति (वह बोलेगा)	वदिष्यतः	वदिष्यन्ति
मध्यम पुरुष	वदिष्यसि	वदिष्यथः	वदिष्यथ
उत्तम पुरुष	वदिष्यामि	वदिष्यावः	वदिष्यामः

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	वदतु (वह बोले)	वदताम्	वदन्तु
मध्यम पुरुष	वद	वदतम्	वदत
उत्तम पुरुष	वदानि	वदाव	वदाम

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	वदेत् (उसे बोलना चाहिए)	वदेताम्	वदेयुः
मध्यम पुरुष	वदेः	वदेतम्	वदेत
उत्तम पुरुष	वदेयम्	वदेव	वदेम

(12) नम् धातु (झुकना)

लट् लकारः

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	नमति (वह नमस्कार करता है)	नमतः	नमन्ति
मध्यम पुरुष	नमसि	नमथः	नमथ
उत्तम पुरुष	नमामि	नमावः	नमामः

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अनमत् (उसने नमस्कार किया)	अनमताम्	अनमन्
मध्यम पुरुष	अनमः	अनमतम्	अनमत
उत्तम पुरुष	अनमम्	अनमाव	अनमाम

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	नंस्यति (वह नमस्कार करेगा)	नंस्यतः	नंस्यन्ति
मध्यम पुरुष	नंस्यसि	नंस्यथः	नंस्यथ
उत्तम पुरुष	नंस्यामि	नंस्यावः	नंस्यामः

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	नमतु (वह नमस्कार करे)	नमताम्	नमन्तु
मध्यम पुरुष	नम	नमतम्	नमत
उत्तम पुरुष	नमानि	नमाव	नमाम

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	नमेत् (नमस्कार करना चाहिए)	नमेताम्	नमेयुः
मध्यम पुरुष	नमेः	नमेतम्	नमेत
उत्तम पुरुष	नमेयम्	नमेव	नमेम

(13) स्मृ (स्मर्) धातु (याद करना)

लट् लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम पुरुष	स्मरति (वह याद करता है)	स्मरतः	स्मरन्ति
मध्यम पुरुष	स्मरसि	स्मरथः	स्मरथ
उत्तम पुरुष	स्मरामि	स्मरावः	स्मरामः

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अस्मरत् (उसने याद किया)	अस्मरताम्	अस्मरन्
मध्यम पुरुष	अस्मरः	अस्मरतम्	अस्मरत
उत्तम पुरुष	अस्मरम्	अस्मराव	अस्मराम

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	स्मरिष्यति (वह याद करेगा)	स्मरिष्यतः	स्मरिष्यन्ति
मध्यम पुरुष	स्मरिष्यसि	स्मरिष्यथः	स्मरिष्यथ
उत्तम पुरुष	स्मरिष्यामि	स्मरिष्यावः	स्मरिष्यामः

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	स्मरतु (वह याद करे)	स्मरताम्	स्मरन्तु
मध्यम पुरुष	स्मर	स्मरतम्	स्मरत
उत्तम पुरुष	स्मराणि	स्मराव	स्मराम

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	स्मरेत् (याद करना चाहिए)	स्मरेताम्	स्मरेयुः
मध्यम पुरुष	स्मरेः	स्मरेतम्	स्मरेत
उत्तम पुरुष	स्मरेयम्	स्मरेव	स्मरेम

(14) जि (जय्) धातु (जीतना)

लट् लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम पुरुष	जयति (वह जीतता है)	जयतः	जयन्ति
मध्यम पुरुष	जयसि	जयथः	जयथ
उत्तम पुरुष	जयामि	जयावः	जयामः

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अजयत् (वह जीता)	अजयताम्	अजयन्
मध्यम पुरुष	अजयः	अजयतम्	अजयत
उत्तम पुरुष	अजयम्	अजयाव	अजयाम

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	जेष्यति (वह जीतेगा)	जेष्यतः	जेष्यन्ति
मध्यम पुरुष	जेष्यसि	जेष्यथः	जेष्यथ
उत्तम पुरुष	जेष्यामि	जेष्यावः	जेष्यामः

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	जयतु (वह जीते)	जयताम्	जयन्तु
मध्यम पुरुष	जय	जयतम्	जयत
उत्तम पुरुष	जयानि	जयाव	जयाम

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	जयेत् (उसे जीतना चाहिए)	जयेताम्	जयेयुः
मध्यम पुरुष	जयेः	जयेतम्	जयेत
उत्तम पुरुष	जयेयम्	जयेव	जयेम

2. (ख) भ्वादिगण (आत्मनेपद)

(15) सेव् धातु (सेवा करना)

लट् लकारः (वर्तमान काल)

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	सेवते (सेवा करता है)	सेवेते	सेवन्ते
मध्यम पुरुष	सेवसे	सेवेथे	सेवध्वे
उत्तम पुरुष	सेवे	सेवावहे	सेवामहे

लङ् लकारः (भूत काल)

प्रथम पुरुष	असेवत (सेवा की)	असेवेताम्	असेवन्त
मध्यम पुरुष	असेवथाः	असेवेथाम्	असेवध्वम्
उत्तम पुरुष	असेवे	असेवावहि	असेवामहि

लृट् लकारः (भविष्यत् काल)

प्रथम पुरुष	सेविष्यते (सेवा करेगा)	सेविष्येते	सेविष्यन्ते
मध्यम पुरुष	सेविष्यसे	सेविष्येथे	सेविष्यध्वे
उत्तम पुरुष	सेविष्ये	सेविष्यावहे	सेविष्यामहे

लोट् लकारः (आज्ञार्थक)

प्रथम पुरुष	सेवताम् (सेवा करे)	सेवेताम्	सेवन्ताम्
मध्यम पुरुष	सेवस्व	सेवेथाम्	सेवध्वम्
उत्तम पुरुष	सेवै	सेवावहै	सेवामहै

विधिलिङ् लकारः (अनुज्ञा, चाहिए)

प्रथम पुरुष	सेवेत (सेवा करनी चाहिए)	सेवेयाताम्	सेवेरन्
मध्यम पुरुष	सेवेथाः	सेवेयाथाम्	सेवेध्वम्
उत्तम पुरुष	सेवेय	सेवेवहि	सेवेमहि

कृदन्त रूप—**क्त** = सेवितः। **क्तवतु** = सेवितवान् (पुं०), सेवितवती (स्त्री०)। **क्त्वा** = सेवित्वा। **तुमुन्** = सेवितुम्। **तव्य** = सेवितव्य। **शानच्** = सेवमान। **अनीयर** = सेवनीय।

प्रेरणार्थक णिजन्त—सेवयति, सेवयते।

कर्मवाच्य—सेव्यते = लट्। **असेव्यत** = लङ्। **सेविष्यते** = लृट्। **सेव्यताम्** = लोट्। **सेव्येत** = विधिलिङ्।

(16) लभ् धातु (पाना)

लट् लकारः

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	लभते (पाता है)	लभेते	लभन्ते
मध्यम पुरुष	लभसे	लभेथे	लभध्वे
उत्तम पुरुष	लभे	लभावहे	लभामहे

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अलभत (पाया)	अलभेताम्	अलभन्त
मध्यम पुरुष	अलभथाः	अलभेथाम्	अलभध्वम्
उत्तम पुरुष	अलभे	अलभावहि	अलभामहि

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	लप्स्यते (पाएगा)	लप्स्येते	लप्स्यन्ते
मध्यम पुरुष	लप्स्यसे	लप्स्येथे	लप्स्यध्वे
उत्तम पुरुष	लप्स्ये	लप्स्यावहे	लप्स्यामहे

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	लभताम् (पाए)	लभेताम्	लभन्ताम्
मध्यम पुरुष	लभस्व	लभेथाम्	लभध्वम्
उत्तम पुरुष	लभै	लभावहै	लभामहै

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	लभेत (पाना चाहिए)	लभेयाताम्	लभेरन्
मध्यम पुरुष	लभेथाः	लभेयाथाम्	लभेध्वम्
उत्तम पुरुष	लभेय	लभेवहि	लभेमहि

(17) मुद् धातु (प्रसन्न होना)

लट् लकारः

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	मोदते (प्रसन्न होता है)	मोदेते	मोदन्ते
मध्यम पुरुष	मोदसे	मोदेथे	मोदध्वे
उत्तम पुरुष	मोदे	मोदावहे	मोदामहे

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अमोदत (प्रसन्न हुआ)	अमोदेताम्	अमोदन्त
मध्यम पुरुष	अमोदथाः	अमोदेथाम्	अमोदध्वम्
उत्तम पुरुष	अमोदे	अमोदावहि	अमोदामहि

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	मोदिष्यते (प्रसन्न होगा)	मोदिष्येते	मोदिष्यन्ते
मध्यम पुरुष	मोदिष्यसे	मोदिष्येथे	मोदिष्यध्वे
उत्तम पुरुष	मोदिष्ये	मोदिष्यावहे	मोदिष्यामहे

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	मोदताम् (प्रसन्न हो)	मोदेताम्	मोदन्ताम्
मध्यम पुरुष	मोदस्व	मोदेथाम्	मोदध्वम्
उत्तम पुरुष	मोदै	मोदावहै	मोदामहै

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	मोदेत (प्रसन्न होना चाहिए)	मोदेयाताम्	मोदेरन्
मध्यम पुरुष	मोदेथाः	मोदेयाथाम्	मोदेध्वम्
उत्तम पुरुष	मोदेय	मोदेवहि	मोदेमहि

कुछ प्रसिद्ध आत्मनेपद की धातुओं के रूपों का संक्षिप्त रूप

धातु	अर्थ	लट्	लङ्	लृट्	लोट्	विधिलिङ्
शुभ्	(शोभा देना)	शोभते	अशोभत	शोभिष्यते	शोभताम्	शोभेत
रुच्	(अच्छा लगना)	रोचते	अरोचत	रोचिष्यते	रोचताम्	रोचेत
वेप्	(काँपना)	वेपते	अवेपत	वेपिस्यते	वेपताम्	वेपेत
सह्	(सहन करना)	सहते	असहत	सहिष्यते	सहताम्	सहेत
आ + रभ्	(शुरु करना)	आरभते	आरभत	आरप्स्यते	आरभताम्	आरभेत
वृत्	(होना)	वर्तते	अवर्तत	वर्तिष्यते	वर्तताम्	वर्तेत
वृध्	(बढ़ना)	वर्धते	अवर्धत	वर्धिष्यते	वर्धताम्	वर्धेत
ईक्ष्	(देखना)	ईक्षते	ऐक्षत	ईक्षिष्यते	ईक्षताम्	ईक्षेत
यत्	(यत्न करना)	यतते	अयतत	यतिष्यते	यतताम्	यतेत
एध्	(बढ़ना)	एधते	ऐधत	एधिष्यते	एधताम्	एधेत
रम्	(रमण् करना)	रमते	अरमत	रमस्यते	रमताम्	रमेत
शिक्ष्	(सिखाना)	शिक्षते	अशिक्षत	शिक्षिष्यते	शिक्षताम्	शिक्षेत
शंक्	(शंका करना)	शंकते	अशंकत	शंकिष्यते	शंकताम्	शंकेत
कम्	(चाहना)	कामयते	अकामयत	कामयिष्यते	कामयताम्	कामयेत
त्रै	(रक्षा करना)	त्रायते	अत्रायत	त्रास्यते	त्रायताम्	त्रायेत

भ्वादिगण की कुछ उभयपद धातुएँ निम्न हैं—

वह् = ले जाना। **बुध्** = जानना। **धाव्** = दौड़ना। **याच्** = माँगना। **नी** (नय्) = ले जाना। **हृ** (हर्) = हरना। **वप्** = बोना। **भज्** = भजन करना। **यज्** = यज्ञ करना आदि।

2. अदादिगण (परस्मैपद)

(1) अस् धातु (होना)

लट् लकारः (वर्तमान काल)

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	अस्ति (वह है)	स्तः (वे दो हैं)	सन्ति (वे सब हैं)
मध्यम पुरुष	असि (तू है)	स्थः (तुम दो हो)	स्थ (तुम सब हो)
उत्तम पुरुष	अस्मि (मैं हूँ)	स्वः (हम दो हैं)	स्मः (हम सब हैं)

लङ् लकारः (भूतकाल)

प्रथम पुरुष	आसीत् (वह था)	आस्ताम् (वे दो थे)	आसन् (वे सब थे)
मध्यम पुरुष	आसीः (तू था)	आस्तम् (तुम दो थे)	आस्त (वे सब थे)
उत्तम पुरुष	आसम् (मैं था)	आस्व (हम दो थे)	आस्म (हम सब थे)

लृट् लकारः (भविष्यत् काल)

प्रथम पुरुष	भविष्यति (वह होगा)	भविष्यतः (वे दो होंगे)	भविष्यन्ति (वे सब होंगे)
मध्यम पुरुष	भविष्यसि (तू होगा)	भविष्यथः (तुम दो होंगे)	भविष्यथ (तुम सब होंगे)
उत्तम पुरुष	भविष्यामि (मैं होऊँगा)	भविष्यावः (हम दो होंगे)	भविष्यामः (हम सब होंगे)

लोट् लकारः (आज्ञादि)

प्रथम पुरुष	अस्तु (वह हो)	स्ताम् (वे दो होवें)	सन्तु (वे सब हों)
मध्यम पुरुष	एधि (तुम हो)	स्तम् (तुम दो हो)	स्त (तुम सब हों)
उत्तम पुरुष	असानि (मैं होऊँ)	असाव (हम दो होवें)	असाम (हम सब होवें)

विधिलिङ् लकारः (अनुज्ञा, चाहिए)

प्रथम पुरुष	स्यात् (उसे होना चाहिए)	स्याताम् (दो को होना चाहिए)	स्युः (सबको होना चाहिए)
मध्यम पुरुष	स्याः (तुझे होना चाहिए)	स्यातम् (तुम दो को होना चाहिए)	स्यात (तुम सबको होना चाहिए)
उत्तम पुरुष	स्याम् (मुझे होना चाहिए)	स्याव (हम दो को होना चाहिए)	स्याम (हम सबको होना चाहिए)

(2) हन् धातु (मारना)

लट् लकारः

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	हन्ति (वह मारता है)	हतः	घ्नन्ति
मध्यम पुरुष	हन्सि	हथः	हथ
उत्तम पुरुष	हन्मि	हन्वः	हन्मः

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अहन् (उसने मारा)	अहताम्	अघ्नन्
मध्यम पुरुष	अहनः	अहतम्	अहत
उत्तम पुरुष	अहनम्	अहन्व	अहन्म

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	हनिष्यति (वह मारेगा)	हनिष्यतः	हनिष्यन्ति
मध्यम पुरुष	हनिष्यसि	हनिष्यथः	हनिष्यथ
उत्तम पुरुष	हनिष्यामि	हनिष्यावः	हनिष्यामः

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	हन्तु (वे मारे)	हताम्	घ्नन्तु
मध्यम पुरुष	जहि	हतम्	हत
उत्तम पुरुष	हनानि	हनाव	हनाम

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	हन्यात् (वह मारना चाहिए)	हन्याताम्	हन्युः
मध्यम पुरुष	हन्याः	हन्यातम्	हन्यात
उत्तम पुरुष	हन्याम्	हन्याव	हन्याम

(3) रुद् धातु (रोना)

लट् लकारः

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	रोदिति (वह रोता है)	रुदितः	रुदन्ति
मध्यम पुरुष	रोदिषि	रुदिथः	रुदिथ
उत्तम पुरुष	रोदिमि	रुदिवः	रुदिमः

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अरोदत्, अरोदीत् (वह रोया)	अरुदिताम्	अरुदन्
मध्यम पुरुष	अरोदः, अरोदीः	अरुदितम्	अरुदित
उत्तम पुरुष	अरोदम्	अरुदिव	अरुदिम

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	रोदिष्यति (वह रोयेगा)	रोदिष्यतः	रोदिष्यन्ति
मध्यम पुरुष	रोदिष्यसि	रोदिष्यथः	रोदिष्यथ
उत्तम पुरुष	रोदिष्यामि	रोदिष्यावः	रोदिष्यामः

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	रोदितु, रुदितात् (वह रोया)	रुदिताम्	रुदन्तु
मध्यम पुरुष	रुदिहि, रुदितात्	रुदितम्	रुदित
उत्तम पुरुष	रोदाणि	रोदाव	रोदाम

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	रुद्यात् (उसे रोना चाहिए)	रुद्याताम्	रुद्युः
मध्यम पुरुष	रुद्याः	रुद्यातम्	रुद्यात
उत्तम पुरुष	रुद्याम्	रुद्याव	रुद्याम

(4) दुह् धातु (दुहना)

लट् लकारः

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	दोग्धि (वह दुहता है)	दुग्धः	दुहन्ति
मध्यम पुरुष	धोक्षि	दुग्धः	दुग्ध
उत्तम पुरुष	दोह्मि	दुह्वः	दुह्वः

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अधोक्-ग (उसने दुहा)	अदुग्धाम्	अदुहन्
मध्यम पुरुष	अधोक्-ग	अदुग्धम्	अदुग्ध
उत्तम पुरुष	अदोहम्	अदुह्व	अदुह्व

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	धोक्ष्यति (वह दुहेगा)	धोक्ष्यतः	धोक्ष्यन्ति
मध्यम पुरुष	धोक्ष्यसि	धोक्ष्यथः	धोक्ष्यथ
उत्तम पुरुष	धोक्ष्यामि	धोक्ष्यावः	धोक्ष्यामः

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	दोग्धु, दुग्धात् (वह दुहे)	दुग्धाम्	दुहन्तु
मध्यम पुरुष	दुग्धि, दुग्धात्	दुग्धम्	दुग्ध
उत्तम पुरुष	दोहानि	दोहाव	दोहाम

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	दुह्यात् (उसे दुहना चाहिए)	दुह्याताम्	दुह्युः
मध्यम पुरुष	दुह्याः	दुह्यातम्	दुह्यात
उत्तम पुरुष	दुह्याम्	दुह्याव	दुह्याम

अदादिगण की अन्य प्रसिद्ध धातुओं के संक्षिप्त रूप

धातु	अर्थ	लट्	लङ्	लृट्	लोट्	विधिलिङ्
अद्	भोजन करना	अत्ति	आदत्	अत्स्यति	अत्तु	अद्यात्
विद्	जानना	वेत्ति	अवेत्-द्	वेदिष्यति	वेत्तु	विद्यात्
रुद्	रोना	रोदिति	अरोदत्	रोदिष्यति	रोदितु	रुद्यात्
ब्रू	बोलना	ब्रवीति	अब्रवीत्	वक्ष्यति	ब्रवीतु	ब्रूयात्
जागृ	जागना	जागर्ति	अजागः	जागरिष्यति	जागर्तु	जागृयात्
शास्	शासन या उपदेश करना	शास्ति	अशात्-द्	शासिष्यति	शास्तु	शिष्यात्
स्वप्	सोना	स्वपिति	अस्वपीत्, अस्वपत्	स्वप्स्यति	स्वपितु	स्वप्यात्
इ	जाना	एति	ऐत्	एष्यति	एतु	इयात्
स्तु	स्तुति करना	स्तौति	अस्तौत्	स्तोष्यति	स्तौतु	स्तुयात्
अधि इ	अध्ययन करना	अधीते	अध्यैत	अध्येष्यते	अधीताम्	अधीयीत
आस्	बैठना	आस्ते	आसताम्	आसिष्यते	आस्ताम्	आसीत
शी	सोना	शेते	अशेत	शयिष्यते	शेताम्	शयीत

अदादिगण के धातु-रूपों का वाक्य-प्रयोग :

हन्—सः शत्रुं हन्ति, अहन्, हन्तु, हन्यात्, हनिष्यति इत्यादि।

दुह्—सः गां पयः दोग्धि, अधोक्, दोग्धु, दुह्यात्, धोक्ष्यति इत्यादि।

3. जुहोत्यादिगण (धातु को द्वित्व)

(1) दा धातु (देना) (उभयपदी)

(पाठ्यक्रम में केवल लट् व लृट् लकारों के रूप सम्मिलित हैं।)

परस्मैपद

लट् लकारः (वर्तमान काल)

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	ददाति (वह देता है)	दत्तः	ददन्ति
मध्यम पुरुष	ददासि	दत्थः	दत्थ
उत्तम पुरुष	ददामि	दद्वः	दद्मः

लङ् लकारः (भूत काल)

प्रथम पुरुष	अददात् (उसने दिया)	अदत्ताम्	अददुः
मध्यम पुरुष	अददाः	अदत्तम्	अदत्त
उत्तम पुरुष	अददाम्	अदद्व	अदद्म

लृट् लकारः (भविष्यत् काल)

प्रथम पुरुष	दास्यति (वह देगा)	दास्यतः	दास्यन्ति
मध्यम पुरुष	दास्यसि	दास्यथः	दास्यथ
उत्तम पुरुष	दास्यामि	दास्यावः	दास्यामः

लोट् लकारः (आज्ञादि)

प्रथम पुरुष	ददातु (वह दे)	दत्ताम्	ददतु
मध्यम पुरुष	देहि	दत्तम्	दत्त
उत्तम पुरुष	ददानि	ददाव	ददाम

विधिलिङ् लकारः (अनुज्ञा, चाहिए)

प्रथम पुरुष	दद्यात् (उसे देना चाहिए)	दद्याताम्	दद्युः
मध्यम पुरुष	दद्याः	दद्यातम्	दद्यात
उत्तम पुरुष	दद्याम्	दद्याव	दद्याम

(2) दा धातु (देना)
आत्मनेपद

लट् लकारः

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	दत्ते (वह देता है)	ददाते	ददते
मध्यम पुरुष	दत्से	ददाथे	दद्ध्वे
उत्तम पुरुष	ददे	दद्वहे	दद्महे

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अदत्त (उसने दिया)	अददाताम्	अददत
मध्यम पुरुष	अदत्थाः	अददाथाम्	अदद्ध्वम्
उत्तम पुरुष	अददि	अदद्वहि	अदद्महि

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	दास्यते (वह देगा)	दास्येते	दास्यन्ते
मध्यम पुरुष	दास्यसे	दास्येथे	दास्यध्वे
उत्तम पुरुष	दास्ये	दास्यावहे	दास्यामहे

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	दत्ताम् (वह दे)	ददाताम्	ददताम्
मध्यम पुरुष	दत्स्व	ददाथाम्	ददध्वम्
उत्तम पुरुष	ददै	ददावहै	ददामहै

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	ददीत (उसे देना चाहिए)	ददीयाताम्	ददीरन्
मध्यम पुरुष	ददीथाः	ददीयाथाम्	ददीध्वम्
उत्तम पुरुष	ददीय	ददिवहि	ददीमहि

जुहोत्यादिगण की अन्य प्रसिद्ध धातुओं के संक्षिप्त रूप

धातु	अर्थ	लट्	लङ्	लृट्	लोट्	विधिलिङ्
हु	हवन करना	जुहोति	अजुहोत्	होष्यति	जुहोतु	जुहूयात्
भी	डरना	बिभेति	अबिभेत्	भेष्यति	बिभेतु	बिभुयात्
भृ	भरना	बिभर्ति	अबिभः	भरिष्यति	बिभर्तु	बिभृयात्

जुहोत्यादिगण के धातु रूपों का वाक्यों में प्रयोग :

सः याचकाय भोजनं ददाति (वह याचक को भोजन देता है)।

ऋषिः प्राणान् अग्नौ दास्यति (ऋषि प्राणों को अग्नि में डालेगा)।

4. दिवादिगण

दिवादिगण में 'तिङ्' से पूर्व 'य' विकरण लगता है।

(1) नृत् धातु (नाचना, अभिनय करना)*

परस्मैपद

लट् लकारः (वर्तमान काल)

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	नृत्यति (वह नाचता है)	नृत्यतः	नृत्यन्ति
मध्यम पुरुष	नृत्यसि	नृत्यथः	नृत्यथ
उत्तम पुरुष	नृत्यामि	नृत्यावः	नृत्यामः

लङ् लकारः (भूत काल)

प्रथम पुरुष	अनृत्यत् (वह नाचा)	अनृत्यताम्	अनृत्यन्
मध्यम पुरुष	अनृत्यः	अनृत्यतम्	अनृत्यत
उत्तम पुरुष	अनृत्यम्	अनृत्याव	अनृत्याम

लृट् लकारः (भविष्यत् काल)

प्रथम पुरुष	नर्तिष्यति (वह नाचेगा)	नर्तिष्यतः	नर्तिष्यन्ति
मध्यम पुरुष	नर्तिष्यसि	नर्तिष्यथः	नर्तिष्यथ
उत्तम पुरुष	नर्तिष्यामि	नर्तिष्यावः	नर्तिष्यामः

लृट् लकारः (विकल्प रूप)

प्रथम पुरुष	नर्त्स्यति (वह नाचेगा)	नर्त्स्यतः	नर्त्स्यन्ति
मध्यम पुरुष	नर्त्स्यसि	नर्त्स्यथः	नर्त्स्यथ
उत्तम पुरुष	नर्त्स्यामि	नर्त्स्यावः	नर्त्स्यामः

विशेष—यहाँ पर भी सकारादि प्रत्यय के आगे होने के कारण इट् हो जाता है। इट् हो जाने पर नर्तिष्यति तथा इट् के अभाव में नर्त्स्यति रूप बनते हैं।

लोट् लकारः (आज्ञादि)

प्रथम पुरुष	नृत्यतु (वह नाचे)	नृत्यताम्	नृत्यन्तु
मध्यम पुरुष	नृत्य	नृत्यतम्	नृत्यत
उत्तम पुरुष	नृत्यानि	नृत्याव	नृत्याम

विधिलिङ् लकारः (अनुज्ञा, चाहिए)

प्रथम पुरुष	नृत्येत् (उसे नाचना चाहिए)	नृत्येताम्	नृत्येयुः
मध्यम पुरुष	नृत्येः	नृत्येतम्	नृत्येत
उत्तम पुरुष	नृत्येयम्	नृत्येव	नृत्येम

(2) दिव् धातु (जुआ खेलना, चमकना)

परस्मैपद

लट् लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम पुरुष	दीव्यति (वह जुआ खेलता है)	दीव्यतः	दीव्यन्ति
मध्यम पुरुष	दीव्यसि	दीव्यथः	दीव्यथ
उत्तम पुरुष	दीव्यामि	दीव्यावः	दीव्यामः

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अदीव्यत् (उसने जुआ खेला)	अदीव्यताम्	अदीव्यन्
मध्यम पुरुष	अदीव्यः	अदीव्यतम्	अदीव्यत
उत्तम पुरुष	अदीव्यम्	अदीव्याव	अदीव्याम

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	देविष्यति (वह जुआ खेलेगा)	देविष्यतः	देविष्यन्ति
मध्यम पुरुष	देविष्यसि	देविष्यथः	देविष्यथ
उत्तम पुरुष	देविष्यामि	देविष्यावः	देविष्यामः

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	दीव्यतु (वह जुआ खेले)	दीव्यताम्	दीव्यन्तु
मध्यम पुरुष	दीव्य	दीव्यतम्	दीव्यत
उत्तम पुरुष	दीव्यानि	दीव्याव	दीव्याम

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	दीव्येत् (उसे जुआ खेलना चाहिए)	दीव्येताम्	दीव्येयुः
मध्यम पुरुष	दीव्येः	दीव्येतम्	दीव्येत
उत्तम पुरुष	दीव्येयम्	दीव्येव	दीव्येम

(3) क्रुध् धातु (क्रोध करना)

परस्मैपद

लट् लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम पुरुष	क्रुध्यति (वह क्रोध करता है)	क्रुध्यतः	क्रुध्यन्ति
मध्यम पुरुष	क्रुध्यसि	क्रुध्यथः	क्रुध्यथ
उत्तम पुरुष	क्रुध्यामि	क्रुध्यावः	क्रुध्यामः

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अक्रुध्यत् (उसने क्रोध किया)	अक्रुध्यताम्	अक्रुध्यन्
मध्यम पुरुष	अक्रुध्यः	अक्रुध्यतम्	अक्रुध्यत
उत्तम पुरुष	अक्रुध्यम्	अक्रुध्याव	अक्रुध्याम

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	क्रोत्स्यति (वह क्रोध करेगा)	क्रोत्स्यतः	क्रोत्स्यन्ति
मध्यम पुरुष	क्रोत्स्यसि	क्रोत्स्यथः	क्रोत्स्यथ
उत्तम पुरुष	क्रोत्स्यामि	क्रोत्स्यावः	क्रोत्स्यामः

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	क्रुध्यतु (वह क्रोध करे)	क्रुध्यताम्	क्रुध्यन्तु
मध्यम पुरुष	क्रुध्य	क्रुध्यतम्	क्रुध्यत
उत्तम पुरुष	क्रुध्याणि	क्रुध्याव	क्रुध्याम

विधिलिङ् लकार

प्रथम पुरुष	क्रुध्येत् (उसे क्रोध करना चाहिए)	क्रुध्येताम्	क्रुध्येयुः
मध्यम पुरुष	क्रुध्येः	क्रुध्येतम्	क्रुध्येत
उत्तम पुरुष	क्रुध्येयम	क्रुध्येव	क्रुध्येम

(4) नश् धातु (नष्ट होना)

परस्मैपद

लट् लकारः

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	नश्यति (नष्ट होता है)	नश्यतः	नश्यन्ति
मध्यम पुरुष	नश्यसि	नश्यथः	नश्यथ
उत्तम पुरुष	नश्यामि	नश्यावः	नश्यामः

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अनश्यत् (नष्ट हुआ)	अनश्यताम्	अनश्यन्
मध्यम पुरुष	अनश्यः	अनश्यतम्	अनश्यत
उत्तम पुरुष	अनश्यम्	अनश्याव	अनश्याम

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	नशिष्यति (नष्ट होगा)	नशिष्यतः	नशिष्यन्ति
मध्यम पुरुष	नशिष्यसि	नशिष्यथः	नशिष्यथ
उत्तम पुरुष	नशिष्यामि	नशिष्यावः	नशिष्यामः

लृट् लकारः (विकल्प रूप)

प्रथम पुरुष	नंक्ष्यति (नष्ट होगा)	नंक्ष्यतः	नंक्ष्यन्ति
मध्यम पुरुष	नंक्ष्यसि	नंक्ष्यथः	नंक्ष्यथ
उत्तम पुरुष	नंक्ष्यामि	नंक्ष्यावः	नंक्ष्यामः

विशेष—नश् धातु का विकल्प से इट् हो जाता है। जहाँ पर इट् होगा वहाँ पर नशिष्यति बनेगा तथा जहाँ पर इट् नहीं होगा वहाँ पर नंक्ष्यति बन जाएगा।

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	नश्यतु (नष्ट हो)	नश्यताम्	नश्यन्तु
मध्यम पुरुष	नश्य	नश्यतम्	नश्यत
उत्तम पुरुष	नश्यानि	नश्याव	नश्याम

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	नश्येत् (नष्ट होना चाहिए)	नश्येताम्	नश्येयुः
मध्यम पुरुष	नश्येः	नश्येतम्	नश्येत
उत्तम पुरुष	नश्येयम्	नश्येव	नश्येम

अन्य दिवादिगणीय परस्मैपदी धातुओं के संक्षिप्त रूप

निम्नलिखित धातुओं के रूप भी 'दिव्' के समान होंगे :

धातु	अर्थ	लट्	लङ्	लृट्	लोट्	विधिलिङ्
अस्	फेंकना	अस्यति	आस्यत्	असिष्यति	अस्यतु	अस्येत्
क्लम्	थकना	क्लाम्यति	क्लाम्यतु	क्लामिष्यति	अक्लाम्यत्	क्लाम्येत्
क्षुभ्	क्षुब्ध होना	क्षुभ्यति	क्षभ्यतु	क्षोभिष्यति	अक्षुभ्यत्	क्षुभ्येत्
जॄ	बूढ़ा होना	जीर्यति	जीर्यतु	जरिष्यति	अजीर्यत्	जीर्येत्
तम्	बेचैन होना	ताम्यति	ताम्यतु	तामिष्यति	अताम्यत्	ताम्येत्
तुष्	तुष्ट होना	तुष्यति	तुष्यतु	तोष्यति	अतुष्यत्	तुष्येत्
त्रस्	डरना	त्रस्यति	त्रस्यतु	त्रसिष्यति	अत्रस्यत्	त्रस्येत्
दृप्	घमण्ड होना	दृप्यति	दृप्यतु	दर्पिष्यति	अदृप्यत्	दुष्येत्
द्रुह्	द्रोह करना	द्रुह्यति	द्रुह्यतु	द्रोहिष्यति	अद्रुह्यत	द्रह्येत्
पुष्	पुष्ट करना	पुष्यति	पुष्यतु	पोक्ष्यति	अपुष्यत्	पुष्येत्
मुह्	बेहोश करना	मुह्यति	मुह्यतु	मोहिष्यति	अमुह्यत्	मुह्येत्
लुप्	लुप्त होना	लुप्यति	लुप्यतु	लोपिष्यति	अलुप्यत्	लुप्येत्
लुभ्	लालच होना	लुभ्यति	लुभ्यतु	लोभिष्यति	अलुभ्यत्	लुभ्येत्
व्यध्	बींधना	विध्यति	अविध्यत्	व्यत्स्यति	अविध्यत्	विध्येत्
शुष्	सूखना	शुष्यति	शुष्यतु	शोक्ष्यति	अशुष्यत्	शुष्येत्
श्लिष्	चिपटना	श्लिष्यति	श्लिष्यतु	श्लेक्ष्यति	अश्लिष्येत्	श्लिष्येत्
सिध्	सिद्ध होना	सिध्यति	सिध्यतु	सेत्स्यति	असिध्यत्	सिध्येत्
स्निह्	स्नेह करना	स्निह्यति	स्निह्यतु	स्नेहिष्यति	अस्निह्यत्	स्निह्येत्
श्रम्	परिश्रम करना	श्राम्यति	श्राम्यतु	श्रमिष्यति	अश्राम्यत्	श्राम्येत्

प्रसिद्ध दिवादिगणीय आत्मनेपदी धातुओं के संक्षिप्त रूप

निम्नलिखित आत्मनेपदी धातुओं के रूप 'युध्' के समान होंगे :

धातु	अर्थ	लट्	लङ्	लृट्	लोट्	विधिलिङ्
क्लिश्	क्लेश पाना	क्लिश्यते	अक्लिश्यत	क्लेशिष्यते	क्लिश्यताम्	क्लिश्येत
खिद्	खिन्न होना	खिद्यते	अखिद्यत	खेत्स्यते	खिद्यताम्	खिद्येत
दीप्	चमकना	दीप्यते	अदीप्यत	दीपिष्यते	दीप्यताम्	दीप्येत
दू	दुखी होना	दूयते	अदूयत	दविष्यते	दूयताम्	दूयेत
पद्	जाना	पद्यते	अपद्यत	पत्स्यते	पद्यताम्	पद्येत
मन्	मनाना	मन्यते	अमन्यत	मन्स्यते	मन्यताम्	मन्येत
ली	लीन होना	लीयते	अलीयत	लेष्यते	लीयताम्	लीयेत

दिवादिगणीय उभयपदी धातुओं के संक्षिप्त रूप

दिवादिगण की निम्नलिखित उभयपदी धातुओं के रूप परस्मैपद में 'दिव्' के समान और आत्मनेपद में 'युध्' के समान होंगे :

नह्	बाँधना	नह्यति नह्यते	नह्यतु नह्यताम्	अनह्यत् अनह्यत	नह्येत् नह्येत	नत्स्यति नत्स्यते
मृष्	सहना क्षमा करना	मृष्यति मृष्यते	मृष्यतु मृष्यताम्	अमृष्यत् अमृष्यत	मृष्येत् मृष्येत	मर्षिष्यति मर्षिष्यते

5. स्वादिगण

स्वादिगण में 'तिङ्' से पूर्व 'नु' (श्नु) विकरण लगता है।

(1) श्रु धातु (सुनना)

परस्मैपद

लट् लकारः (वर्तमान काल)

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	श्रृणोति (वह सुनता है)	श्रृणुतः	श्रृण्वन्ति
मध्यम पुरुष	श्रृणोषि	श्रृणुथः	श्रृणुथ
उत्तम पुरुष	श्रृणोमि	श्रृणुवः, श्रृण्वः	श्रृणुमः, श्रृण्मः

लङ् लकार (भूत काल)

प्रथम पुरुष	अश्रृणोत् (उसने सुना)	अश्रृणुताम्	अश्रृण्वन्
मध्यम पुरुष	अश्रृणोः	अश्रृणुतम्	अश्रृणुत
उत्तम पुरुष	अश्रृण्वम्	अश्रृणुव, अश्रृण्व	अश्रृणुम, अश्रृण्म

लृट् लकारः (भविष्यत् काल)

प्रथम पुरुष	श्रोष्यति (वह सुनेगा)	श्रोष्यतः	श्रोष्यन्ति
मध्यम पुरुष	श्रोष्यसि	श्रोष्यथः	श्रोष्यथ
उत्तम पुरुष	श्रोष्यामि	श्रोष्यावः	श्रोष्यामः

लोट् लकारः (आज्ञादि)

प्रथम पुरुष	श्रृणोतु (वह सुने)	श्रृणुताम्	श्रृण्वन्तु
मध्यम पुरुष	श्रृणु	श्रृणुतम्	श्रृणुत
उत्तम पुरुष	श्रृण्वानि	श्रृण्वाव	श्रृण्वाम

विधिलिङ् लकारः (अनुज्ञा, चाहिए)

प्रथम पुरुष	श्रृणुयात् (उसे सुनना चाहिए)	श्रृणुयाताम्	श्रृणुयुः
मध्यम पुरुष	श्रृणुयाः	श्रृणुयातम्	श्रृणुयात
उत्तम पुरुष	श्रृणुयाम्	श्रृणुयाव	श्रृणुयाम

(2) शक् धातु (सकना, समर्थ होना)

परस्मैपद

लट् लकारः

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	शक्नोति (वह सकता है)	शक्नुतः	शक्नुवन्ति
मध्यम पुरुष	शक्नोषि	शक्नुथः	शक्नुथ
उत्तम पुरुष	शक्नोमि	शक्नुवः	शक्नुमः

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अशक्नोत् (वह सका)	अशक्नुताम्	अशक्नुवन्
मध्यम पुरुष	अशक्नोः	अशक्नुतम्	अशक्नुत
उत्तम पुरुष	अशक्नवम्	अशक्नुव	अशक्नुम

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	शक्ष्यति (वह सकेगा)	शक्ष्यतः	शक्ष्यन्ति
मध्यम पुरुष	शक्ष्यसि	शक्ष्यथः	शक्ष्यथ
उत्तम पुरुष	शक्ष्यामि	शक्ष्यावः	शक्ष्यामः

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	शक्नोतु (वह सके)	शक्नुताम्	शक्नुवन्तु
मध्यम पुरुष	शक्नुहि	शक्नुतम्	शक्नुत
उत्तम पुरुष	शक्नवानि	शक्नुवाव	शक्नुवाम

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	शक्नुयात् (सकना चाहिए)	शक्नुयाताम्	शक्नुयुः
मध्यम पुरुष	शक्नुयाः	शक्नुयातम्	शक्नुयात
उत्तम पुरुष	शक्नुयाम्	शक्नुयाव	शक्नुयाम

कृदन्त रूप—**क्त** = शक्त। **क्तवतु** = शक्तवान् (पुं०), शक्तवती (स्त्री०)। **क्त्वा** = शक्त्वा। **तुमुन्** = शक्तुम्। **तव्यत्** = शक्तव्य।

प्रेरणार्थक णिजन्त—शाकयति, शाकयते। **भाववाच्य**—शक्यते।

कुछ प्रसिद्ध स्वादिगणीय धातुएँ

धातु	अर्थ	लट्	लङ्	लृट्	लोट्	विधिलिङ्
सु	रस निकालना	सुनोति	असुनोत्	सोष्यति	सुनोतु	सुनुयात्
चि	चुनना	चिनोति	अचुनोत्	चेष्यति	चिनोतु	चिनुयात्
		चिनुते	अचिनुत	चेष्यते	चिनुताम्	चिन्वीत
वृ	वरना	वृणोति	अवृणोत्	वरिष्यति	वृणोतु	वृणुयात्
		वृणुते	अवृणुत	वरिष्यते	वृणुताम्	वृण्वीत

6. तुदादिगण

तुदादिगण में तिङ् से पूर्व अ (श) विकरण लगता है पर इसमें धातु का गुण नहीं होता।

(1) तुद् धातु (पीड़ित करना, दुःख देना)

परस्मैपद

लट् लकारः (वर्तमान काल)

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	तुदति (वह सताता है)	तुदतः	तुदन्ति
मध्यम पुरुष	तुदसि	तुदथः	तुदथ
उत्तम पुरुष	तुदामि	तुदावः	तुदामः

लङ् लकारः (भूतकाल)

प्रथम पुरुष	अतुदत् (उसने सताया)	अतुदताम्	अतुदन्
मध्यम पुरुष	अतुदः	अतुदतम्	अतुदत
उत्तम पुरुष	अतुदम्	अतुदाव	अतुदाम

लृट् लकारः (भविष्यत् काल)

प्रथम पुरुष	तोत्स्यति (वह सताएगा)	तोत्स्यतः	तोत्स्यन्ति
मध्यम पुरुष	तोत्स्यसि	तोत्स्यथः	तोत्स्यथ
उत्तम पुरुष	तोत्स्यामि	तोत्स्यावः	तोत्स्यामः

लोट् लकारः (आज्ञादि)

प्रथम पुरुष	तुदतु (वह सताए)	तुदताम्	तुदन्तु
मध्यम पुरुष	तुद	तुदतम्	तुदत
उत्तम पुरुष	तुदानि	तुदाव	तुदाम

विधिलिङ् लकारः (अनुज्ञा, चाहिए)

प्रथम पुरुष	तुदेत् (उसे सताना चाहिए)	तुदेताम्	तुदेयुः
मध्यम पुरुष	तुदेः	तुदेतम्	तुदेत
उत्तम पुरुष	तुदेयम्	तुदेव	तुदेम

(2) स्पृश् धातु (छूना)

लट् लकारः

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	स्पृशति (वह छूता है)	स्पृशतः	स्पृशन्ति
मध्यम पुरुष	स्पृशसि	स्पृशथः	स्पृशथ
उत्तम पुरुष	स्पृशामि	स्पृशावः	स्पृशामः

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अस्पृशत् (उसने छुआ)	अस्पृशताम्	अस्पृशन्
मध्यम पुरुष	अस्पृशः	अस्पृशतम्	अस्पृशत
उत्तम पुरुष	अस्पृशम्	अस्पृशाव	अस्पृशाम

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	स्रक्ष्यति, स्पर्क्ष्यति (वह छुएगा)	स्रक्ष्यतः, स्पर्क्ष्यतः	स्रक्ष्यन्ति, स्पर्क्ष्यन्ति
मध्यम पुरुष	स्रक्ष्यसि, स्पर्क्ष्यसि	स्रक्ष्यथः, स्पर्क्ष्यथः	स्रक्ष्यथ, स्पर्क्ष्यथ
उत्तम पुरुष	स्रक्ष्यामि, स्पर्क्ष्यामि	स्रक्ष्यावः, स्पर्क्ष्यावः	स्रक्ष्यामः, स्पर्क्ष्यामः

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	स्पृशतु (वह छुए)	स्पृशताम्	स्पृशन्तु
मध्यम पुरुष	स्पृश	स्पृशतम्	स्पृशत
उत्तम पुरुष	स्पृशानि	स्पृशाव	स्पृशाम

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	स्पृशेत् (उसे छूना चाहिए)	स्पृशेताम्	स्पृशेयुः
मध्यम पुरुष	स्पृशेः	स्पृशेतम्	स्पृशेत
उत्तम पुरुष	स्पृशेयम्	स्पृशेव	स्पृशेम

(3) लिख् धातु (लिखना)

परस्मैपद

लट् लकारः

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	लिखति (वह लिखता है)	लिखत:	लिखन्ति
मध्यम पुरुष	लिखसि	लिखथ:	लिखथ
उत्तम पुरुष	लिखामि	लिखाव:	लिखाम:

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अलिखत् (उसने लिखा)	अलिखताम्	अलिखन्
मध्यम पुरुष	अलिख:	अलिखतम्	अलिखत
उत्तम पुरुष	अलिखम्	अलिखाव	अलिखाम

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	लेखिष्यति (वह लिखेगा)	लेखिष्यत:	लेखिष्यन्ति
मध्यम पुरुष	लेखिष्यसि	लेखिष्यथ:	लेखिष्यथ
उत्तम पुरुष	लेखिष्यामि	लेखिष्याव:	लेखिष्याम:

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	लिखतु (वह लिखे)	लिखताम्	लिखन्तु
मध्यम पुरुष	लिख	लिखतम्	लिखत
उत्तम पुरुष	लिखानि	लिखाव	लिखाम

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	लिखेत् (उसे लिखना चाहिए)	लिखेताम्	लिखेयु:
मध्यम पुरुष	लिखे:	लिखेतम्	लिखेत
उत्तम पुरुष	लिखेयम्	लिखेव	लिखेम

तुदादिगण की कुछ अन्य धातुएँ

धातु अर्थ लट् लोट् लङ् लोट् विधिलिङ्

क्षिप् (फेंकना)—क्षिपति, अक्षिपत्, क्षेप्स्यति, क्षिपतु, क्षिपेत्।

क्त = क्षिप्त, क्त्वा = क्षिप्त्वा, तुमुन् = क्षेप्तुम्, तव्य = क्षेप्तव्य।

लिख् (लिखना)—लिखति, अलिखत्, लेखिष्यति, लिखतु, लिखेत्।

क्त = लिखित, क्त्वा = लिखित्वा, तुमुन् = लेखितुम्, तव्य = लेखितव्य।

गुम्फ् (गूँथना)—गुम्फति, अगुम्फत्, गुम्फिष्यति, गुम्फतु, गुम्फेत्।

क्त = गुम्फित, क्त्वा = गुम्फित्वा, तुमुन् = गुम्फितुम्, तव्य = गुम्फितव्य।

मिल् (मिलना)—मिलति-ते, अमिलत्-त, मेलिष्यति, मेलिष्यते, मिलतु-ताम् मिलेत्-त।

क्त = मिलित, क्त्वा = मेलित्वा, तुमन् = मेलितुम्, तव्य = मेलितव्य।

लुप् (काटना)—लुम्पति-ते, अलुम्पत्-त, लोप्स्यति-ते, लुम्पतु-ताम्, लुम्पेत्-त।

क्त = लुप्त, क्त्वा = लुप्त्वा, तुमुन् = लोप्तुम्, तव्य = लोप्तव्य।

नुद् (प्रेरणा देना)—नुदति-ते, अनुदत्-त, नोत्स्यति-ते, नुदतु-ताम्, नुदेत-त।

क्त = नुत्त, क्तवत् = नुत्तवान्, क्त्वा = नुत्त्वा, तुमुन् = नोत्तुम, तव्यत् = नोत्तव्य।

लिप् (लीपना)—लिम्पति-ते, अलिम्पत्-त, लेप्स्यति-ते, लिम्पतु-ताम्, लिम्पेत-त।

क्त = लिप्त, क्तवत् = लिप्तवान्, क्त्वा = लेप्त्वा, तव्यत् = लेप्तव्य, तुमुन् = लेप्तुम्।

7. रुधादिगण

रुध् धातु (रोकना)

परस्मैपद

लट् लकारः (वर्तमान काल)

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	रुणद्धि (वह रोकता है)	रुन्द्धः	रुन्द्धन्ति
मध्यम पुरुष	रुणत्सि	रुन्द्धः	रुन्द्ध
उत्तम पुरुष	रुणध्मि	रुन्ध्वः	रुन्ध्मः

लङ् लकारः (भूत काल)

प्रथम पुरुष	अरुणत्-द् (उसने रोका)	अरुन्द्धाम्	अरुन्धन्
मध्यम पुरुष	अरुणः	अरुन्द्धम्	अरुन्द्ध
उत्तम पुरुष	अरुणधम्	अरुन्ध्व	अरुन्ध्म

लृट् लकारः (भविष्यत् काल)

प्रथम पुरुष	रोत्स्यति (वह रोकेगा)	रोत्स्यतः	रोत्स्यन्ति
मध्यम पुरुष	रोत्स्यसि	रोत्स्यथः	रोत्स्यथ
उत्तम पुरुष	रोत्स्यामि	रोत्स्यावः	रोत्स्यामः

लोट् लकारः (आज्ञादि)

प्रथम पुरुष	रुणद्धु, रुन्धात् (वह रोके)	रुन्द्धाम्	रुन्द्धन्तु
मध्यम पुरुष	रुन्धि, रुन्धात्	रुन्द्धम्	रुन्द्ध
उत्तम पुरुष	रुणधानि	रुणधाव	रुणधाम

विधिलिङ् लकारः (अनुज्ञा, चाहिए)

प्रथम पुरुष	रुन्ध्यात् (उसे रोकना चाहिए)	रुन्ध्याताम्	रुन्ध्युः
मध्यम पुरुष	रुन्ध्याः	रुन्ध्यातम्	रुन्ध्यात
उत्तम पुरुष	रुन्ध्याम्	रुन्ध्याव	रुन्ध्याम

कुछ अन्य प्रसिद्ध रुधादिगणीय धातुओं के संक्षिप्त रूप

धातु	अर्थ	लट्	लङ्	लृट्	लोट्	विधिलिङ्
अञ्ज्	(अंजन लगाना)	अनक्ति	आनक्	अङ्क्ष्यति	अनक्तु	अञ्ज्यात्
छिद्	(छेड़ना)	छिनत्ति, छिन्ते	अच्छिनत्, अच्छिन्त	छेत्स्यति, छेत्स्यते	छिनत्तु, छिन्ताम्	छिन्द्यात्, छिन्दीत
पिष्	(पीसना)	पिनष्टि	अपिनट्	पेक्ष्यति	पिनष्टु	पिष्यात्
भञ्ज्	(तोड़ना)	भनक्ति	अभनक्	भंक्ष्यति	भनक्तु	भञ्जयात्
रिच्	(खाली करना)	रिणक्ति	अरिणक्	रेक्ष्यति	रिणक्तु	रिच्यात्
		रिंक्ते	अरिंक्त	रेक्ष्यते	रिंक्ताम्	रिञ्चीत

8. तनादिगण

तनादिगण का विकरण 'उ' है।

(1) कृ धातु (करना) (उभयपदी)

(पाठ्यक्रम में केवल लट् और लृट् लकारों के रूप सम्मिलित हैं।)

परस्मैपद

लट् लकारः (वर्तमान काल)

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	करोति (वह करता है)	कुरुतः	कुर्वन्ति
मध्यम पुरुष	करोषि	कुरुथः	कुरुथ
उत्तम पुरुष	करोमि	कुर्वः	कुर्मः

लङ् लकारः (भूत काल)

प्रथम पुरुष	अकरोत् (उसने किया)	अकुरुताम्	अकुर्वन्
मध्यम पुरुष	अकरोः	अकुरुतम्	अकुरुत
उत्तम पुरुष	अकरवम्	अकुर्व	अकुर्म

लृट् लकारः (भविष्यत् काल)

प्रथम पुरुष	करिष्यति (वह करेगा)	करिष्यतः	करिष्यन्ति
मध्यम पुरुष	करिष्यसि	करिष्यथः	करिष्यथ
उत्तम पुरुष	करिष्यामि	करिष्यावः	करिष्यामः

लोट् लकारः (आज्ञादि)

प्रथम पुरुष	करोतु (वह करे)	कुरुताम्	कुर्वन्तु
मध्यम पुरुष	कुरु	कुरुतम्	कुरुत
उत्तम पुरुष	करवाणि	करवाव	करवाम

विधिलिङ् लकारः (अनुज्ञा, चाहिए)

प्रथम पुरुष	कुर्यात् (उसे करना चाहिए)	कुर्याताम्	कुर्युः
मध्यम पुरुष	कुर्याः	कुर्यातम्	कुर्यात
उत्तम पुरुष	कुर्याम्	कुर्याव	कुर्याम

(2) कृ धातु (करना)

आत्मनेपद

लट् लकारः

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	कुरुते (वह करता है)	कुर्वाते	कुर्वते
मध्यम पुरुष	कुरुषे	कुर्वाथे	कुरुध्वे
उत्तम पुरुष	कुर्वे	कुर्वहे	कुर्महे

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अकुरुत (उसने किया)	अकुर्वाताम्	अकुर्वत
मध्यम पुरुष	अकुरुथाः	अकुर्वाथाम्	अकुरुध्वम्
उत्तम पुरुष	अकुर्वि	अकुर्वहि	अकुर्महि

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	करिष्यते (वह करेगा)	करिष्येते	करिष्यन्ते
मध्यम पुरुष	करिष्यसे	करिष्येथे	करिष्यध्वे
उत्तम पुरुष	करिष्ये	करिष्यावहे	करिष्यामहे

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	कुरुताम् (वह करे)	कुर्वाताम्	कुर्वताम्
मध्यम पुरुष	कुरुष्व	कुर्वाथाम्	कुरुध्वम्
उत्तम पुरुष	करवै	करवावहै	करवामहै

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	कुर्वीत (उसे करना चाहिए)	कुर्वीयाताम्	कुर्वीरन्
मध्यम पुरुष	कुर्वीथाः	कुर्वीयाथाम्	कुर्वीध्वम्
उत्तम पुरुष	कुर्वीय	कुर्वीवहि	कुर्वीमहि

तनादिगण की प्रमुख तन् धातु के संक्षिप्त रूप

तन् (फैलना)—तनोति, अतनोत्, तनिष्यति, तनोतु, तनुयात्, तनुते, अतनुत, तनिष्यते, तनुताम्, तन्वीत।

9. क्रयादिगण

इस गण में श्ना (ना) विकरण होता है; जैसे मुष् + ना + ति = मुष्णाति।

(1) क्री धातु (खरीदना) (उभयपदी)

(पाठ्यक्रम में केवल लट् और लृट् लकारों के रूप सम्मिलित हैं।)

परस्मैपद

लट् लकारः (वर्तमान काल)

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	क्रीणाति (वह खरीदता है)	क्रीणीतः	क्रीणन्ति
मध्यम पुरुष	क्रीणासि	क्रीणीथः	क्रीणीथ
उत्तम पुरुष	क्रीणामि	क्रीणीवः	क्रीणीमः

लङ् लकारः (भूत काल)

प्रथम पुरुष	अक्रीणात् (उसने खरीदा)	अक्रीणीताम्	अक्रीणन्
मध्यम पुरुष	अक्रीणाः	अक्रीणीतम्	अक्रीणीत
उत्तम पुरुष	अक्रीणाम्	अक्रीणीव	अक्रीणीम

लृट् लकारः (भविष्यत् काल)

प्रथम पुरुष	क्रेष्यति (वह खरीदेगा)	क्रेष्यतः	क्रेष्यन्ति
मध्यम पुरुष	क्रेष्यसि	क्रेष्यथः	क्रेष्यथ
उत्तम पुरुष	क्रेष्यामि	क्रेष्यावः	क्रेष्यामः

लोट् लकारः (आज्ञादि)

प्रथम पुरुष	क्रीणातु (वह खरीदे)	क्रीणीताम्	क्रीणन्तु
मध्यम पुरुष	क्रीणीहि	क्रीणीतम्	क्रीणीत
उत्तम पुरुष	क्रीणानि	क्रीणाव	क्रीणाम

विधिलिङ् लकारः (अनुज्ञा, चाहिए)

प्रथम पुरुष	क्रीणीयात् (उसे खरीदना चाहिए)	क्रीणीयाताम्	क्रीणीयुः
मध्यम पुरुष	क्रीणीयाः	क्रीणीयातम्	क्रीणीयात
उत्तम पुरुष	क्रीणीयाम्	क्रीणीयाव	क्रीणीयाम

(2) क्री धातु (खरीदना)

आत्मनेपद

लट् लकारः

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	क्रीणीते (वह खरीदता है)	क्रीणाते	क्रीणते
मध्यम पुरुष	क्रीणीषे	क्रीणाथे	क्रीणीध्वे
उत्तम पुरुष	क्रीणे	क्रीणीवहे	क्रीणीमहे

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अक्रीणीत (उसने खरीदा)	अक्रीणीताम्	अक्रीणत
मध्यम पुरुष	अक्रीणीथाः	अक्रीणीथाम्	अक्रीणीध्वम्
उत्तम पुरुष	अक्रीणि	अक्रीणीवहि	अक्रीणीमहि

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	क्रेष्यते (वह खरीदेगा)	क्रेष्येते	क्रेष्यन्ते
मध्यम पुरुष	क्रेष्यसे	क्रेष्येथे	क्रेष्यध्वे
उत्तम पुरुष	क्रेष्ये	क्रेष्यावहे	क्रेष्यामहे

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	क्रीणीताम् (वह खरीदे)	क्रीणाताम्	क्रीणताम्
मध्यम पुरुष	क्रीणीष्व	क्रीणीथाम्	क्रीणीध्वम्
उत्तम पुरुष	क्रीणै	क्रीणावहै	क्रीणामहै

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	क्रीणीत (उसे खरीदना चाहिए)	क्रीणीयाताम्	क्रीणीरन्
मध्यम पुरुष	क्रीणीथाः	क्रीणीयाथाम्	क्रीणीध्वम्
उत्तम पुरुष	क्रीणीय	क्रीणीवहि	क्रीणीमहि

(3) ग्रह् धातु (ग्रहण करना) (उभयपदी)

परस्मैपद

लट् लकारः

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	गृह्णाति (वह लेता है)	गृह्णीतः	गृह्णन्ति
मध्यम पुरुष	गृह्णासि	गृह्णीथः	गृह्णीथ
उत्तम पुरुष	गृह्णामि	गृह्णीवः	गृह्णीमः

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अगृह्णात् (उसने लिया)	अगृह्णीताम्	अगृह्णन्
मध्यम पुरुष	अगृह्णाः	अगृह्णीतम्	अगृह्णीत
उत्तम पुरुष	अगृह्णाम्	अगृह्णीव	अगृह्णीम

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	ग्रहीष्यति (वह लेगा)	ग्रहीष्यतः	ग्रहीष्यन्ति
मध्यम पुरुष	ग्रहीष्यसि	ग्रहीष्यथः	ग्रहीष्यथ
उत्तम पुरुष	ग्रहीष्यामि	ग्रहीष्यावः	ग्रहीष्यामः

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	गृह्णातु (वह ले)	गृह्णीताम्	गृह्णन्तु
मध्यम पुरुष	गृह्णाः	गृह्णीतम्	गृह्णीत
उत्तम पुरुष	गृह्णानि	गृह्णाव	गृह्णाम

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	गृह्णीयात् (उसे लेना चाहिए)	गृह्णीयाताम्	गृह्णीयुः
मध्यम पुरुष	गृह्णीयाः	गृह्णीयातम्	गृह्णीयात
उत्तम पुरुष	गृह्णीयाम्	गृह्णीयाव	गृह्णीयाम

(4) ग्रह् धातु (ग्रहण करना)

आत्मनेपद

लट् लकारः

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	गृह्णीते (वह लेता है)	गृह्णाते	गृह्णते
मध्यम पुरुष	गृह्णीषे	गृह्णाथे	गृह्णीध्वे
उत्तम पुरुष	गृह्णे	गृह्णीवहे	गृह्णीमहे

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अगृह्णीत (उसने लिया)	अगृह्णाताम्	अगृह्णत
मध्यम पुरुष	अगृह्णाथाः	अगृह्णीथाम्	अगृह्णीध्वम्
उत्तम पुरुष	अगृह्णि	अगृह्णीवहि	अगृह्णीमहि

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	ग्रहीष्यते (वह लेगा)	ग्रहीष्येते	ग्रहीष्यते
मध्यम पुरुष	ग्रहीष्यसे	ग्रीष्येथे	ग्रहीष्यध्वे
उत्तम पुरुष	ग्रहीष्ये	ग्रहीष्यावहे	ग्रहीष्यामहे

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	गृह्णीताम् (वह ले)	गृह्णाताम्	गृह्णताम्
मध्यम पुरुष	गृह्णीष्व	गृह्णीथाम्	गृह्णीध्वम्
उत्तम पुरुष	गृह्णै	गृह्णावहै	गृह्णामहै

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	गृह्णीत (उसे लेना चाहिए)	गृह्णीयाताम्	गृह्णीरन्
मध्यम पुरुष	गृह्णीथाः	गृह्णीयाथाम्	गृह्णीध्वम्
उत्तम पुरुष	गृह्णीय	गृह्णीवहि	गृह्णीमहि

कुछ अन्य क्रियादिगणी प्रसिद्ध धातुएँ :

मुष् (चुराना) परस्मैपद—मुष्णाति (लट्), अमुष्णात् (लङ्), मुष्णातु (लोट्), मुष्णीयात् (विधिलिङ्), मोषिष्यति (लृट्)।
अश् (खाना) परस्मैपद—अश्नाति (लट्), आश्नात् (लङ्), अश्नातु (लोट्), अश्नीयात् (विधिलिङ्), अशिष्यति (लृट्)।
पुष् (पुष्ट करना) परस्मैपद—पुष्णाति (लट्), अपुष्णात् (लङ्), पुष्णातु (लोट्), पुष्णीयात् (विधिलिङ्), पोषिष्यति (लृट्)।
बन्ध् (बाँधना) परस्मैपद—बध्नाति (लट्), अबध्नात् (लङ्), बध्नातु (लोट्), बध्नीयात् (विधिलिङ्), बन्त्स्यति (लृट्)।
मन्थ् (मथना) परस्मैपद—मथ्नाति (लट्), अमथ्नात् (लङ्), मथ्नातु (लोट्), मथ्नीयात् (विधिलिङ्), मन्थिष्यति (लृट्)।
लु (काटना) उभयपदी

परस्मैपद—लुनाति (लट्), अलुनात् (लङ्), लुनातु (लोट्), लुनीयात् (विधिलिङ्), लविष्यति (लृट्)।
आत्मनेपद—लुनीते (लट्), अलुनीत (लङ्), लुनीताम् (लोट्), लुनीत (विधिलिङ्), लविष्यते (लृट्)।
क्रियादिगणीय धातुरूपों का वाक्यों में प्रयोग—
लोग गेहूँ खरीदते हैं—लोकाः गोधूमान्नं क्रीणन्ति। लोग गेहूँ खरीदते थे—लोकाः गोधूमान्नं क्रीणीन्ति स्म।

10. चुरादिगण

(1) चुर् धातु (चोरी करना)

परस्मैपद

लट् लकारः (वर्तमान काल)

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	चोरयति (वह चुराता है)	चोरयतः	चोरयन्ति
मध्यम पुरुष	चोरयसि	चोरयथः	चोरयथ
उत्तम पुरुष	चोरयामि	चोरयावः	चोरयामः

लङ् लकारः (भूत काल)

प्रथम पुरुष	अचोरयत् (उसने चुराया)	अचोरयताम्	अचोरयन्
मध्यम पुरुष	अचोरयः	अचोरयतम्	अचोरयत
उत्तम पुरुष	अचोरयम्	अचोरयाव	अचोरयाम

लृट् लकारः (भविष्यत् काल)

प्रथम पुरुष	चोरयिष्यति (वह चुराएगा)	चोरयिष्यतः	चोरयिष्यन्त
मध्यम पुरुष	चोरयिष्यसि	चोरयिष्यथः	चोरयिष्यथ
उत्तम पुरुष	चोरयिष्यामि	चोरयिष्यावः	चोरयिष्यामः

लोट् लकारः (आज्ञादि)

प्रथम पुरुष	चोरयतु (वह चुराये)	चोरयताम्	चोरयन्तु
मध्यम पुरुष	चोरय	चोरयतम्	चोरयत
उत्तम पुरुष	चोरयाणि	चोरयाव	चोरयाम

विधिलिङ् लकारः (अनुज्ञा, चाहिए)

प्रथम पुरुष	चोरयेत् (उसे चुराना चाहिए)	चोरयेताम्	चोरयेयुः
मध्यम पुरुष	चोरयेः	चोरयेतम्	चोरयेत
उत्तम पुरुष	चोरयेयम्	चोरयेव	चोरयेम

(2) भक्ष् धातु (खाना)

परस्मैपद

लट् लकारः

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	भक्षयति (वह खाता है)	भक्षयतः	भक्षयन्ति
मध्यम पुरुष	भक्षयसि	भक्षयथः	भक्षयथ
उत्तम पुरुष	भक्षयामि	भक्षयावः	भक्षयामः

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अभक्षयत् (उसने खाया)	अभक्षयताम्	अभक्षयन्
मध्यम पुरुष	अभक्षयः	अभक्षयतम्	अभक्षयत
उत्तम पुरुष	अभक्षयम्	अभक्षयाव	अभक्षयाम

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	भक्षयिष्यति (वह खायेगा)	भक्षयिष्यतः	भक्षयिष्यन्ति
मध्यम पुरुष	भक्षयिष्यसि	भक्षयिष्यथ	भक्षयिष्यथ
उत्तम पुरुष	भक्षयिष्यामि	भक्षयिष्यावः	भक्षयिष्यामः

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	भक्षयतु, भक्षयतात् (वह खाये)	भक्षयताम्	भक्षयन्तु
मध्यम पुरुष	भक्षय, भक्षयतात्	भक्षयतम्	भक्षयत
उत्तम पुरुष	भक्षयानि	भक्षयाव	भक्षयाम

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	भक्षयेत् (उसे खाना चाहिए)	भक्षयेताम्	भक्षयेयुः
मध्यम पुरुष	भक्षयेः	भक्षयेतम्	भक्षयेत
उत्तम पुरुष	भक्षेययम्	भक्षयेव	भक्षयेम

(3) कथ् धातु (कहना)

परस्मैपद

लट् लकारः

	एकवचनम्	*द्विवचनम्*	*बहुवचनम्*
प्रथम पुरुष	कथयति (वह कहता है)	कथयतः	कथयन्ति
मध्यम पुरुष	कथयसि	कथयथः	कथयथ
उत्तम पुरुष	कथयामि	कथयावः	कथयामः

लङ् लकारः

प्रथम पुरुष	अकथयत् (उसने कहा)	अकथयताम्	अकथयन्
मध्यम पुरुष	अकथयः	अकथयतम्	अकथयत
उत्तम पुरुष	अकथयम्	अकथयाव	अकथयाम

लृट् लकारः

प्रथम पुरुष	कथयिष्यति (वह कहेगा)	कथयिष्यतः	कथयिष्यन्ति
मध्यम पुरुष	कथयिष्यसि	कथयिष्यथः	कथयिष्यथ
उत्तम पुरुष	कथयिष्यामि	कथयिष्यावः	कथयिष्यामः

लोट् लकारः

प्रथम पुरुष	कथयतु (वह कहे)	कथयताम्	कथयन्तु
मध्यम पुरुष	कथय	कथयतम्	कथयत
उत्तम पुरुष	कथयानि	कथयाव	कथयाम

विधिलिङ् लकारः

प्रथम पुरुष	कथयेत् (उसे कहना चाहिए)	कथयेताम्	कथयेयुः
मध्यम पुरुष	कथयेः	कथयेतम्	कथयेत
उत्तम पुरुष	कथयेतम्	कथयेव	कथयेम

चुरादिगण की अन्य धातुओं के संक्षिप्त रूप

धातु	अर्थ	लट्	लङ्	लोट्	विधिलिङ्	लृट्
तड्	मारना	ताडयति	अताडयत्	ताडयतु	ताडयेत्	ताडयिष्यति
गण्	गिनना	गणयति	अगणयत्	गणयतु	गणयेत्	गणयिष्यति
चिन्त्	सोचना	चिन्तयति	अचिन्तयत्	चिन्तयतु	चिन्तयेत्	चिन्तयिष्यति
पाल्	पालना	पालयति	अपालयत्	पालयतु	पालयेत्	पालयिष्यति
कीर्त्	नाम लेना	कीर्तयति	अकीर्तयत्	कीर्तयतु	कीर्तयेत्	कीर्तयिष्यति
गुण्	गुणा करना	गुणयति	अगुणयत	गुणयतु	गुणयेत्	गुणयिष्यति
क्षल्	धोना	क्षालयति	अक्षालयत्	क्षालयतु	क्षालयेत्	क्षालयिष्यति
घुष्	घोषणा करना	घोषयति	अघोषयत्	घोषयतु	घोषयेत्	घोषयिष्यति
चूर्ण्	चुरा करना	चूर्णयति	अचूर्णयत्	चूर्णयतु	चूर्णयेत्	चूर्णयिष्यति
दण्ड्	दण्ड देना	दण्डयति	अदण्डयत्	दण्डयतु	दण्डयेत्	दण्डयिष्यति
पुष्	पुष्ट करना	पोषयति	अपोषयत्	पोषयतु	पोषयेत्	पोषयिष्यति
भूष्	सजाना	भूषयति	अभूषयतु	भूषयतु	भूषयेत्	भूषयेत्यिष्यति
मन्त्र्	सलाह करना	मन्त्रयति	अमन्त्रयत्	मन्त्रयतु	मन्त्रयेत्	मन्त्रयिष्यति
रच्	रचना	रचयति	अरचयत्	रचयतु	रचयेत्	रचयिष्यति
वर्ण्	वर्णन करना	वर्णयति	अवर्णयत्	वर्णयतु	वर्णयेत्	वर्णयिष्यति
वञ्च्	ठगना	वञ्चयति	अवञ्चयत्	वञ्चयतु	वञ्चयेत्	वञ्चयिष्यति
सूच्	सूचना देना	सूचयति	असूचयत्	सूचयतु	सूचयेत्	सूचयिष्यति
व्यय्	खर्च करना	व्यययति	अव्यययत्	व्यययतु	व्यययेत्	व्यययिष्यति
दु:ख्	दु:ख देना	दु:खयति	अदु:खयत्	दु:खयतु	दु:खयेत्	दुखयिष्यति
पूज्	पूजा करना	पूजयति	अपूजयत्	पूजयतु	पूजयेत्	पूजयिष्यति
तुल्	तोलना	तोलयति	अतोलयत्	तोलयतु	तोलयेत्	तोलयिष्यति
पीड्	पीड़ा देना	पीडयति	अपीडयत्	पीडयतु	पीडयेत्	पीडयिष्यति
प्रीण्	प्रसन्न करना	प्रीणयति	अप्रीणयत्	प्रीणयतु	प्रीणयेत्	प्रीणयिष्यति
आकर्ण्	सुनना	आकर्णयति	अकर्णयत्	आकर्णयतु	आकर्णयेत्	आकर्णयिष्यति
धृ	धारण करना	धारयति	अधारयत्	धारयतु	धारयेत्	धारययिष्यति
पृ	पूरा करना	पूरयति	अपूरयत्	पूरयतु	पूरयेत्	पूरयिष्यति
वृ	वरण करना	वरयति	अवरयत्	वरयतु	वरयेत्	वरयिष्यति

अभ्यास:

1. **अध:प्रदत्तेषु धातुरूपेषु उचितै: धातुरूपै: रिक्तस्थानानि पूरयत।**
(नीचे दिए गए धातु रूपों में से उचित धातुओं से रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।)
(Fill in the blanks with suitable verb-stems from the following words.)

1. स: नायक: ....। (अस्—लङ्)
   (क) अस्ति (ख) आसीत् (ग) भविष्यति (घ) अस्तु
2. गायिका: गीतानि ....। (गै—लट्)
   (क) गायति (ख) गास्यति (ग) गायन्तु (घ) गायन्ति
3. कालिदास: रघुवंशम् ....। (रच्—लङ्)
   (क) अरचयत् (ख) रचयतु (ग) अरचताम् (घ) रचयेत्

4. वयम् किम् ....? (दा—लृट्)

(क) ददिष्याम: (ख) दास्याम: (ग) यच्छिष्याम: (घ) ददाम:

5. सा तत्रैव ....। (आ + गम्—लङ्)

(क) आगच्छत् (ख) आगच्छंति (ग) आगच्छतम् (घ) आगच्छम्

6. स: ....। (प्र + सीद्—लट्)

(क) प्रसीदति (ख) प्रसीदन्ति (ग) प्रसीद (घ) प्रासीदत्

7. रमा ....। (वद्—लङ्)

(क) अवद: (ख) अवदतम् (ग) अवदम् (घ) अवदत्

8. बालक: मातु: ....। (भी—लट्)

(क) बिभेति (ख) भेति (ग) भयति (घ) बिभेमि

9. तत्र किम् ....? (भू—लङ्)

(क) भवत् (ख) अभव: (ग) अभवत् (घ) भविष्यति

10. त्वम् का ....? (अस्—लट्)

(क) असि (ख) स्म: (ग) स्थ (घ) अस्ति

11. स: यश: ....। (प्र + आप् + लट्)

(क) प्राप्नोति (ख) प्राप्नोमि (ग) प्राप्नोत् (घ) प्राप्नोतु

12. भारतम् प्रगतिम् ....। (कृ—लृट्)

(क) करोतु (ख) करिष्यत: (ग) करिष्यति (घ) करिष्यथ:

13. त्वम् किम् ....? (दृश्—लङ्)

(क) पश्य: (ख) अपश्य: (ग) पश्यसि (घ) पश्येत्

14. छात्रा: पुस्तकानि ....। (पठ्—लट्)

(क) पठन्ति (ख) पठन्तु (ग) पठिष्यन्ति (घ) पठेयु:

15. राम: रावणम् ....। (हन्—लङ्)

(क) अहन: (ख) अहनत् (ग) हन्यात् (घ) हन्तु

16. त्वम् ह्य: कुत्र ....? (अस्—लङ्)

(क) आसीत् (ख) आस्त (ग) आसी: (घ) आस्म

17. ता: बालिका: ....। (नृत्—लट्)

(क) नृत्यन्ति (ख) नृत्यति (ग) नर्तिष्यन्ति (घ) नर्तिष्यति

18. सा नारी तत्र न ....। (गम्—लृट्)

(क) गमिष्यति (ख) गमिष्यन्ति (ग) गमिष्यसि (घ) गमिष्यथ

19. ते कुत्र ....। (वस्—लृट्)

(क) वसिष्यन्ति (ख) उषिष्यन्ति (ग) वसतु (घ) वसामि

20. स: तत्र न ....। (पठ्—लङ्)

(क) अपठ: (ख) अपठत् (ग) अपठत (घ) अपठतम्

21. माता पुत्र सेवाम् ....। (कृ—लट्)

(क) करोति (ख) करोसि (ग) करोतु (घ) कुर्यात्

22. सेवक: स्वामिनम् ....। (सेव्—लट्)

(क) सेवसे (ख) सेवति (ग) सेवते (घ) सेवेथे

23. तौ सायंकाले भ्रमितुम् ....। (गम्—लट्)

(क) गच्छसि (ख) गच्छथ: (ग) गच्छत: (घ) गच्छताम्

2. स्थूलपदानि आधृत्य उचितं लकारं लिखत।

(**मोटे** शब्दों को आधार मानकर उचित लकार लिखिए।)

(Write original letter of the **bold** words.)

1. छात्रा: ज्ञानम् **प्राप्नुवन्**।
2. स्थानानि दर्शनीयानि **सन्ति**।
3. त्वम् कुत्र **गमिष्यसि**?
4. सा धनम् **लभते**।
5. अत्र किम् **आसीत्**?
6. वयम् **कथयाम:**।
7. अहम् नाटकम् **अपश्यम्**।
8. बालिका: **नृत्यन्ति**।
9. सेवका: **सेवन्ते**।
10. अश्वा: **अधावन्**।
11. अध्यापका: **पाठयन्ति**।
12. त्वया किम् **कथ्यते**?
13. तत्र किम् **भविष्यति**?
14. वयम् जन्तुशालाम् **अपश्याम**।
15. क्रोधात् मोह: **संभवति**।

3. निम्नस्थूलपदानां शुद्धं वचनम् अधस्तात् पदेभ्य: चित्वा लिखत।

(निम्न **मोटे** छपे शब्दों के वचन नीचे लिखे पदों में से चुनकर लिखिए।)

(Write original letter of the bold words.)

1. पावक: **दहति**।

(क) एकवचनम् (ख) द्विवचनम् (ग) बहुवचनम्

2. तन्तुवाय: कवितां **करोति**।

(क) एकवचनम् (ख) द्विवचनम् (ग) बहुवचनम्

3. सैनिका: सीमाम् **रक्षन्ति**।

(क) एकवचनम् (ख) द्विवचनं (ग) बहुवचनम्

4. ब्राह्मण: श्राद्धार्थम् **अगच्छत्**।

(क) द्विवचनम् (ख) एकवचनम् (ग) बहुवचनम्

5. पिता पुत्राय **क्रुध्यति**।

(क) बहुवचनम् (ख) एकवचनम् (ग) बहुवचनम्

6. राजा ब्राह्मणाय गाम् **अयच्छत्**।

(क) बहुवचनम् (ख) द्विवचनम् (ग) एकवचनम्

7. सा **उपदिशति**।

(क) एकवचनम् (ख) द्विवचनम् (ग) बहुवचनम्

8. ते **अकथयन्**।

(क) बहुवचनम् (ख) एकवचनम् (ग) द्विवचनम्

9. श्रीकृष्ण: गीताया: उपदेशम् **यच्छति**।

(क) एकवचनम् (ख) द्विवचनम् (ग) बहुवचनम्

10. तौ **अगच्छताम्**।

(क) एकवचनम् (ख) बहुवचनम् (ग) द्विवचनम्

11. ते किमपि न **अपश्यन्**।

(क) द्विवचनम् (ख) बहुवचनम् (ग) एकवचनम्

12. त्वम् **पठसि**।

(क) एकवचनम् (ख) द्विवचनम् (ग) बहुवचनम्

4. कोष्ठकेषु लिखितैः उचितधातुरूपैः सह वाक्यानि पूरयत।

(कोष्ठक में लिखे उचित धातु रूपों से वाक्य को पूरा कीजिए।)

(Complete the sentence with the following suitable verb-stems given in bracket.)

(*i*) अशोक: सदा प्रात: पञ्चवादनकाले (उत्तिष्ठ्) .... ।

(*ii*) वयम् विद्यालयं गत्वा गुरून् (नम्) .... ।

(*iii*) कमला ह्य: पितु: पत्रम् (लभ्) .... ।

(*iv*) कीर्ति: श्व: भ्रात्रा सह चेन्नईनगरम् (गम्) .... ।

(*v*) भारते कोऽपि शिक्षाविहीन: न (अस्) .... ।

(*vi*) परोपकाराय .... वृक्षा:। (फल + लट्)

(*vii*) वीर: शौर्येण मानम् .... । (लभ् + लङ्)

(*viii*) राष्ट्रभक्ता: एव देशस्य उन्नतिम् .... । (कृ + लृट्)

(*ix*) भारतं शक्तिसम्पन्न: देश: .... । (अस् + लट्)

5. अधोलिखितेषु वाक्येषु कोष्ठकेषु प्रदत्तेन क्रियापदेन रिक्तस्थानं पूरयत।

(नीचे लिखे वाक्यों में कोष्ठकों में दिए गए क्रिया के उचित शब्दों से खाली स्थान भरिए।)

(Fill in the blanks of the following sentences with the suitable form of the bracket verb.)

(*i*) अहम् तु गृहं .... । (गम्-लृट्लकारे)

(क) गमिष्यामि (ख) गच्छिष्यामि (ग) गमिष्याव: (घ) गमिष्यथ:

(*ii*) ये परिश्रमं कुर्वन्ति ते सफलतां .... । (लभ्-लट्लकारे)

(क) लभन्ति (ख) लभते (ग) लभेते (घ) लभन्ते

(*iii*) ह्य: मम गृहे विवाहोत्सव: .... । (अस्-लङ्लकारे)

(क) आसीत् (ख) अस्ति (ग) आस्ताम् (घ) आसन्

(*iv*) अम्बा भोजनम् .... । (पच्-लङ्लकारे)

(क) पचत् (ख) अपचत् (ग) अपचन् (घ) अपचम्

(*v*) विद्या विनयं ....। (√दद्—लट्लकारे)

(क) यच्छति (ख) ददाति (ग) दास्यति (घ) ददातु

(*vi*) निशा सुलभा च तत्र ....। (√गम् —लृट्लकारे)

(क) गमिष्यतः (ख) गमिष्यथः (ग) गमिष्यन्ति (घ) गमिष्यति

(*vii*) शिशुः दुग्धं ....। (√पा—लृट्लकारे)

(क) पिबिष्यति (ख) पास्यतः (ग) पास्यति (घ) पिबिष्यसि

(*viii*) भोजः एकः प्रतापी राजा ....। (√अस्—लङ्लकारे)

(क) अस्ति (ख) अभवत् (ग) आसीत् (घ) भविष्यति

(*ix*) मोहनः नवमकक्षायाः छात्रः ....। (अस् धातु—लट्लकारे)

(क) अस्ति (ख) आसीत् (ग) भविष्यति (घ) अस्तु

(*x*) मोहनः मित्रेण सह आपणम् ....। (गम् धातु—लङ्लकारे)

(क) अगच्छत् (ख) अगच्छत (ग) अगच्छताम् (घ) अगच्छन्

(*xi*) एकस्मिन् वने एकः सिंहः ....। (प्रति + वस् धातु—लट्लकारे)

(क) प्रतिअवसति (ख) प्रतिवसति (ग) प्रतिवससि (घ) प्रतिवसथः

(*xii*) श्वः रविवासरः ....। (भू धातु—लृट्लकारे)

(क) आसीत् (ख) अस्ति (ग) भवेत् (घ) भविष्यति

6. कोष्ठकात् मूलधातुं गृहीत्वा तस्य उचितधातुरूपैः वाक्यानि पूरयत।

(कोष्ठक से मूल धातु लेकर उसके उचित धातु रूपों से वाक्यों को पूरा कीजिए।)

(Complete the sentences with the suitable verb-stems from the bracket.)

(*i*) अशोकः सदा प्रातः पञ्चवादनकाले ....। (उत्तिष्ठ्)

(*ii*) वयम् विद्यालयं गत्वा गुरून् ....। (नम्)

(*iii*) कमला ह्यः पितुः पत्रम् ....। (लभ्)

(*iv*) कीर्तिः श्वः भ्रात्रा सह चेन्नईनगरम् ....। (गम्)

7. रेखाङ्कितानाम् क्रियाणाम् उचितं वचनं लिखत।

(रेखांकित क्रियाओं के उचित वचन लिखिए। Write suitable number of underline verbs.)

(*i*) श्वः अहम् मातुलगृहं <u>गमिष्यामि</u>।

(क) द्विवचनं (ख) एकवचनं (ग) बहुवचनं

(*ii*) मध्याह्ने सा दूरदर्शने संस्कृतवार्ताः <u>शृणोति</u>।

(क) एकवचनं (ख) बहुवचनं (ग) द्विवचनं

(*iii*) शिक्षकः असत्यवादिने छात्राय <u>अक्रुध्यत्</u>।

(क) बहुवचनं (ख) द्विवचनं (ग) एकवचनं

(*iv*) छात्रा स्वस्थानम् <u>उपविशति</u>।

(क) द्विवचनं (ख) बहुवचनं (ग) एकवचनं

8. **अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितानां क्रियापदानां लकारो लिखत।**

(नीचे लिखे वाक्यों में रेखांकित क्रियाओं के लकार लिखिए।)

(Write the suitable lakaras of the underline verbs.)

(*i*) अहं तु गृहं गमिष्यामि।

(*ii*) वयं सदा अध्यापकानाम् आज्ञापालनं करिष्यामः।

(*iii*) ये परिश्रमं कुर्वन्ति ते सफलतां लभन्ते।

(*iv*) ह्यः मम गृहे विवाहोत्सवः आसीत्।

(*v*) माता भोजनम् अपचत्।

9. **शुद्धैः धातुरूपैः वाक्यानि पूरयत।**

(शुद्ध धातु रूपों से वाक्यों को पूरा कीजिए। Complete the sentences with the suitable verb stems.)

(*i*) अहम् भोजनं .... ।

(क) पचति (ख) पचामि (ग) पचतः (घ) पचताम्

(*ii*) श्रद्धावान् ज्ञानं .... ।

(क) लभते (ख) लभन्ते (ग) लभे (घ) लभतम्

(*iii*) तौ गुरुम् .... ।

(क) सेवते (ख) सेविष्यते (ग) सेविष्येते (घ) सेविष्येथे

(*iv*) सा शीघ्रम् उन्नतिं .... ।

(क) अकरोत (ख) अकुरुत (ग) अकुर्वन् (घ) अकरोत्

(*v*) अध्यापकः शिष्याय .... ।

(क) क्रुध्यति (ख) अक्रुध्यत् (ग) क्रुध्यतः (घ) अक्रुध्यन्

(*vi*) अशोकः सदा प्रातः पञ्चवादने .... । (उत्तिष्ठ्)

(क) उत्तिष्ठसि (ख) उत्तिष्ठति (ग) उत्तिष्ठामि (घ) उत्तिष्ठतः

(*vii*) वयं विद्यालयं गत्वा गुरून् .... । (नम्)

(क) नंस्यति (ख) नंस्यामः (ग) नंस्यतः (घ) नंस्यावः

(*viii*) कमला ह्यः पितुः पत्रम् .... । (लभ्)

(क) अलभत् (ख) अलभताम् (ग) अलभत (घ) अलभन्त

(*ix*) कीर्तिः श्वः भ्रात्रा सह चेन्नईनगरम् .... । (गम्)

(क) गमिष्यन्ति (ख) गमिष्यतः (ग) गमिष्यावः (घ) गमिष्यति

(*x*) भारते कोऽपि शिक्षाविहीनः न .... । (अस्)

(क) अस्ति (ख) भविष्यति (ग) स्तः (घ) सन्ति

10. **निम्नवाक्येषु रेखाङ्कितक्रियायाः उचितं पुरुषं लिखत।**

(निम्न वाक्यों में रेखांकित क्रियाओं के उचित पुरुष चुनकर लिखिए।)

(Write the suitable person of the underline verbs.)

(*i*) निशा सुलभा च तत्र गच्छतः।

(*ii*) श्वः वयं मिष्ठान्नम् भक्षयिष्यामः।

(*iii*) मह्यम् मोदकानि रोचन्ते।

(*iv*) त्वं मम गुरुः असि।

(*v*) ह्यः त्वं कुत्र अगच्छः?

11. कोष्ठकेषु दत्तानाम् धातुनाम् उचितक्रियापदैः रिक्तस्थानानि पूरयत।

(कोष्ठकों में दिए गए धातुओं के उचित क्रिया पदों से खाली स्थानों को पूरा कीजिए।)

(Fill in the blanks with the suitable verbs as directed.)

(*i*) ऋषि दयानन्दस्य गुरुः विरजानन्दः .... । (अस् लङ्लकारे)

(*ii*) उद्याने मयूराः .... । (नृत्, लट्लकारे)

(*iii*) माता बालाय .... । (क्रुध्, लट्लकारे)

(*iv*) कन्याः श्वः रोटिकाः .... । (पच्, लृट्लकारे)

12. अधः संवादे दत्तेषु पदेषु उचित धातुरूपाणि चित्वा वाक्यानि पूरयत।

(नीचे लिखे संवाद में दिए गए पदों में से उचित धातु रूपों को चुनकर वाक्य की पूर्ति कीजिए।)

(Complete the following dialogue with the directed suitable forms of verbs.)

पितामहः – भावने! विलम्बेन त्वं कुतः (*i*) ....? (आगच्छसि / आगच्छति / आगच्छासि)

भावना – विवाहोत्सवात्। पितामह! मम दिव्या सुभगाः तस्या पति रूपगुणसम्पन्नः (*ii*) ....। (असि / अस्ति / सन्ति)

भावना – पितामह! श्वः "योतकविरोधदिवसः" आयोजितः। सः (दिव्यग्याः पतिः) तस्य उद्घाटनम् (*iii*) ....। (करिष्यन्ति / करिष्यति / करिष्यसि)

पितामहः – अहं अपि एतत् समाचारम् (*iv*) ....। (अपठत् / अपठम् / अपठः)

13. कोष्ठकेषु दत्तानां पदानां उपयुक्तधातुरूपैः वाक्यानि पूरयत।

(कोष्ठकों में दिए गए पदों के उपयुक्त धातु रूपों से वाक्यों को पूरा कीजिए।)

(Complete the sentences with the suitable verb-stems from the brackets.)

(*i*) ह्यः त्वं कुत्र ....? (अस्)
(आसीत् / आसन् / आसीः /आस्त)

(*ii*) परिश्रमी सदैव धनम् ....। (आप्)
(आप्नुवन्ति / आप्नोमि / आप्नोति /आप्नोसि)

(*iii*) गान्धी महोदयाः सदा सर्वहितम् ....। (चिन्त्)
(अचिन्तयत् / अचिन्तयत / अचिन्तयन् / अचिन्तयतम्)

(*iv*) व्याध्रः चर्मणे व्याघ्रं ....। (हन्)
(हन्मि / घ्नन्ति / हँन्ति / हति)

(*v*) मह्यं मोदकानि अतीव ....। (रुच्)
(रोचते / रोचेते / रोचसे / रोचन्ते)

14. अधःप्रदत्तेषु धातुरूपेषु उचितैः धातुरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत।

(नीचे दिए गए धातु रूपों में से उचित धातुओं से रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।)

(Fill in the blanks with suitable verb-stems from the following words.)

1. नायिका .... । (नृत्—लोट्)

(क) नृत्यतु (ख) नृत्यति (ग) नृत्यत (घ) नृत्यानि

2. भक्ताः देवम् .... । (नम—वि०)

(क) नमेत (ख) नमेत् (ग) नमेयुः (घ) नमन्तु

3. भोजनं समये .... । (भक्ष्—लोट्)

(क) भक्षयतु (ख) भक्षय (ग) भक्षयेत् (घ) भक्षयत

4. बालकाः कोलाहलम् न .... । (कृ—लोट्)

(क) कुर्वन्तु (ख) कुरुतु (ग) करोतु (घ) कुर्युः

5. युवाम् संस्कृतम् .... । (पद्—लोट्)

(क) पठतु (ख) पठेताम् (ग) पठतम् (घ) पठताम्

6. गुरुः शिष्यम् .... । (प्रच्छ्—विधि)

(क) पृच्छेत् (ख) पृच्छेत (ग) पृच्छेः (घ) पृच्छेम

7. ते सर्वान् .... । (हन्—वि०)

(क) हन्यात् (ख) हन्युः (ग) जहि (घ) हनताम्

8. त्वम् तत्र एव .... । (चल्—लोट्)

(क) चलतु (ख) चल (ग) चलेः (घ) अचलः

9. तत्र मा .... । (गम्—लोट्)

(क) गच्छ (ख) गच्छतु (ग) गच्छानि (घ) गच्छेताम्

10. कार्यम् अधुना एव .... । (कृ—विधि)

(क) कुर्यात् (ख) कुर्यात (ग) कुर्युः (घ) करवाणि

11. ते किम् .... ? (लिख्—लोट्)

(क) लिखानि (ख) लिखेत् (ग) लिखेत (घ) लिखन्तु

12. यूयम् सर्वे तत्र .... । (गम्—लोट्)

(क) गच्छतु (ख) गच्छन्तु (ग) गच्छत (घ) गच्छत्

13. सैनिकाः देशम् .... । (रक्ष्—विधि)

(क) रक्षेत् (ख) रक्षेयुः (ग) रक्षेत (घ) रक्षामि

14. अत्र मा .... । (उप + विश्—लोट्)

(क) उपविशत (ख) ओपविशत् (ग) उपविशति (घ) उपविशे

15. आवाम् .... । (चल्—लोट्)

(क) चलाम (ख) चलाव (ग) चलेव (घ) चलेयम्

16. अहम् तम् .... ? (पृच्छ्—लोट्)

(क) पृच्छानि (ख) पृच्छामि (ग) पृच्छाव (घ) पृच्छाम

17. सदैव सत्यं .... । (वद्—लोट्)

(क) वदेः (ख) वद (ग) वदतु (घ) वदेत्

15. स्थूलपदानि आधृत्य उचितं लकारं लिखत।

(**मोटे** शब्दों को आधार मानकर उचित लकार लिखिए।)

(Write original letter of the **bold** words.)

1. तत्र मा **खेल**।
2. आलस्यं **त्यजेत्**।
3. त्वम् सदाचारम् **आचर**।
4. लोभः मा **कुरुत**।
5. बालकाः **पठन्तु**।

16. निम्न स्थूलपदानां शुद्धं वचनम् अधस्तात् पदेभ्यः चित्वा लिखत।
(निम्न **मोटे** छपे शब्दों के वचन नीचे लिखे पदों में से चुनकर लिखिए।)
(Write original letter of the **bold** words.)

1. तत्र मा **गच्छ**।
   (क) द्विवचनम् (ख) एकवचनम् (ग) बहुवचनम्
2. अहम् **भवानि**।
   (क) द्विवचनम् (ख) बहुवचनम् (ग) एकवचनम्
3. यूयम् **पश्यत**।
   (क) द्विवचनम् (ख) बहुवचनम् (ग) एकवचनम्
4. सा फलानि **भक्षयतु**।
   (क) द्विवचनम् (ख) एकवचनम् (ग) बहुवचनम्
5. निजकार्यं **कुरु**।
   (क) बहुवचनम् (ख) एकवचनम् (ग) द्विवचनम्
6. अहम् **वसेयम्**।
   (क) बहुवचनम् (ख) द्विवचनम् (ग) एकवचनम्
7. भक्ताः देवम् **नमन्तु**।
   (क) बहुवचनम् (ख) द्विवचनम् (ग) एकवचनम्
8. अत्रैव **वस**।
   (क) द्विवचनम् (ख) एकवचनम् (ग) बहुवचनम्

17. कोष्ठकेषु लिखितानाम् उचितधातुरूपाणां निर्माणं कृत्वा वाक्यानि पूरयत।
(कोष्ठक में लिखे हुए उचित धातुरूपों का निर्माण करके वाक्य को पूरा कीजिए।)
(Complete the sentence with the following suitable verb-stems given in bracket.)

(*i*) माता जन्मदिने पुत्रम् अकथयत्—त्वं चिरञ्जीवी (भू + विधिलिङ्) .... ।
(*ii*) त्वम् अपि उपकारी .... । (भू + लोट्)
(*iii*) वयम् मातृभूमिम् .... ।(नम् + विधिलिङ्)

18. अधोलिखितेषु वाक्येषु कोष्ठकेषु प्रदत्तेन धातुना उचितं रूपं निर्माय रिक्तस्थानं पूरयत।
(नीचे लिखे वाक्यों में कोष्ठकों में दिए गए धातु से उचित रूपों का निर्माण करके खाली स्थान भरिए।)
(Fill in the blanks of the following sentences with the suitable form of the bracket verb.)

(*i*) त्वम् शिक्षकं प्रश्नं .... । (प्रच्छ्–लोट् लकारे)
(*ii*) वयं सदा अध्यापकानाम् आज्ञापालनं .... । (कृ-विधिलिङ् लकारे)
(*iii*) त्वम् आज्ञाकारी .... । (√भू—लोट् लकारे)
(*iv*) यूयम् असत्यं न .... । (√वद्—विधिलिङ् लकारे)
(*v*) कार्यं विलम्बेन न .... । (कृ धातु—लोट् लकारे)
(*vi*) सदा सत्यं .... । (वद् धातु—विधिलिङ् लकारे)

19. कोष्ठकात् मूलधातुं गृहीत्वातस्य उचितधातुरूपैः वाक्यानि पूरयत।
(कोष्ठक से मूल धातु लेकर उसके उचित धातु रूपों से वाक्यों को पूरा कीजिए।)
(Complete the sentences with the suitable verb-stems from the bracket.)

(*i*) माता जन्मदिने पुत्रम् अकथयत्—चिरंजीवी .... । (भू)
(*ii*) भारते कोऽपि शिक्षाविहीनः न .... । (अस्)

20. **रेखाङ्कितानाम् क्रियाणाम् उचितं वचनं लिखत।**

रेखांकित क्रियाओं के उचित वचन लिखिए। Write suitable number of underline verbs.)

(*i*) एषा स्वयं गच्छतु भरतम् आनेतुम्।

(*ii*) सम्भवत: अद्य वृष्टि: भवेत्।

(*iii*) माता पुत्राय भोजनं यच्छतु।

(*iv*) युवां कलमेन लेखं लिखतम्।

21. **अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितानां क्रियापदानां लकारो लिखत।**

(नीचे लिखे वाक्यों में रेखांकित क्रियाओं के लकार लिखिए।)

(Write the suitable lakaras of the underline verbs.)

(*i*) त्वं शिक्षकं प्रश्नं पृच्छ।

(*ii*) बाल: जनकाय जलं यच्छेत्।

(*iii*) किमहं रोटिकां खादानि?

(*iv*) वयम् पुस्तकानि पठेम।

22. **शुद्धैः धातुरूपैः वाक्यानि पूरयत।**

(शुद्ध धातु रूपों से वाक्यों को पूरा कीजिए। Complete the sentences with the suitable verb stems.)

(*i*) आयुष्मान् .... । (भू—लोट् लकार)

(*ii*) तत्र मा .... । (गम् –लोट् लकार)

(*iii*) छात्रा: प्रश्नान् .... । (लिख्-विधिलिङ्)

(*iv*) श्रीराम: वनं .... । (गम्-विधिलिङ्)

23. **निम्नवाक्येषु रेखाङ्कितक्रियायाः उचितं पुरुषं लिखत।**

(निम्न वाक्यों में रेखांकित क्रियाओं के उचित पुरुष चुनकर लिखिए।)

(Write the suitable person of the underline verbs.)

(*i*) यूयं प्रात: व्यायामं कुर्यात।

(*ii*) जना: प्रात:काले प्रातराशं खादेयु:।

(*iii*) नेतार: सभायां भाषणं यच्छन्तु।

(*iv*) सीता रामेण सह वनं गच्छतु।

24. **अध: संवादे दत्तेषु पदेषु उचित धातुरूपाणि चित्वा वाक्यानि पूरयत।**

(नीचे लिखे संवाद में दिए गए पदों में से उचित धातु रूपों को चुनकर वाक्य की पूर्ति कीजिए।)

(Complete the following dialogue with the directed suitable forms of verbs.)

पितामह: – शोभनम्। नवयुगलम् जीवने सर्वं सुखं (*i*) ....। (लभेत् / लभेताम् / लभे:)

त्वमपि तत्र अवश्यम् (*ii*) ....। (गच्छ / गच्छतु / गच्छतम्)

बोर्ड द्वारा वार्षिक परीक्षायै प्रदत्ताः प्रश्नाः

प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितम् उत्तरं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत–

1. स्वातिमुनिः संगीतसाधनस्य निर्माणम् ………………। [CBSE 2010]
   (क) अकुरत (ख) करोत (ग) अकरोत् (घ) अकुर्वन्
2. पिता पुत्राय ………………। [CBSE 2010]
   (क) क्रुधति (ख) क्रुधयति (ग) क्रुरध्यति (घ) क्रुध्यति
3. वयं विद्यालयं गत्वा अध्यापकान् ………………। [CBSE 2010]
   (क) नंस्यति (ख) नंस्याव: (ग) नंस्यत: (घ) नंस्याम:
4. कृष्णः कक्षायाम् उच्चैः ………………। [CBSE 2010]
   (क) पठ (ख) पठत (ग) अपठत् (घ) अपठत
5. छात्रः शिक्षकं ………………। [CBSE 2010]
   (क) पृच्छ (ख) पृच्छत (ग) पृच्छन्तु (घ) अपृच्छत्
6. सूपकारः भोजनं ………………। [CBSE 2010]
   (क) पक्ष्यति (ख) पक्ष्यसि (ग) पक्ष्यन्ति (घ) पक्ष्यथ
7. बालिकाः प्रातःकाले विद्यालयं ………………। [CBSE 2011]
   (क) गच्छयः (ख) गच्छतः (ग) गच्छति (घ) गच्छन्ति
8. वाल्मीकिः रामायणस्य रचनाम् ………………। [CBSE 2011]
   (क) अकरोत् (ख) अकुरुताम् (ग) अकुर्वन् (घ) अकरवम्
9. प्रतापः देशभक्तः ………………। [CBSE 2011]
   (क) आसीत् (ख) आसीः (ग) आस्ताम् (घ) आसम्
10. भवान् कस्यां कक्षायां ………………? [CBSE 2011]
    (क) पठसि (ख) पठन्ति (ग) पठतः (घ) पठति
11. रावणः सीताम् ………………। [CBSE 2011]
    (क) अहरतम् (ख) अहरताम् (ग) अहरः (घ) अहरत्
12. श्वः देवदत्तस्य उपनयनं ………………। [CBSE 2011]
    (क) भविष्यथ (ख) भविष्यन्ति (ग) भविष्यतः (घ) भविष्यति
13. अद्य मम जन्मदिवसः अस्ति। मम मित्राणि उपहारान् ………………। [CBSE 2011]
    (क) आनेष्यामि (ख) आनेष्यथ (ग) आनेष्यन्ति (घ) आनेष्यावः
14. युवाम् इदं कार्यं कर्तुं ………………। [CBSE 2011]
    (क) शक्नुथः (ख) शक्नुवन्ति (ग) शक्नोषि (घ) शक्नोमि
15. माता शिशोः समीपम् आगच्छत्। शिशुः मातरं दृष्ट्वा ………………। [CBSE 2011]
    (क) अहसताम् (ख) अहसत् (ग) अहसम् (घ) अहसन्
16. वानराः वृक्षम् आरोहन्। ते फलानि ………………। [CBSE 2011]
    (क) अभक्षयत (ख) अभक्षयाम (ग) अभक्षयन् (घ) अभक्षयम्
17. वयं भारतीयाः ………………। [CBSE 2011]
    (क) स्मः (ख) सन्ति (ग) स्थः (घ) स्थः

18. मम पितामहः प्रतिदिनम् उच्चैः ....। [CBSE 2012]

(क) हसन्ति (ख) हसासि (ग) हसति (घ) अहसन्

19. ह्यः अहं मातुलगृहं गत्वा ....। [CBSE 2012]

(क) अपठम् (ख) अपठत् (ग) अपठः (घ) पठति

20. एतौ खगौ प्रतिदिनम् अत्र आगत्य तण्डुलान् ....। [CBSE 2012]

(क) खादथः (ख) खादावः (ग) खादतः (घ) खादन्ति

21. पुरा अस्मिन् ग्रामे अनेके कूपाः ....। [CBSE 2012]

(क) आसीत् (ख) आसन् (ग) अस्ति (घ) भविष्यति

22. अहम् परिश्रमं कृत्वा धनम् अर्जयामि, कदापि कमपि न ....। [CBSE 2012]

(क) याचते (ख) याचसे (ग) याचे (घ) अयाचत

23. एताः सेविकाः चिकित्सालयं गत्वा रुग्णजनान् ....। [CBSE 2012]

(क) सेविष्यन्ते (ख) सेविष्यसे (ग) सेविष्यध्वे (घ) सेविष्यते

24. वयं परीक्षायां पूर्णाङ्कान् ....। [CBSE 2014]

(क) लप्स्यामहे (ख) लप्स्यन्ते (ग) लप्स्यते (घ) लप्स्यावहे

25. प्रत्येकं जनः स्वगृहे एव ....। [CBSE 2014]

(क) मोदन्ते (ख) मोदते (ग) मोदेते (घ) मोदसे

26. अनीता सुस्वादु भोजनं ....। [CBSE 2014]

(क) पक्ष्यामि (ख) पक्ष्यन्ति (ग) पक्ष्यसि (घ) पक्ष्यति

27. श्वः प्रातः एव अहम् भ्रमणाय ....। [CBSE 2014]

(क) गमिष्यामि (ख) गमिष्यति (ग) गमिष्यन्ति (घ) गमिष्यसि

28. दशरथस्य चत्वारः पुत्राः ....। [CBSE 2014]

(क) आसीत् (ख) आसन् (ग) अस्मि (घ) आस्ताम्

29. प्रातः उत्थाय सः दूरदर्शन-कार्यक्रमं ....। [CBSE 2014]

(क) द्रक्ष्यामि (ख) द्रक्ष्यति (ग) द्रक्ष्यसि (घ) द्रक्ष्यतः

30. परमवीराः पाण्डवाः पञ्च ....। [CBSE 2014]

(क) आसीत् (ख) आस्ताम् (ग) आसन् (घ) आस्तम्

31. विनैव कारणं ये हसन्ति, ते मूर्खाः ....। [CBSE 2014]

(क) भवतः (ख) भवति (ग) भवसि (घ) भवन्ति

32. अहं वृद्धान् ....। [CBSE 2014]

(क) सेविष्यते (ख) सेविष्ये (ग) सेविष्यन्ते (घ) सेविष्यामहे

33. परिश्रमी परिश्रमस्य फलम् अवश्यमेव ....। [CBSE 2014]

(क) लभन्ते (ख) लभते (ग) लभे (घ) लभसे

34. अभीप्सा वार्षिकोत्सवे पुरस्कारं ....। [CBSE 2016]

(क) लप्स्ये (ख) लप्स्यसे (ग) लप्स्यते (घ) लप्स्यन्ते

35. भो छात्राः! यूयं दीनजनान् सुष्ठु ....। [CBSE 2016]

(क) सेवध्वे (ख) सेवसे (ग) सेवन्ते (घ) सेवामहे

36. पिता पुत्रेण सह विद्यालयम् ....। [CBSE 2016]

(क) अगच्छम् (ख) अगच्छताम् (ग) अगच्छत् (घ) अगच्छन्

37. भोजनालये पाचकाः ....। [CBSE 2016]

(क) अस्ति (ख) असि (ग) अस्मि (घ) सन्ति

38. मम जन्मदिवसे त्वं कम् उपहारं दातुं ....? [CBSE 2016]

(क) शक्नोषि (ख) शक्नोमि (ग) शक्नोषि (घ) शक्नुमः

39. गीता रमा च तत्र ....। [CBSE 2016]

(क) पठति (ख) पठतः (ग) पठथः (घ) पठावः

40. तव कीर्तिः दिक्षु प्रसारम् ....। [CBSE 2015]

(क) आप्नुहि (ख) आप्नोतु (ग) आप्नुताम् (घ) आप्नुत

41. संसारे सर्वे जनाः ....। [CBSE 2015]

(क) मोदेत (ख) मोदेवहि (ग) मोदेरन् (घ) मोदेय

42. परेषां धनं न ....। [CBSE 2015]

(क) रोचेत (ख) रोचेथाः (ग) रोचेध्वम् (घ) रोचेरन्

43. यूयं सद्गुरुं प्रश्नं ....। [CBSE 2015]

(क) पृच्छेत् (ख) पृच्छेः (ग) पृच्छेत (घ) पृच्छेयुः

44. त्वम् आभूषणं न ....। [CBSE 2016]

(क) हरेत् (ख) हरेयम् (ग) हरेः (घ) हरेम्

45. त्वं पितरं धनं ....। [CBSE 2016]

(क) याचताम् (ख) याचस्व (ग) याचध्वम् (घ) याचन्ताम्

46. यूयं ....। [CBSE 2016]

(क) मोदेत (ख) मोदेथाः (ग) मोदेय (घ) मोदध्वम्

47. ते मम शुभम् ....। [CBSE 2016]

(क) इच्छतु (ख) इच्छताम् (ग) इच्छन्तु (घ) इच्छत

48. युवां गृहकार्यं ....। [CBSE 2016]

(क) ते कुरु (ख) कुरुतम् (ग) कुरुत (घ) कुर्वन्तु।

49. ते भ्रूणकन्याः न ....। [CBSE 2016]

(क) हन्यात् (ख) हन्युः (ग) हन्याः (घ) हन्यात

उचितैः धातुरूपैः वाक्यानि पूरयत–

50. सुधीराय सुन्दराणि वस्त्राणि ....। (रुच्) [CBSE 2011]

51. सः स्नानं कृत्वा हरिं ....। (भज्) [CBSE 2011]

52. परिश्रमिणः छात्राः सफलतां ....। (लभ्) [CBSE 2011]

53. शिष्या: गुरुं सुष्ठु ....। (सेव्) [CBSE 2011]

54. अहं क्रीडित्वा भृशं ....। (मुद्) [CBSE 2011]

55. युवां परिश्रमं कृत्वा पुरस्कारम् ....। (लभ्, लङ्) [CBSE 2012]

56. त्वम् इदम् मधुरं गीतं श्रुत्वा अतीव ....। (मोद्, लट्) [CBSE 2012]

57. ह्यः यूयं पुस्तकानि गृहम् ....। (नी, लङ्) [CBSE 2012]

58. अस्मिन् भोजनालये अनेके सूपकाराः भोजनं ....। (पच्, लट्) [CBSE 2012]

विशेषाः नवीनाः प्रश्नाः

1. कोष्ठके प्रदत्तधातोः निर्दिष्टलकारे समुचितप्रयोगेण वाक्यानि पूरयत–

(*i*) बालकाः पुस्तकानि .... । (पठ्-लट्) ।

(*ii*) पुस्तकानि पठित्वा ते विद्वांसः ....। (भू-लृट्)

(*iii*) यूयम् उद्याने कदा ....। (क्रीड्-लङ्)

(*iv*) किम् आवाम् अद्य ....। (भ्रम्-लोट्)

(*v*) त्वम् ध्यानेन पाठं ....। (पठ्-विधिलिङ्)

(*vi*) साधवः तपः ....। (तप्-लट्)

(*vii*) वयम् उत्तमान् अङ्कान् ....। (लभ्-लृट्)

(*viii*) नाटकं दृष्ट्वा सर्वे ....। (मुद्-लङ्)

(*ix*) पितरं वार्धक्ये पुत्रः अवश्यं ....। (सेव्-लोट्)

(*x*) हे प्रभो! संसारे कोऽपि भिक्षां न ....। (याच्-विधिलिङ्)

2. कोष्ठकात् समुचितं क्रियापदं चित्वा वाक्यानि पूरयत–

(*i*) अद्य युवाम् विद्यालयं किमर्थं न ....? (अगच्छताम्/अगच्छतम्/अगच्छत)

(*ii*) पुरा जनाः संस्कृतभाषया ....। (भाषन्ते/भाषामहे/अभाषन्त)

(*iii*) यूयम् कं पाठम् ....? (अपठत/अपठत्/अपठन्)

(*iv*) जीवाः सर्वेऽत्र ....भावयन्तः परस्परम्। (मोदताम्/मोदेताम्/मोदन्ताम्)

(*v*) कक्षायाम् सर्वे ध्यानेन ....। (पठतु/पठताम्/पठन्तु)

(*vi*) प्रभो मह्यम् बुद्धिम् ....। (यच्छ/यच्छतम्/यच्छत)

(*vii*) वयं सदैव सुधीराः सुवीराः च ....। (भवेव/भवेम/भवेयम्)

(*viii*) त्वं सायं कुत्र ....? (गमिष्यसि/गमिष्यथः/गमिष्यथ)

(*ix*) विद्वान् सर्वत्र ....। (पूज्यन्ते/पूज्येते/पूज्यते)

(*x*) अद्यत्वे समाचारपत्रस्य महत्त्वं सर्वे ....। (जानाति/जानन्ति/जानासि)

(व्याकरण वीथितः साभारः)

ग5 कारकाः उपपदविभक्तयः च

शब्दों के सार्थक समूह को '**वाक्य**' कहते हैं। वाक्य में अनेक शब्द होते हैं। वाक्य में जिन शब्दों का क्रिया के साथ साक्षात् सम्बन्ध होता है, उन शब्दों को कारक कहते हैं; जैसे—रमा चलति, रामः विद्यालयं गच्छति।

प्रस्तुत वाक्यों में 'रमा' तथा 'रामः' शब्द का क्रमशः 'चलति' और 'गच्छति' क्रियाओं के साथ सम्बन्ध है। अतः 'रमा' और 'रामः' शब्द कारक हैं। संस्कृत व्याकरण में कारक निम्न हैं—

1. कर्ता, 2. कर्म, 3. करण, 4. सम्प्रदान, 5. अपादान, 6. अधिकरण।

संस्कृत में **सम्बन्ध** और **सम्बोधन** को कारक नहीं माना जाता, क्योंकि—

(क) '**सम्बन्ध**' में दो संज्ञाओं का परस्पर सम्बन्ध होता है न कि 'क्रिया' के साथ 'संज्ञा' का सम्बन्ध; जैसे—**सः रामस्य पुत्रोऽस्ति।** इस वाक्य में 'राम' का 'अस्ति' के साथ कोई सम्बन्ध नहीं है, बल्कि 'पुत्र' के साथ है जो स्वयं एक संज्ञा है, क्रिया नहीं।

(ख) 'सम्बोधन' का भी क्रिया से सम्बन्ध न होने से यह भी कारक नहीं कहलाता; जैसे—**हे राम! त्वम् कलमम् आनय।** यहाँ '**राम**' का '**आनय**' क्रिया से कोई सम्बन्ध नहीं है, बल्कि '**त्वम्**' के साथ सम्बन्ध है। इसीलिए मध्यम पुरुष की क्रिया बनी अन्यथा प्रथम पुरुष की क्रिया (आनयतु) बनती।

विभक्ति

क्रिया के साथ संज्ञा शब्दों का सम्बन्ध प्रकट करने के लिए जिन चिह्नों का प्रयोग किया जाता है वे ही '**विभक्ति**' कहलाते हैं। इन्हें इस तरह समझिए—

विभक्ति	कारक	क्रिया का चिह्न
1. प्रथमा	कर्ता (Nominative Case)	ने, ×
2. द्वितीया	कर्म (Accusative Case)	को, ×
3. तृतीया	करण (Instrumental Case)	से, के द्वारा
4. चतुर्थी	सम्प्रदान (Dative Case)	के लिए
5. पंचमी	अपादान (Ablative Case)	से (अलग होने में)
6. षष्ठी	सम्बन्ध (Genitive Case)	का, के, की; रा, रे, री
7. सप्तमी	अधिकरण (Locative Case)	में, पर
8. सम्बोधन	सम्बोधन (Callive Case)	हे, अरे

विभक्तियाँ दो प्रकार की होती हैं—

1. कारक विभक्ति, 2. उपपद विभक्ति।

1. **कारक विभक्ति**—जो विभक्ति क्रिया के चिह्न के आधार पर लगती है और जिसमें सामान्य नियम लगते हों उसे **कारक विभक्ति** कहते हैं; जैसे—तुमने पत्र लिखा। त्वम् पत्रम् अलिखः। यहाँ 'तुम' के साथ चिह्न 'ने' है अतः 'त्वम्' में प्रथमा विभक्ति हुई।
2. **उपपद विभक्ति**—जब वाक्य में किसी विशेष शब्द के कारण क्रिया चिह्नों के अनुसार विभक्ति न लगाकर कोई विशेष विभक्ति लग जाए उसे '**उपपद विभक्ति**' कहते हैं; जैसे—सैनिक देश की रक्षा करते हैं। सैनिकाः देशं रक्षन्ति। यहाँ कारक नियम से तो 'देश' में षष्ठी विभक्ति लगनी चाहिए थी परन्तु **रक्ष्** धातु के साथ द्वितीया ही लगी है।

विशेष—नवमीं के पाठ्यक्रम में केवल तारांकित (*) उपपद विभक्तियाँ ही हैं। लेकिन चित्रवर्णन आदि के लिए अन्य विभक्तियों का अभ्यास भी आवश्यक है।

1. प्रथमा विभक्ति (कर्ता कारक) (Nominative Case)

कर्ता में सदा प्रथमा विभक्ति होती है। जो स्वयं क्रिया का संचालक हो या जिसके अनुसार क्रिया चलती है वह कर्ता होता है। प्रथमा विभक्ति का प्रयोग हम इन स्थानों पर करते हैं—

1. **प्रातिपदिक अर्थात् किसी शब्द का साधारण अर्थ बताने में;** जैसे—कृष्णः (वासुदेव), ज्ञानम् (ज्ञान), वेदम् (वेद के ग्रन्थ)।
2. **लिङ्ग का बोध कराने में;** जैसे—तटः, तटी, तटम्, शुक्लः, शुक्ला, शुक्लम्।
3. **परिमाण (नाप-तोल) का ज्ञान कराने में;** जैसे—द्रोणो ब्रीहिः (टोकरी भर चावल।)
4. **वचन का ज्ञान कराने में;** जैसे—रामः (एक राम), बालौ (दो बालक), कन्याः (बहुत-सी कन्याएँ)
5. **कर्तृवाच्य के कर्ता में**—कर्तृवाच्य के कर्ता में सदा प्रथमा विभक्ति का प्रयोग किया जाता है; जैसे—
   (क) सीता आपणं गच्छति। (यहाँ 'सीता' कर्ता होने के कारण प्रथमा विभक्ति हुई।)
   (ख) अहं क्रीडाक्षेत्रे क्रीडामि। (यहाँ 'अहम्' कर्ता होने के कारण प्रथमा विभक्ति है।)
   (ग) भवान् किं करोति? (यहाँ 'भवान्' शब्द में कर्ता होने के कारण प्रथमा विभक्ति हुई।)
6. **कर्मवाच्य के कर्म में**—कर्मवाच्य के कर्म में सदा प्रथमा विभक्ति का प्रयोग किया जाता है; जैसे—
   (क) सीतया आपणं गम्यते। (यहाँ 'आपणं' कर्म होने के कारण प्रथमा में है।)
   (ख) रामेण रावणः हतः। (यहाँ 'रावणः' कर्म होने के कारण प्रथमा में है।)
   (ग) तेन त्वम् ताड्यसे। (यहाँ 'त्वम्' कर्म होने के कारण प्रथमा में है।)

'आपणम्' शब्द नपुंसकलिङ्ग में होने के कारण प्रथमा-द्वितीया में समान होता है।

2. द्वितीया विभक्ति (कर्म कारक) (Accusative Case)

(क) कर्ता क्रिया के द्वारा जिसको सबसे अधिक चाहता है, उसे कर्म कहते हैं; जैसे—रामः ओदनं खादति। यहाँ रामः (कर्ता), ओदनं (कर्म) और खादति (क्रिया) है।

(ख) गम्, पठ्, चल्, जि, तृ, भज्, खाद्, पा आदि धातुओं से बनी क्रियाओं के योग में कर्म में द्वितीया विभक्ति होती है; जैसे—
- (*i*) माला गृहं गच्छति। (माला घर में जाती है।)
- (*ii*) नृपः शत्रुं जयेत्। (राजा शत्रु को जीते।)
- (*iii*) आवाम् ईश्वरं भजावः। (हम दोनों ईश्वर को भजते हैं।)
- (*iv*) शिशुः दुग्धं पिबति। (शिशु दूध पीता है।)

(ग) **द्विकर्मक धातुएँ**—संस्कृत व्याकरण में ऐसी 16 धातुएँ हैं जिनके साथ दो-दो कर्मों का प्रयोग होता है। उनमें एक मुख्य कर्म (प्रधान कर्म) होता है दूसरा अप्रधान (गौण कर्म) कर्म होता है। इन्हें **द्विकर्मक धातुएँ** कहते हैं; जैसे—
देवदत्तः पितरं धनं याचते। (देवदत्त) पिता से धन (को) माँगता है। यहाँ **याच्** धातु के कारण **पितरं** और **धनं** दोनों में द्वितीया विभक्ति हुई, जबकि धन को माँगने के कारण साधारण नियम के कारण केवल **धन** में ही द्वितीया होनी थी और **पिता** में पंचमी, लेकिन **याच्** धातु के साथ धनं व पितरं दोनों में द्वितीया हो गई। अतः यहाँ **मुख्य कर्म 'धनं'** है और **गौण कर्म 'पितरं'** है। ये सोलह (16) धातुएँ निम्नलिखित हैं—
दुह्, याच्, पच्, दण्ड्, रुध्, प्रच्छ्, चि, ब्रू, शास्, जि, मथ्, मुष्, नी, हृ, कृष्, वह्।

1. **√दुह्** (दुहना) — (*i*) देवदत्तः गां पयः दोग्धि। (देवदत्त गाय से दूध दुहता है।)
   (*ii*) गोपालः धेनुं दुग्धं दोग्धि। (ग्वाला गाय से दूध दुहता है।)
2. **√याच्** (माँगना) — (*i*) वामनः बलिं वसुधां याचते। (वामन बलि से धरती को माँगता है।)
   (*ii*) पुत्रः पितरं रुप्यकाणि याचते। (पुत्र पिता से रुपये माँगता है।)
3. **√पच्** (पकाना) — (*i*) महिले चणकान् सूपं पचतः। (दो स्त्रियाँ चने से दाल पकाती हैं।)
   (*ii*) माता तण्डुलान् ओदनं पचति। (माता चावलों से भात पकाती है।)

4. **√दण्ड्** (दण्ड देना) — (*i*) नृपः अपराधिनं शतं दण्डयति। (राजा अपराधी को सौ रुपये का दण्ड देता है।)
(*ii*) अध्यापकः शिष्यं दण्डयति। (अध्यापक शिष्य को दण्ड देता है।)

5. **√रुध्** (रोकना) — (*i*) गोपः धेनूः व्रजम् अवरुणद्धि। (ग्वाला गायों को बाड़े में रोकता है।)
(*ii*) कृष्णः वत्सं गृहं अवरुणद्धि। (श्रीकृष्ण बछड़े को घर में रोकते हैं।)

6. **√प्रच्छ्** (पूछना) — (*i*) शिष्यः गुरुं प्रश्नं पृच्छति। (शिष्य गुरु से प्रश्न पूछता है।)
(*ii*) पथिकः लतां पन्थानं पृच्छति। (यात्री लता से मार्ग पूछता है।)

7. **√चि** (चुनना) — (*i*) रामः वृक्षं फलानि अवचिनोति। (राम वृक्ष से फलों को चुनता है।)
(*ii*) सीता लतां पुष्पाणि अवचिनोति। (सीता लताओं से फूलों को चुनती है।)

8. **√ब्रू** (बोलना) — (*i*) गुरुः शिष्यं धर्मं ब्रूते। (गुरु शिष्य को धर्म कहता है।)
(*ii*) पिता पुत्रम् संस्कृतं ब्रूते। (पिता पुत्र से संस्कृत बोलता है।)

9. **√शास्** (उपदेश देना) — (*i*) ऋषिः भक्तान् धर्मं शास्ति। (ऋषि भक्तों को धर्म का उपदेश देते हैं।)
(*ii*) ईश्वरः आदिऋषीन् वेदान् शास्ति। (ईश्वर आदि ऋषियों को वेदों का उपदेश देते हैं।)

10. **√जि** (जीतना) — (*i*) वंचकः रामं शतं जयति। (ठग राम से सौ रुपये जीतता है।)
(*ii*) पाण्डवाः कौरवान् युद्धं जयन्ति। (पाण्डव कौरवों को युद्ध में जीतते हैं।)

11. **√मथ्** (मथना) — (*i*) देवः सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति। (देवगण क्षीर सागर से अमृत को मथते हैं।)
(*ii*) गोपिका दुग्धं नवनीतं मथ्नाति। (ग्वालिन दूध से मक्खन निकालती है।)

12. **√मुष्** (चुराना) — (*i*) चौरः सज्जनं सहस्रं मुष्णाति। (चोर सज्जन के हजार रुपये चुराता है।)
(*ii*) चौरः देवदत्तं वस्त्राणि मुष्णाति। (चोर देवदत्त के वस्त्र चुराता है।)

13. **√नी** (ले जाना) —
14. **√हृ** (हरण करना, ले जाना) —
15. **√कृष्** (खींचना, ले जाना) —
16. **√वह्** (पहुँचाना, ले जाना) —

(*i*) ब्राह्मणः अजां ग्रामं नयति, हरति, कर्षति वहति वा।
(*ii*) चौरः कृपणं धनं नयति, हरति, कर्षति वहति वा।

उपपद विभक्ति

(घ) विना, नाना (विना) पृथक् (अलग) इन शब्दों के साथ द्वितीया, तृतीया और पंचमी विभक्तियाँ लगती हैं; जैसे—

1. ***विना—सः रामम्/रामेण/रामात् विना ग्रामं न गमिष्यति।**
2. नाना—नारीं/नार्य्या/नार्य्याः नाना निष्फला लोकयात्रा।
3. पृथक्—स्वभावो जीवम्/जीवेन/जीवात् पृथक् भवितुं नार्हति। (स्वभाव जीव से अलग नहीं हो सकता है)

(ङ) 'अधि' उपसर्ग सहित **√शीङ्** धातु (सोना), **√स्था** तथा **√आस्** (बैठना, ठहरना) धातुओं के साथ द्वितीया विभक्ति होती है अर्थात् यदि इन तीनों धातुओं के पहले **अधि** उपसर्ग हो तो इनके आधार में **द्वितीया** विभक्ति होती है और यदि शुद्ध धातु हो तो आधार में **सप्तमी** होती है; जैसे—

1. **अधिशीङ्** (सोना) — (*i*) ब्रह्मचारी काष्ठपीठम् अधिशेते। (ब्रह्मचारी लकड़ी के तख्त पर सोता है।)
(*ii*) बालः शय्याम् अधिशेते। (बच्चा बिस्तर पर सोता है।)

2. **अधिस्था** (बैठना, ठहरना) — (*i*) मुनयः गृहं न अधितिष्ठन्ति। (मुनि घर में नहीं ठहरते हैं।)
(*ii*) बालिका मनुः सिंहासनम् अधितिष्ठति। (बालिका मनु सिंहासन पर बैठती है।)

3. **अधि + आस्** (बैठना, ठहरना) — (*i*) आचार्यः आसनम् अध्यास्ते। (आचार्य आसन पर बैठता है।)
(*ii*) भोजराजः सिंहासनम् अध्यास्ते। (राजा भोज सिंहासन पर बैठे हैं।)

(च) **उप, अनु, अधि** अथवा **आ** उपसर्गों में से यदि कोई भी **वस्** धातु के पूर्व लगा हो तो क्रिया के आधार में द्वितीया विभक्ति लग जाती है; जैसे—

(*i*) पशवः वनम् अधिवसन्ति/उपवसन्ति/अनुवसन्ति आवसन्ति वा। (पशु वन में रहते हैं।)

(*ii*) ऋषयः आश्रमम् अधिवसन्ति/उपवसन्ति/अनुवसन्ति आवसन्ति वा। (महर्षिगण आश्रम में रहते हैं।)

(छ) **अभि** तथा **नि** उपसर्ग सहित यदि **√विश्** धातु (लग जाना) हो तो **√विश्** धातु के आधार में द्वितीया विभक्ति होती है; जैसे—

(*i*) सन्ताः सन्मार्गम् अभिनिविशन्ते। (सज्जन सन्मार्ग में दृढ़ता से लग जाते हैं।)

(*ii*) वीराः देशरक्षाम् अभिनिविशन्ते। (वीर देशरक्षा में दृढ़ता से लग जाते हैं।)

(ज) **अन्तरा** (बीच में), **अन्तरेण** (बिना), **उभयतः, अभितः** (दोनों ओर), **परितः** (चारों ओर), **सर्वतः** (सब ओर), **धिक्** (धिक्कार हो), **अध्यधि, उपर्युपरि** (ऊपर), **अधोऽधः** (नीचे), **समया, निकषा** (समीप), **हा** (हाय) और **प्रति** (की ओर) के साथ द्वितीया विभक्ति होती है; जैसे—

अन्तरा, अन्तरेण	(*i*) रामः श्यामं च अन्तरा राधिका अस्ति।	(राम और श्याम के बीच में राधिका है।)
	(*ii*) सन्तोषम् अन्तरा शान्तिः न भवति।	(सन्तोष के बिना शान्ति नहीं होती है।)
***उभयतः, *अभितः**	(*i*) **नदीम् उभयतः अभितः वा मार्गम् अस्ति।**	(नदी के दोनों ओर मार्ग है।)
***परितः सर्वतः**	(*ii*) **कृष्णं परितः सर्वतः वा गोपाः सन्ति।**	(कृष्ण के चारों ओर ग्वाले हैं।)
***धिक्**	(*i*) **धिक् स्वार्थिनम् यः स्वात्मानमेव पचति।**	(स्वार्थी को धिक्कार है, जो केवल अपने लिए ही पकाता है।)
	(*ii*) **धिक् देशद्रोहिणम्।**	(देशद्रोही को धिक्कार हो।)
अध्यधि, उपर्युपरि	(*i*) नगरम् उपर्युपरि वायुयानम् उड्डयति।	(नगर के ऊपर वायुयान उड़ता है।)
	(*ii*) प्रासादम् अध्यधि दीपकाः प्रकाश्यन्ते।	(महल के ऊपर दीपक जलते हैं।)
अधोऽधः	(*i*) पृथिवीम् अधोऽधः जलस्रोतांसि वर्तन्ते।	(धरती के नीचे जल के सोते हैं।)
***समया, *निकषा**	(*i*) **ग्रामं समया/निकषा नदी वहति।**	(गाँव के निकट नदी बहती है।)
	(*ii*) समुद्रं निकषा (समया) शुद्धं वायुः वहति।	(समुद्र के निकट शुद्ध वायु बहती है।)
हा	(*i*) हा रामम्।	(राम के प्रति शोक।)
	(*ii*) हा नास्तिकम्।	(नास्तिक के प्रति शोक।)
***प्रति**	(*i*) **सः ग्रामं प्रति गच्छति।**	(वह गाँव की ओर जाता है।)
	(*ii*) **रामः अयोध्यां प्रति जगाम।**	(राम अयोध्या की ओर गए।)

(झ) **कालवाची** तथा **मार्गवाची** शब्दों के योग में यदि लगातार काम चल रहा हो तो उनमें द्वितीया विभक्ति होती है; जैसे—

कालवाची	(*i*) देवदत्तः मासं व्याकरणम् अधीते।	(देवदत्त महीने भर से व्याकरण पढ़ रहा है।)
	(*ii*) छात्रः पञ्चवर्षाणि वेदान् अधीते।	(छात्र पाँच वर्षों से वेदों को पढ़ता है।)
मार्गवाची	(*i*) क्रोशम् गिरिः वर्तते।	(पर्वत कोस भर है।)
	(*ii*) क्रोशं कुटिला नदी अस्ति।	(नदी कोस भर से टेढ़ी है।)

(ञ) कर्मप्रवचनीय अर्थात् सार्थक उपसर्गों **अनु** (पीछे), **उप** (पास) के साथ द्वितीया विभक्ति होती है; जैसे—

अनु	(*i*) जपम् अनु प्रावर्षत मेघः।	(बादल जप के बाद बरसा।)
उप	(*ii*) सः रामम् उपगच्छति।	(वह राम के पास जाता है।)

3. तृतीया विभक्ति (करण कारक) (Instrumental Case)

1. जो क्रिया की सिद्धि में सबसे अधिक सहायक हो अर्थात् जिसकी सहायता से कर्ता अपना काम पूर्ण करता है, उसे '**करण कारक**' कहते हैं और उसमें **तृतीया विभक्ति** होती है; जैसे—राम: बाणेन रावणम् अहनत्। (राम ने रावण को बाण से मारा) यहाँ 'राम' ने 'रावण' को मारने के लिए बाण का प्रयोग किया है। अत: क्रिया की सिद्धि में 'बाण' सहायक है। अत: 'बाण' में तृतीया विभक्ति हुई।

2. ***कर्तृकरणयोस्तृतीया***—कर्मवाच्य और भाववाच्य के कर्ता में तथा **करण** में **तृतीया विभक्ति** होती है।

(क) कर्मवाच्य के कर्ता में तृतीया विभक्ति का प्रयोग—

रामेण हतो बाली। (राम के द्वारा बाली मारा गया।)

मया पुस्तकं पठ्यते। (मुझसे पुस्तक पढ़ी जाती है।)

(ख) भाववाच्य के कर्ता में तृतीया विभक्ति का प्रयोग—

तेन गम्यते। (उससे जाया जाता है।)

रामेण सुप्यते। (राम के द्वारा सोया जाता है।)

(ग) करण कारक में तृतीया विभक्ति का प्रयोग—

स: कलमेन निबन्धं लिखति। (वह कलम से निबन्ध लिखता है।)

व्याधेन बाणेन पक्षी अहन्यत। (शिकारी के द्वारा बाण से पक्षी मारा गया।)

उपपद विभक्ति

3. **जिसकी शपथ ली जाए उसमें** तथा गत्यर्थक धातुओं के **वाहन शब्द** में तृतीया विभक्ति होती है; जैसे—

(क) अहम् ईश्वरेण शपामि। (मैं ईश्वर की शपथ लेता हूँ।)

(ख) राम: पुत्रेण शपति। (राम पुत्र की कसम खाता है।)

(ग) छात्र: द्विचक्रिकया विद्यालयं गच्छति। (छात्र साइकिल से विद्यालय जाता है।)

4. **पृथक्, *विना, नाना शब्दों के योग में** तृतीया विभक्ति होती है; जैसे—

(क) **सीता रामेण विना (नाना) कथं जीवति स्म ?** (सीता राम के बिना कैसे जीवित रही ?)

(ख) स: मात्रा पृथक् न भवितुम् अर्हति। (वह माता से अलग नहीं रह सकता है।)

5. **सह, सार्धम्, साकं, समम् (के साथ)** के योग में अप्रधान में तृतीया विभक्ति होती है; जैसे—

***सह, सार्धम्—** (क) **कृष्ण: बलरामेण सह मथुराम् अगच्छत्।** (कृष्ण बलराम के साथ मथुरा गए।)

(ख) **अर्जुन: कृष्णेन सार्धम् कुरुक्षेत्रम् अगच्छत्।** (अर्जुन कृष्ण के साथ कुरुक्षेत्र गए।)

साकम्, समम्— (क) माता पुत्रेण साकं आपणं गच्छति। (माता पुत्र के साथ बाजार जाती है।)

(ख) धनं शरीरेण समं नश्यति। (धन शरीर के साथ ही नष्ट हो जाता है।)

6. **समानता व सादृश्यवाची शब्दों (सम, समान, सदृश)** के योग में तृतीया व षष्ठी विभक्तियाँ होती हैं; जैसे—

सदृश, सम, समान:— (क) सीता मात्रा मातु: वा सदृशी आसीत्। (सीता माता के समान थी।)

(ख) विद्यया विद्याया: वा सदृशं धनं नास्ति। (विद्या के समान धन नहीं है।)

(ग) कर्ण: अर्जुनेन अर्जुनस्य वा समान: न आसीत्। (कर्ण अर्जुन के समान नहीं था।)

(घ) जन्मभूमिरपि मात्रा मातु: वा समा वर्तते। (जन्मभूमि भी माता के समान है।)

7. **प्रकृति** (स्वभाव), **प्राय:** (लगभग), **गोत्र** (कुल), **सम, विषम, द्विद्रोण, सुख, दु:ख, सहस्त्र** (हजार), **अपि, *किम्, कार्यम्, प्रयोजनम्, अर्थ:, *हीन:,** के साथ तृतीया होती है; जैसे—

राम: प्रकृत्या साधु: अस्ति। स: प्रायेण याज्ञिक: अस्ति। गोत्रेण गर्ग: अस्ति। समेन एति। (समतल प्रदेश से जाता है।) विषमेण धावति। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणति। राम: सुखेन वसति। अल्का दु:खेन गृहं गच्छति। सहस्त्रेण धान्यं क्रीणाति। धनिकानां तृणेन अपि कार्यं भवति। कलहेन किम् ? अस्माकं तृणेन अपि कार्यं भवति। मूर्खेण पुत्रेण क: अर्थ: ? **धनेन हीन: न शोभते।**

8. ***जिस अंग में कोई विकार (कमी) हो** उस अंगवाचक शब्द में तृतीया विभक्ति होती है; जैसे—
सः नेत्राभ्यां अन्धः अस्ति। सः नेत्रेण काणः अस्ति। सः पादेन खञ्जः पादाभ्यां वा पंगुः, कर्णाभ्यां च बधिरः अस्ति। केनचित् रोगेण जनः शिरसा खल्वाटः भवति।
9. ***जिस लक्षण के द्वारा किसी वस्तु या व्यक्ति का ज्ञान हो** उन लक्षणवाची शब्दों के साथ तृतीया विभक्ति होती है। जैसे—सः जटाभिः तापसोऽस्ति। असौ पुस्तकेन छात्रः प्रतीयते।
10. **हेतुवाची शब्दों** और ***अलम्** (बस करो) शब्द के साथ **तृतीया विभक्ति होती है;** जैसे—
सः अध्ययनेन विदेशं गच्छति। परिश्रमेण धनं भवति। **अलम् कोलाहलेन। अलम् मिथ्याभाषणेन।**
11. **कालवाची** व **मार्गवाची** शब्दों के योग में **यदि कार्य समाप्त** (अपवर्ग) हो जाए तो वहाँ तृतीया विभक्ति होती है; जैसे—
कालवाची— (क) कृष्णः मासेन अनुवाकः अधीते। (कृष्ण ने महीने भर में अनुवाक पढ़ लिया।)
(ख) द्वादशभिः वर्षैः व्याकरणं श्रूयते। (बारह वर्षों में व्याकरण सुना जाता है।)
मार्गवाची— (क) सीता क्रोशेन अनुवाकः अधीते। (सीता ने कोस भर में अनुवाक पढ़ लिया।)
(ख) देवदत्तः योजनेन उपन्यासम् अपठत्। (देवदत्त ने उपन्यास को योजनभर में पढ़ लिया।)

4. चतुर्थी विभक्ति (सम्प्रदान कारक) (Dative Case)

कर्ता जिसके लिए कोई काम करता है उसे **सम्प्रदान** कहते हैं और सम्प्रदान कारक में **चतुर्थी विभक्ति** लगती है; जैसे—
1. माता पुत्राय वस्त्राणि आनयति। (माता पुत्र के लिए वस्त्र लाती है।) यहाँ कर्ता (माता) पुत्र के लिए कार्य कर रही है। अतः पुत्र में सम्प्रदान कारक और चतुर्थी विभक्ति है।
2. सा पत्ये गायति। (वह पति के लिए गाती है।) यहाँ वह पति के लिए कार्य कर रही है। अतः पति में चतुर्थी विभक्ति हुई।

उपपद विभक्ति

1. **√दा***, √दद् (देना), **√रुच्*** (अच्छा लगना), **√कथ्*** (कहना), **√क्रुध्***, √कुप् (क्रोध करना), √द्रुह्, **√ईर्ष्य**, **√असूय्*** (ईर्ष्या, द्वेष करना), **√धृ** (धारण करना, उधार लेना) इन धातुओं के योग में क्रमशः जिसे दिया जाए, जिसे अच्छा लगे, जिसे कहा जाए, जिस पर क्रोध किया जाए, जिससे ईर्ष्या-द्वेष किया जाए और जिससे उधार लिया जाए उसमें चतुर्थी विभक्ति होती है; जैसे—
(क) **असौ दरिद्राय वस्त्रं ददाति** (यच्छति)। (वह गरीब को वस्त्र देता है।)
(ख) **देवेभ्यः भक्तिः रोचते।** (देवताओं को भक्ति अच्छी लगती है।)
(ग) देवदत्तः यज्ञदत्ताय मन्त्रं कथयति। (देवदत्त यज्ञदत्त को मन्त्र कहता है।)
(घ) **पिता पुत्राय क्रुध्यति** (कुप्यति)। (पिता पुत्र पर क्रोधित होते हैं।)
(ङ) **असुराः देवेभ्यः द्रुह्यन्ति/ईर्ष्यन्ति असूयन्ति वा।** (असुर देवों से द्वेष (ईर्ष्या, द्रोह) करते हैं।)
(च) दरिद्रः श्रेष्ठिने शतं रुप्यकाणि धारयति। (गरीब सेठ से सौ रुपये उधार लेता है।)
2. **√स्पृह्*** धातु (इच्छा करना, चाहना) **जिसकी इच्छा की जाए** उसमें चतुर्थी विभक्ति होती है; जैसे—
(क) **भ्रमराः पुष्पेभ्यः स्पृहयन्ति।** (भँवरे फूलों को चाहते हैं।)
(ख) **छात्राः विद्यायै स्पृहयन्ति।** (छात्र विद्या की इच्छा करते हैं।)
3. **प्रति** या **आ** उपसर्ग सहित √श्रु धातु (प्रतिज्ञा करना या जिससे प्रतिज्ञा की जाती है।) उसमें **चतुर्थी विभक्ति** होती हैं; जैसे—
(क) राजा विप्राय गां प्रतिश्रृणोति। (राजा ब्राह्मण से गाय देने की प्रतिज्ञा करता है।)
(ख) राजा विप्राय गाम् आश्रृणोति।

4. ***नमः** (नमस्कार हो), **स्वस्ति** (कल्याण हो), ***स्वाहा** (आहुति देना), **स्वधा, वषट्** (हवि का दान), √**क्लृप्** (समर्थ होना), √**संपद्** (सम्पन्न होना)*, √**जन्**,*√**भू** (उत्पन्न होना), नि उपसर्ग सहित, √**विद्** धातु (निवेदन, करना) आदि के योग में चतुर्थी विभक्ति होती है; जैसे—

(*i*) (क) **ईश्वराय नमः।** (ईश्वर को नमस्कार हो।) (ख) **श्री गणेशाय नमः।** (श्री गणेश को नमस्कार हो।)

(*ii*) (क) प्रजाभ्यः स्वस्ति। (प्रजाओं का कल्याण हो।) (ख) छात्रेभ्यः स्वस्ति। (छात्रों का कल्याण हो।)

(*iii*) **इन्द्राय स्वाहा।** (इन्द्र को आहुति देना।)

(*iv*) (क) पितृभ्यः स्वधा। (पितरो को हवि का दान।) (ख) इन्द्राय वषट्। (इन्द्र को हवि का दान।)

(*v*) (क) भक्तिः ज्ञानाय कल्पते। (भक्ति ज्ञान के लिए होती है।)

(ख) भक्तिः ज्ञानाय संपद्यते, जायते, भवति वा। (भक्ति ज्ञान से सम्पन्न होती है।)

(*vi*) (क) पुत्रः मात्रे निवेदयति (आवेदयति)। (पुत्र माता से निवेदन करता है।)

5. पर्याप्त अर्थ में **अलम्***, समर्थः, शक्तः, प्रभुः आदि शब्दों के योग में चतुर्थी विभक्ति होती है; जैसे—

(क) **रामः रावणाय अलम्।** (राम रावण के लिए काफी है।)

(ख) **कृष्णः कंसाय अलम्।** (कृष्ण कंस के लिए काफी है।)

(ग) अर्जुनः कर्णाय समर्थः। (अर्जुन कर्ण के लिए पर्याप्त है।)

(घ) दैत्येभ्यो हरिः शक्तः। (राक्षसों के लिए विष्णु पर्याप्त है।)

(ङ) अहं गमनाय प्रभुः अस्मि। (मैं वहाँ जाने के लिए समर्थ हूँ।)

6. **के लिए** के अर्थ में धातुओं में चतुर्थी की जगह 'तुमुन्' (तुम्) प्रत्यय होता है; जैसे—

(क) रामः तत्र गन्तुं (गमनाय) सज्जोऽस्ति। (राम वहाँ जाने के लिए तैयार है।)

(ख) छात्राः स्व-विषये चिन्तयितुं (चिन्तनाय) स्वतन्त्राः सन्ति। (छात्राएँ अपने विषय में सोचने के लिए स्वतन्त्र हैं।)

5. पञ्चमी विभक्ति (अपादान कारक) (Ablative Case)

पृथक् होने के योग में अर्थात् अलग होने में जो पदार्थ स्थिर हो उसकी अपादान संज्ञा और उसमें पञ्चमी विभक्ति होती है; जैसे—

(क) बालः भवनात् अवतरति। (बच्चा भवन से उतरता है।)

(ख) माता कूपात् जलम् आनयति। (माता कुएँ से जल लाती है।)

(ग) छात्राः विद्यालयात् आगच्छन्ति। (छात्र विद्यालय से आते हैं।)

यहाँ क्रमशः भवन, कूप और विद्यालय स्थिर हैं। अतः इनमें पञ्चमी विभक्ति का प्रयोग हुआ है।

उपपद विभक्ति

1. **'भय' तथा 'रक्षा' अर्थवाली √भी √त्रस् धातुओं तथा √रक्ष् √त्रै धातुओं के प्रयोग में** जिससे डर लगे या जिससे रक्षा की जाए उसमें पञ्चमी विभक्ति होती है; जैसे—

*√**भी** तथा √**त्रस्**— (क) **चौरः रक्षकात् बिभेति। (त्रस्यति)।** (चोर सिपाही से डरता है।)

(ख) **सिंहात् भीतः मृगः अधावत्।** (सिंह से डरा हुआ मृग भाग गया।)

*√रक्ष् तथा √त्रै— (क) **वीरः बालकं सिंहात् रक्षति।** (वीर बालक की सिंह से रक्षा करता है।)

(ख) **खलेभ्यः राजा त्रायते।** (दुष्टों से राजा रक्षा करता है।)

2. ***जुगुप्सा** (घृणा, निन्दा करना), **विराम** (रुकना) तथा ***प्रमाद** (भूल, लापरवाही, आलस्य) **वाची धातुओं के योग में** पञ्चमी विभक्ति होती है; जैसे—

जुगुप्सा—	(क) योगी सांसारिकजनेभ्यः जुगुप्सते।	(योगी सांसारिक जनों से घृणा करते हैं।)
	(ख) भक्तः पापात् जुगुप्सते।	(भक्त पाप से घृणा करता है।)
विरम्—	(क) धीरः कर्त्तव्यात् न विरमति।	(धीर कर्त्तव्य से नहीं रुकता है।)
	(ख) अलसः अध्ययनात् विरमति।	(आलसी अध्ययन से रुकता है।)
*प्रमद्—	(क) **छात्रः पठनात् प्रमाद्यति।**	(छात्र पढ़ाई से आलस्य करता है।)
	(ख) **दुष्टः धर्मात् प्रमाद्यति।**	(दुष्ट धर्म से आलस्य करता है।)

3. **पृथक्, विना*, नाना (विना) के योग में** द्वितीया, तृतीया, पञ्चमी विभक्तियाँ होती हैं।
उदाहरण—पुस्तकात् विना कथं पठिष्यसि ?

4. **'निवारण' (हटाने के) अर्थ वाली धातुओं के योग जहाँ से हटाया जाए** उसमें पञ्चमी विभक्ति होती है; जैसे—

	(क) गुरुः नरम् अधर्मात् निवारयति।	(गुरु मनुष्य को अधर्म से हटाते हैं।)
नि + वृ + णिच्—	(ख) कृषकः यवेभ्यो गां निवारयति।	(किसान जौ के खेतों से गाय को हटाता है।)
	(क) सत्पुरुषः मित्रं पापात् निवारयति	(सज्जन मित्र को पाप से हटाता है।)
	(ख) ऋषिः दयानन्दः जनान् अविद्यायाः न्यवारयत्।	(ऋषि दयानन्द ने लोगों को अविद्या से हटाया।)

5. **नियमपूर्वक विद्या ग्रहण करने में पढ़ाने वाले में** पञ्चमी विभक्ति होती है; जैसे—

(क) बालः अध्यापकात् संस्कृतं पठति। (बालक अध्यापक से संस्कृत पढ़ता है।)

(ख) छात्राः गुरोः गणितं पठन्ति। (छात्र गुरु से गणित पढ़ते हैं।)

6. **√जन्** तथा **प्र√ भू** (उत्पन्न होना) **धातुओं के कर्ता के कारण (हेतु)** में पञ्चमी विभक्ति होती है; जैसे—

***√जन्—**	(क) कामात् क्रोधः अभिजायते।	(काम से क्रोध उत्पन्न होता है।)
	(ख) ब्रह्मणः प्रजाः जायन्ते।	(ब्रह्म से प्रजाएँ उत्पन्न होती हैं।)
प्र √भू—	(ग) गंगा हिमवतः प्रभवति।	
	(घ) गंगा हिमालयात् प्रभवति।	(गंगा हिमालय से उत्पन्न होती है।)

7. **अन्य** (भिन्न), **आरात्** (समीप या दूर), **इतर** (दूसरा), **ऋते** (बिना), **पूर्वम्***, **प्रत्यक्** (पश्चिम), **उदक्** (उत्तर), **दक्षिणः** (दक्षिण), **बहिः*** (बाहर), **प्रभृति** (से लेकर), **अनन्तरम्***, **परः*** (बाद में), **ऊर्ध्वम्** (ऊपर), **आरभ्य** (से लेकर) शब्दों के योग में पञ्चमी होती है; जैसे—

(क) ईश्वरात् अन्यः कः रक्षकः ?	(ईश्वर से भिन्न कौन रक्षक है ?)
(ख) इन्द्रप्रस्थात् आरात् शाहदरा वर्तते।	(इन्द्रप्रस्थ के पास शाहदरा है।)
(ग) ग्रामात् आरात् वनम् अस्ति।	(गाँव से दूर वन है।)
(घ) धर्मात् इतरः कः अवलम्बः ?	(धर्म से भिन्न कौन सहारा है ?)
(ङ) धनात् ऋते न सुखम्।	(धन के बिना सुख नहीं है।)
(च) नगरात् पूर्वम् नदी वहति।	(नगर के पूर्व में नदी बहती है।)
(छ) गृहात् प्रत्यक् शिवालयः अस्ति।	(घर के पश्चिम में शिवमन्दिर है।)
(ज) गृहात् उदक् (उतरः) पर्वतः अस्ति।	(घर के उत्तर में पर्वत है।)
(झ) नगरात् दक्षिणो हिमालयः अस्ति।	(नगर के दक्षिण में हिमालय है।)
(ञ) छात्रः कक्षायाः बहिः तिष्ठति।	(विद्यार्थी कक्षा से बाहर खड़ा है।)
(ट) शैशवात् प्रभृतिः (आरम्भ) अहम् अत्र वसामि।	(बचपन से लेकर मैं यहाँ रहता हूँ।)

(ठ) रामात् अनन्तरं (परः) सः आगच्छत्। (राम से बाद में वह आया।)

(ड) बद्रीनाथः ऋषिकेशात् ऊर्ध्वं वर्तते। (बद्रीनाथ ऋषिकेश से ऊपर है।)

8. **दूर** और **अन्तिक** शब्दों के साथ द्वितीया, तृतीया और पञ्चमी विभक्ति का प्रयोग होता है; जैसे—

(क) दूरं ग्रामं/ग्रामेण/ग्रामात् वा। (गाँव से दूर।)

(ख) अन्तिकम् ग्रामं/ग्रामेण/ग्रामात् वा। (गाँव के पास।)

9. **आरभ् (उत्पत्ति स्थान)** जहाँ से कोई वस्तु उत्पन्न होती है उसमें पञ्चमी विभक्ति होती है; जैसे—
गङ्गा हिमालयात् प्रभवति उद्‌भवति वा।

10. ***तुलनात्मक—जब दो में से एक की तुलना की जाए, तरप्** और **ईयसुन् (ईयस्)** प्रत्ययों में जिससे तुलना की जाए उसमें पञ्चमी विभक्ति होती है; जैसे—

तरप् — तरः, तरा, तरम्।

ईयस् — ईयान्, ईयसी, ईयस्।

लघु — लघुतरः, लघुतरा, लघुतरम्। लघीयान्, लघीयसी, लघीयस्।

गुरु — गुरुतरः, गुरुतरा, गुरुतरम्। गरीयान्, गरीयसी, गरीयस्।

उदाहरण—

(क) रामः श्यामात् पटुतरः अस्ति। (ख) धनात् ज्ञानं गुरुतरम् अस्ति।

(ग) मोहनः श्यामात् लघीयान्। (घ) जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।

(ङ) मतिरेव बलाद् गरीयसी।

6. षष्ठी विभक्ति (सम्बन्ध कारक) (Genitive Case)

जब वाक्य में स्थित एक शब्द का दूसरे शब्द के साथ सम्बन्ध बताना होता है तो षष्ठी विभक्ति का प्रयोग किया जाता है; जैसे—

(क) रामस्य पिता आगच्छति। (राम के पिता आते हैं।)

(ख) एषा स्वर्णस्य मुद्रिका अस्ति। (यह सोने की अंगूठी है।)

(ग) एषा सीतायाः माता अस्ति। (यह सीता की माता है।)

उपपद विभक्ति

1. **हेतु वाचक (हेतु, कारण, निमित्त, प्रयोजन)** शब्दों में षष्ठी विभक्ति का प्रयोग होता है; जैसे—

(क) गजेन्द्रः अत्र कस्य हेतोः, कारणस्य, निमित्तस्य, प्रयोजनस्य वा वसति? (गजेन्द्र यहाँ किस कारण से रहता है?)

(ख) कृषकः अन्नस्य हेतोः कारणस्य, निमित्तस्य, प्रयोजनस्य वा क्षेत्रं गच्छति। (किसान अन्न के कारण खेत में जाता है।)

विशेष—सर्वनाम शब्दों में तृतीया व षष्ठी दोनों विभक्तियाँ होती हैं। *(केन हेतोः हेतुना वा गच्छति।)*

2. **दूर** तथा **अन्तिक** तथा **इनके अर्थ वाले अन्य शब्दों के साथ** पंचमी तथा षष्ठी दोनों विभक्तियाँ लगती हैं; जैसे—

(क) विद्यालयस्य / विद्यालयात् दूरं जलाशयः अस्ति। (विद्यालय से दूर तालाब है।)

(ख) ग्रामस्य / ग्रामात् अन्तिकं समीपं वा मम विद्यालयः अस्ति। (ग्राम के समीप मेरा विद्यालय है।)

3. **सम, सदृश, तुल्य** (समान), **कृते** (के लिए), **अन्तः, अन्तरे** (अन्दर), **समक्षम्, मध्ये** (बीच में), **उपरि** (ऊपर), **अधः, नीचैः** (नीचे) आदि शब्दों के योग में षष्ठी होती है।

(क) तव समः उपदेशकः नास्ति। (ख) अर्जुनः कर्णस्य सदृशः (तुल्यः) वीरः आसीत्।

(ग) सः पठनस्य कृते विद्यालयं गच्छति। (घ) गोपालस्य कृते दुग्धं आनय।

(ङ) चौरः गृहस्य अन्तः (अन्तरे) प्राविशत्। (च) अध्यापकस्य समक्षम् असत्यं मा वक्तव्यम्।

(छ) रामलक्ष्मणयोः मध्ये सीता अस्ति। (ज) वृक्षस्य उपरि पक्षीणां नीडाः सन्ति।

(झ) वृक्षस्य अधः कः अस्ति?

4. **√स्मृ** (याद करना), **√दय्** (दया करना), **√ईश्** (राज करना), **प्र√भू** (समर्थ होना), **अधि √इ** (याद करना) के योग में षष्ठी विभक्ति लगती है; जैसे—

(क) बालकः मातुः स्मरति। (अध्येति) (ख) ऋषिः दयानन्दः अपराधिनः दयते। (ग) ईश्वरः जगतः ईष्टे।

(घ) अहम् आत्मनः न प्रभवामि। (मैं अपने आप पर काबू करने में समर्थ नहीं हूँ।)

5. **निर्धारण** में षष्ठी विभक्ति का प्रयोग होता है—

कवीनाम् कालिदासः श्रेष्ठः। (कवियों में कालिदास श्रेष्ठ हैं।)

6. **अनादरे*** (अनादर में) षष्ठी या सप्तमी विभक्ति होती है—

रुदतः शिशोः माता बहिः अगच्छत्।

7. **पुरतः*** (सामने से), **पृष्ठतः** (पीछे से), **वामतः** (वाम से), **दक्षिणतः** (दक्षिण से) **के योग में षष्ठी विभक्ति होती है—**

ग्रामस्य पुरतः/पृष्ठतः/वामतः दक्षिणतः वा।

7. सप्तमी विभक्ति (अधिकरण कारक) (Locative Case)

क्रिया के आधार को **'अधिकरण'** कहते हैं और उसमें **सप्तमी विभक्ति** लगती है; जैसे—

(क) अहं नगरे वसामि। (यहाँ **रहने** का आधार **नगर** है, अतः उसमें सप्तमी हुई।)

(ख) सः शय्यायाम् शेते। (यहाँ **सोने** का आधार **शय्या** है, अतः उसमें सप्तमी हुई।)

उपपद विभक्ति

1. **साधु** (अच्छा), **असाधु** (बुरा), **कुशल***, **निपुण***, **शौण्ड**, **पटु**, **प्रवीण***, **दक्ष**, **पण्डित** (निपुण) शब्दों के साथ सप्तमी विभक्ति होती है; जैसे—

(क) कृष्ण मातरि साधुः अस्ति।

(ख) दुर्योधनः पाण्डवेषु असाधुः आसीत्।

(ग) **सीता मर्यादापालने कुशला/निपुणा आसीत्।**

(घ) **सः कार्ये निपुणः अस्ति।**

(ङ) **सः संस्कृते प्रवीणः वर्तते।**

2. **जब एक क्रिया के हो जाने पर दूसरी क्रिया होती है तो पहली क्रिया व उसके कर्ता में** सप्तमी विभक्ति हो जाती है; जैसे—

(क) सर्वेषु शयानेषु विमला रोदिति।

(ख) सूर्येऽस्तंगते कमलानि म्रियन्ते।

(ग) रामे वनं गते दशरथः प्राणान् अत्यजत्।

3. **जिसका अनादर करके कोई कार्य किया जाता है** तो वहाँ **सप्तमी के साथ षष्ठी भी** होती है; जैसे—रुदति पुत्रे रुदतः पुत्रस्य वा पिताऽव्राजीत्। (पुत्र के रोने पर भी पिता संन्यासी हो गए।)

4. ***√स्निह्, √अभिलष्** (प्रेम करना) इन धातुओं के साथ **जिससे प्रेम किया जाए** उसमें सप्तमी होती है; जैसे—

(क) **गुरुः शिष्ये स्निह्यति।** (ख) भ्राता भगिन्यां अभिलषति। (ग) **माता पुत्रे स्निह्यति।**

5. * **यदि बहुत में से एक का निर्धारण किया जाए** तो समूह में षष्ठी अथवा सप्तमी लगती है।

(क) छात्रेषु/छात्राणां रामः श्रेष्ठः आसीत्। (इष्ठन् प्रत्यय)

(ख) सीता नारीणाम्/नारीषु पटुतमा आसीत्। (तमप् प्रत्यय)

6. **विश्वस्*** (जिस पर विश्वास किया जाए) **के योग से सप्तमी विभक्ति होती है—अध्यापकः छात्रे विश्वसिति।**

7. **अनुरज्*** —(अनुराग) **के योग में सप्तमी विभक्ति होती है—चन्द्रगुप्ते दृढ़मनुरक्ता प्रकृतयः**। (चन्द्रगुप्त के प्रति प्रजा का बड़ा अनुराग है।)

8. **भावे*** (कार्य हो जाने पर दूसरे का प्रतीत होना) **के योग में सप्तमी विभक्ति होती है—रामे वनं गते दशरथः मृतः।** (राम के वन जाने पर दशरथ मर गए।)

नोट : तारांकित नियम ही छात्रों की परीक्षा हेतु पाठ्यक्रम में निर्धारित किए गए हैं।

अभ्यासः

1. (अ) अधोलिखितेभ्यः शुद्धं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत।

(नीचे लिखे गए शब्दों में से उचित शब्द चुनकर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।)

(Fill in the blanks with the suitable word choosing from the given words.)

1. पश्य! पश्य! .... परितः पुष्पाणि न सन्ति।
(क) विद्यालयः (ख) विद्यालयम् (ग) विद्यालयस्य (घ) विद्यालयेन

2. सज्जनाः .... सह चलन्ति।
(क) सज्जनैः (ख) सज्जनान् (ग) सज्जनानाम् (घ) सज्जनात्

3. सः पाठनकाले .... बहिः गच्छति।
(क) कक्षायाः (ख) कक्षायाम् (ग) कक्षाम् (घ) कक्षायै

4. कक्षायाम् .... परितः छात्राः अतिष्ठन्।
(क) गुरुणा (ख) गुरुम् (ग) गुरोः (घ) गुरौ

5. अस्याम् कक्षायाम् .... रामः श्रेष्ठः वर्तते।
(क) छात्राणाम् (ख) छात्रेभ्यः (ग) छात्रान् (घ) छात्रैः

6. यज्ञे .... स्वाहा भवतु।
(क) इन्द्रम् (ख) इन्द्राय (ग) इन्द्रेण (घ) इन्द्रे

7. कार्यालये .... उभयतः तौ तिष्ठतः।
(क) त्वम् (ख) त्वाम् (ग) तव (घ) तुभ्यम्

8. सा .... अनुरक्ता अस्ति।
(क) पुष्पे (ख) पुष्पस्य (ग) पुष्पाय (घ) पुष्पात्

9. योगी कथयति .... किम्?
(क) धनात् (ख) धनेन (ग) धनाय (घ) धनस्य

10. उद्याने .... अभितः खगाः तिष्ठन्ति।
(क) वृक्षम् (ख) वृक्षस्य (ग) वृक्षात् (घ) वृक्षेण

11. भक्ता: कथयन्ति .... स्वाहा।

(क) भगवत: (ख) भगवते (ग) भगवन्तम् (घ) भगवति

12. सा कन्या .... स्पृह्यति।

(क) पुष्पाणि (ख) पुष्पेभ्य: (ग) पुष्पाय (घ) पुष्पाणाम्

13. स: पुरुष: .... बिभेति।

(क) शत्रो: (ख) शत्रुम् (ग) शत्रवे (घ) शत्रुणा

14. .... पूर्वम् उद्यानम् तिष्ठति।

(क) नगरस्य (ख) नगरात् (ग) नगराय (घ) नगरं

15. .... कालिदास: श्रेष्ठ: वर्तते।

(क) कविभ्य: (ख) कवीनाम् (ग) कवय: (घ) कवीन्

16. .... पृष्ठत: क: ?

(क) ग्रामम् (ख) ग्रामस्य (ग) ग्रामाय (घ) ग्रामात्

17. स: .... कुशल:।

(क) पठने (ख) पठनाय (ग) पठनेन (घ) पठनस्य

18. सम्प्रति .... परित: के?

(क) मम (ख) माम् (ग) अहम् (घ) मह्यम्

19. रमा .... स्पृह्यति।

(क) पठनाय (ख) पठनम् (ग) पठनेन (घ) पठनात्

(ब) कोष्ठकेषु दत्तै: पदै: उचितं पदं निर्माय वाक्यपूर्तिं कुरुत–

(कोष्ठकों में दिए गए पदों से उचित पद बनाकर वाक्य को पूरा करें।)

20. .... बहि: उद्यानम् वर्तते। (नगर)

21. अधुना .... नृत्यम् रोचते। (बालिका)

22. स: .... सह गच्छति। (बालिका)

23. सम्प्रति .... विना न सफलता। (परिश्रम)

24. .... उभयत: जलम् वहति। (देश)

25. छात्रा: कथयन्ति:— .... नम:। (अध्यापक)

26. अध्यापक: .... पुस्तकम् ददाति। (छात्र)

27. माता .... क्रुध्यति। (पुत्र)

28. इदं .... अभित: वृक्षा: सन्ति। (नगर)

29. बालक: .... बिभेति। (सिंह)

30. छात्रा: .... सह भ्रमणाय गच्छन्ति। (गुरु)

31. तस्यै .... पठनम् रोचते। (छात्रा)

32. सीता .... सह वनम् अगच्छत्। (राम)

33. सम्भवत: अद्य .... मोदकम् न रोचते। (अस्मद्)

34. स: .... निपुण: वर्तते। (कार्य)

35. व्यर्थेण .... किम्? (जीवन)

36. अध्यापक: .... प्रवीण: अस्ति। (पाठन)

37. अहं कथयामि-वरुण .... नम:। (देव)

38. राजा .... गाम् यच्छति। (ब्राह्मण)

39. भिक्षुकः .... बहिः देवालयः अस्ति। (देवालय)

2. अधः संवादे कोष्ठकगतशब्देषु उचितविभक्तिं प्रयुज्य वाक्यानि पूरयत।

(नीचे लिखे संवाद में कोष्ठक के शब्दों में उचित विभक्ति का प्रयोग करके वाक्यों को पूरा कीजिए। Complete the sentences by using the suitable inflexion of the words from the brackets in the following dialogue.)

दीपकः – आम्! .... (युष्मद्) सह अन्ये के गच्छन्ति?

प्रभा – मम कक्षायाः प्रायः सर्वे छात्राः। पश्य, आगछन्ति ते।

दीपकः – आचार्यः अपि आगतः।

सर्वे छात्राः – .... (आचार्य) नमः।

आचार्यः – नमस्ते नमस्ते! प्रसन्नाः भवत। बसयानम् .... (ग्राम) बहिः .... (चिकित्सालय) पुरतः स्थितम् अस्ति। सर्वे तत्र चलन्तु। बसयानम् इतः प्रातः 10.00 वादने प्रस्थास्यति।

दीपकः – प्रभे! अहम् अपि त्वया सह गच्छामि। आगच्छ चलावः।

रमेशः – त्वम् कस्मिन् विद्यालये पठसि?

सुरेशः – अहम् सर्वोदय विद्यालये पठामि।

रमेशः – कीदृशः तव विद्यालयः?

सुरेशः – मम .... (विद्यालय) परितः वृक्षाः सन्ति।

रमेशः – त्वम् विद्यालयं केन सह गच्छसि?

सुरेशः – अहम् विद्यालयं महेशेन सह गच्छामि।

रमेशः – परन्तु महेशः तु खञ्जः अस्ति।

सुरेशः – आम्। सः .... (दण्ड) चलति।

रमेशः – हे सुरेश! तव माता प्रातः काले किं करोति त्वम् च किं करोषि?

सुरेशः – मम माता प्रातःकाले ओ३म् .... (गणेश) नमः इति मन्त्रेण पूजां करोति। अहम् स्वाध्यायं करोमि।

माला – रमेश! किं त्वमपि .... (कश्मीर) गमिष्यसि?

रमेशः – आम्। .... (युष्मद्) सह अन्ये के गमिष्यान्ति?

माला – मम कक्षायाः प्रायः सर्वे छात्राः सर्वाः छात्राश्च तत्र गमिष्यन्ति। पश्य, ते आगच्छन्ति।

रमेशः – आचार्यः अपि आगच्छति।

छात्राः – .... (आचार्य) नमः।

आचार्यः – नमस्ते, नमस्ते! प्रसन्नाः भवत। बसयानं तु .... (ग्राम) बहिः .... (विद्यालय) पुरतः स्थितम् अस्ति। सर्वे तत्र चलन्तु। बसयानम् इतः प्रातः 10.00 वादने प्रस्थास्यति।

3. (क) कोष्ठकगतपदेषु उचितविभक्तिं प्रयुज्य वाक्यानि पूरयत।

(कोष्ठक में आए हुए शब्दों में उचित विभक्ति को प्रयोग करके वाक्यों की पूर्ति कीजिए।)

(Complete the sentences with the suitable inflexion of the words from the brackets.)

1. (*i*) .... (उद्यान) बहिः एकः जलाशयः अस्ति। (*ii*) तत्र विकसितानि कमलानि .... (जन) रोचन्ते। (*iii*) .... (जलाशय) पुरतः एकः देवालयः अपि अस्ति। जनाः प्रतिदिनं तत्र गच्छन्ति। (*iv*) भो मित्र!

पश्य, कीदृशः एषः सुन्दरः तडागः? .... (तडाग) परितः जम्बु-आमवृक्षाः सन्ति। (v) तडागे विकसितानि कमलानि .... (अस्मद्) अतीव रोचन्ते। तडागे तरन्त्यः मीनाः बहु शोभन्ते।

2. (i) इदम् एकम् उद्यानम् अस्ति। .... (उद्यान) परितः वृक्षाः सन्ति। (ii) वृक्षः .... (लता) सह शोभते। (iii) .... (अस्मद्) पुष्पाणि रोचन्ते। (iv) वृक्षाः अपि .... (पुष्प) ऋते न शोभन्ते। (v) .... (उद्यान) बहिः देवालयः अपि अस्ति।
3. (i) बालकाः .... (उद्यान) परितः क्रीडन्ति। (ii) उद्यानात् .... (ग्राम) परः एकं वनम् आसीत्। (iii) बालकाः नित्यं .... (वन) निकषा उपवने क्रीडन्ति स्म। (iv) एकदा .... (वानर) सह क्रीडन् एकः बालकः तक्षकैः अर्धविदारितस्य (v) .... (काष्ठ) उपरि स्थित्वा तस्य मध्यगतं कीलम् उत्पाटयितुम् आरभत्।
4. (i) इदं पुस्तकं तु .... (रमा) अस्ति। (ii) तस्याः .... (मातृ) नाम स्नेहा वर्मा अस्ति। (iii) .... (ईश्वर) कृपा नूनं तस्याः उद्धारं करिष्यति। (iv) तस्याः .... (गृह) परितः जम्बूवृक्षाः आम्रवृक्षाः च सन्ति। (v) जले विकसितानि कमलानि .... (रमा) अतीव रोचन्ते।

(ख) मञ्जूषायाः उचितानि पदानि चित्वा अधोलिखितेषु अनुच्छेदेषु रिक्तस्थानानि पूरयन्तु।
(मञ्जूषा से उचित पदों को चुनकर नीचे लिखे अनुच्छेदों में खाली स्थानों को भरिए।)
(Fill in the blanks with the suitable words choosing from the given in box.)

1. संसारे जनाः स्व-स्व (i) .... कुशलः भवेयुः यतः आधुनिके काले (ii) .... विना कार्यं न सरति। संसारं (iii) .... सुअवसराः प्रसृताः सन्ति। अतः जनाः (iv) .... न बिभेत्य स्वमार्गेषु निरन्तरं चलेयुः। (v) .... पृष्ठतः एव सफलता आगच्छति।

   मञ्जूषा—परिश्रमात्, कार्येषु, परितः, श्रमस्य, श्रमात्।

2. मम (i) .... उभयतः हरिताः वृक्षाः सन्ति, (ii) .... बहिः एकं जलयन्त्रं वर्तते। सर्वे छात्राः शिक्षकेभ्यः कथयन्ति (iii) .... नमः, ते सर्वे मित्रैः (iv) .... मिलित्वा वार्तालापं कुर्वन्ति। (v) .... एकः अतीव निपुणः छात्रः अस्ति।

   मञ्जूषा—सह, विद्यालयम्, तेषु, शिक्षकेभ्यः, तस्मात्।

3. ग्रामात् (i) .... एकम् उद्यानम् अस्ति। तद् (ii) .... यज्ञकुण्डाः सन्ति। (iii) .... पूर्वम् एकं प्रवेशद्वारं वर्तते। तत्र स्थित्वा जनाः (iv) .... स्वाहा इति उक्त्वा हवनं कुर्वन्ति। ते कदापि (v) .... न बिभ्यति स्म।

   मञ्जूषा—आपत्तिभ्यः, तेभ्यः अग्नये, बहिः, उभयतः।

4. अधोलिखितेषु वाक्येषु कोष्ठगतः शब्दैः उचितं पदं निर्मित्य रिक्तस्थानानि पूरयत।
(नीचे लिखे वाक्यों में कोष्ठक में दिए गए शब्दों से उचित शब्द बनाकर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।)
(Fill in the blanks by making suitable word with the help of the word given in bracket.)

(i) इयम् शान्तिसभा, अलम् .... । (कोलाहल)
(ii) .... नमः। (शिव)
(iii) .... परितः अग्निः ज्वलति। (भवन)
(iv) .... बहिः वाटिका अस्ति। (गृह)
(v) पर्यटकः .... गच्छति। (भ्रमण)

(*vi*) .... बहिः रक्षकः तिष्ठति। (गृह)

(*vii*) .... उभयतः छात्राः सन्ति। (गुरु)

(*viii*) धनिकः .... धनं यच्छति। (याचक)

(*ix*) सः .... बिभेति। (सर्प)

(*x*) .... परितः आम्रवृक्षाः सन्ति। (तडाग)

(*xi*) .... नमः। (शिव)

5. निम्नलिखितेषु वाक्येषु कोष्ठकप्रदत्तशब्देषु उचितविभक्तिं प्रयुज्य रिक्तस्थानानि पूरयत।

(निम्नलिखित वाक्यों में कोष्ठक में दिए गए शब्दों में उचित विभक्ति का प्रयोग करके रिक्त स्थान भरिए।)

(Fill in the blanks with the suitable inflexion of the words from the brackets in the following sentences.)

(*i*) श्री .... नमः। (गणेश)

(*ii*) .... परितः वनम् अस्ति। (ग्राम)

(*iii*) विवेकः स्व .... निपुणः अस्ति। (कार्य)

(*iv*) .... अभितः वृक्षाः सन्ति। (ग्राम)

(*v*) .... ऋते कोऽपि न मित्रम्। (ईश्वर)

(*vi*) .... कालिदासः श्रेष्ठः। (कवि)

(*vii*) बालकः .... स्पृह्यति। (क्रीडनक)

(*viii*) मम .... उभयतः एकम् उद्यानम् अस्ति। (गृह)

(*ix*) .... परितः पुष्पाणि न सन्ति। (विद्यालय)

(*x*) आशा .... सह उद्यानं गच्छति। (सीता)

(*xi*) .... नमः। (शिव)

(*xii*) .... बहिः मा गच्छ। (कक्षा)

6. अधोलिखितेषु पदेषु उचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत।

(नीचे लिखे पदों में से उचित पद को चुनकर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।)

(Fill in the blanks with suitable words given below.)

(*i*) .... हस्तप्रसारणं न रोचते।

(क) तान् (ख) तेभ्यः (ग) तैः (घ) तेषाम्

(*ii*) .... पठनम् रोचते।

(क) मम (ख) माम् (ग) मत् (घ) मह्यम्

(*iii*) .... देवेशः प्रवीणः।

(क) छात्रेषु (ख) छात्रैः (ग) छात्रेभ्यः (घ) छात्रान्

7. अधोलिखितेभ्यः शुद्धं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत।

(नीचे दिए गए शब्दों में से उचित शब्द चुनकर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।)

(Fill in the blanks with the suitable word choosing from the given words.)

1. अलम् .... ।

(क) कोलाहलं (ख) कोलाहलेन (ग) कोलाहलात् (घ) कोलाहलस्य

2. धिक् ....।

(क) असत्यवादिने (ख) असत्यवादिनम् (ग) असत्यवादिन् (घ) असत्यवादी

3. तस्मै .... मिष्ठान्नं रोचते।

(क) बालकं (ख) बालकाय (ग) बालकस्य (घ) बालके

4. गुरुः .... प्रश्नम् पृच्छति।

(क) शिष्यः (ख) शिष्यम् (ग) शिष्याय (घ) शिष्यात्

5. सः बालकः .... समया उपतिष्ठति।

(क) पुस्तकस्य (ख) पुस्तकम् (ग) पुस्तकेन (घ) पुस्तकात्

6. माता .... स्निह्यति।

(क) पुत्रे (ख) पुत्रम् (ग) पुत्रेण (घ) पुत्रात्

7. अध्यापकः .... विश्वसिति।

(क) छात्रम् (ख) छात्रे (ग) छात्रेण (घ) छात्रात्

8. संसारे .... विना न ज्ञानम्।

(क) गुरुणा (ख) गुरौ (ग) गुरोः (घ) गुरवे

9. रुदतः .... माता अगच्छत्।

(क) बालकम् (ख) बालकस्य (ग) बालकः (घ) बालकेन

10. सः सज्जनः .... न असूयति।

(क) शत्रवे (ख) शत्रुम् (ग) शत्रोः (घ) शत्रौ

11. मृगः .... प्रति धावति।

(क) ग्रामम् (ख) ग्रामात् (ग) ग्रामाय (घ) ग्रामस्य

12. सा .... कुशला अस्ति।

(क) नृत्यम् (ख) नृत्ये (ग) नृत्येण (घ) नृत्यस्य

13. पुत्र! त्वं .... मा प्रमद।

(क) परिश्रमात् (ख) परिश्रमम् (ग) परिश्रमेण (घ) परिश्रमाय

14. तस्मात् .... परः कः वर्तते?

(क) ग्रामात् (ख) ग्रामम् (ग) ग्रामेण (घ) ग्रामाय

15. संसारे .... हीनः न सफलतां लभते।

(क) परिश्रमेण (ख) परिश्रमम् (ग) परिश्रमात् (घ) परिश्रमस्य

16. गङ्गा .... प्रभवति।

(क) हिमालयात् (ख) हिमालयस्य (ग) हिमालये (घ) हिमालयं

17. धिक् ...., यः सीताम् अहरत्।

(क) रावणम् (ख) रावणेन (ग) रावणाय (घ) रावणः

18. अध्यापकः .... कुप्यति।

(क) छात्राय (ख) छात्रम् (ग) छात्रेण (घ) छात्रस्य

19. अलम् अति ....।

(क) वदनात् (ख) वदनेन (ग) वदनाय (घ) वदनम्

20. अध्यापकः .... प्रति अकथयत्।

(क) देवम् (ख) देवेन (ग) देवाय (घ) देवात्

21. त्वं .... प्रयोजनेन तत्र गमिष्यसि?

(क) केन (ख) कस्मै (ग) कस्मात् (घ) कस्य

22. अलम् वृथा ....।

(क) रोदनेन (ख) रोदनात् (ग) रोदनाय (घ) रोदनात्

23. मल्लोऽयम् तस्मै .... अलम्।

(क) मल्लम् (ख) मल्लाय (ग) मल्लात् (घ) मल्लेन

24. तं .... समया सुन्दरम् उद्यानं वर्तते।

(क) विद्यालयात् (ख) विद्यालयम् (ग) विद्यालयस्य (घ) विद्यालये

25. बाल: .... निकषा गच्छति।

(क) मातु: (ख) मातरम् (ग) माता (घ) मात्रा

26. .... दक्षिणत: देवालय: वर्तते।

(क) नगरस्य (ख) नगरम् (ग) नगरेण (घ) नगरे

27. .... वनं गते दशरथ: मृत:।

(क) रामस्य (ख) रामे (ग) रामम् (घ) रामेण

28. कुत्र .... विना जीवनम्?

(क) वायुना (ख) वायोर (ग) वायवे (घ) वायौ

29. अद्य स: .... अनन्तरम् आगच्छत्।

(क) भोजनात् (ख) भोजनस्य (ग) भोजनम् (घ) भोजनाय

30. सम्प्रति .... हीन: न शोभते।

(क) धनात् (ख) धनेन (ग) धनाय (घ) धनस्य

31. बालक: .... अलम्।

(क) बालकम् (ख) बालकाय (ग) बालक: (घ) बालकात्

32. त्वम् .... मा प्रमद।

(क) विद्याया: (ख) विद्याम् (ग) विद्यया (घ) विद्यायै

33. सा .... अनुरक्ता अस्ति।

(क) माम् (ख) मयि (ग) मम (घ) मह्यम्

34. सा बालिका .... तत्र वसति।

(क) विद्याम् (ख) विद्यायै (ग) विद्यया (घ) विद्यायाम्

35. .... विना न जीवनम्।

(क) विद्याया: (ख) विद्यायै (ग) विद्याम् (घ) विद्या

36. त्वं .... निकषा गच्छसि?

(क) कस्य (ख) कम् (ग) किम् (घ) केन

37. .... विना जीवानां जीवनम् वृथा अस्ति।

(क) जलस्य (ख) जले (ग) जलेन (घ) जलाय

38. धिक् तान् ....।

(क) राक्षसा: (ख) राक्षसान् (ग) राक्षसेभ्य: (घ) राक्षसै:

39. अध्यापक: .... स्निह्यति।

(क) छात्राय (ख) छात्रे (ग) छात्रेण (घ) छात्रम्

40. धिक् एतान् .... ।

(क) जाल्मेभ्यः (ख) जाल्मान् (ग) जाल्मैः (घ) जाल्मानाम्

41. अलम् अनेन .... ।

(क) कथनम् (ख) कथनेन (ग) कथनाय (घ) कथने

42. त्वम् अधुना .... विना कथं पठिष्यसि?

(क) पुस्तकस्य (ख) पुस्तकम् (ग) पुस्तके (घ) पुस्तकाय

8. अधः संवादे कोष्ठकगतशब्देषु उचितविभक्तिं प्रयुज्य वाक्यानि पूरयत।

(नीचे लिखे संवाद में कोष्ठक के शब्दों में उचित विभक्ति का प्रयोग करके वाक्यों को पूरा कीजिए। Complete the sentences by using the suitable inflexion of the words from the brackets in the following dialogue.)

(*i*) *प्रभा* — दीपक! किम् त्वमपि .... (हरिद्वार) प्रति चलसि?

(*ii*) रमेशः — अतिशोभनम् .... (स्वाध्याय) मा प्रमदितव्यम्।

(सहसा अध्यापकः आगच्छति वदति च अलम् .... (वार्तालाप)

(*iii*) माला — रमेश! किं त्वमपि .... (कश्मीर) प्रति चलसि ?

9. मञ्जूषातः उचितविभक्ति युक्तानि पदानि प्रयुज्य वाक्यानि पूरयत।

(मञ्जूषा से उचित विभक्ति युक्त पदों का प्रयोग करके वाक्यों की पूर्ति कीजिए।)

(Complete the sentences with the suitable inflexion of the words from the box.)

अत्र (*i*) .... निकषा एकं विशालम् उद्यानम् अस्ति। उद्याने बहवः वृक्षाः सन्ति परं कोऽपि (*ii*) .... हीनः नास्ति। (*iii*) .... वामतः एका व्यायामशाला अपि अस्ति। ते (*iv*) .... (गृह) प्रति गन्तुम् उत्सुकाः न सन्ति। ते एकदा वंशीवादकमनुसरन्ति। एकः शिक्षकः वंशीवादकं कथयति-धिक् (*v*) .... यः त्वं (*vi*) .... हीनो वर्तसे।

यः त्वं बालकान् तेषां पितृणाम् (*vii*) .... विना अज्ञातस्थानं नयसि। अन्ते सः लज्जितः भूत्वा (*viii*) .... अपशब्दम् अकथयत्। तेषु (*ix*) .... एकः नरः चपलः धूर्तश्च आसीत्। सोऽपि सदा अव्यापारेषु व्यापारं करोति स्म अतः सः (*x*) .... हीनोऽपि आसीत्, पुनरपि जनाः (*xi*) .... स्निह्यन्ति स्म (*xii*) .... च प्रति धावन्ति अपि ।

मञ्जूषा—फलैः, गुणेन, गृहम्, त्वाम्, ग्रामम्, तडागस्य, नरेषु, धनेन, आज्ञां, तस्मिन्, तस्मै, तम्।

10. मञ्जूषातः उचितविभक्ति युक्तानि पदानि प्रयुज्य वाक्यानि पूरयत।

(मञ्जूषा से उचित विभक्ति युक्त पदों का प्रयोग करके वाक्यों की पूर्ति कीजिए।)

(Complete the sentences with the suitable inflexion of the words from the box.)

एकदा एकः मुनिः ग्रामं (*i*) .... गतवान्। तत्र एकः जनः तम् अवदत्-"भोः (*ii*) ....अलम्।" मुनिः तस्मै अवदत्– "कदापि (*iii*) .... प्रमादं न कुर्यात्। सदैव (*iv*) .... एव विश्वसेत् यतः (*v*) .... विना किञ्चिदपि न सिध्यति। (*vi*).............................. हीनः कुत्रापि न शोभते।

मञ्जूषा—ज्ञानेन, ज्ञानात्, ज्ञानं, अध्ययनेन, प्रति, ज्ञाने।

11. मञ्जूषातः उचितविभक्ति युक्तानि पदानि प्रयुज्य वाक्यानि पूरयत।

(मञ्जूषा से उचित विभक्ति युक्त पदों का प्रयोग करके वाक्यों की पूर्ति कीजिए।)

(Complete the sentences with the suitable inflexion of the words from the box.)

हरिद्वारे शीतलवाहिनी गंगा प्रवहति तां (*i*) .... अनेके आश्रमाः सन्ति। तत्र अनेके शान्त्याः (*ii*) ....

जना: गच्छन्ति। गंगा (*iii*) .... आरभते। अत: स्नानात् (*iv*) .... जना: तृप्तिम् अनुभवन्ति। गंगा स्नानं सर्वेभ्य: सत्कर्मभ्य: (*v*) .... वर्तते। (*vi*) .... प्रति जना: श्रद्धया गच्छन्ति।

मञ्जूषा—हीना: समया, अनन्तरं, गंगां, अलम्, हिमालयात्।

12. मञ्जूषात: उचितविभक्ति युक्तानि पदानि प्रयुज्य वाक्यानि पूरयत।

(मञ्जूषा से उचित विभक्ति युक्त पदों का प्रयोग करके वाक्यों की पूर्ति कीजिए।)

(Complete the sentences with the suitable inflexion of the words from the box.)

छात्रा: सदैव (*i*) .... निकषा एव भवेयु:। यत: संसारे गुणै: (*ii*) .... जन: दु:खी एव भवति। गुणी सदैव (*iii*) .... स्निह्यति। तस्य दृष्ट्यां कश्चिदपि (*iv*) .... पर: नास्ति। अत: सदैव (*v*) .... एव विश्वास: कर्तव्य:। (*vi*) .... एव स्नेहं कुरुत यूयम्।

मञ्जूषा—गुणेषु, गुणान्, गुणिषु, सर्वेषु, हीन:, आत्मन:।

13. निम्नलिखितेषु वाक्येषु कोष्ठकप्रदत्तशब्देषु उचितविभक्तिं प्रयुज्य रिक्तस्थानानि पूरयत।

(निम्नलिखित वाक्यों में कोष्ठक में दिए गए शब्दों में उचित विभक्ति का प्रयोग करके खाली स्थान भरिए।)

(Fill in the blanks with the suitable inflexion of the words from the brackets in the following sentences.)

(*i*) राम: .... अलम्। (रावण)

(*ii*) छात्र: .... विना आगच्छति। (पुस्तक)

(*iii*) गज: .... खञ्ज: अस्ति। (चरण)

(*iv*) माता .... स्निह्यति। (पुत्र)

(*v*) देवदत्त: .... बधिर: अस्ति। (कर्ण)

(*vi*) स: .... पतति। (वृक्ष)

(*vii*) धिक् .... य: ईश्वरलीला न पश्यति। (नास्तिक)

14. निम्नलिखितेषु वाक्येषु कोष्ठकप्रदत्तशब्देषु उचितविभक्तिं प्रयुज्य रिक्तस्थानानि पूरयत।

(निम्नलिखित वाक्यों में कोष्ठक में दिए गए शब्दों में उचित विभक्ति का प्रयोग करके खाली स्थान भरिए।)

(Fill in the blanks with the suitable inflexion of the words from the brackets in the following sentences.)

(*i*) अयं चिकित्सालय:, अलं (कोलाहल) ....।

(*ii*) इयं शान्तिसभा, अलम् ....। (कोलाहल)

(*iii*) छात्र: .... गृहम् अगच्छत्। (विद्यालय)

15. अधोलिखितेषु पदेषु उचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत।

(नीचे लिखे पदों में से उचित पद को चुनकर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।)

(Fill in the blanks with suitable words given below.)

(*i*) धिक् .... ये वेदान् न पठन्ति।

(क) ब्राह्मणं (ख) ब्राह्मणान् (ग) ब्राह्मणाय (घ) ब्राह्मणेभ्य:

(*ii*) इयं शान्तिसभा, अलम् ....।

(क) कोलाहलेन (ख) कोलाहलात् (ग) कोलाहलस्य (घ) कोलाहले

(*iii*) छात्रा: .... अनन्तरमेव इतस्तत: गच्छेयु:।

(क) पठनम् (ख) पठनेन (ग) पठनाय (घ) पठनात्

बोर्ड प्रदत्त वार्षिक परीक्षायै प्रदत्ताः प्रश्नाः

1. प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितम् उत्तरं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत–

1. मम माता प्रातःकाले 'ओ३म् नमः ...., इति जपति। [CBSE 2011]
   (क) गणेशम् (ख) गणेशाय (ग) गणेशे (घ) गणेशः
2. त्वं .... विना कथं पठिष्यसि? [CBSE 2011]
   (क) पुस्तकात् (ख) पुस्तकस्य (ग) पुस्तके (घ) पुस्तकयोः
3. .... सह अहम् आगमिष्यामि। [CBSE 2011]
   (क) युष्मासु (ख) युष्माकम् (ग) युष्मत् (घ) युष्माभिः
4. .... बहिः नदी बहति। [CBSE 2011]
   (क) नगरस्य (ख) नगरेण (ग) नगरात् (घ) नगरम्
5. मानवजीवनम् .... एव आरभ्यते। [CBSE 2014]
   (क) बालेन (ख) बाल्यात् (ग) बालस्य (घ) बाल्यम्
6. .... दक्षिणतः कन्याकुमारी अस्ति। [CBSE 2014]
   (क) भारतात् (ख) भारतस्य (ग) भारतेन (घ) भारतम्
7. त्वं .... कथं न विश्वसीति? [CBSE 2014]
   (क) मयि (ख) मम (ग) अस्मत् (घ) आवाम्
8. धिक् ....। [CBSE 2014]
   (क) दुष्टम् (ख) दुष्टात् (ग) दुष्टाय (घ) दुष्टः
9. .... हीनं वेदाः अपि न पुनन्ति। [CBSE 2014]
   (क) आचाराम् (ख) आचारेण (ग) आचारात् (घ) आचारस्य
10. .... विना नारिकेलवृक्षाः न भवन्ति। [CBSE 2014]
    (क) जलस्य (ख) जलानि (ग) जलम् (घ) जलाय
11. अयं धनराशिः ....अस्ति। [CBSE 2015]
    (क) उत्सवाय (ख) उत्सवे (ग) उत्सवम् (घ) उत्सवस्य
12. अहं इदानीम् .... विना एव स्वस्था भविष्यामि। [CBSE 2015]
    (क) औषधीनाम् (ख) औषधिम् (ग) औषधिषु (घ) औषधिः
13. त्वया अधुना .... न प्रमदितव्यम्। [CBSE 2015]
    (क) स्वाध्यायात् (ख) स्वाध्यायम् (ग) स्वाध्यायेन (घ) स्वाध्यायेषु
14. .... वामतः शिशुः शेते। [CBSE 2015]
    (क) मातुः (ख) मात्रा (ग) मातरि (घ) मातरम्
15. माता ....स्निह्यति। [CBSE 2015]
    (क) बालकेषु (ख) बालकानाम् (ग) बालकैः (घ) बालकाभ्याम्
16. .... विहीनः पशुः। [CBSE 2015]
    (क) विद्या (ख) विद्यायाम् (ग) विद्याः (घ) विद्यया
17. देवदत्तः .... प्रति गच्छति। [CBSE 2016]
    (क) वाटिकायाः (ख) वाटिकाम् (ग) वाटिकया (घ) वाटिकायै
18. बालकः .... प्रमाद्यति। [CBSE 2016]
    (क) व्यायामम् (ख) व्यायामाय (ग) व्यायामे (घ) व्यायामात्

19. .... हीनः मनुष्यः न शोभते। [CBSE 2016]

(क) परोपकारेण (ख) परोपकारम् (ग) परोपकारे (घ) परोपकारः

20. मम माता .... विश्वसिति। [CBSE 2016]

(क) मह्यम् (ख) मत् (ग) मयि (घ) माम्

21. देवी .... अलम् [CBSE 2016]

(क) असुरम् (ख) असुरेभ्यः (ग) असुरेषु (घ) असुरैः

22. .... कर्णः श्रेष्ठः। [CBSE 2016]

(क) दानवीराणाम् (ख) दानवीरैः (ग) दानवीर (घ) दानवीरम्

2. प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितपदं चित्वा निम्नलिखितम् अनुच्छेदं पूरयत– [CBSE 2011]

एकदा राजा भोजः (*i*) .... सह आखेटाय वनम् अगच्छत्। श्रान्तः सः (*ii*) .... अधः शयनम् अकरोत्। तदा एकः सर्पः उपसर्पन् तस्य समीपे आगच्छत्। इदं दृष्ट्वा सैनिकाः (*iii*) .... परितः अतिष्ठन्। कोलाहलेन तस्य निद्रा भग्ना जाता। सर्पं दृष्ट्वा सः अकथयत्–अहं (*iv*) .... न बिभेमि। राजा (*v*) .... कुशलः आसीत्।

मञ्जूषा

(*i*) (क) सैनिकस्य	(ख) सैनिकैः	(ग) सैनिकानाम्	(घ) सैनिकाः
(*ii*) (क) वृक्षम्	(ख) वृक्षे	(ग) वृक्षैः	(घ) वृक्षस्य
(*iii*) (क) राजानम्	(ख) राज्ञः	(ग) राजस्य	(घ) राजानः
(*iv*) (क) सर्पेण	(ख) सर्पात्	(ग) सर्पे	(घ) सर्पाय
(*v*) (क) युद्धम्	(ख) युद्धे	(ग) युद्धाय	(घ) युद्धस्य

3. मञ्जूषातः उचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत– [CBSE 2011]

(*i*) अत्र .... परितः एकं विशालम् उद्यानम् अस्ति।
(*ii*) तत्र कोऽपि वृक्षः .... सह नास्ति।
(*iii*) .... बहिः एकः जलाशयः अपि अस्ति।
(*iv*) तत्र विकसितानि कमलानि .... परितः शोभन्ते।
(*v*) ते .... प्रवीणाः सन्ति।

मञ्जूषा– तडागम्, नृत्यकलायाम्, फलैः, ग्रामम्, उद्यानात्

कोष्ठकगतेषु पदेषु उचितविभक्तिं प्रयुज्य वाक्यानि पूरयत–

4. (*i*) (नदी) .... उभयतः वृक्षाः शोभन्ते। [CBSE 2014]
(*ii*) छात्राः (कक्षा) .... बहिः कोलाहलं कुर्वन्ति।
(*iii*) (भोजन) .... पूर्वं हस्तौ अवश्यं प्रक्षालय।
(*iv*) सः कण्वः तु .... कुशलः अस्ति। (नर्तन)
(*v*) देव्यै .... नमः। (सरस्वती)

5. (*i*) .... पुरतः जनाः द्यूतक्रीडां क्रीडन्ति। (व्यायामशाला) [CBSE 2014]
(*ii*) .... पृष्ठतः कः तिष्ठति? (अजय)
(*iii*) .... मम विद्यालयः श्रेष्ठतमः अस्ति। (विद्यालय)

(*iv*) .... उभयत: पुष्पगुच्छा: सन्ति। (शय्या)

(*v*) .... सह क: क: आगमिष्यति? (युष्मद्, एकवचने)

6. (*i*) य: परेभ्य: सर्वमपर्यति तस्मै (तरु) .... नम:। [*CBSE 2016*]

(*ii*) (वृक्ष) .... परित: जलम् अस्ति।

(*iii*) बालक: (सिंह) .... बिभेति।

(*iv*) (जीवन) .... किं यदि श्रम: नास्ति।

(*v*) इदं भोजन (तद्) .... अलम्।

7. (*i*) (विद्यालय) .... परित: वृक्षा: सन्ति। [*CBSE 2016*]

(*ii*) (श्रीगुरु) .... नम:।

(*iii*) बालक: (सिंह) .... बिभेति।

(*iv*) पुत्र .... (जनक) सह गच्छति।

(*v*) .... (नगर) बहि: कूप: अस्ति।

8. (*i*) .... परित: पुष्पाणि न सन्ति। (राजमार्ग) [*CBSE 2016*]

(*ii*) सज्जना: .... सह वदन्ति। (सज्जन)

(*iii*) एतानि वस्त्राणि .... अलम्। (भिक्षुक)

(*iv*) संसारे .... विना ज्ञानं न प्राप्यते। (शिक्षक)

(*v*) .... पुरत: आपणकेन्द्रं विद्यते। (विद्यालय)

9. (*i*) अद्य वयं (गुरु) .... सह भ्रमणाय गच्छाम:। [*CBSE 2016*]

(*ii*) रमेश: (महेश) .... अलम्।

(*iii*) (नदी) .... उभयत: वृक्षा: सन्ति।

(*iv*) अहम् (गृह) .... बहि: इतस्तत: अवकरं न क्षिपामि।

(*v*) अर्जुन: (धनुर्विद्या) .... अतिनिपुण: आसीत्।

विशेषा: नवीना: प्रश्ना:

1. कोष्ठकेषु मूलशब्दा: प्रदत्ता:। तेषु उचितविभक्ती: योजयित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत–

(*i*) बालका: .... पृच्छन्ति। (अम्बा)

(*ii*) नास्ति .... सम: शत्रु:। (क्रोध)

(*iii*) .... भीत: बालक: क्रन्दति। (चौर)

(*iv*) शिष्या: .... विद्यां गृह्णन्ति। (गुरु)

(*v*) अहं .... प्राक् आगमिष्यामि। (अध्यापक)

(*vi*) अस्माकम् बालिका: .... कुशला: सन्ति। (गायन)

(*vii*) माता .... स्निह्यति। (शिशु)

(*viii*) .... क्रोध: जायते। (काम)

(*ix*) .... नम:। (सरस्वती)

(*x*) अलम् ....। (विवाद)

(*xi*) भिक्षुक: .... याचते। (भिक्षा)

(*xii*) धिक् देशस्य ....। (शत्रु)

(*xiii*) वीर: .... न विरमति। (धर्मयुद्ध)

(*xiv*) दुर्योधन: .... जुगुप्सति स्म। (पाण्डव)

(*xv*) .... अर्जुन: श्रेष्ठ: धनुर्धर:। (भ्रातृ)

(*xvi*) पितरौ .... सर्वस्वं यच्छत:। (अस्मद्)

(*xvii*) किम् .... एतत् गीतं रोचते? (युष्मद्)

(*xviii*) .... परित: वायुमण्डलम् अस्ति। (पृथ्वी)

(*xix*) .... बहि: छात्रा: कोलाहलं कुर्वन्ति? (कक्षा)

(*xx*) अहम् .... पूर्वं .... वन्दे। (शयन, ईश्वर)

(*xxi*) परिश्रमिण: .... स्पृहयन्ति। (सफलता)

(*xxii*) वाल्मीकि: .... रचयिता? (रामायणम्)

(*xxiii*) .... विभाति सर:। (पंकज)

2. कोष्ठकेभ्य: शुद्धम् उत्तरं चित्वा रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत–

(*i*) .... सह सीता वनम् अगच्छत्। (रामस्य/रामेण)

(*ii*) माता .... स्निह्यति। (माम्/मयि)

(*iii*) .... मोदकं रोचते। (मोहनम्/मोहनाय)

(*iv*) स: .... धनं ददाति। (रमेशम्/रमेशाय)

(*v*) .... पत्राणि पतन्ति। (वृक्षेण/वृक्षात्)

(*vi*) अध्यापिका .... पुस्तकं यच्छति। (सुलेखाम्/सुलेखायै)

(*vii*) .... परित: वृक्षा: सन्ति। (विद्यालयम्/विद्यालयस्य)

(*viii*) .... नम:। (गुरवे/गुरुम्)

3. उचितविभक्तिप्रयोगं कृत्वा अधोलिखितपदानां सहायतया वाक्यरचनां कुरुत–

(*i*) समम्	(*ii*) धिक्
(*iii*) उभयत:	(*iv*) विना
(*v*) अन्ध:	(*vi*) बहि:
(*vii*) प्रवीण:	(*viii*) अलम्
(*ix*) विभेति	(*x*) श्रेष्ठ:

4. 'क' स्तम्भे शब्दा: दत्ता: सन्ति, 'ख' स्तम्भे च विभक्तय:। कस्य योगे का विभक्ति: प्रयुज्यते इति– यौजयित्वा लिखत–

'क'	'ख'
(*i*) 'रुच्' धातु योगे	(क) तृतीया
(*ii*) 'सह' शब्द योगे	(ख) चतुर्थी
(*iii*) 'नम:' शब्द योगे	(ग) पञ्चमी
(*iv*) 'भी' 'त्रा' धातु योगे	(घ) चतुर्थी
(*v*) 'दा' धातु योगे	(ङ) प्रथमा
(*vi*) कर्तृवाच्यस्य कर्तरि	(च) तृतीया

(*vii*) कर्मवाच्यस्य कर्तरि	(छ) चतुर्थी
(*viii*) 'विना' योगे	(ज) तृतीया
(*ix*) यस्मिन् अङ्गे विकारः भवति तस्मिन्	(झ) द्वितीया, तृतीया, पञ्चमी
(*x*) कर्मवाच्यस्य कर्मणि	(ञ) प्रथमा

5. 'स्थूलपदानां' स्थाने शुद्धपदं लिखत–

(*i*) **अध्यापिकायाः** परितः छात्राः सन्ति।

(*ii*) छात्रः **आचार्याय** प्रश्नम् पृच्छति।

(*iii*) सीता **लेखन्याः** लेखं लिखति।

(*iv*) गोपालः **शिवस्य** सह वार्तां करोति।

(*v*) चौराः **आरक्षिणा** विभ्यति।

(*vi*) **महापुरुषम्** नमः।

(*vii*) **त्वाम्** किम् रोचते?

(*viii*) **कवये** कालिदासः श्रेष्ठः।

(*ix*) सा **गृहकर्मणः** निपुणः।

(*x*) अहम् **रेलयानात्** कालिकातां गमिष्यामि।

(*'व्याकरण वीथितः' साभारः*)

ग 6 प्रत्यया:

प्रत्यय की परिभाषा

वे शब्द या शब्दांश, जिनका अपना कोई स्वतन्त्र अर्थ नहीं होता, लेकिन किसी भी शब्द या धातु के पीछे जुड़कर उसके अर्थ को बदल देते हैं, वे 'प्रत्यय' कहलाते हैं; जैसे—√**गम्** (जाना) + **क्त्वा** = **गत्वा** (जाकर)

प्रस्तुत उदाहरण में 'जाने' अर्थ (गमनार्थ) में प्रयुक्त 'गम्' धातु में 'क्त्वा' प्रत्यय का प्रयोग होने से इसका अर्थ 'जाकर' हो जाता है। **प्रत्यय तीन प्रकार के होते हैं :**

1. कृत् प्रत्यय (कृदन्त),   2. तद्धित प्रत्यय,   3. स्त्री प्रत्यय।

1. कृत् प्रत्यय—धातुओं से संज्ञा, विशेषण आदि शब्द बनाने के लिए धातुओं के साथ जो प्रत्यय जोड़े जाते हैं, उन्हें 'कृत्' प्रत्यय कहते हैं। धातुओं के साथ लगकर कृत् प्रत्यय जो शब्द बनाते हैं, वे **कृदन्त** कहलाते हैं; यथा—

कृ + तव्यत् = **कर्त्तव्य** (करने योग्य)   भू + **क्त्वा** = **भूत्वा** (होकर)

कक्षा नवमी के पाठ्यक्रम में निर्धारित प्रत्यय

1. क्त्वा   2. ल्यप्   3. तुमुन्

1. क्त्वा प्रत्ययः
(Indeclinable Gerund)

संस्कृत में **क्त्वा** प्रत्यय का प्रयोग **'करके'** अर्थ में होता है; जैसे—

रामः भोजनं कृत्वा गमिष्यति।   (राम भोजन करके जाएगा।)

यहाँ 'करके' अर्थ में **क्त्वा** प्रत्यय का प्रयोग किया गया। यहाँ यह उल्लेखनीय है कि धातु के साथ **क्त्वा** प्रत्यय का प्रयोग करने पर **'क्'** का लोप होकर केवल **'त्वा'** ही शेष रह जाता है। क्त्वा प्रत्यय के अनेक उदाहरण नीचे दिए गए हैं–

अनिट् (इ से रहित) धातुएँ

धातु	धातु + क्त्वा	प्रत्ययान्त रूप	अर्थ
अस् (होना)	अस् + क्त्वा	भूत्वा	होकर
आप् (पाना)	आप् + क्त्वा	आप्त्वा	पाकर
कृ (करना)	कृ + क्त्वा	कृत्वा	कर कर (करके)
क्री (खरीदना)	क्री + क्त्वा	क्रीत्वा	खरीद कर
क्रुध (क्रोध करना)	क्रुध + क्त्वा	क्रुद्ध्वा	क्रोधित होकर
गम् (जाना)	गम् + क्त्वा	गत्वा	जाकर
घ्रा (सूँघना)	घ्रा + क्त्वा	घ्रात्वा	सूँघ कर
छिद् (काटना)	छिद् + क्त्वा	छित्वा	काट कर

नोट: क्त, क्तवतु, शतृ और शानच् प्रत्यय कक्षा 9 के पाठ्यक्रम में नहीं हैं।

जि (जीतना)	जि + क्त्वा	जित्वा	जीत कर
ज्ञा (जानना)	ज्ञा + क्त्वा	ज्ञात्वा	जान कर
तप् (तपना)	तप् + क्त्वा	तप्त्वा	तप कर
तुष् (प्रसन्न करना)	तुष् + क्त्वा	तुष्ट्वा	प्रसन्न होकर
त्यज् (छोड़ना)	त्यज् + क्त्वा	त्यक्त्वा	छोड़ कर
दह् (जलाना)	दह् + क्त्वा	दग्ध्वा	जला कर
दा (देना)	दा + क्त्वा	दत्वा	देकर
दुह् (दुहना)	दुह् + क्त्वा	दुग्ध्वा	दुह कर
दृश् (देखना)	दृश् + क्त्वा	दृष्ट्वा	देख कर
धा (धारण करना)	धा + क्त्वा	हित्वा	धारण करके
धृ (धारण करना)	धृ + क्त्वा	धृत्वा	धारण करके
ध्यै (ध्यान करना)	ध्यै + क्त्वा	ध्यात्वा	ध्यान करके
नम् (नमस्कार करना)	नम् + क्त्वा	नत्वा	नमस्कार करके
नश् (नष्ट होना)	नश् + क्त्वा	नष्ट्वा	नष्ट होकर
नी (ले जाना)	नी + क्त्वा	नीत्वा	ले जाकर
पच् (पकाना)	पच् + क्त्वा	पक्त्वा	पका कर
पा (पीना)	पा + क्त्वा	पीत्वा	पी कर
प्रच्छ् (पूछना)	प्रच्छ् + क्त्वा	पृष्ट्वा	पूछ कर
ब्रू (कहना)	ब्रू + क्त्वा	उक्त्वा	कह कर
भी (डरना)	भी + क्त्वा	भीत्वा	डर कर
भू (होना)	भू + क्त्वा	भूत्वा	हो कर
मन् (मानना)	मन् + क्त्वा	मत्वा	मान कर
मृ (मरना)	मृ + क्त्वा	मृक्त्वा	मर कर
मुच् (छोड़ना)	मुच् + क्त्वा	मुक्त्वा*	छोड़ कर
या (जाना)	या + क्त्वा	यात्वा	जाकर
रुध् (रोकना)	रुध् + क्त्वा	रुद्ध्वा	रोक कर
लभ् (पाना)	लभ् + क्त्वा	लब्ध्वा**	पाकर
वच् (कहना)	वच् + क्त्वा	उक्त्वा	कह कर
क्षिप् (फेंकना)	क्षिप् + क्त्वा	क्षिप्त्वा	फेंक कर
श्रु (सुनना)	श्रु + क्त्वा	श्रुत्वा	सुन कर
स्था (ठहरना)	स्था + क्त्वा	स्थित्वा	ठहर कर
स्ना (नहाना)	स्ना + क्त्वा	स्नात्वा	नहा कर
स्पृश् (छूना)	स्पृश् + क्त्वा	स्पृष्ट्वा	छू कर
स्मृ (स्मरण करना)	स्मृ + क्त्वा	स्मृत्वा	स्मरण करके
हन् (मारना)	हन् + क्त्वा	हत्वा	मार कर
हृ (हरना)	हृ + क्त्वा	हृत्वा	हर कर

* छात्र ध्यान रखें कि यहाँ पर दिया गया 'क्' क्त्वा प्रत्यय का नहीं है, बल्कि व्याकरण के नियम-विशेष के कारण 'मुच्' धातु के 'च्' को 'क्' हो गया है।

** यहाँ व्याकरण के विशेष नियम के कारण 'त्वा' के 'त्' को 'ध्' हो गया है।

सेट् (इ से युक्त) धातुएँ

धातु	धातु + क्त्वा	प्रत्ययान्त रूप	अर्थ
अर्च् (पूजा करना)	अर्च् + क्त्वा	अर्चित्वा	पूजा करके
कथ् (कहना)	कथ् + क्त्वा	कथयित्वा	कहकर
कम्प् (काँपना)	कम्प् + क्त्वा	कम्पित्वा	काँप कर
कुप् (क्रोध करना)	कुप् + क्त्वा	कुपित्वा	क्रोध करके
कूर्द् (कूदना)	कूर्द् + क्त्वा	कूर्दित्वा	कूद कर
कृ (करना)	कृ + क्त्वा	कृत्वा	करके
क्रन्द् (चिल्लाना)	क्रन्द् + क्त्वा	क्रन्दित्वा	चिल्ला कर
क्रीड् (खेलना)	क्रीड् + क्त्वा	क्रीडित्वा	खेलकर
खाद् (खाना)	खाद् + क्त्वा	खादित्वा	खाकर
खेल् (खेलना)	खेल् + क्त्वा	खेलित्वा	खेलकर
ग्रह् (ग्रहण करना)	ग्रह् + क्त्वा	गृहीत्वा	ग्रहण करके
चल् (चलना)	चल् + क्त्वा	चलित्वा	चल कर
चिन्त् (चिन्ता करना)	चिन्त् + क्त्वा	चिन्तयित्वा	चिन्ता करके
चुर् (चुराना)	चुर् + क्त्वा	चोरयित्वा	चुरा कर
जागृ (जागना)	जागृ + क्त्वा	जागरित्वा	जाग कर
ज्वल् (जलना)	ज्वल् + क्त्वा	ज्वलित्वा	जल कर
ताड् (पीटना)	ताड् + क्त्वा	ताडयित्वा	पीट कर
तुल् (तौलना)	तुल् + क्त्वा	तोलयित्वा	तौल कर
दण्ड् (दण्ड देना)	दण्ड् + क्त्वा	दण्डयित्वा	दण्ड देकर
द्रुह् (द्रोह करना)	द्रुह् + क्त्वा	द्रुहित्वा, द्रोहित्वा	द्रोह करके
धाव् (दौड़ना)	धाव् + क्त्वा	धावित्वा	दौड़ कर
निन्द् (निन्दा करना)	निन्द् + क्त्वा	निन्दित्वा	निन्दा करके
पठ् (पढ़ना)	पठ् + क्त्वा	पठित्वा	पढ़ कर
नृत् (नाचना)	नृत् + क्त्वा	नर्तित्वा	नाच कर
पत् (गिरना)	पत् + क्त्वा	पतित्वा	गिर कर
पाल् (पालना)	पाल् + क्त्वा	पालयित्वा	पालकर
पीड् (पीड़ा देना)	पीड् + क्त्वा	पीडयित्वा	पीड़ा देकर
पूज् (पूजा करना)	पूज् + क्त्वा	पूजयित्वा	पूजा करके
भक्ष् (खाना)	भक्ष् + क्तवा	भक्षयित्वा	खा कर
भ्रम् (घूमना)	भ्रम् + क्त्वा	भ्रमित्वा	घूम कर
मिल् (मिलना)	मिल् + क्त्वा	मिलित्वा	मिल कर
मुद् (प्रसन्न होना)	मुद् + क्त्वा	मुदित्वा, मोदित्वा	प्रसन्न होकर
याच् (माँगना)	याच् + क्त्वा	याचित्वा	माँगकर
रक्ष् (रक्षा करना)	रक्ष् + क्त्वा	रक्षित्वा	रक्षा करके
रच् (बनाना)	रच् + क्त्वा	रचयित्वा	बना कर
रुच् (अच्छा लगना)	रुच् + क्त्वा	रोचित्वा, रुचित्वा	अच्छा लग कर
लिख् (लिखना)	लिख् + क्त्वा	लिखित्वा, लेखित्वा	लिखकर
वद् (बोलना)	वद् + क्त्वा	उदित्वा	बोल कर

वस् (रहना)	वस् + क्त्वा	उषित्वा	रह कर
वाञ्छ् (चाहना)	वाञ्छ् + क्त्वा	वाञ्छित्वा	चाह कर
विद् (जानना)	विद् + क्त्वा	विदित्वा	जान कर
वृत् (होना)	वृत् + क्त्वा	वर्तित्वा	होकर
वृध् (बढ़ना)	वृध् + क्त्वा	वर्धित्वा	बढ़कर
शिक्ष् (शिक्षा देना)	शिक्ष् + क्त्वा	शिक्षित्वा	शिक्षा देकर
शी (सोना)	शी + क्त्वा	शयित्वा	सोकर
सह् (सहना)	सह् + क्त्वा	सोढ्वा	सह कर
सेव् (सेवा करना)	सेव् + क्त्वा	सेवित्वा	सेवा करके
हस् (हँसना)	हस् + क्त्वा	हसित्वा	हँस कर
हृष् (प्रसन्न होना)	हृष् + क्त्वा	हर्षित्वा	प्रसन्न होकर

2. ल्यप् प्रत्ययः

जब धातु से पहले उपसर्ग आ जाए तो 'क्त्वा' के स्थान पर 'ल्यप्' (य) प्रत्यय का प्रयोग (कर/करके अर्थ में) होता है; जैसे—
आ + गम् + ल्यप् = आगम्य।

उपसर्ग	*धातु*	*प्रत्यय*	*प्रत्ययान्त रूप*	*उपसर्ग*	*धातु*	*प्रत्यय*	*प्रत्ययान्त रूप*
सम् + आ	घ्रा	ल्यप्	समाघ्राय	अधि	इ	ल्यप्	अधीत्य
प्रति	ज्ञा	ल्यप्	प्रतिज्ञाय	निर्	ईक्ष्	ल्यप्	निरीक्ष्य
सम्	तृ	ल्यप्	संतीर्य	परि	ईक्ष्	ल्यप्	परीक्ष्य
प्र	भञ्ज्	ल्यप्	प्रभज्य	सम्	दृश	ल्यप्	संदृश्य/सन्दृश्य
अनु	वद्	ल्यप्	अनूद्य	वि	धा	ल्यप्	विधाय
प्र	बुध	ल्यप्	प्रबुद्ध्य	प्र	नत्	ल्यप्	प्रणत्य
सम्	पृच्छ्	ल्यप्	संपृच्छ्य	प्र	नम्	ल्यप्	प्रणम्य
नि	पा	ल्यप्	निपीय	आ	नी	ल्यप्	आनीय
वि	लप्	ल्यप्	विलप्य	आ	गम्	ल्यप्	आगत्य
नि	शम्	ल्यप्	निशम्य	आ	गम्	ल्यप्	आगम्य
वि	लिख्	ल्यप्	विलिख्य	सम्	ग्रंथ्	ल्यप्	सङ्ग्रन्थ्य
उप	लभ्	ल्यप्	उपलभ्य	सम्	ग्रह्	ल्यप्	सङ्गृह्य
नि	पत्	ल्यप्	निपत्य	अनु	ग्रह्	ल्यप्	अनुगृह्य
प्र	आप्	ल्यप्	प्राप्य	सम्	चित्	ल्यप्	संचित्य
सम्	आप्	ल्यप्	समाप्य	नि	सिंच्	ल्यप्	निसिञ्च्य
अनु	कृ	ल्यप्	अनुकृत्य	अव	रुद्ध	ल्यप्	अवरुद्ध्य
वि	क्री	ल्यप्	विक्रीय	सम्	मथ्	ल्यप्	संमथ्य/सम्मथ्य
नि	क्षिप्	ल्यप्	निक्षिप्य	अव	मन्	ल्यप्	अवमत्य

वि	गण्	ल्यप्	विगण्य	वि	भ्रम्	ल्यप्	विभ्रम्य
आ	श्रि	ल्यप्	आश्रित्य	सम्	भू	ल्यप्	सम्भूय
प्र	विश्	ल्यप्	प्रविश्य	आ	रुह्	ल्यप्	आरुह्य
सम्	हृ	ल्यप्	संहृत्य	सम्	दंश्	ल्यप्	संदंश्य/सन्दृश्य
वि	हस्	ल्यप्	विहस्य	परि	त्यज्	ल्यप्	परित्यज्य
वि	स्मृ	ल्यप्	विस्मृत्य	वि	कृ	ल्यप्	विकृत्य
नि	हृ	ल्यप्	निहृत्य	वि	हा	ल्यप्	विहाय
उप	स्पृश्	ल्यप्	उपस्पृश्य	आ	ह्वे	ल्यप्	आहूय
उत्	स्था	ल्यप्	उत्थाय	सम्	चित्	ल्यप्	सञ्चित्य
वि	सृज्	ल्यप्	विसृज्य	वि	छिद्	ल्यप्	विच्छिद्य
वि	ज्ञा	ल्यप्	विज्ञाय				

3. तुमुन् प्रत्ययः
(Infinitives)

तुमुन् प्रत्यय का प्रयोग **'के लिए'**, **'में'** अर्थ में किया जाता है; जैसे—

सः तत्र **गन्तुम्** इच्छति। [वह वहाँ जाना (जाने के लिए) चाहता है।]

यहाँ 'के लिए' अर्थ में **तुमुन्** प्रत्यय का प्रयोग किया गया है। **तुमुन्** प्रत्यय को धातु के साथ प्रयोग करने पर 'उन्' का लोप होकर केवल **तुम्** ही शेष रहता है। **तुमुन्** प्रत्यय के अनेक उदाहरण नीचे दिए गए हैं—

अनिट् (इ से रहित) धातुएँ

धातु	धातु + तुमुन्	प्रत्ययान्त रूप	अर्थ
अद् (खाना)	अद् + तुमुन्	अत्तुम्	खाने के लिए
आप् (पाना)	प्र+आप् + तुमुन्	प्राप्तुम्	पाने के लिए
कृ (करना)	कृ + तुमुन्	कर्त्तुम्	करने के लिए
क्री (खरीदना)	क्री + तुमुन्	क्रेतुम्	खरीदने के लिए
क्रुध् (क्रोध करना)	क्रुध् + तुमुन्	क्रोद्धम्	क्रोध करने के लिए
गम् (जाना)	गम् + तुमुन्	गन्तुम्	जाने के लिए
गै (गाना)	गै + तुमुन्	गातुम्	गाने के लिए
घ्रा (सूँघना)	घ्रा + तुमुन्	घ्रातुम्	सूँघने के लिए
चि (चुनना)	चि + तुमुन्	चेतुम्	चुनने के लिए
छिद् (काटना)	छिद् + तुमुन्	छेत्तुम्	काटने के लिए
जि (जीतना)	जि + तुमुन्	जेतुम्	जीतने के लिए
ज्ञा (जानना)	ज्ञा + तुमुन्	ज्ञातुम्	जानने के लिए
तुद् (दुःख देना)	तुद् + तुमुन्	तोत्तुम्	दुःख देने के लिए
त्यज् (छोड़ना)	त्यज् + तुमुन्	त्यक्तुम्	छोड़ने के लिए
त्रै (रक्षा करना)	त्रै + तुमुन्	त्रातुम्	रक्षा करने के लिए

दा (देना)	दा + तुमुन्	दातुम्	देने के लिए
दुह् (दुहना)	दुह् + तुमुन्	दोग्धुम्	दुहने के लिए
दृश् (देखना)	दृश् + तुमुन्	द्रष्टुम्	देखने के लिए
धा (धारण करना)	धा + तुमुन्	धातुम्	धारण करने के लिए
धृ (धारण करना)	धृ + तुमुन्	धर्तुम्	धारण करने के लिए
ध्यै (ध्यान करना)	ध्यै + तुमुन्	ध्यातुम्	ध्यान करने के लिए
नम् (नमस्कार करना)	नम् + तुमुन्	नन्तुम्	नमस्कार करने के लिए
नी (ले जाना)	नी + तुमुन्	नेतुम्	ले जाने के लिए
पच् (पकाना)	पच् + तुमुन्	पक्तुम्	पकाने के लिए
पा (पीना)	पा + तुमुन्	पातुम्	पीने के लिए
प्रच्छ् (पूछना)	प्रच्छ् + तुमुन्	प्रष्टुम्	पूछने के लिए
ब्रू (कहना)	ब्रू + तुमुन्	वक्तुम्	कहने के लिए
भिद् (तोड़ना)	भिद् + तुमुन्	भेत्तुम्	तोड़ने के लिए
भी (डरना)	भी + तुमुन्	भेतुम्	डरने के लिए
भुज् (खाना)	भुज् + तुमुन्	भोक्तुम्	खाने के लिए
मुच् (छोड़ना)	मुच् + तुमुन्	मोक्तुम्	छोड़ने के लिए
या (जाना)	या + तुमुन्	यातुम्	जाने के लिए
रुध् (रोकना)	रुध् + तुमुन्	रोद्धुम्	रोकने के लिए
लभ् (पाना)	लभ् + तुमुन्	लब्धुम्	पाने के लिए
वच् (कहना)	वच् + तुमुन्	वक्तुम्	कहने के लिए
वस् (रहना)	वस् + तुमुन्	वस्तुम्	रहने के लिए
वह् (ले जाना)	वह् + तुमुन्	वोढुम्	ले जाने के लिए
शक् (समर्थ होना)	शक् + तुमुन्	शक्तुम्	सकने के लिए
श्रु (सुनना)	श्रु + तुमुन्	श्रोतुम्	सुनने के लिए
सह् (सहना)	सह् + तुमुन्	सोढुम्	सहने के लिए
स्तु (स्तुति करना)	स्तु + तुमुन्	स्तोतुम्	स्तुति करने के लिए
स्था (ठहरना)	स्था + तुमुन्	स्थातुम्	ठहरने के लिए
स्ना (नहाना)	स्ना + तुमुन्	स्नातुम्	नहाने के लिए
स्पृश् (छूना)	स्पृश् + तुमुन्	स्प्रष्टुम्	छूने के लिए
स्मृ (याद करना)	स्मृ + तुमुन्	स्मर्तुम्	याद करने के लिए
हन् (मारना)	हन् + तुमुन्	हन्तुम्	मारने के लिए
हा (छोड़ना)	हा + तुमुन्	हातुम्	छोड़ने के लिए
हृ (हरना)	हृ + तुमुन्	हर्तुम्	हरने के लिए

सेट् (इ से युक्त) धातुएँ

धातु	धातु + तुमुन्	प्रत्ययान्त रूप	अर्थ
अर्च् (पूजा करना)	अर्च् + तुमुन्	अर्चितुम्	पूजने के लिए
अर्ज् (कमाना)	अर्ज् + तुमुन्	अर्जितुम्	कमाने के लिए
अस् (होना)	अस् + तुमुन्	भवितुम्	होने के लिए
कथ् (कहना)	कथ् + तुमुन्	कथयितुम्	कहने के लिए
कम्प् (काँपना)	कम्प् + तुमुन्	कम्पितुम्	काँपने के लिए
कुप् (क्रुद्ध होना)	कुप् + तुमुन्	कोपितुम्	क्रुद्ध होने के लिए
क्रन्द् (चिल्लाना)	क्रन्द् + तुमुन्	क्रन्दितुम्	चिल्लाने के लिए
क्रीड् (खेलना)	क्रीड् + तुमुन्	क्रीडितुम्	खेलने के लिए
खाद् (खाना)	खाद् + तुमुन्	खादितुम्	खाने के लिए
खेल् (खेलना)	खेल् + तुमुन्	खेलितुम्	खेलने के लिए
गण् (गिनना)	गण् + तुमुन्	गणयितुम्	गिनने के लिए
ग्रह् (ग्रहण करना)	ग्रह् + तुमुन्	ग्रहीतुम्	ग्रहण करने के लिए
चल् (चलना)	चल् + तुमुन्	चलितुम्	चलने के लिए
चिन्त् (चिन्ता करना)	चिन्त् + तुमुन्	चिन्तयितुम्	सोचने के लिए
चुर् (चुराना)	चुर् + तुमुन्	चोरयितुम्	चुराने के लिए
जन् (पैदा होना)	जन् + तुमुन्	जनितुम्	पैदा होने के लिए
जप् (जपना)	जप् + तुमुन्	जपितुम्	जपने के लिए
जागृ (जागना)	जागृ + तुमुन्	जागरितुम्	जागने के लिए
जीव् (जीना)	जीव् + तुमुन्	जीवितुम्	जीने के लिए
ज्वल् (जलना)	ज्वल् + तुमुन्	ज्वलितुम्	जलने के लिए
ताड् (पीटना)	ताड् + तुमुन्	ताडयितुम्	पीटने के लिए
तुल् (तौलना)	तुल् + तुमुन्	तोलयितुम्	तौलने के लिए
दण्ड् (दण्ड देना)	दण्ड् + तुमुन्	दण्डयितुम्	दण्ड देने के लिए
धाव् (दौड़ना)	धाव् + तुमुन्	धावितुम्	दौड़ने के लिए
निन्द् (निन्दा करना)	निन्द् + तुमुन्	निन्दितुम्	निन्दा करने के लिए
पठ् (पढ़ना)	पठ् + तुमुन्	पठितुम्	पढ़ने के लिए
नृत् (नाचना)	नृत् + तुमुन्	नर्तितुम्	नाचने के लिए
पत् (गिरना)	पत् + तुमुन्	पतितुम्	गिरने के लिए
पाल् (पालना)	पाल् + तुमुन्	पालयितुम्	पालने के लिए
पीड् (पीड़ा देना)	पीड् + तुमुन्	पीडयितुम्	पीड़ित करने के लिए
पूज् (पूजा करना)	पूज् + तुमुन्	पूजयितुम्	पूजा करने के लिए
बाध् (रोकना)	बाध् + तुमुन्	बाधितुम्	रोकने के लिए
भक्ष् (खाना)	भक्ष् + तुमुन्	भक्षयितुम्	खाने के लिए

भाष् (बोलना)	भाष् + तुमुन्	भाषितुम्	बोलने के लिए
भिक्ष् (माँगना)	भिक्ष् + तुमुन्	भिक्षितुम्	माँगने के लिए
भू (होना)	भू + तुमुन्	भवितुम्	होने के लिए
भ्रम् (घूमना)	भ्रम् + तुमुन्	भ्रमितुम्	घूमने के लिए
मन्त्र् (सलाह करना)	मन्त्र् + तुमुन्	मन्त्रयितुम्	सलाह करने के लिए
मिल् (मिलना)	मिल् + तुमुन्	मेलितुम्	मिलने के लिए
मुद् (प्रसन्न होना)	मुद् + तुमुन्	मोदितुम्	प्रसन्न होने के लिए
याच् (माँगना)	याच् + तुमुन्	याचितुम्	माँगने के लिए
रक्ष् (रक्षा करना)	रक्ष् + तुमुन्	रक्षितुम्	रक्षा करने के लिए
रच् (बनाना)	रच् + तुमुन्	रचयितुम्	बनाने के लिए
रुच् (अच्छा लगना)	रुच् + तुमुन्	रोचितुम्	अच्छा लगने के लिए
रुद् (रोना)	रुद् + तुमुन्	रोदितुम्	रोने के लिए
लिख् (लिखना)	लिख् + तुमुन्	लेखितुम्	लिखने के लिए
वद् (बोलना)	वद् + तुमुन्	उदितुम्	कहने के लिए

नोट : पाठ्यक्रम के बाहर के प्रत्यय ये केवल छात्रों के पढ़ने के लिए ही हैं।

4. **क्त प्रत्यय** (कर्मवाच्य या भाववाच्य में प्रयोग हेतु)

(Past Passive Participle)

संस्कृत में **'भूतकाल'** के अर्थ को प्रकट करने के लिए धातु के साथ **क्त** प्रत्यय का प्रयोग होता है। **क्त** के **'क्'** का लोप हो जाता है केवल **'त'** ही धातु के साथ जुड़ता है। यह प्रत्यय **कर्मवाच्य और भाववाच्य की क्रिया** के साथ ही लगता है; यथा—

कथ् + क्त (त) = कथितः   स्मृ + क्त (त) = स्मृतः

नियम : 1. **सेट् धातुएँ**—जो धातु लट् व लृट् लकार में एक जैसी रहती है; जैसे—पठ्, चल्, खाद्।

2. **अनिट् धातुएँ**—जो धातु लट् और लृट् लकार में परिवर्तित हो जाती है; जैसे—गम्, पा, नी, दा।

3. सेट् धातुओं में प्रत्यय से पूर्व **'इ'** लगता है; जैसे—कथ् + क्त = कथितः।

4. **'क्त'** अन्त वाले सभी शब्दों के रूप पुल्लिग, स्त्रीलिंग व नपुंसकलिंग तीनों लिंगों में चलते हैं; यथा—

	पुंल्लिगः	**स्त्रीलिंगः**	**नपुंसकलिंगः**
गम् + क्त =	गतः	गता	गतम्

5. **'क्त'** प्रत्यय से युक्त धातु के प्रयोग में कर्ता प्रायः तृतीया विभक्ति में और कर्म प्रथमा विभक्ति में होता है। क्रिया का लिंग और वचन कर्म के अनुसार होता है; यथा—

मया (कर्ता)   कथा (कर्म)   कथिता। (क्रिया)   (मेरे द्वारा कथा कही गई।)

6. **'क्त'** प्रत्यय से युक्त अकर्मक धातु की क्रिया प्रथमान्त, नपुंसकलिंग और एकवचन की होती है; यथा—

(क) सीतया हसितम्। (सीता हँसी।) (ख) फलैः पतितम्। (फल गिरे।)

क्त प्रत्यय के उदाहरण निम्नलिखित हैं :

अनिट् (इट से रहित) धातुएँ

जो धातुएँ लट् और लृट् लकार में परिवर्तनशील हैं वे अनिट् होती हैं; जैसे—
गम् (गच्छति—गमिष्यति), पा (पिबति—पास्यति)।

धातु	धातु + क्त	पुंल्लिंग रूप	स्त्रीलिंग रूप	नपुंसकलिंग रूप	अर्थ
अस् (होना)	अस् + क्त	भूतः	भूता	भूतम्	हो चुका
आप् (पाना)	आप् + क्त	आप्तः	आप्ता	आप्तम्	पाया गया
प्र + आप् (पाना)	प्राप् + क्त	प्राप्तः	प्राप्ता	प्राप्तम्	पाया गया
इष् (चाहना)	इष् + क्त	इष्टः	इष्टा	इष्टम्	चाहा गया
कृ (करना)	कृ + क्त	कृतः	कृता	कृतम्	किया गया
क्री (खरीदना)	क्री + क्त	क्रीतः	क्रीता	क्रीतम्	खरीदा गया
गम् (जाना)	गम् + क्त	गतः	गता	गतम्	गया हुआ
गै (गाना)	गै + क्त	गीतः	गीता	गीतम्	गाया हुआ
घ्रा (सूँघना)	घ्रा + क्त	घ्रातः/घ्राणः	घ्राता/घ्राणा	घ्रातम्/घ्राणम्	सूँघा हुआ
चि (चुनना)	चि + क्त	चितः	चिता	चितम्	चुना गया
पच् (पकाना)	पच् + क्त	पक्वः	पक्वाः	पक्वम्	पकाया गया
ज्ञा (जानना)	ज्ञा + क्त	ज्ञातः	ज्ञाता	ज्ञातम्	जाना गया
तुद् (पीड़ा होना)	तुद् + क्त	तुन्नः	तुन्ना	तुन्नम्	पीड़ित हुआ
तृ (पार करना)	तृ + क्त	तीर्णः	तीर्णा	तीर्णम्	पार किया गया
त्रै (रक्षा करना)	त्रै + क्त	त्रातः	त्राता	त्रातम्	रक्षा किया गया
दह् (जलाना)	दह् + क्त	दग्धः	दग्धा	दग्धम्	जलाया गया
दा (देना)	दा + क्त	दत्तः	दत्ता	दत्तम्	दिया गया
दृश् (देखना)	दृश् + क्त	दृष्टः	दृष्टा	दृष्टम्	देखा गया
नम् (नमस्कार करना)	नम् + क्त	नतः	नता	नतम्	नमस्कार कर चुका
नश् (नष्ट होना)	नश् + क्त	नष्टः	नष्टा	नष्टम्	नष्ट हुआ
नी (ले जाना)	नी + क्त	नीतः	नीता	नीतम्	ले जाया गया
पा (पीना)	पा + क्त	पीतः	पीता	पीतम्	पिया गया
प्रच्छ् (पूछना)	प्रच्छ् + क्त	पृष्टः	पृष्टा	पृष्टम्	पूछा गया
ब्रू (कहना)	ब्रू + क्त	उक्तः	उक्ता	उक्तम्	कहा हुआ
भू (होना)	भू + क्त	भूतः	भूता	भूतम्	हुआ
भिद् (तोड़ना)	भिद् + क्त	भिन्नः	भिन्ना	भिन्नम्	तोड़ा गया
भ्रम् (घूमना)	भ्रम् + क्त	भ्रान्तः	भ्रान्ता	भ्रान्तम्	घूम चुका
भुज् (भोगना)	भुज् + क्त	भुक्तः	भुक्ता	भुक्तम्	खाया हुआ
युज् (जोड़ना)	युज् + क्त	युक्तः	युंक्ता	युक्तम्	जोड़ा गया
यज् (यज्ञ करना)	यज् + क्त	इष्टः	इष्टा	इष्टम्	यज्ञ किया गया
लभ् (पाना)	लभ् + क्त	लब्धः	लब्धा	लब्धम्	पाया गया

शक् (समर्थ होना)	शक् + क्त	शक्तः	शक्ता	शक्तम्	समर्थ हुआ
शास् (उपदेश देना)	शास् + क्त	शिष्टः	शिष्टा	शिष्टम्	उपदिष्ट हुआ
श्रम् (थकना)	श्रम् + क्त	श्रान्तः	श्रान्ता	श्रान्तम्	थका हुआ
श्रु (सुनना)	श्रु + क्त	श्रुतः	श्रुता	श्रुतम्	सुना हुआ
स्मृ (याद करना)	स्मृ + क्त	स्मृतः	स्मृता	स्मृतम्	याद किया गया
स्पृश् (छूना)	स्पृश् + क्त	स्पृष्टः	स्पृष्टा	स्पृष्टम्	छुआ हुआ
स्वप् (सोना)	स्वप् + क्त	सुप्तः	सुप्ता	सुप्तम्	सोया हुआ
हन् (मारना)	हन् + क्त	हतः	हता	हतम्	मारा गया
हृ (हरना)	हृ + क्त	हृतः	हृता	हृतम्	हरा गया
हा (छोड़ना)	हा + क्त	हीनः	हीना	हीनम्	छोड़ा गया

सेट् (इट् से युक्त) धातुएँ

जो धातुएँ लट् और लृट् लकार में परिवर्तित नहीं होतीं वे सेट् धातुएँ कहलाती हैं; जैसे—पद् (पठति—पठिष्यति), खाद् (खादति—खादिष्यति)।

धातु	धातु + क्त	पुंल्लिग रूप	स्त्रीलिंग रूप	नपुंसकलिंग रूप	अर्थ
अर्च् (पूजा करना)	अर्च् + क्त	अर्चितः	अर्चिता	अर्चितम्	पूजा गया
ईक्ष् (देखना)	ईक्ष् + क्त	ईक्षितः	ईक्षिता	ईक्षितम्	देखा गया
कथ् (कहना)	कथ् + क्त	कथितः	कथिता	कथितम्	कहा गया
कम्प् (काँपना)	कम्प् + क्त	कम्पितः	कम्पिता	कम्पितम्	काँपा हुआ
कुप् (क्रुद्ध होना)	कुप् + क्त	कुपितः	कुपिता	कुपितम्	क्रुद्ध हुआ
क्रीड् (खेलना)	क्रीड् + क्त	क्रीडितः	क्रीडिता	क्रीडितम्	खेल चुका
खाद् (खाना)	खाद् + क्त	खादितः	खादिता	खादितम्	खाया गया
चल् (चलना)	चल् + क्त	चलितः	चलिता	चलितम्	चला हुआ
चिन्त् (सोचना)	चिन्त् + क्त	चिन्तितः	चिन्तिता	चिन्तितम्	सोचा गया
चुर् (चुराना)	चुर् + क्त	चोरितः	चोरिता	चोरितम्	चुराया गया
धाव् (भागना)	धाव् + क्त	धावितः	धाविता	धावितम्	भागा हुआ
पद् (पढ़ना)	पद् + क्त	पठितः	पठिता	पठितम्	पढ़ा हुआ
पत् (गिरना)	पत् + क्त	पतितः	पतिता	पतितम्	गिरा हुआ
पाल् (पालना)	पाल् + क्त	पालितः	पालिता	पालितम्	पाला गया
पूज् (पूजा करना)	पूज् + क्त	पूजितः	पूजिता	पूजितम्	पूजा गया
भक्ष् (खाना)	भक्ष् + क्त	भक्षितः	भक्षिता	भक्षितम्	खाया गया
भूष् (सजाना)	भूष् + क्त	भूषितः	भूषिता	भूषितम्	सजाया गया
मिल् (मिलना)	मिल् + क्त	मिलितः	मिलिता	मिलितम्	मिला हुआ
याच् (माँगना)	याच् + क्त	याचितः	याचिता	याचितम्	माँगा हुआ
रक्ष् (बचाना)	रक्ष् + क्त	रक्षितः	रक्षिता	रक्षितम्	बचाया गया
रच् (बनाना)	रच् + क्त	रचितः	रचिता	रचितम्	बनाया गया

लिख् (लिखना)	लिख् + क्त	लिखित:	लिखिता	लिखितम्	लिखा हुआ
वद् (बोलना)	वद् + क्त	उदित:	उदिता	उदितम्	कहा गया
शिक्ष् (सीखना)	शिक्ष् + क्त	शिक्षित:	शिक्षिता	शिक्षितम्	सीखा गया
शुभ् (शोभा पाना)	शुभ् + क्त	शोभित:	शोभिता	शोभितम्	शोभा पाया हुआ
सेव् (सेवा करना)	सेव् + क्त	सेवित:	सेविता	सेवितम्	सेवन किया गया
स्था (ठहरना)	स्था + क्त	स्थित:	स्थिता	स्थितम्	ठहरा हुआ
हस् (हँसना)	हस् + क्त	हसित:	हसिता	हसितम्	हँस चुका

5. **क्तवतु प्रत्यय** (कर्तृवाच्य में प्रयोग हेतु)

(Past Active Participle)

संस्कृत में भूतकाल की क्रिया का बोध कराने के लिए **कर्तृवाच्य** में धातु से, **क्तवतु** प्रत्यय होता है। क्तवतु प्रत्यय में '**क्**' तथा '**उ**' का लोप हो जाता है और '**तवत्**' ही शेष बचता है। **तवत्** ही धातु के साथ लगता है; यथा—

हस् + क्तवतु (तवत्) = हसितवत् कथ् + क्तवतु (तवत्) = कथितवत्

क्तवतु अन्त वाले सभी शब्दों के रूप पुल्लिंग में 'बलवत्' की तरह तथा स्त्रीलिंग में 'नदी' की तरह चलते हैं; यथा—

हसितवान् हसितवन्तौ हसितवन्त: (पुल्लिग)

हसितवती हसितवत्यौ हसितवत्य: (स्त्रीलिंग)

विशेष नोट—विद्यार्थियों को यहाँ ध्यान रखना चाहिए कि 'क्त' प्रत्यय हमेशा कर्मवाच्य में ही प्रयोग होता है; जैसे—

मया पुस्तकं पठितम्। (मेरे द्वारा पुस्तक पढ़ी गई।)

किन्तु 'क्तवतु' प्रत्यय का प्रयोग केवल कर्तृवाच्य में ही होता है; जैसे—

अहं पुस्तकं पठितवान्। (मैंने पुस्तक को पढ़ा।)

क्तवतु प्रत्यय के उदाहरण निम्नलिखित हैं :

अनिट् (इ से रहित) **धातुएँ**

धातु	धातु + क्तवतु	पुंल्लिग रूप	स्त्रीलिंग रूप	नपुंसकलिंग रूप	अर्थ
अस् (होना)	अस् + क्तवतु	भूतवान्	भूतवती	भूतवत्	हो चुका
आप् (पाना)	आप् + क्तवतु	आप्तवान्	आप्तवती	आप्तवत्	पा चुका
अद् (खाना)	अद् + क्तवतु	जग्धवान्	जग्धवती	जग्ध्वत्	खा चुका
इष् (चाहना)	इष् + क्तवतु	इष्टवान्	इष्टवती	इष्टवत्	चाह चुका
कृ (करना)	कृ + क्तवतु	कृतवान्	कृतवती	कृतवत्	कर चुका
क्री (खरीदना)	क्री + क्तवतु	क्रीतवान्	क्रीतवती	क्रीतवत्	खरीद चुका
कृष् (खींचना)	कृष् + क्तवतु	कर्षितवान्	कर्षितवती	कर्षितवत्	खींच चुका
गम् (जाना)	गम् + क्तवतु	गतवान्	गतवती	गतवत्	जा चुका
गै (गाना)	गै + क्तवतु	गीतवान्	गीतवती	गीतवत्	गा चुका
घ्रा (सूँघना)	घ्रा + क्तवतु	घ्राणवान्	घ्राणवती	घ्राणवत्	सूँघ चुका
चि (चुनना)	चि + क्तवतु	चितवान्	चितवती	चितवत्	चुन चुका
छिद् (काटना)	छिद् + क्तवतु	छिन्नवान्	छिन्नवती	छिन्नवत्	काट चुका
जन् (पैदा होना)	जन् + क्तवतु	जातवान्	जातवती	जातवत्	पैदा हो चुका
जि (जीतना)	जि + क्तवतु	जितवान्	जितवती	जितवत्	जीत चुका

जुष् (सेवन करना)	जुष् + क्तवतु	जुष्टवान्	जुष्टवती	जुष्टवत्	सेवन कर चुका
ज्ञा (जानना)	ज्ञा + क्तवतु	ज्ञातवान्	ज्ञातवती	ज्ञातवत्	जान चुका
तुद् (पीड़ा होना)	तुद् + क्तवतु	तुन्नवान्	तुन्नवती	तुन्नवत्	पीड़ा हो चुकी
तृ (पार करना)	तृ + क्तवतु	तीर्णवान्	तीर्णवती	तीर्णवत्	पार कर चुका
तुष् (प्रसन्न करना)	तुष् + क्तवतु	तुष्टवान्	तुष्टवती	तुष्टवत्	प्रसन्न हो चुका
तृप् (तृप्त होना)	तृप् + क्तवतु	तृप्तवान्	तृप्तवती	तृप्तवत्	तृप्त हो चुका
त्यज् (छोड़ना)	त्यज् + क्तवतु	त्यक्तवान्	त्यक्तवती	त्यक्तवत्	छोड़ चुका
त्रै (रक्षा करना)	त्रै + क्तवतु	त्रातवान्	त्रातवती	त्रातवत्	रक्षा कर चुका
दह् (जलाना)	दह् + क्तवतु	दग्धवान्	दग्धवती	दग्धवत्	जला चुका
दा (देना)	दा + क्तवतु	दत्तवान्	दत्तवती	दत्तवत्	दे चुका
दुह् (दुहना)	दुह् + क्तवतु	दुग्धवान्	दुग्धवती	दुग्धवत्	दुह चुका
दृश् (देखना)	दृश् + क्तवतु	दृष्टवान्	दृष्टवती	दृष्टवत्	देख चुका
दिव् (चमकना)	दिव् + क्तवतु	द्यूतवान्	द्यूतवती	द्यूतवत्	चमक चुका
धा (धारण करना)	धा + क्तवतु	हितवान्	हितवती	हितवत्	धारण कर चुका
धृ (धारण करना)	धृ + क्तवतु	धृतवान्	धृतवती	धृतवत्	धारण कर चुका
ध्यै (ध्यान करना)	ध्यै + क्तवतु	ध्यातवान्	ध्यातवती	ध्यातवत्	ध्यान कर चुका
नम् (नमस्कार करना)	नम् + क्तवतु	नतवान्	नतवती	नतवत्	नमस्कार कर चुका

सेट् (इ से युक्त) धातुएँ

धातु	धातु + क्तवतु	पुल्लिंग रूप	स्त्रीलिंग रूप	नपुंसकलिंग रूप	अर्थ
अर्च् (पूजा करना)	अर्च् + क्तवतु	अर्चितवान्	अर्चितवती	अर्चितवत्	पूजा कर चुका
अर्ज् (संग्रह करना)	अर्ज् + क्तवतु	अर्जितवान्	अर्जितवती	अर्जितवत्	संग्रह कर चुका
आस् (बैठना)	आस् + क्तवतु	आसितवान्	आसितवती	आसितवत्	बैठ चुका
ईक्ष् (देखना)	ईक्ष् + क्तवतु	ईक्षितवान्	ईक्षितवती	ईक्षितवत्	देख चुका
एध् (बढ़ना)	एध् + क्तवतु	एधितवान्	एधितवती	एधितवत्	बढ़ चुका
कथ् (कहना)	कथ् + क्तवतु	कथितवान्	कथितवती	कथितवत्	कह चुका
कम्प् (काँपना)	कम्प् + क्तवतु	कम्पितवान्	कम्पितवती	कम्पितवत्	काँप चुका
क्री (खरीदना)	क्री + क्तवतु	क्रीतवान्	क्रीतवती	क्रीतवत्	खरीद चुका
क्रीड् (खेलना)	क्रीड् + क्तवतु	क्रीडितवान्	क्रीडितवती	क्रीडितवत्	खेल चुका
कुप् (क्रुद्ध होना)	कुप् + क्तवतु	कुपितवान्	कुपितवती	कुपितवत्	क्रुद्ध हो चुका
खाद् (खाना)	खाद् + क्तवतु	खादितवान्	खादितवती	खादितवत्	खा चुका
ग्रह (लेना)	ग्रह + क्तवतु	गृहीतवान्	गृहीतवती	गृहीतवत्	ग्रहण कर चुका
चल् (चलना)	चल् + क्तवतु	चलितवान्	चलितवती	चलितवत्	चल चुका
चिन्त् (सोचना)	चिन्त् + क्तवतु	चिन्तितवान्	चिन्तितवती	चिन्तितवत्	सोच चुका
चुर् (चुराना)	चुर् + क्तवतु	चोरितवान्	चोरितवती	चोरितवत्	चुरा चुका
चेष्ट् (चेष्टा करना)	चेष्ट् + क्तवतु	चेष्टितवान्	चेष्टितवती	चेष्टितवत्	चेष्टा कर चुका

ताड् (पीटना)	ताड्	+ क्तवतु	ताडितवान्	ताडितवती	ताडितवत्	पीट चुका
तुल् (तौलना)	तुल्	+ क्तवतु	तोलितवान्	तोलितवती	तोलितवत्	तौल चुका
दण्ड् (दण्ड देना)	दण्ड्	+ क्तवतु	दण्डितवान्	दण्डितवती	दण्डितवत्	दण्ड दे चुका
धाव् (भागना)	धाव्	+ क्तवतु	धावितवान्	धावितवती	धावितवत्	भाग चुका
निन्द् (निन्दा करना)	निन्द्	+ क्तवतु	निन्दितवान्	निन्दितवती	निन्दितवत्	निन्दा कर चुका
पठ् (पढ़ना)	पठ्	+ क्तवतु	पठितवान्	पठितवती	पठितवत्	पढ़ चुका
पत् (गिरना)	पत्	+ क्तवतु	पतितवान्	पतितवती	पतितवत्	गिर चुका
पाल् (पालना)	पाल्	+ क्तवतु	पालितवान्	पालितवती	पालितवत्	पाल चुका
पूज् (पूजा करना)	पूज्	+ क्तवतु	पूजितवान्	पूजितवती	पूजितवत्	पूजा कर चुका
बाध् (रोकना)	बाध्	+ क्तवतु	बाधितवान्	बाधितवती	बाधितवत्	रोक चुका
भाष् (कहना)	भाष्	+ क्तवतु	भाषितवान्	भाषितवती	भाषितवत्	कह चुका
मिल् (मिलना)	मिल्	+ क्तवतु	मिलितवान्	मिलितवती	मिलितवत्	मिल चुका
याच् (माँगना)	याच्	+ क्तवतु	याचितवान्	याचितवती	याचितवत्	माँग चुका
रक्ष् (बचाना)	रक्ष्	+ क्तवतु	रक्षितवान्	रक्षितवती	रक्षितवत्	बचा चुका
रच् (बनाना)	रच्	+ क्तवतु	रचितवान्	रचितवती	रचितवत्	बना चुका
लिख् (लिखना)	लिख्	+ क्तवतु	लिखितवान्	लिखितवती	लिखितवत्	लिख चुका

6. शतृ प्रत्यय

1. शतृ (= श् + अत् + ऋ) इस प्रत्यय का **'अत्'** शेष बचता है। लिख् + शतृ = लिखत्
2. शतृ प्रत्यय का प्रयोग परस्मैपदी धातुओं के साथ होता है।
3. शतृ प्रत्यय का प्रयोग विशेष रूप से वर्तमान काल में होता है।

लिख्	+ शतृ	= लिखत्	(लिखन्)		गम्	+ शतृ	= गच्छत्	(गच्छन्)
धाव्	+ शतृ	= धावत्	(धावन्)		पठ्	+ शतृ	= पठत्	(पठन्)
शिक्ष्	+ शतृ	= शिक्षयत्	(शिक्षयन्)		वद्	+ शतृ	= वदत्	(वदन्)
भक्ष्	+ शतृ	= भक्षयत्	(भक्षयन्)		रक्ष्	+ शतृ	= रक्षत्	(रक्षन्)
दृश्	+ शतृ	= पश्यत्	(पश्यन्)		नी	+ शतृ	= नयत्	(नयन्)
हस्	+ शतृ	= हसत्	(हसन्)		कृ	+ शतृ	= कुर्वत्	(कुर्वन्)
क्रीड्	+ शतृ	= क्रीडत्	(क्रीडन्)		नृत्	+ शतृ	= नृत्यत्	(नृत्यन्)
पूज्	+ शतृ	= पूजयत्	(पूजयन्)		घ्रा	+ शतृ	= जिघ्रत्	(जिघ्रन्)
गण्	+ शतृ	= गणयत्	(गणयन्)		श्रु	+ शतृ	= शृण्वत्	(शृण्वन्)
स्मृ	+ शतृ	= स्मरत्	(स्मरन्)		खाद्	+ शतृ	= खादत्	(खादन्)
उपविश्	+ शतृ	= उपविशत्	(उपविशन्)		स्था	+ शतृ	= तिष्ठत्	(तिष्ठन्)

7. शानच् प्रत्यय

शानच् प्रत्यय का प्रयोग शतृ प्रत्यय के स्थान पर होता है। **शतृ** प्रत्यय का प्रयोग परस्मैपदी धातुओं के साथ होता है जबकि शानच् प्रत्यय का प्रयोग आत्मनेपदी धातुओं के साथ होता है। शानच् प्रत्ययान्त पदों का प्रयोग विशेषण रूप में अलग-अलग वचनों में होता है; यथा—

धातवः	पुल्लिग	स्त्रीलिंग	नपुंसकलिंग
युध्	युध्यमानः	युध्यमाना	युध्यमानम्
याच्	याचमानः	याचमाना	याचमानम्
दा	दीयमानः	दीयमाना	दीयमानम्
दीप्	दीपमानः	दीपमाना	दीपमानम्
जन्	जायमानः	जायमाना	जायमानम्
गण्	गणयमानः	गणयमाना	गणयमानम्
खिद्	खिद्यमानः	खिद्यमाना	खिद्यमानम्
ईक्ष्	ईक्षमाणः	ईक्षमाणा	ईक्षमाणम्
वन्द्	वन्दमानः	वन्दमाना	वन्दमानम्
प्रयत्	प्रयतमानः	प्रयतमाना	प्रयतमानम्
कम्प्	कम्पमानः	कम्पमाना	कम्पमानम्
रुच्	रोचमाणः	रोचमाणा	रोचमाणम्
कृ	कुर्वाणः	कुर्वाणा	कुर्वाणम्
राज्	राजमानः	राजमाना	राजमानम्
लम्ब्	लम्बमानः	लम्बमाना	लम्बमानम्
लभ्	लभमानः	लभमाना	लभमानम्
सह्	सहमानः	सहमाना	सहमानम्
वृध्	वर्धमानः	वर्धमाना	वर्धमानम्
यत्	यतमानः	यतमाना	यतमानम्
सेव्	सेवमानः	सेवमाना	सेवमानम्
मुद्	मोदमानः	मोदमाना	मोदमानम्

अभ्यासः

1. निम्नलिखितान् स्थूलपदेषु प्रत्यान् विभज्य शुद्धं पदं चिनुत।

(निम्नलिखित **मोटे** पद में दिए गए प्रत्ययों का विभाजन करके शुद्ध पद को चुनकर लिखिए।)

(Choose the right **bold** words after separating the suffixes.)

1. कार्यं **समाप्य** पठ।

 (क) सम् + आप् + ल्यप् (ख) सं + आप् + ल्यप् (ग) सम् + आप + ल्यप् (घ) सम + आप + ल्यप्

2. सर्वं **विज्ञाय** रामः अवदत्।

 (क) विज्ञा + य (ख) वि + ज्ञा + ल्यप् (ग) विज्ञा + ल्यप् (घ) विज्ञा + ल्यप

3. गृहम् **आगत्य** तस्य सेवायां तत्परा अभवत्।

 (क) आ + गम् + ल्यप् (ख) आ + गम + ल्यप् (ग) आगत् + य (घ) आग्म् + त्यप्

4. किम् **नत्वा** तत्र गमिष्यति ?

 (क) नम् + कत्वा (ख) नम् + त्वा (ग) नम + कत्वा (घ) नम् + क्त्वा

5. सर्वे **मिलित्वा** प्रयत्नं क्त्वा

 (क) मिल् + क्त्वा (ख) मिल् + त्वा (ग) मिलि + त्वा (घ) मिलि + क्त्वा

6. रामं **दृष्ट्वा** सीता अवदत्।

(क) दृश् + कत्वा (ख) दृश् + क्त्वा (ग) दृश् + क्तवा (घ) दृश + क्त्वा

7. निपुणम् **निरीक्ष्य** पठति।

(क) निरी + क्ष्य (ख) निरी + ईक्ष्य (ग) निर् + ईक्ष् + ल्यप् (घ) निरी + क्ष्यप्

8. रामः **प्रत्यागत्य** तत्र गमिष्यति।

(क) प्रति + आ+गम्+ल्यप् (ख) प्रत्या + गम् + ल्यप् (ग) प्रत्या + गत्य (घ) प्रति + आ + गत् + ल्यप्

9. स्वदेशम् **परित्यज्य** कुत्र प्रस्थितः ?

(क) परि + त्यज + ल्यप् (ख) परि + त्यज् + ल्यप् (ग) परि + त्यज + ल्यप (घ) परित्यज + .य्

10. बालं **विलोक्य** कुक्कुरः अभाषत्।

(क) वि + लोक् + ल्यप् (ख) वि + लोग् + ल्यप् (ग) विलोक् + य (घ) विलोक + ल्यप्

स्थूलपदानां स्थानेषु शुद्धौ प्रकृति-प्रत्ययौ लिखत (स्थूल शब्दों के स्थल पर शुद्ध प्रकृति-प्रत्यय लिखिए)।

11. सा **अभिवाद्य** अगच्छत्।
12. सः जीवम् **अन्वेष्टुम्** आगच्छत्।
13. एवं **विचार्य** प्रतापः अवदत्।
14. कूपात् जलं **पीत्वा** आगच्छति।
15. सः जीवनम् धर्मरक्षायै **समर्पितवान्।**
16. सः पुष्पम् **समाघ्राय** प्रसन्नः अस्ति।
17. सः जलम् **पातुम्** कूपम् गच्छति।
18. शब्दम् **श्रुत्वा** गजः अधावत्।
19. सः चरणयोः **पतित्वा** क्षमाम् अयाचत्।
20. कुशलवार्तां **पृष्ट्वा** उपविशति।
21. निश्चयम् **कृत्वा** तम् अकथयत्।

2. निम्नलिखितान प्रकृतिप्रत्ययान् योजयित्वा शुद्धं पदं चिनुत।

(निम्नलिखित प्रकृति-प्रत्ययों को जोड़कर शुद्ध पद चुनिए। Choose the right word after joining the suffixes.)

1. सन्धिम् **प्र + कल्प् + ल्यप्** बहिः आगच्छ।

(क) प्रकल्प्य (ख) प्रकप्य (ग) प्रकल्पय (घ) प्रकल्पाय

2. धनं **प्र + आप् + ल्यप्** धनिकः प्रसीदति।

(क) प्रापय (ख) प्रापाय (ग) प्राप्य (घ) प्राप्या

3. वयम् भोजनं **खाद् + तुमुन्** तत्पराः स्मः।

(क) खादितम् (ख) खादितुम् (ग) खादतुम् (घ) खादिताम्

4. एवं **निस् + चित् + ल्यप्** रमा अगच्छत्।

(क) निश्चित्य (ख) निः चित्य (ग) निर्चित्य (घ) निस्चित्य

5. सः दानं **दा + तुमुन्** हरिद्वारम् गच्छति।

(क) दातुम् (ख) दतुम् (ग) दातु (घ) दातुः

6. मांसम् **उत् + कृ + ल्यप्** श्येनाय ददौ।

(क) उतकृत्य (ख) उतकृतय (ग) उत्कृत्य (घ) उद्कृत्य

7. इति **वच् + क्त्वा** सः मौनम् अधारयत्।

(क) वक्त्वा (ख) वदित्वम् (ग) उचित्वा (घ) उक्त्वा

8. विद्वान् **भू + क्त्वा** सः प्रासीदत्।

(क) भूत्वा (ख) भुत्वा (ग) भूतवा (घ) भुतवा

9. आलस्यं **वि + हि + ल्यप्** उद्यमम् कुरु।

(क) वितीय (ख) विहिय (ग) विहाय (घ) विहय

10. आत्मा जीर्णं शरीरम् **वि + हि + ल्यप्** नवीनं देहं संयाति।

(क) विहिय (ख) विहीय (ग) विहय (घ) विहाय

11. देवम् **नम् + तुमुन्** कुत्र गमिष्यसि?

(क) नमितुम् (ख) नमतुम् (ग) नम्तुम् (घ) नन्तुम्

12. **वि + भज् + ल्यप्** एव अत्र आगच्छ।

(क) विभज्य (ख) विभक्त्य (ग) विभाज्य (घ) विभजय

13. शत्रुम् **जि + क्त्वा** प्रसन्नः भव।

(क) जित्वा (ख) जीत्वा (ग) जितवा (घ) जीतवा

14. पाठम् **अधि + इ + ल्यप्** शयनम् कुरु।

(क) अधित्य (ख) अधीत्वा (ग) अधीय (घ) अधीत्य

15. त्वं **शुच् + तुमुन्** न अर्हसि।

(क) शोचतुम् (ख) शुचतुम् (ग) शोचितुम् (घ) शुचितम्

16. सः **प्र + विश् + ल्यप्** अवदत्।

(क) प्रविष्य (ख) प्रविस्य (ग) प्रविश्य (घ) प्रविश्ट

3. अधोलिखितेषु प्रकृतिं प्रत्ययं संयोज्य लिखत।

(नीचे लिखे प्रकृति-प्रत्ययों को जोड़कर लिखिए।)

(Write after joining the words and suffixes.)

1. दृश् + क्त्वा = ...
2. क्षिप् + क्त्वा = ...
3. आ + गम् + ल्यप् = ...
4. सम् + पठ् + ल्यप् = ...
5. चि + तुमुन् = ...
6. युध् + तुमुन् = ...
7. गम् + क्त्वा = ...
8. त्यज् + क्त्वा = ...
9. प्र + दा + ल्यप् = ...
10. सम् + भू + ल्यप् = ...
11. स्नै + तुमुन् = ...

4. अधोलिखितानां पदानां प्रकृतिं प्रत्ययं च पृथक्-पृथक् लिखत।

(नीचे लिखे पदों के प्रकृति और प्रत्यय पदों को अलग-अलग लिखिए।)

(Write after separating the words and suffixes from the given words.)

1. स्नातुम् = ... + तुमुन्
2. क्रोद्धुम् = ... + तुमुन्
3. परित्यज्य = परि + ...
4. उपगम्य = ... + ल्यप्
5. भूत्वा = ... + क्त्वा
6. चलित्वा = चल् + ...

5. (*i*) पूर्ववाक्ये 'क्त्वा' प्रत्ययं प्रयुज्य वाक्यं पुर्नलिखत।

(पहले वाक्य में 'क्त्वा' प्रत्यय का प्रयोग करके वाक्य को फिर से लिखिए। Write the right sentence after joining them together with use of 'क्त्वा' suffix in the first sentence.)

यथा— रमेशः पठति। रमेशः खेलति। (**रमेशः पठित्वा खेलति।**)

प्रभा गृहकार्यं करोति। प्रभा विद्यालयं गच्छति।

(*ii*) पूर्ववाक्ये 'तुमुन्' प्रत्ययं प्रयुज्य वाक्यं पुनः लिखत।

(पहले वाक्य में 'तुमुन्' प्रत्यय प्रयोग करके उचित वाक्य को फिर से लिखिए। Rewrite the sentences after joining them together with use of 'तुमुन्' suffix.)

यथा— कन्या पठति। सा विद्यालयं गच्छति। (**कन्या पठितुं विद्यालयं गच्छति।**)

बालः आपणं गच्छति। बालः सज्जः भवति।

6. (*i*) पूर्ववाक्यस्य रेखाङ्कितपदें 'क्त्वा' प्रत्ययं प्रयुज्य मञ्जूषायाः सहायतया वाक्यसंयोजनं क्रियताम्।

(पहले के रेखांकित पद में 'क्त्वा' प्रत्यय का प्रयोग करके मंजूषा की सहायता से वाक्य को जोड़िए।)

(Join the sentences by using 'क्त्वा' suffix in the given help box.)

यथा— बालः आपणं गच्छति, बालः शाकं क्रीणाति। (**बालः आपणं <u>गत्वा</u> शाकं क्रीणाति।**)

बालः मातरम् <u>नमति</u>। सः शालाम् गच्छति।

(क) नमित्वा (ख) नतवा (ग) नत्वा (घ) नमत्वा

(*ii*) रेखाङ्कितपदे 'तुमुन्' प्रत्ययेन मञ्जूषायाः सहायतया वाक्यसंयोजनं क्रियताम्।

(रेखांकित पद में 'तुमुन्' प्रत्यय के प्रयोग से मंजूषा की सहायतया से वाक्य को जोड़िए। Join the sentences by using 'तुमुन्' suffix.)

सुधा नाटकं <u>पश्यति</u>। सा रङ्गायनं गच्छति।

(क) पश्यतुम् (ख) द्रष्टुम् (ग) दर्शितुम् (घ) दर्शयितुम्

7. (*i*) रेखाङ्कितपदे 'ल्यप्' प्रत्ययं प्रयुज्य मञ्जूषायाः सहायतया वाक्यसंयोजनं क्रियताम्।

(रेखांकित पद में 'ल्यप्' प्रत्यय प्रयोग करके मंजूषा की सहायतया से वाक्य जोड़िए।)

(Join the sentences by using 'ल्यप्' suffix in the underline word.)

उदाहरणम्— सुधा विहसति। सुधा मातरं वदति। (**सुधा <u>विहस्य</u> मातरं वदति।**)

उमा आचार्यं <u>प्रणमति</u>। उमा पृच्छति।

(क) प्रनम्य (ख) प्रणमयं (ग) प्रणम्य (घ) प्रणत्य

(*ii*) **रेखाङ्कितपदे 'तुमुन्' प्रत्ययं प्रयुज्य मञ्जूषाया: सहायतया वाक्यसंयोजनं क्रियताम्।**

(रेखांकित पद में वाक्य में 'तुमुन्' प्रत्यय का प्रयोग करके मंजूषा की सहायता से वाक्य जोड़िए।)

(Join the sentences by using 'तुमुन्' suffix in the underline word.)

उदाहरणम्— राघव: विद्यालयं गच्छति। राघव: सज्ज: भवति। (**राघव: विद्यालयं गन्तुं सज्ज: भवति।**)

विनय: क्रीडति। विनय: मित्रम् आह्वयति।

(क) क्रीडितुम् (ख) क्रीडतुम् (ग) क्रीडयितुम् (घ) क्रीडायितुम्

8. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रकृतिप्रत्ययविभागं कृत्वा लिखत।

(निम्नलिखित वाक्यों में रेखांकित शब्दों के प्रकृति-प्रत्ययों का विभाग करके लिखिए।)

(In the following sentences, separate the origin word and suffix of the underlined words and write.)

(*i*) रमा विद्यालयं गत्वा पठति। .... + क्त्वा।

(*ii*) छात्रा: पाठं पठित्वा क्रीडाक्षेत्रे क्रीडन्ति। .... ।

(*iii*) सर्वान् जनान् दृष्ट्वा एव चलेत्। .... + क्त्वा।

(*iv*) शीलभद्र: मातरं प्रणम्य विद्यालयं गच्छति। .... + ल्यप्।

9. रेखाङ्कितपदस्य स्थाने 'ल्यप्' प्रत्ययं प्रयुज्य वाक्यद्वयं योजयत।

(रेखांकित शब्द के स्थान पर 'ल्यप्' प्रत्यय का प्रयोग करके दो वाक्यों को जोड़िए। Join the two sentences with the use of 'ल्यप्' suffix in the underline word.)

यथा— हरि: कविताम् आकर्णयति। हरि: लिखति। (**हरि: कविताम् आकर्ण्य लिखति।**)

श्याम: बसयानम् आरोहति। श्याम: आपणं गच्छति।

10. (*i*) **पूर्वक्रियायाम् 'ल्यप्' प्रत्ययं प्रयुज्य वाक्यद्वयं योजयत।**

(पहली क्रिया में 'ल्यप्' प्रत्यय का प्रयोग करके दोनों वाक्यों को जोड़िए।)

(Join the two sentences with the use of 'ल्यप्' suffix in the first verb.)

यथा— श्याम: बसयानम् आरोहति। श्याम: आपणं गच्छति। (**श्याम: बसयानम् आरुह्य आपणं गच्छति।**)

छात्र: गुरुम् प्रणमति। छात्र: पठति।

(*ii*) **रेखाङ्कितपदे 'तुमुन्' प्रत्ययं प्रयुज्य वाक्यद्वयं योजयत।**

(रेखांकित शब्द में 'तुमुन्' प्रत्यय का प्रयोग करके दोनों वाक्यों को जोड़िए।)

(Join the two sentences with the use of 'तुमुन्' suffix in the underline word.)

यथा— सीता पाठं पठति। सीता उपविशति। (**सीता पाठं पठितुम् उपविशति।**)

लता विद्यालयं गच्छति। लता सज्जा भवति।

(*iii*) **रेखाङ्कितपदे 'क्त्वा' प्रत्ययं प्रयुज्य वाक्यद्वयं योजयत।**

(रेखांकित शब्द में 'क्त्वा' प्रत्यय का प्रयोग करके दोनों वाक्यों को जोड़िए। Join the sentences with the use of 'क्त्वा' suffix in the underline word.)

यथा— बाल: आपणं गच्छति। बाल: शाकं क्रीणाति। (**बाल: आपणं गत्वा शाकं क्रीणाति।**)

बाल: पठति। बाल: क्रीडति।

11. (*i*) **रेखाङ्कितपदे उदाहरणानुसारं 'ल्यप्' प्रत्ययं प्रयुज्यवाक्यसंयोजनं क्रियताम्।**

(रेखांकित शब्द में उदाहरण के अनुसार 'ल्यप्' प्रत्यय का प्रयोग करके वाक्य-संयोजन कीजिए।)

(Join the sentences with the use of 'ल्यप्' suffix according to the example in the underline word.)

यथा— वानरः वृक्षम् आरोहति। सः जम्बुफलानि पातयति। (**वानरः वृक्षम् आरुह्य जम्बुफलानि पातयति।**)

देशभक्ताः मातृभूमिं प्रणमन्ति। ते देशं रक्षन्ति।

(*ii*) **रेखाङ्कितपदे उदाहरणमनुसृत्य 'क्त्वा' प्रत्ययं प्रयुज्यवाक्यसंयोजनं क्रियताम्।**

(रेखांकित शब्द में उदाहरणानुसार 'क्त्वा' प्रत्यय का प्रयोग करके वाक्य जोड़िए।)

(Join the sentences with the use of 'क्त्वा' suffix according to the example in the underline word.)

यथा— सुरेशः गच्छति। सः फलानि आनयति। (**सुरेशः गत्वा फलानि आनयति।**)

उषा खादति। सा भ्रमति।

(*iii*) **रेखाङ्कितपदे उदाहरणमनुसृत्य 'तुमुन्' प्रत्ययं प्रयुज्यवाक्यसंयोजनं क्रियताम्।**

(रेखांकित शब्द में उदाहरण के अनुसार 'तुमुन्' प्रत्यय का प्रयोग करके वाक्यों को जोड़िए।)

(Join the sentences with the use of 'तुमुन्' suffix according to the example.)

यथा— जनकः धनं प्रेषयति। सः धनादेशं कारयति। (**जनकः धनं प्रेषयितुम् धनादेशं कारयति।**)

सुलेखा आपणम् गच्छति। सा यानम् आरोहति।

12. **धातुभिः सह निर्दिष्टप्रत्ययान् योजयित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत।**

(धातुओं के साथ निर्दिष्ट प्रत्ययों को जोड़कर खाली स्थान भरिए।)

(Join the indicated suffixes with verb stems and fill in the blanks.)

भक्ताः कथां **श्रु + तुमुन्** आगताः। = ... ।

13. **अधोलिखितवाक्येषु स्थूलपदानां प्रकृतिप्रत्ययविभागं चित्वा लिखत।**

(नीचे लिखे वाक्यों में स्थूल पदों के प्रकृति प्रत्ययों का विभाजन चुनकर लिखिए। In the following sentences, separate the origin words and suffixes of the bold words and write by the choosing of sufficient words.)

(*i*) श्यामः **कथयितुम्** तत्परः अस्ति।

(क) कथ् + तुम् (ख) कथ् + तुमुन् (ग) कथयि + तुम् (घ) कथि + तुमुन्

(*ii*) रामाय **दत्त्वा** खादत।

(क) दा + क्त्वा (ख) द + त्वा (ग) दा + क्त्वा (घ) दा + कतवा

(*iii*) देवं **प्रणम्य** पठ।

(क) प्र + नम् + ल्यप् (ख) प्रणम् + ल्यप् (ग) प्रणम + ल्यप् (घ) प्रनत् + ल्यप्

(*iv*) रमा विद्यालयं **गत्वा** पठति।

(क) गम् + कत्वा (ख) गम् + क्त्वा (ग) गम + क्त्वा (घ) ग + त्वा

(*v*) सीता पाठं **पठितुम्** उपविशति।

(क) पठि + तुम् (ख) पठ् + तुमुन् (ग) पठि + तुमुन् (घ) पठ + तुमुन्

14. (*i*) **उदाहरणानुसारं 'क्त्वा' प्रत्यय-युक्तं पदं चित्वा वाक्यसंयोजनं क्रियताम्।**

(उदाहरण के अनुसार 'क्त्वा' प्रत्यय युक्त पद को चुनकर वाक्य जोड़िए।)

(Join the sentences with the use of 'क्त्वा' suffix according to the example.)

उदाहरण—अहं गृहं गच्छामि। अहं पाठं पठामि। (**अहं गृहं गत्वा पठामि।**)

छात्रः कवितां स्मरति। सः कवितां गायति।

(क) स्मृत्वा (ख) स्मरित्वा

(ग) स्मृरित्वा (घ) समित्वा

(*ii*) **उदाहरणानुसारं 'ल्यप्' युक्तं पदं चित्वा प्रयुज्य वाक्यसंयोजनं क्रियताम्।**

(उदाहरण के अनुसार 'ल्यप्' प्रत्यय युक्त पद को चुनकर वाक्य-संयोजन कीजिए।)

(Join the sentences with the use of 'ल्यप्' suffix according to the example.)

उदाहरण—भक्तः देवालयं प्रविशति। सः देवं पूजयति। (**भक्तः देवालयं प्रविश्य देवं पूजयति।**)

बालिका पितरौ प्रणमति। सा विद्यालयं गच्छति।

(क) प्रणमय (ख) प्रणम्य

(ग) प्रणाम्य (घ) प्राणम्य

(*iii*) **उदाहरणानुसारं 'तुमुन्' प्रत्ययं प्रयुज्य वाक्यसंयोजनं क्रियताम्।**

(उदाहरण के अनुसार 'तुमुन्' युक्त पद को चुनकर वाक्य-संयोजन कीजिए।)

(Join the sentences with the use of 'तुमुन्' suffix according to the example.)

उदाहरण— बालः आपणं गच्छति। सः सज्जः भवति। (**बालः आपणं गन्तुम् सज्जः भवति।**)

पथिकः स्नाति। पथिकः सरोवरं प्रति गच्छति।

15. **रेखाङ्कितपदे दत्तं प्रत्ययं प्रयुज्य वाक्यसंयोजनं कुरुत।**

(रेखांकित पद में दिए गए प्रत्ययों का प्रयोग करके वाक्यों को जोड़िए।)

(Join the sentences with the use of the suffixes given in the brackets in the underline words.)

उदाहरणम्— बालकः पठति। सः विद्यालयं गच्छति। (तुमुन्) (**बालकः पठितुं विद्यालयं गच्छति।**)

(*i*) भावना धावति। भावना उद्यानं गच्छति। (तुमुन्)

(*ii*) शिष्यः गुरुम् उपगच्छति। शिष्यः कथयति। (ल्यप्)

(*iii*) सुधा पठति। सा क्रीडति। (क्त्वा)

16. **अधोलिखितवाक्येषु स्थूलपदानां प्रकृतिप्रत्ययविभागं कुरुत।**

(नीचे लिखे वाक्यों में स्थूल शब्दों की प्रकृति व प्रत्यय का विभाग कीजिए)

(In the following sentences, separate the origin words and suffixes of the bold words.

(*i*) अहम् कुपथं **परित्यज्य** सुपथं ग्रहीष्यामि।

(*ii*) रामः क्रीडकानि **क्रेतुम्** गमिष्यति।

(*iii*) सेवकः नृपं **प्रणम्य** उपविशति।

(*iv*) भटः अञ्जलिं **बन्ध् + क्त्वा** नृपं नमति।

(*v*) राजा प्रतापः स्वप्राणैः स्वदेशं स्वतन्त्रं **कर्तुम्** इच्छति स्म।

17. **निर्देशम् अनुसृत्य उदाहरणानुसारं प्रत्ययं संयोज्य वाक्यसंयोजनं क्रियताम्।**

(निर्देश के अनुसार उदाहरण को देखकर प्रत्यय जोड़कर वाक्यों का संयोजन कीजिए।)

(Join the sentences with the use of the suffixes as the example according to the instruction.)

(*i*) **पूर्ववाक्यस्य रेखाङ्कितपदे 'क्त्वा' प्रत्ययं प्रयुज्यवाक्यं संयोजयत।**

(पहले वाक्य के रेखांकित पद में 'क्त्वा' प्रत्यय जोड़कर वाक्यों को जोड़िए।)

(Join the sentences with 'क्त्वा' suffix in the first sentence in the underline word.)

यथा— रमेशः पठति। रमेशः खेलति (**रमेशः पठित्वा खेलति।**)

दिनेशः भोजनं खादति। दिनेशः स्वपिति।

(*ii*) **उदाहरणमनुसृत्य 'तुमुन्' प्रत्यय—प्रयोगं कृत्वा वाक्यसंयोजनं क्रियताम्।**

(उदाहरण को देखकर 'तुमुन्' प्रत्यय का प्रयोग करके वाक्यों को जोड़िए।)

(Join the sentences according to the example with the use of 'तुमुन्' suffix.)

यथा— रामः विद्यालयं गच्छति। रामः बसयानम् आरोहति। (**रामः विद्यालयं गन्तुं बसयानम् आरोहति।**)

जनः मुम्बापुरीं गच्छति। जनः रेलयानम् आरोहति।

18. **उदाहरणानुसारं निर्देशानुसारं वाक्यानि लिखत।**

(उदाहरण के अनुसार निर्देशों का पालन करते हुए वाक्यों को लिखिए।)

(Write the sentences following the instructions according to the example.)

I. पूर्ववाक्ये 'क्त्वा' प्रत्ययं प्रयुज्य वाक्य-संयोजनं कुरुत।

(पहले वाक्य में 'क्त्वा' प्रत्यय प्रयोग करके वाक्यों को जोड़िए।)

(Join the sentences in the first sentence using 'क्त्वा' suffix.)

यथा– दिव्या पठति। दिव्या लिखति। (**दिव्या पठित्वा लिखति**)

सुरेशः आपणं गच्छति। सुरेशः मिष्टान्नम् आनयति।

II. पूर्ववाक्ये 'तुमुन्' प्रत्ययं प्रयुज्य वाक्यं पुनः लिखत।

(पहले वाक्य में 'तुमुन्' प्रत्यय को जोड़कर वाक्य फिर लिखिए।)

(Write again the sentence using 'तुमुन्' suffix in the first sentence.)

यथा– ऋचा मातरं सेवते। ऋचा ग्रामं गच्छति। (**ऋचा मातरं सेवितुं ग्रामं गच्छति**)

छात्रः पत्रं प्रेषयति। छात्रः पत्रालयं गच्छति।

19. **I. उदाहरणमनुसृत्य पूर्ववाक्यस्य रेखाङ्किते पदे ''ल्यप्'' प्रत्ययं प्रयुज्य वाक्यसंयोजनं क्रियताम्।**

(उदाहरण के अनुसार पहले वाक्य के रेखांकित पद में 'ल्यप्' प्रत्यय का प्रयोग करके वाक्य-संयोजन कीजिए। Join the sentences with the use of 'ल्यप्' suffix acording to the example in the first sentence.)

उदाहरणम्– सुधा विहसति। सुधा मातरं वदति।

सुधा विहस्य मातरं वदति।

उमा आचार्यम् प्रणमति। उमा पृच्छति।

II. पूर्ववाक्ये ''तुमुन्'' प्रत्ययं प्रयुज्य वाक्यसंयोजनं क्रियताम्।

(पहले वाक्य में ''तुमुन्'' प्रत्यय को जोड़कर वाक्य-संयोजन कीजिए।)

(Join the sentences using ''तुमुन्'' suffix in the first sentences.)

उदाहरणम्– राघवः विद्यालयं गच्छति। राघवः सज्जः भवति।

राघवः विद्यालयं गन्तुं सज्जः भवति।

विनयः क्रीडति। विनयः मित्रम् आह्वयति।

***20. निम्नलिखितान् स्थूलपदेषु प्रत्यान् विभज्य शुद्धं पदं चिनुत।**

(निम्नलिखित **मोटे** पद में दिए गए प्रत्ययों का विभाजन करके शुद्ध पद को चुनकर लिखिए।)

(Choose the right **bold** words after separating the suffixes.)

1. **स्मरन्** मा वद।

(क) स्मर + न् (ख) स्मृ + शतृ (ग) स्मृ + अत (घ) स्मृ + क्त

2. अध्यापकः **प्रकुपितः** अस्ति।

(क) प्र + कुप + क्त (ख) प्रकुप् + कत (ग) प्रकुप + कत (घ) प्र + कुप् + क्त

3. सः जीवनम् धर्मरक्षायै **समर्पितवान्**।

(क) सम् + अर्प + क्तवतु (ख) सम् + अर्प् + क्तवतु (ग) समर्प + वान् (घ) समर्प् + तवान्

4. हिडिम्बा नरमांस**लुब्धा** आसीत्।

(क) लुभ् + क्त (ख) लभ् + क्त (ग) लभ् + धा (घ) लुभ् + धा

5. सीताम् रामः **मिलितवान्**।

(क) मिल् + कतवत् (ख) मिल् + क्तवतु (ग) मिल् + त्वान् (घ) मिल् + तवत्

6. स्वदेशम् परित्यज्य कुत्र **प्रस्थितः** ?

(क) प्र + स्था + क्त (ख) प्रस्था + य (ग) प्रस्था + कत (घ) प्र + स्थ + क्त

7. सर्वे **भीताः** आसन्।

(क) भि + क्त (ख) भी + क्त (ग) भी + कत (घ) भि + क्त्

8. चलचित्रं **पश्यन्** प्रसीदति।

(क) दृश् + शत् (ख) दृश् + क्त्वा (ग) दृश् + शतृ (घ) दृश् + शन्

***21. निम्नलिखितान प्रकृतिप्रत्ययान् योजयित्वा शुद्धं पदं चिनुत।**

(निम्नलिखित प्रकृति-प्रत्ययों को जोड़कर शुद्ध पद चुनिए। Choose the right word after joining the suffixes.)

1. फलम् **लभ् + शानच्** बाला प्रसीदति।

(क) लभमाना (ख) लभमानाः (ग) लभमानः (घ) लभमानम्

2. रामः शिवम् **पूज् + क्तवतु**।

(क) पूजतवान् (ख) पूजितवान् (ग) पूजितवात् (घ) पूजितवती

नोटः ***नवमी कक्षा के नवीन पाठ्यक्रम में ये प्रत्यय नहीं हैं।**

3. सः किम् अत्र **कृ + क्तवतु**।

(क) कृतवत् (ख) कृतवान् (ग) कृतवती (घ) कृतवन्तः

4. देशम् **रक्ष्** + **शतृ** सैनिकाः सीमाम् अधिवसन्ति।

(क) रक्षतः (ख) रक्षन् (ग) रक्षत् (घ) रक्षन्तः

5. सः लेखम् **लिख्** + **क्तवतु**।

(क) लिखितवान् (ख) लिखितवत् (ग) लिखितवती (घ) लिखितबन्तः

6. भक्तः देवम् **सेव्** + **क्तवतु**।

(क) सेवितवान् (ख) सेवितवती (ग) सेवितवत् (घ) सेवितः

7. तदैव वृष्टिः **आ** + **रभ्** + **क्त**।

(क) आरब्धा (ख) आरब्धम् (ग) आरब्धः (घ) आरब्ध

8. सः **श्रु** + **क्तवतु** वर्तते।

(क) श्रूतवत् (ख) श्रुतवन्तः (ग) श्रुतवान् (घ) श्रुतवती

9. का समस्या **उप** + **स्था** + **क्त**।

(क) उपस्थितः (ख) उपस्थितम् (ग) उपस्थिता (घ) उपस्थित

10. सा **चल्** + **क्तवतु**।

(क) चलितवती (ख) चलितवान् (ग) चलितवत् (घ) चलितवन्तः

11. सत्यमेव **कथ्** + **क्त**।

(क) कथितम् (ख) कथिताः (ग) कथिता (घ) कथितः

12. तत्र एकः पण्डितः **आ** + **गम्** + **क्त**।

(क) आगत (ख) आगतः (ग) आगता (घ) आगतम्

13. **भ्रम्** + **शतृ** सः परिश्रान्तः अभवत्।

(क) भ्रमत् (ख) भ्रमता (ग) भ्रमन् (घ) भ्रमन्तः

14. किम् **रुच्** + **शानच्** ते प्रसीदन्ति।

(क) रोचमाणाः (ख) रोचमाणा (ग) रोचमाणं (घ) रोचमाणः

15. त्वम् **चल्** + **शानच्** चक्रम् पश्य।

(क) चल्यमान (ख) चल्यमानं (ग) चल्यमाना (घ) चल्यमानाः

16. सः **मुच्** + **क्त** अभवत्।

(क) मुचक्तः (ख) मुक्तः (ग) मोचितः (घ) मोचितम्

17. तेन किम् **शिक्ष्** + **क्त**।

(क) शिक्षितम् (ख) शिक्षितः (ग) शिक्षिताः (घ) शिक्षिता

18. गुरुः छात्रान् **प्रच्छ्** + **क्तवतु**।

(क) पृष्टवान् (ख) पृष्टवत् (ग) पृच्छवान् (घ) पृच्छवती

19. सः पुस्तकम् **क्रीण्** + **क्तवतु**।

(क) क्रीतवान् (ख) क्रितवान् (ग) कृतवान् (घ) कीतवान्

20. **पत्** + **शतृ** पत्रम् पश्य।

(क) पतन् (ख) पतत् (ग) पतत (घ) पतद्

21. छात्रः **हस् + क्तवतु**।

(क) हसितवत् (ख) हसितवान (ग) हसितवान् (घ) हसितवती

22. कालिदासेन **रच् + क्त** एतन्नाटकम्।

(क) रचितः (ख) रचितम् (ग) रचितन् (घ) रचिता

23. भवान् शत्रुम् **जि + क्तवतु**।

(क) जितवत् (ख) जितवान् (ग) जीतवत् (घ) जीतवान्

24. कार्यम् **कृ + शानच्** जनं मा वद।

(क) कुर्वाणम् (ख) कुर्वाणः (ग) कुर्वाणा (घ) कुर्वाण

बोर्ड द्वारा वार्षिक परीक्षायै प्रदत्ताः प्रश्नाः

प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितम् उत्तरं चित्वा चिन्हत–

1. सज्जनाः विचार्य एव कार्यं कुर्वन्ति। [CBSE 2010]
(क) वि + चर् + ल्यप् (ख) वि + चार् + ल्यप् (ग) वि + चर + य (घ) वि + चर् + लप्
2. छात्रः शिक्षकं प्रणम्य गच्छति। [CBSE 2011]
(क) प्र + णम् + ल्यप् (ख) प्रण + म्यप् (ग) प्र + नम् + ल्यप् (घ) प्रनम + ल्यप्
3. रमा वि + हस् + ल्यप् वार्तालापं करोति। [CBSE 2011]
(क) विहस्य (ख) विहसय (ग) विहाय (घ) विहृस्य
4. सेवकः नृपं प्र + नम् + ल्यप् उपविशति। [CBSE 2011]
(क) प्रणम्य (ख) प्रणत्वा (ग) प्रणमितुम् (घ) प्रणयन्
5. सैनिकः सीमाप्रदेशं प्राप्य देशं रक्षन्ति। [CBSE 2011]
(क) प्राप् + यप् (ख) प्र + आप् + ल्यप् (ग) प्र + ल्यप् (घ) प्राप् + य
6. आलस्यं वि + हा + ल्यप् उद्यमं कुरु। [CBSE 2011]
(क) विहाय (ख) वीहाय्य (ग) विहत्वा (घ) विहातुम्
7. त्वं समाचारं वि + ज्ञा + ल्यप् गच्छ। [CBSE 2011]
(क) विज्ञाय (ख) विज्ञातम् (ग) विज्ञातुम् (घ) विज्ञात्वा
8. छात्रः पुस्तकालयम् आ + गम् + ल्यप् पठति। [CBSE 2011]
(क) आगम्य (ख) आगत्वा (ग) आगन्तुम् (घ) आगतः
9. छात्राः विद्यालयं प्रविश्य गुरुं नमन्ति। [CBSE 2011]
(क) प्र + विश् + ल्यप् (ख) प्रविशय + ल्यप् (ग) प्रा + विश् + ल्यप् (घ) प्र + विश्य् + ल्यप्

रेखाङ्कितपदेषु प्रकृति-प्रत्ययोः संयोज्य विभज्य वा उत्तरं लिखत।

1. श्वेतकेतुः वेदान् अधीत्य गृहम् प्रत्यागच्छत्। [CBSE 2012]
2. साधुः गङ्गायाम् स्नात्वा देवालयम् गच्छति। [CBSE 2012]
3. शुकः फलम् खादितुं वृक्षे तिष्ठति। [CBSE 2014]
4. अहं नृत् + क्त्वा जलं पिबामि। [CBSE 2014]
5. रमेश मातुलं द्रष्टुं गच्छति। [CBSE 2014]

6. अष्टावक्रं <u>वि+ ईक्ष् + ल्यप्</u> पण्डिताः अहसन्। [CBSE 2014]

7. वानरः फलानि <u>भक्ष् + तुमुन्</u> वृक्षम् आरोहति। [CBSE 2014]

8. छात्रः प्रश्नान् <u>अवगम्य</u> उत्तराणि लिखति। [CBSE 2014]

9. माता दूरे <u>स्थित्वा</u> शिशुं पश्यति। [CBSE 2014]

10. रामः भरतं राज्यं <u>पालयितुम्</u> आदिशत्। [CBSE 2014, 2016]

11. सः मित्रस्य गृहसंकेतं <u>विस्मृत्य</u> इतस्ततः पश्यति। [CBSE 2014, 2016]

12. शिशुः कथाम् <u>उक्त्वा</u> सर्वान् प्रीणयति। [CBSE 2014, 2016]

13. त्वं भोजनं <u>कृ + क्त्वा</u> पाठं पठ। [CBSE 2014, 2016]

14. सा गृहं <u>प्र + आप् + ल्यप्</u> विश्राम्यति। [CBSE 2014, 2016]

15. वानराः शीते प्र + कम्प् + ल्यप् विश्राम्यन्ति। [CBSE 2014, 2016]

16. मयूराः (नृत् + क्त्वा) .... वृक्षे विश्राम्यन्ति। [CBSE 2016]

17. छात्राः पुस्तकानि <u>आ + दा + ल्यप्</u> .... पंक्तिबद्धाः तिष्ठन्ति। [CBSE 2016]

18. पुत्रः पितरौ <u>प्रणम्य</u> (........................+........................) विद्यालयं गच्छति। [CBSE 2016]

19. प्रातराशं <u>कृ + क्त्वा</u> (....................................) छात्राः विद्यालयं गच्छन्ति। [CBSE 2016]

20. गंगाजले <u>प्र + विश्+ल्यप्</u> (................................) भक्ताः ध्यानं कुर्वन्ति। [CBSE 2016]

21. ग्रीष्मकाले जनाः शीतलपेयम् <u>पा + तुमुन्</u> (................................) इच्छन्ति। [CBSE 2016]

22. प्राचार्यं <u>नत्वा</u> (....................+....................) छात्राः कक्षायां प्रविशन्ति। [CBSE 2016]

23. श्वेतकेतुः उपाध्यायम् <u>उपगम्य</u> (....................+....................) वेदान् अधीतवान्। [CBSE 2016]

24. समाचारान् <u>श्रु + तुमुन्</u> (....................+....................) अहं दूरदर्शनं पश्यामि। [CBSE 2016]

विशेषाः नवीनाः प्रश्नाः

1. प्रत्यय संयुज्य वियुज्य वा लिखत–

(*i*) दृश् + क्त्वा = ...

(*ii*) प्रणम्य = ...

(*iii*) उपविश्य = ...

(*iv*) सोढुम् = ...

(*v*) सह् + क्त्वा = ...

(*vi*) आ + नी + ल्यय् = ...

2. अधोलिखितवाक्येषु कोष्ठके प्रदत्तधातुषु क्त्वा/ल्यप्/तुमुन्प्यो-प्रगेण निष्पन्नपदैः रिक्तस्थानानि पूरयत–

यथा– सः पुस्तकम् <u>आदाय</u> (आ + दा + ल्यप्) गच्छति।

सः पुस्तकं <u>दत्त्वा</u> (दा + क्त्वा) क्रीडति।

(*i*) रामः कन्दुकम् .... (आ + नी + ल्यप्) क्रीडति।

(*ii*) श्यामः कन्दुकम् .... (नी + क्त्वा) गच्छति।

(*iii*) रामः कन्दुकम् .... (ग्रह् + तुमुन्) श्यामम् अनुधावति।

(*iv*) श्यामः .... (वि + हस् + ल्यप्) कन्दुकम् ददाति।

(*v*) रामः कन्दुकम् .... (प्र + आप् + ल्यप्) पुनः प्रसन्नः भवति।

3. उदाहरणमनुसृत्य स्थूलपदेषु धातून् प्रत्ययान् च वियुज्य लिखत–

यथा– बालकः गुरुं **नत्वा** गच्छाति। **नम् + क्त्वा**

(*i*) सः अत्र **आगत्य** पठति। ....

(*ii*) त्वं कुत्र **गत्वा** क्रीडसि। ....

(*iii*) बालकः **विहस्य** वदति। ....

(*iv*) त्वं पुस्तकं **क्रेतुम्** गच्छसि। ....

(*v*) छात्रः **पठितुं** विद्यालयं गच्छति। ....

(*vi*) नायकः निर्देशकं **द्रष्टुं** गच्छति। ....

4. क्त्वाप्रत्ययस्य प्रयोगेण वाक्यानि संयोजयत–

यथा– बालिका उद्यानं गच्छति। बालिका क्रीडिष्यति।

बालिका उद्यानं गत्वा क्रीडिष्यति।

(*i*) अहम् विद्यालयं गच्छामि। अहं पठिष्यामि।

(*ii*) सीता पुस्तकं पठति। सा ज्ञानं प्राप्स्यति।

(*iii*) सः आपणं गच्छति। सः पुस्तकं क्रेष्यति।

(*iv*) रमेशः पुस्तकालयमगच्छत्। सः समाचारपत्रं पठति।

(*v*) देवदत्तः पाकशालामगच्छत्। सः भोजनं करोति।

5. तुमुन्प्रत्ययस्य योगेन वाक्यानि संयोजयत–

यथा– बालिका क्रीडिष्यति। सा उद्यानं गच्छति।

बालिका क्रीडितुम् उद्यानं गच्छति।

(*i*) अहम् पठिष्यामि। अहं पुस्तकं क्रीणामि।

(*ii*) बालिका परीक्षायाम् उत्तमानि अङ्कानि प्राप्स्यति। सा परिश्रमेण पठति।

(*iii*) निशा क्रीडिष्यति। सा आपणात् कन्दुकमानयति।

(*iv*) माता भोजनं पचति। सा शाकमानयत्।

(*v*) आचार्यः पाठयति। सः कक्षामगच्छत्।

(*'व्याकरण वीथितः' साभारः*)

ग 7 उपसर्गाः

उपसर्ग की परिभाषा

शब्दों अथवा धातु रूपों तथा धातु से निष्पन्न शब्दरूपों से पूर्व प्रयुक्त होकर उनके अर्थ का परिवर्तन करने वाले शब्दों को उपसर्ग कहते हैं अर्थात् उपसर्गों के प्रयोग से मूलशब्दों अथवा धातुओं के अर्थों में परिवर्तन हो जाता है।

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते।
प्रहाराहार-संहार-विहार-परिहारवत्।।

उपसर्गों के जुड़ने से पद का अर्थ बदल जाता है, यथा–हार शब्द का अर्थ–'माला' परन्तु जब उसमें 'प्र' उपसर्ग लगता है तो शब्द बनता है 'प्रहार' और उसका अर्थ होता है–मारना। इसी प्रकार 'आ' उपसर्ग लगने पर 'आहार' बनता है, जिसका अर्थ है–भोजन। इसी प्रकार यदि 'हार' शब्द में 'सम्' उपसर्ग जुड़ता है तो 'संहार' शब्द बनता है जिसका अर्थ है नष्ट करना, परन्तु इसी शब्द में 'वि' उपसर्ग लगने पर 'विहार' शब्द बनता है जिसका अर्थ होता है–घूमना-फिरना। इसी तरह 'परि' उपसर्ग जुड़कर 'परिहार' शब्द बनता है जिसका अर्थ होता है–सुधार करना/त्याग करना। इस प्रकार हमने देखा कि अलग-अलग उपसर्गों के जुड़ने से शब्दों के अर्थों में परिवर्तन आ जाता है। उपसर्गों का स्वतंत्र प्रयोग नहीं होता।

उपसर्गप्रयोगेण शब्दनिर्माणम्	एकस्य पदस्य वाक्यप्रयोगः
1. प्र–प्रभवति, प्रकर्षः, प्रयत्नः प्रतिष्ठा	तस्य प्रयत्नः कदापि वृथा न भविष्यति।
2. परा–पराजयते, पराभवति	रामः राक्षसान् पराजयते।
3. अप–अपहरति, अपकरोति	दुष्टः सज्जनान् सदैव अपकरोति।
4. सम्–संस्करोति, संगच्छते	अध्यापकः छात्रान् संस्करोति।
5. अनु–अनुगच्छति, अनुसरति	शिष्यः गुरुम् अनुसरति।
6. अव–अवगच्छति, अवतरति	पाणिनिः व्याकरणम् अवगच्छति।
7. निर्–निर्गच्छति, निराकरोति	अधिकारी स्वकार्यालयात् निर्गच्छति।
8. निस्–निश्चयम्, निस्सरति	देवाः परोपकारस्य निश्चयं कुर्वन्ति।
9. दुस्–दुस्त्याज्यः, दुस्साध्यम्	प्राणिनां स्वभावः दुस्त्याज्यः भवति।
10. दुर्–दुर्बोध्यः, दुर्लभम्	विद्यारत्नं संसारे दुर्लभं वर्तते।
11. वि–विजयते, विहरति	सत्यं सदा विजयते।
12. आङ्–आकण्ठम्, आजीवनम्	तस्मै आजीवनं करावासं प्राप्तम्।
13. नि–निगदति, निपतति	बालकः मातुः क्रोडात् अपः निपतति।
14. अधि–अधिराजते, अधिशेते	विद्वान् सर्वत्र अधिराजते।

15. अति–अतिकथनम्, अत्याचारः	अत्याचारः कदापि न कर्तव्यः।
16. सु–सुपुत्रेण, सुशोभते	सुपुत्रेण कुलं शोभते।
17. उत्–उड्डयते, उत्थानम्	दीनजनानाम् उत्थानं पुण्यं भवति।
18. अभि–अभिगच्छति, अभ्यागतः	अभ्यागतः सर्वैः सदा पूजनीयः।
19. प्रति–प्रत्युपकारः, प्रत्यवदत्	संसारे जनैः प्रत्युपकारः सदैव कर्तव्यः।
20. परि–परित्यजामि, परिवर्तनम्	विद्यया जनजीवने परिवर्तनं भवति।
21. उप–उपगच्छति, उपहरति	पुत्रः भोजनार्थं मातरम् उपगच्छति।
22. अपि–अपिदधाति/अप्यधानम्	अग्नौ सामग्रीम् अप्याधानं सदैव कर्तव्यम्।

किसी भी धातु में उपसर्ग जुड़ने से अर्थ-परिवर्तन होता जाता है, यथा–

*√गम्–जाना

आ + √गम् – आना

उप + √गम् – पास जाना

अनु + √गम् – पीछे जाना

अव + √गम् – समझना

यहाँ हमें यह भी ध्यान रखना आवश्यक है कि जब हमें किसी उपसर्ग युक्त धातु का वाक्य में प्रयोग करने की आवश्यकता पड़ती हैं, तब धातुरूप के सामान्य प्रयोग में ही पदनिर्माण करने के पश्चात् निर्मित पद में उपसर्ग को सन्धि-नियमों के अनुसार जोड़ना चाहिए, यथा–

लकार	धातुरूप	उपसर्ग + धातुरूप
लट् गम्	गच्छति	अनुगच्छति
लृट्	गमिष्यति	अनुगमिष्यति
लङ्	अगच्छत्	अनुअगच्छत्-अन्वगच्छत् (यण् सन्धि)
लोट्	गच्छतु	अनुगच्छतु
विधिलिङ्	गच्छेत्	अनुगच्छेत्

अभ्यासः

1. अधोलिखितेषु पदेषु उपसर्गान् धातून् च पृथक् कृत्वा लिखत–

(नीचे लिखे पदों में उपसर्गों और धातुओं को अलग करके लिखिए।)

	उपसर्ग	धातु	क्रियापद
(*i*) उत्तिष्ठति	....	....	....
(*ii*) निरगच्छन्	....	....	....
(*iii*) निस्सरतु	....	....	....

(*iv*) संवदन्ति	....	....	....
(*v*) प्रत्यवदत्	....	....	....
(*vi*) सुशोभते	....	....	....
(*vii*) विशिष्यते	....	....	....
(*viii*) अनुकरोति	....	....	....
(*ix*) प्रसीदत	....	....	....
(*x*) अवागच्छ:	....	....	....
(*xi*) उपविशामि	....	....	....
(*xii*) उत्थापयामि	....	....	....
(*xiii*) उन्नयति	....	....	....
(*xiv*) अपाकुर्व	....	....	....
(*xv*) विजयते	....	....	....
(*xvi*) परितुष्यति	....	....	....

2. कोष्ठकात् शुद्धपदानि चित्वा रिक्तस्थाने लिखत–

(कोष्ठक से शुद्ध शब्दों को चुनकर खाली जगह को भरिए)

(*i*) हे प्रभो! मयि .... । (प्रासीदतु/प्रसीदतु)

(*ii*) गुरु: शिष्यस्य अज्ञानम् ....। (उपहरति/अपहरति)

(*iii*) वानरा: जनान् ....। (अनुकुर्वन्ति/अन्वकुर्वन्ति)

(*iv*) अहं संस्कृतम् ....। (अवजानामि/अवाजानामि)

(*v*) ....सत्यम् एव वदनीयम्। (आजीवनम्/आजीवन:)

(*vi*) अध्यापक: प्रश्नान् पृच्छति। छात्रा: ....। (प्रतिवदन्ति/संवदन्ति)

(*vii*) कामात् क्रोध: ....। (पराभवति/उद्‌भवति)

(*viii*) सभायाम् विद्वांस: एव ....। (सुशोभन्ते/सुशोभन्ति)

(*ix*) चौर: रात्रौ धनम् ....। (व्यहरत्/अहरत्)

(*x*) माता पुत्र: च परस्परम् ....। (प्रतिवदत:/संवदत:)

(*xi*) गुरु: आश्रमात् ....। (प्रविशति/निर्गच्छति)

(*xii*) नागरिका: एव स्वदेशम् ....। (उद्रयन्ति/उन्नयन्ति)

(*xiii*) वयं चलच्चित्रं द्रष्टुम् अत्र ....। (अवागच्छाम/आगच्छाम)

(*xiv*) माता पुत्रम् ....। (संस्करोति/समकरोति)

(*xv*) नदी पर्वतात् ....। (प्रवहति/उद्‌भवति)

3. (*i*) **'हार:'**, **'योग:'** इति शब्दाभ्याम् सह अधोलिखितान् उपसर्गान् संयुज्य प्रत्येकं पदद्वयस्य निर्माणं कुरुत। निर्मितैः पदैः च सार्थकवाक्यानि रचयत–

('**हार:**', '**योग:**' इन दोनों शब्दों के साथ नीचे लिखे उपसर्गों को जोड़कर प्रत्येक से दो-दो शब्दों को बनाइए और बने हुए शब्दों से सार्थक वाक्यों का निर्माण कीजिए।)

उपसर्गा:–आ, वि, प्र, सम्।

(*ii*) **'भू'** **'हृ'**, इति एताभ्याम् धातुभ्याम् प्राक् अधोलिखितान् उपसर्गान् संयुज्य प्रत्येकं पदद्वयस्य निर्माणं कुरुत। निर्मितैः पदैः च सार्थकवाक्यानि रचयत–

('**भ**', '**हृ**' इन धातुओं के पहले नीचे लिखे उपसर्गों को जोड़कर प्रत्येक से दो-दो शब्दों का निर्माण करें और बनाए गए शब्दों से सार्थक वाक्यों को बनाएँ।)

उपसर्गा:–प्र, अनु, सम्

(*iii*) **'लेख:'** **'गच्छति'**, इति शब्दाभ्याम् सह निम्नलिखितान् उपसर्गान् प्रयुज्य द्वि पदयोः निर्माणं कुरुत सहैव तयोः प्रयोगं कृत्वा द्विवाक्ययोः निर्माणं कुरुत।

('**लेख:**', '**गच्छति**' इन दो शब्दों के साथ निम्नलिखित उपसर्गों को जोड़कर दो शब्दों की रचना करें साथ ही उनका प्रयोग करके दो वाक्यों का भी निर्माण कीजिए।)

उपसर्गा:–उत्, निर्, अव।

(*'व्याकरण वीथित:' साभार:*)

ग अनुप्रयुक्तं व्याकरणस्य विचारबिन्दवः

विषयः — वर्णमाला **उपविषयः — उच्चारणस्थानानि**

- **कार्यकलापः—(प्रथमः) : वर्णानाम् उच्चारणं केन स्थानेन भवति इति ज्ञानम्।**

  - **उद्देश्यम्** : वर्णानाम् उच्चारणस्य स्थानानि ज्ञात्वा तेषां शुद्धम् उच्चारणं कथं भवेत् अथवा अशुद्धम् उच्चारणं कथं शुध्येत् इत्यर्थं प्रयासं करणम्।
  - **कौशल-विकासः** : अस्य पाठस्य अध्ययनेन वर्णानां शुद्धोच्चारणं, वर्णनिर्माणं **मूल्याङ्कनम् वा**-तेषां च प्रकृतिः अपि ज्ञायन्ते। अतः संभाषणे भविष्ये कदापि उच्चारण दोषः न भवति।
  - **अवधिः** : पञ्चदशकला परिमितम् (15 मिनट)
  - **सामग्री** :

1. वर्णमालायाः अध्यापनार्थं कक्षायां निम्नां सामग्रीं साधनं वा आवश्यकं वर्तते।
2. मार्जनी, सुधाखण्डः, सङ्केतयष्टिः, मुखस्य अन्तर्भागस्य अङ्गानां चित्रम्।
3. शिक्षकाः छात्रान् क्रमशः उ, प्, श्, ह्, त्, भ्, ङ् इत्यादीनां वर्णानाम् उच्चारणस्थानानि पृच्छेयुः छात्राश्च स्व बुद्धिः अनुसारं तेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि यच्छेयुः।
4. पुनः शिक्षकाः छात्रेभ्यः, पञ्चमः, सीता, अन्तरा, अन्या, तन्मयः, शिल्पिका इत्यादीन् शब्दान्, दत्त्वा, तेषां प्रथमस्य, मध्यमस्य अन्तस्य वा वर्णस्य उच्चारणस्थानं पृच्छेयुः अथवा किञ्चित् स्थानं उक्त्वा तस्य वर्णं पृच्छेयुः।

- **कक्षाकार्यम्**

1. सर्वप्रथमं शिक्षकाः कक्षां द्वयोः भागयोः विभक्तयन्तु। सदैव छात्राणां वर्गयोः उच्चारणस्थानानुसारेण् नामानि अपि धारयन्तु।
2. कण्ठ-तालु-मूर्धा-दन्त-ओष्ठ-नासिकानुसारं छात्रान् सम्बोधयन्तु।
3. पुनः शिक्षकाः वर्णानाम् उच्चारणं कृत्वा तदनुसारं उच्चारणस्थानं पृच्छन्तु। यस्य छात्रस्य नाम उच्चारणस्थानेन सह मिलेत् सः एव उत्थाय स्वनाम उच्चारयतु।
4. यदि नाम उच्चारणस्थाने न सह मिलेत् तर्हि अध्यापकाः छात्राय साधुवादं दत्त्वा प्रोत्साहितं कुर्यात्।
5. यः छात्रः शुद्धम् उच्चारणस्थानं कथयितुम् अशक्यो भवेत् तस्य सहायतां कृत्वा शिक्षकाः उत्साहवर्धनं कुर्वन्तु।
6. पुनः शब्दं दत्त्वा तस्य मध्यतः वर्णस्य उच्चारणस्थानं उक्त्वा अथवा उच्चारणस्थानवाचकं छात्रम् उत्थाप्य तम् उचितं वर्णं पृच्छन्तु। छात्राः अपि तं वर्णं शोधयितुं प्रयत्नं कुर्वन्तु।
7. पुनरपि एकस्य अन्यस्य शब्दस्य एकं वर्णं प्रति सङ्केतं कृत्वा तस्य उच्चारणस्थानं पृच्छन्तु। उचितस्थाननाम छात्रः तस्योत्तरं दद्यात्।

- **गृहकार्यम्**

1. एवमेव शिक्षकाः छात्रेभ्यः कतिचिद्वर्णान् शब्दान् वा दत्त्वा गृहात् तस्य उच्चारणस्थानानि लिखित्वा आनेतुं कथयिष्यन्ति।
2. छात्रेभ्यः यद् साहाय्यम् अपेक्षते तत् शिक्षकाः यथा समयं दास्यन्ति अपि।

❑ कार्यनिरीक्षणम्

1. आगामिदिवसे यत्कार्यं कृत्वा छात्राः कक्षायाम् आनेष्यन्ति तस्य सम्यगवलोकनं शिक्षकाः कुर्वन्तु अपि।
2. तेषां कृते तालिकावादनं उत्साहवर्धनमपि यदि भवेताम् तर्हि साधु भविष्यति।
3. ये छात्राः कार्यकरणे असमर्थाः भविष्यन्ति तेषाम् कृते उचितं मार्गदर्शनं शिक्षकाः प्रयच्छेयुः।

❑ प्रश्नकार्यम्

अनेन प्रकारेण कक्षायाः मध्ये एवं यथारुचि यथामति च शिक्षकाः छात्रान् प्रश्नान् पृच्छेयुः। येन छात्राणाम् रुचिः वर्धेत।

❑ अन्तेनिवेदनम्

शिक्षकाः छात्रेभ्यः स्वगृहात् एकस्मिन् सुन्दरे चित्रकर्गदेऽपि कांश्चिद् शब्दान् वर्णान् वा लिखित्वा तेषाम् उच्चारणस्थानानि लिखित्वा आनेतुं कथयिष्यन्ति।

विषयः — वर्णमालायाः ज्ञानम्   उपविषयः — उच्चारणस्थानानि

❑ कार्यकलापः—(द्वितीयः) : वर्णानां शुद्धम् उच्चारणं कदा कथञ्च भवेत् इति ज्ञानं प्राप्तव्यम्।

➢ **विशिष्ट उद्देश्यम्** : मुखान्तर्गतानाम् उपाङ्गानां नामानि संरचनां च ज्ञात्वा तत्-तत् स्थानात् निर्गतां वर्णानां शुद्धं उच्चारणं करणं सदैव अशुद्धोच्चारणं शुद्धं कथं भवेत् इति प्रयासमपि कुर्यात्।

➢ **मूल्याङ्कनम्**

1. अस्य पठनस्य सम्यक्तया ज्ञानेन समस्त वर्णानाम् उच्चारणं शुद्धं भूत्वा वर्णानाम् प्रकृतिः मात्राणां ज्ञानं नवीनं वर्णनिर्माणं तस्य सम्यक्तया अन्यैः सह मेलनमपि ज्ञायन्ते।
2. अनेन कार्येण भविष्यकाले संभाषणे कोऽपि दोषः न भवति।

➢ **अवधिः** : पञ्चदशकला यावत् (15 मिनट)

➢ **सामग्री** : मार्जनी, सङ्केतयष्टिः, सुधाखण्डाः मुख्य अन्तर्भागानां चित्रम्, केचिच्च शब्दाः।

➢ **कक्षाकार्यम्** :

1. शिक्षकाः छात्राणां द्वे पङ्क्ती रचयित्वा तेषां नामानि क्रमशः नासिका, तालुः, कण्ठः, दन्ताः, कण्ठतालव्यौ, दन्तौष्ठः आदयः करिष्यन्ति।
2. पुनः ते (शिक्षकाः) छात्रान् सम्बोध्य क्रमशः एकमेकम् उत्थाप्य तेन केषां वर्णानाम् उच्चारणं भवति इति प्रक्ष्यन्ति; यथा- नासिका उत्थाय कथयतु यत् तया कति के च वर्णाः उच्चारिताः भवन्ति। नासिका सम्यगुत्तरं दास्यति। पुनः अन्यस्य उपाङ्गस्य क्रमः आगमिष्यति।
3. पश्चात् शिक्षकाः कश्चित् शब्दान् नीत्वा तेषां कस्यचिद् एकस्य वर्णस्य उच्चारणस्थानं पृच्छन्तु छात्राश्च उत्तरं यच्छन्तु।
4. तत्पश्चात् शिक्षकाः उच्चारणस्थानानां नामानि कथयित्वा तैः सह उच्चरितस्य वर्णस्य विषये पृच्छन्तु; यथा-'अवन्तिका' इति शब्दे 'दन्तोष्ठः' कः वर्णः अस्ति, इति कथ्यताम्। अथवा अस्मिन् शब्दे कः व्यञ्जनः कण्ठ्यः वर्तते इति कथ्यताम्।
5. एवमेव प्रश्नोत्तराणां माध्यमेन शुद्धं उच्चारणज्ञानं स्थानानि वा ज्ञात्वा छात्राः योग्याः भविष्यन्ति। एवमेव शिक्षकाः अपि प्रयतेरन्।

➢ **गृहकार्यम्**

1. शिक्षकाः स्व छात्रेभ्यः गृहे करणीयं कार्यमपि प्रयच्छेयुः; यथा—अनेन प्रकारेण पञ्च अथवा सप्त शब्दान् नीत्वा तेषां वर्णानां उच्चारणस्थानानि ज्ञात्वा लिखेयुः।
2. अध्यापकेभ्यः या सहायता अपेक्षते सा अवश्यमेव मिलिष्यति। अतः ध्यानं दत्त्वा एतत्कार्यं कुर्वन्तु भवन्तः।

❑ कार्यनिरीक्षणम्

1. आगामिदिने छात्राः यत्कार्यं कृत्वा आनेष्यन्ति तदध्यापकैः अवश्यमेव द्रष्टव्यम्।
2. योग्यानां छात्राणां कृते तालिकावादनमपि यदि भवेत् तर्हि उचितम्।
3. कार्यकरणे ये छात्राः समर्थाः न भविष्यन्ति तेभ्यः उचितं मार्गदर्शनं शिक्षकाः अवश्यमेव प्रदास्यन्ति।

❑ **प्रश्नकार्यम्**

1. शिक्षकाः कक्षायां कार्य निरीक्षणं कुर्वन्तः छात्रान् प्रश्नान् पृच्छन्तु छात्राश्च यथामति यथारुचि उत्तरमपि यच्छन्तु। येन छात्राणां बुद्धि-उत्साह-ज्ञानवर्धनञ्च भवेत्।
2. एवमेव शिक्षकाः छात्रेभ्यः चित्रकर्गदेऽपि उच्चारणस्थानानां चित्रं कृत्वा आनेतुं कथयन्तु। अनेन कार्येण छात्राणां रचनात्मक कार्यक्षमता वर्धयिष्यति।

विषयः — वर्णमाला | उपविषयः — वर्णविन्यासः

❑ **कार्यकलापः—(तृतीयः) : वर्णानाम् निर्माणं प्रकृतिश्च कथं ज्ञायेत इति ज्ञानम् अनेन क्रियाकलापेन ज्ञायते।**

➢ **उद्देश्यम्** :

1. वर्णानाम् वर्गीकरणं भेदांश्च कृत्वा तेषां संयोजनं विभाजनं च करणम्।
2. व्यञ्जनानां संयोगः स्वरैः सह कथं भवति एतदपि ज्ञातव्यम्।
3. हलन्तस्य किं महत्त्वम् भवतिं, एतदपि ज्ञातव्यम्।

➢ **कौशल-विकासः** स्वरव्यञ्जनानाञ्च संयोगेन शब्दानां निर्माणं कथं भवति ? तेषाञ्च संशोधनं ज्ञानमपि वर्णविन्यासेन एव ज्ञातुं शक्यते।

➢ **अवधिः** : दशकला परिमितम् (10 मिनट)

➢ **आवश्यक-सामग्री** : वर्ण-विन्यासस्य (संयोजनं विभाजनं वा) अध्यापनार्थम् निम्न साधनानि अपेक्ष्यन्ते।
श्यामपट्टः, मार्जनी, सुधाखण्डाः, सङ्केतयष्टिः, स्वरव्यञ्जनानाञ्च प्रदर्शनचित्रम्।

➢ **कक्षाकार्यम्** :

1. सर्वप्रथमं शिक्षकाः छात्राणां सुविधानुसारं द्वि-त्रि-चतुर् वा समूहान् रचयेयुः।
2. पुनः क्, ख्, ग्, घ् इत्यादिभ्यः नामभ्यः समूहेभ्यः पञ्च संयुक्तशब्दान् पञ्च च विभक्त वर्णान् दत्त्वा क्रमशः तान् पृच्छेयुः।

➢ **यथा**– प्रोद्भाषित, साधूक्तम्, ग्रामीणार्थम्, हार्दिकाभिनन्दनम्, घटोद्भिज्जः
क् + अ + र् + ग् + अ + द् + आ + द् + ई + ष् + उ। स् + अ + फ् + अ + ल् + अ + त् + आ + म्। क् + र् + ई + ड् + आ + क् + ष् + ए + त् + र् + ए। ब् + अ + ह् + उ + व् + अ + च् + अ + न् + आ + न् + इ। व् + इ + र् + आ + म् + अ + च् + इ + न् + ह् + अ + म् आदयः।

3. पुनः शिक्षकाः छात्रेषु अपि कञ्चिद् एकम् उत्थाप्य एकं कठिनं शब्दं वक्तुं कथयेयुः तथा स्वयं तस्य वर्ण विभाजनं कृत्वा छात्रान् शिक्षयेयुः। एवमेव वर्ण विभाजनम् उक्त्वा छात्रेभ्यः तस्य संयोजनं कर्तुं कथयेयुः, छात्राश्च तस्य संयोजनं कुर्वन्तु।
4. शिक्षकाः छात्रान् संयुक्तान् व्यञ्जनान् अपि ज्ञापयेयुः;
यथा—त्र, ज्ञ, क्ष, क्र, घ्र, कृ, प्र आदयः।
अनेन प्रकारेण शिक्षणेन छात्राः वर्णानां ज्ञाने योग्याः भविष्यन्ति। तेषाञ्च लेखन पाठनयोः अशुद्धिः अपि दूरी भविष्यति।

➢ **गृहकार्यम्**

1. छात्रान् वर्णविन्यासं पाठयित्वा शिक्षकाः तेषामभ्यासार्थं गृहकार्यरूपे सरल-कठिन अनेकान् शब्दान् वर्ण समूहान् वा दद्युः।
2. यत्र छात्राः शिक्षकस्य सहायतायाः आवश्यकताम् अनुभवेषुः तत्र तेषां मार्गदर्शनमपि कुर्युः।

❑ **कार्यनिरीक्षणम्**

1. आगामिदिवसे छात्राः यत्कार्यं कृत्वा आनेष्यन्ति तदवश्यमेव शिक्षकाः निरीक्ष्य छात्रान्, प्रोत्साहितान् करिष्यन्ति।
2. ये छात्राः कार्यकरणे असमर्थाः भविष्यन्ति तेभ्यः उचितं मार्गदर्शनं शिक्षिकाः प्रदास्यन्ति।
3. ये छात्राः शोभनं कार्यं कृत्वा आनेष्यन्ति तेषां कृते शिक्षकाः तालिकावादनमपि कारयिष्यन्ति।

❑ अन्तेनिवेदनम्

1. शिक्षका: कक्षायां कार्यनिरीक्षयन् छात्रान् प्रश्नान् अपि पृच्छेयुः।
2. छात्राश्च यथामति उत्तरं प्रदास्यन्ति सदैव तेषाम् उत्साहवर्धनमपि शिक्षका: करिष्यन्ति।
3. एवमेव शिक्षका: अनेकान् शब्दान् वर्णान् च नीत्वा चित्र कर्गदेऽपि चित्राङ्कनम् कर्तुम् वदिष्यन्ति। अनेन कार्येण छात्राणां रचनात्मककार्य-क्षमतांया: वृद्धि: भविष्यति।

विषय: — सन्धि-प्रकरणम् **उपविषय: — स्वरसन्धि:**

❑ क्रियाकलाप:—(चतुर्थ:) : शब्दानां प्रकृति: तेषां निर्माणं महत्त्वञ्च ज्ञात्वा वाक्येषु तेषां सम्यक्तया प्रयोगम् करणम्।

- **उद्देश्यम्** : शुद्धाशुद्ध-शब्दानां ज्ञानं तेषां चिह्नीकरणं संशोधनं च ज्ञात्वा भाषायां प्रावीण्यं प्राप्तुं प्रयासं करणम्।
- **मूल्याङ्कनम्** : सन्धिप्रकरणं स्वरसन्धिं वा ज्ञात्वा छात्रा: स्वराणां विभिन्न रूपाणि ज्ञास्यन्ते तथा वाक्ये तेषां मेलनं कृत्वा भाषाया: सम्यक्तया उच्चारणं लेखनं च करिष्यन्ति।
- **अवधि:** : दशकला परिमितम् (10 मिनट)
- **कक्षाकार्यम्** :

1. सर्वप्रथमं शिक्षका: कक्षाया: छात्रान् द्वयो: वर्गयो: विभजन्तु। एकस्यनाम-सन्धि: द्वितीयस्य च नाम विच्छेद: कुर्वन्तु।
2. पुन: प्रथमवर्गस्य छात्रेभ्य: स्वर सन्धि-युक्तम् शब्दान् दत्त्वा क्रमश: तेषां विच्छेदं पृच्छन्तु;
   यथा— हिमालय:, गणेश:, वनोत्सव:, महोदधि:, पञ्चामृतम्, भीष्मादय:, वनौषधि:, लघूत्सव: लघ्वपि, नायिकाम्, नायक:, पवन:, पावनम् इत्यादय:।
3. तत्पश्चात् द्वितीयवर्गस्य 'विच्छेदस्य' छात्रेभ्य: स्वर सन्धे: विच्छेदान् दत्त्वा तेषां सन्धियुक्तं पदं पृच्छन्तु; यथा — जल + आशय:, बाल + आदय:, करुणा + ईश:, देव + ऐश्वर्यम्, जन + एकता, दीप + उत्सव:, रामो + अपि, राम + ओषधि:, पौ + अक: आदय:।
4. पुन: शिक्षका: स्वर सन्धे: प्रत्येकं भागस्य नाम दत्त्वा तस्य भागस्य उदाहरणं पृच्छेयु: छात्राश्च तस्य उत्तरं दद्यु:।
5. एवमेव विच्छेदं दत्त्वा छात्रान् सन्धियुक्तं पदं पृच्छेयु: छात्राश्चापि तस्य उत्तरं यच्छेयु:। मध्ये-मध्ये तालिकावादनमपि भवेत् येन छात्राणाम् उत्साहं वर्धयेत्।

- **सामग्री** : सन्धि परिचयं पाठनार्थं निम्न साधनानाम् आवश्यकता भवति; यथा—श्यामपट्ट:, मार्जनी, सुधाखण्डा: सङ्केतयष्टि: तथा सन्धि-विच्छेद-विषयस्य चित्रमयं लेखनम्।
- **गृहकार्यम्** : शिक्षका: कक्षायाम्, छात्रान्, सन्धिं विच्छेदं वा पाठयित्वा छात्रेभ्य: गृहकार्यमपि दास्यन्ति। गृहकार्यरूपे ते छात्रेभ्य: स्वर सन्धे: दशशब्दा: सन्धे: दश च शब्दा: विच्छेदस्य प्रदास्यन्ति। तत्कार्यं छात्रा: परिश्रमेण गृहे करिष्यन्ति।

❑ कार्यनिरीक्षणं हस्ताक्षरञ्च:

1. छात्रै: कृतं कार्यं कक्षायां शिक्षका: निरीक्षणं करिष्यन्ति।
2. अशुद्ध कार्ये भवति सति ते छात्रेभ्य: स्व मार्गदर्शनमपि प्रदास्यन्ति।
3. यस्य छात्रस्य कार्यं सन्तोषजनकं शुद्धं वा भविष्यति शिक्षका: तस्मै साधुवादं प्रदास्यन्ति तालिकावादनञ्च तस्मै कारयिष्यन्ति।
4. तत्पश्चात् छात्राणाम् उत्तरपुस्तिकायां यथास्थानं शिक्षका: स्वहस्ताक्षरमपि करिष्यति।

❑ प्रश्नकार्यम्

1. शिक्षका: छात्राणां कार्यं पश्यन्तु तथा मध्ये-मध्ये यथा रुचि प्रश्नान् अपि पृच्छन्तु। छात्रा: अपि यथामति उत्तराणि प्रदास्यन्ति। अनेन छात्राणां ज्ञानवर्धनं भविष्यति।
2. एवमेव शिक्षका: छात्रेभ्य: चित्रकर्गदेऽपि सन्धियुक्तपदानां विच्छेदपदानाञ्च रचना कृत्वा आनेतुं कथयन्ति। येन छात्राणाम् उत्साहं वर्धिष्यति।

❑ **कार्यकलापः—(पञ्चमः): पदानां प्रकृतिः, निर्माणं स्वरूपञ्च ज्ञात्वा वाक्येषु सम्यक्तया तेषां प्रयोगं करणम्।**

➢ **उद्देश्यम्** : शब्दानां पदानाञ्च ज्ञानं तेषां संशोधनं प्रयोगम् अर्थञ्च ज्ञात्वा वाक्येषु तेषां सम्यक्तया प्रयोगं कृत्वा तस्य शोभां वर्धनम्।

➢ **मूल्याङ्कनम् कौशलम्**

विकासो वा : सन्धिं विच्छेदं वा विना भाषायां सौन्दर्यं न भवति। सन्ध्याः ज्ञानेन जनाः भाषायाः सम्यक्तया ज्ञानं प्राप्तुं समर्थाः भवन्ति सदैव च तस्याः उच्चारणं लेखनं च सरलं भवति।

➢ **अवधिः** : दशकला परिमितम् (10 मिनट)

➢ **सामग्री** : सन्ध्याः (सन्धेः)अध्यायनार्थं कक्षायां शिक्षकान् निम्न वस्तुनि अपेक्ष्यन्ते यैः ते सम्यक्तया छात्रान् पाठयितुं समर्थाः भवेयुः। तानि सन्ति — मार्जनी, श्यामपट्टः, सुधाखण्डाः सङ्केतयष्टिः एवं चित्रमयं सन्धि विषयस्य लेखनम् आदयः।

➢ **कक्षाकार्यम्** :

1. शिक्षकाः छात्रान् प्रथमं चतुर्षु वर्गेषु विभजन्तु; यथा—कालिदासः वर्गः, भासःवर्गः, माघः वर्गः बाणभट्टः वर्गश्च।
2. पुनः तेभ्यः क्रमशः व्यञ्जन सन्धिः, विग्रहः, विसर्गसन्धिः विग्रहः च शब्दान् दत्त्वा पृथक्, उपस्थापयेयुः; यथा—कालिदासवर्गाय-रामं याति, जगदीशः, चञ्चल, सज्जनः, वाङ्मयं आदयः।

   भासवर्गाय— जगत् + ईशः, तत् + शक्तिः, विश्वम् + जयति, एतत् + शक्तम्, तत् + लीनः आदयः।

   माघवर्गाय— रामोगच्छति, शनैश्च, हरिरिच्छति, नमस्ते, नरा हसन्ति आदयः।

   बाणभट्टवर्गाय— सेवकः + तरति, हरिः + इच्छति, बालकाः + च, सः + गच्छति, मुनिः + उवाच आदयः।
3. इत्यादीनि कार्याणि दत्त्वा शिक्षकाः किञ्चित् कालं विरम्य पुनः तान् प्रश्नान् प्रक्ष्यन्ति; यथा—भासवर्गाय प्रश्नमिदं **यत् 'तत् + लीनः'** इत्यस्य सन्धिं कृत्वा कः शब्दः जायते ? छात्राः उत्तरंप्रदास्यन्ति यत् —'**तल्लीनः**'। एवमेव कालिदासवर्गाय '**वाङ्मयं**' पदं कथयित्वा तस्य विच्छेदं पृच्छन्तु। अधुना तद्वर्गस्य छात्राः '**वाक् + मयं** वदिष्यन्ति'।
4. एवमेव छात्राः शिक्षकाणां प्रश्नानामुत्तराणि दास्यान्ति शिक्षकाश्च तेषामुत्साहं वर्धनाय मध्ये-मध्ये छात्राणां प्रशंसां साधुवादं च करिष्यन्ति छात्रान् च तालिकावादनाम प्रोत्साहितान् अपि करिष्यन्ति।

➢ **गृहकार्यम्** : शिक्षकाः कक्षायां, छात्रेभ्यः व्यञ्जन विसर्ग च सन्ध्योः आधारितान् प्रश्नान् गृहे करणाय दास्यन्ति। ते छात्रेभ्य्ः दश पदान् व्यञ्जन सन्धेः दश च पदाय् विसर्गसन्धेः प्रदान छात्राणाम् उत्साहवर्धयन्तः गृहात् कृत्वा आनेतुं कथयिष्यन्ति। छात्राश्च तत्कार्यं गृहे करिष्यन्ति अपि।

❑ **अवलोकनकार्यम्** :

1. आगामि दिवसे छात्रैः कृतं कार्यं शिक्षकाः द्रक्ष्यन्ति।
2. अशुद्धे कार्ये सति ते छात्रेभ्यः स्वामूल्यं मार्गदर्शनं दास्यन्ति अपि। छात्राः पुनरपि शिक्षकाणां समक्षे एव स्वकार्यं करिष्यन्ति।
3. यस्य छात्रस्य कार्यं सन्तोषप्रदं उत्तमं शुद्धं वा भविष्यति शिक्षकाः तस्मै आशीर्वादं साधुवादं च प्रदास्यन्ति। तस्मै तालिकाः वादनाय छात्रान् प्रेरयिष्यन्ति अपि।
4. छात्रस्य अभ्यास पुस्तिकायामुपरि ते शिक्षकाः स्व हस्ताक्षरं अपि करिष्यन्ति।

❑ **प्रश्नकार्यम्**

निरीक्षणसमये शिक्षकाः स्वमत्यानुसारमेव छात्रान् प्रश्नान् अपि प्रक्ष्यन्ति येन छात्राः सन्नद्धाः भूत्वा तिष्ठेयुः।

❑ कार्यकलापः—(षष्ठः) : शब्द-धातुरूपाणां वाक्येषु प्रयोगः अशुद्धिशोधनम् च

➢ **उद्देश्यम्**

1. शब्दरूपाणां ज्ञानेन संज्ञा, सर्वनाम, संख्या, विशेषणानां निर्माणम् अन्तरं वा करणम्।
2. धातुरूपाणां प्रकृतिः, रूपाणि च ज्ञात्वा सम्यक् क्रियानिर्माण हेतुः शक्तिग्रहणम्।
3. वाक्यस्य संज्ञा-सर्वनाम-क्रियाणाम् अन्विति-ज्ञानम् अपि भवेत्।
4. वाक्यस्य अशुद्धिमपि जानीयात्।

➢ **कौशल-विकासः**

1. छात्राणां बौद्धिकविकासः भविष्यति।
2. तेषां व्याक्यनिरीक्षण प्रतिभा वर्धिष्यते।
3. लेखनस्य अशुद्धिः अपि दूरी भविष्यति।

➢ **अवधिः** : होरार्धम् (30 मिनट)

➢ **सामग्री** : व्याकरणपुस्तकम्, मार्जनी, सुधाखण्डाः, श्यामपट्टः, सङ्केतयष्टिः आदयः।

➢ **विधिः**

1. सर्वप्रथमं शिक्षकाः सम्पूर्णां कक्षां द्वि-भागयोः विभाजनं करिष्यन्ति।
2. पुनः एक वर्गस्य नाम शब्दरूपः द्वितीयस्य च नाम धातुरूपः करिष्यन्ति।
3. निर्धारितान् शब्दरूपान् धातुरूपवर्गस्य छात्राः शब्दरूप वर्गस्य छात्रान् प्रक्ष्यन्ति। अतः ते छात्राः क्रियायाः अनुसारेण तेषामुत्तराणि दास्यन्ति।
4. पुनः निर्धारितान् धातुरूपान् शब्दरूपवर्गस्य छात्राः धातुरूप-वर्गस्य छात्रान् प्रच्छन्ति। तेऽपि तादृशमेव कर्ता-अनुसारेण क्रियायाः निर्माणं, तस्याः अशुद्धि शोधनम् आदि करिष्यन्ति।
5. मध्ये-मध्ये अध्यापकाः तेषां सहायतामपि करिष्यन्ति।
6. छात्राः शब्दान् दत्त्वा तेषां मूलशब्दं, विभक्तिं वचनं लिङ्गञ्च प्रक्ष्यन्ति एवमेव एतान् दत्त्वा शब्दनिर्माणं प्रक्ष्यन्ति।
7. तथैव द्वितीयवर्गं धातुरूपान् / क्रियारूपान् दत्त्वा तेषां मूलधातुं, लकारं, पुरुषं वचनञ्च छात्राः प्रक्ष्यन्ति अथवा एतान् सर्वान् दत्त्वा क्रियानिर्माणं प्रक्ष्यन्ति।

❑ शिक्षकाय निवेदनम्

1. अध्यापकाः ध्यानं दद्युः (यच्छेयुः) यत् सर्वेणां छात्राणां क्रमः अवश्यमेव आगच्छेत्। कश्चिदपि छात्रः वञ्चितः न भवेत्।
2. छात्राः यां सहायताम् अपेक्षन्ते तामपि अध्यापकाः तेभ्यः दास्यन्ति।

❑ कक्षाकार्यम्

1. 'एक' पदस्य सप्तमी विभक्तेः रूपं किम्?
2. 'गम्' धातोः लोट् लकारस्य मध्यपुरुषः लिखत।

❑ गृहकार्यम्

अध्यापकाः कान्चिद् वाक्यान् दत्त्वा क्रमशः च तेषां कर्ता-क्रियाम् रेखाङ्किताम् कृत्वा गृहात् तेषां मूलशब्दं, विभक्तिं, वचनं, लिङ्गं अथवा मूलधातुं, लकारं, पुरुषं, वचनं च लिखित्वा आनेतुं कथयिष्यन्ति; यथा—रेखाङ्कितपदस्य वचनं किम्?

1. ते कथं लभेरन्?
2. विद्वांसः किं भाषन्ते?

❑ मौखिकप्रश्नाः

छात्रैः कृतस्य कार्यस्य निरीक्षणं कृत्वा शिक्षकाः तस्योपरि छात्रान् प्रश्नान् प्रक्ष्यन्ति;

यथा—अस्य क्रिया पदस्य मूल धातुः / लकारः / पुरुषः / वचनञ्चकिम् एवमेव अस्य कर्तृ पदस्य मूल शब्दः / लिङ्गः / विभक्तिः / वचनञ्च किम् अस्ति। छात्राः यथाज्ञानम् तेषामुत्तराणि दास्यन्ति। मध्ये-मध्ये शिक्षकाः तालिका वादनमपि कारयिष्यन्ति।

❑ निर्देशनम्

शिक्षकाः छात्रान् अन्येषां शब्दानां धातूनाञ्च रूपाणि ज्ञातुं कथयिष्यन्ति। ते छात्रैः एकस्मिन् सुन्दरे चित्रकर्गदे शब्दानां धातूनाञ्च वर्गीकरणं कर्तुं कथयिष्यन्ति।

विषयः — उपपदविभक्तिः प्रत्ययाश्च प्रयोगः   उपविषयः — वाक्यसंशोधनम् शब्द शुद्धिः च।

❑ कार्यकलापः—(सप्तमः) : वाक्यानां संशोधनम् प्रत्ययान्त-शब्दानां च निर्माणम्

➢ **उद्देश्यम्**

1. विभिन्न विशेष शब्दैः सह का विभक्तिः प्रयुज्यते तस्याः च किं महत्त्वम् कश्च प्रयोगः इत्यस्य ज्ञानम् करणम्।
2. धातुभिः सह प्रत्ययानां प्रयोगो भूत्वा कथं क्रिया, क्रियाविशेषणं, विशेषणं च भवन्ति। एतस्य अपि ज्ञानं भवेत्।

➢ **कौशल-विकासः**

1. छात्राणां बौद्धिकः विकासः भवेत्।
2. तेषां निरीक्षणक्षमतायाः विकासः भवेत्।
3. वाक्यानाम् अशुद्धि-शोधनम् शुद्धा क्रिया च निर्मिता भवेत्।

➢ **अवधिः** : होरार्धम् (30 मिनट)

➢ **सामग्री** : व्याकरणपुस्तकम्, मार्जनी, सुधाखण्डाः, श्यामपट्टः, सङ्केतयष्टिः आदयः।

➢ **विधिः**

1. शिक्षकाः छात्रान् चतुर्षु वर्गेषु विभक्ताः करिष्यन्ति।
2. द्वौ वर्गौ उपपदविभक्तिनां कृते द्वौ च वर्गौ प्रत्ययानां कृते भविष्यन्ति।
3. अध्यापकाः छात्रेभ्यः अपूर्णं वाक्यं दत्त्वा तस्य मध्ये आगतस्य उपपदशब्दस्य प्रयोगं कारयिष्यन्ति। पुनः अशुद्धं वाक्यं दत्त्वा तस्य शोध नार्थमपि छात्रान् प्रेरयिष्यन्ति।
4. एवमेव धातुं दत्त्वा प्रत्ययं च निर्दिश्य क्रियायाः क्रियाविशेषणस्य च निर्माणार्थं छात्रान् वदिष्यन्ति। पुनः क्रियां क्रियाविशेषणं च दत्त्वा ते धातु-प्रत्ययानां विभाजनं प्रक्ष्यन्ति।
5. छात्राः अपि स्व ज्ञानानुसारम् उत्तराणि दास्यन्ति।

❑ शिक्षकाय निर्देशाः

1. सर्वेषां छात्राणां क्रमः आगच्छेत् इत्यस्य ध्यानं अवश्यमेव दद्यात्।
2. कश्चिदपि छात्रः अनुत्तरितः न भवेत्।
3. उत्तरार्थं वर्गेभ्यः अङ्काः अपि प्रदास्यन्ते।
4. यस्य वर्गस्य अधिकाः अङ्काः भविष्यन्ति सः वर्गः विजयी भविष्यति।

❑ कक्षाकार्यम्

1. सीता रामं स्वमुद्रिकाम् अयच्छत्। इति वाक्यं शुद्धं कृत्वा लिखन्तु।
2. 'नगरस्य निकषा' इति वाक्यम् अपि शुद्धं कुरु।
3. 'नमः कृष्णम्' इति वाक्ये का अशुद्धिः वर्तते?

❑ गृहकार्यम्

1. शिक्षका: छात्रेभ्य: अशुद्धान् वाक्यान् दत्त्वा तेषां शोधनाय अथवा विशेष-उपपदान् दत्त्वा तेषां वाक्येषु प्रयोगाय कार्यं यच्छन्तु। यथा—सीता <u>रामेण</u> सह वनं अगच्छत्। अत्र 'रामेण' इति पदे का विभिक्ति: किमर्थं च अगता ?
2. मम विश्वास: <u>तस्मिन्</u> वर्तते। अत्र रेखांङ्किते पदे का विभक्ति केन च कारणेन ?

❑ मौखिकप्रश्ना:

शिक्षका: सुविधानुसारं छात्रान् प्रश्नमपि प्रक्ष्यन्ति; यथा—''प्रयोजने'' का विभक्ति प्रयुज्यते ? उदाहरणेन सह उत्तरत।

❑ क्रियाकलाप:

1. शिक्षका: छात्रान् कलाकर्गदद्वये उपपदशब्दानां प्रत्ययानाञ्च चित्राङ्कनाय निर्देशनम् यच्छन्तु। यस्य छात्रस्य कार्यम् सुन्दरं भवेत् तस्य कार्यस्य कक्षायां टङ्कनम् कुर्यु:।
2. यस्य छात्रस्य कार्यम् उत्तमं भविष्यति तस्य कृते तालिकावादनमपि कारयिष्यन्ति।

विषय: — शब्दधातुरूपाणां ज्ञानम् प्रयोगश्च उपविषय: — शब्दशुद्धि: क्रियाशुद्धिश्च।

❑ कार्यकलाप: —(अष्टम:): लिङ्ग-विभक्ति-वचनानां ज्ञानम्

➢ **उद्देश्यम्**

1. छात्राणां योग्यता शब्द-धातु रूपै: सह वाक्य निर्माणे भवेत्।
2. ते पाठस्य अर्थं ज्ञातुं समर्था: भवेयु:।
3. संस्कृत-पठन-पाठन, लेखन-श्रवण-वाचन इत्यादीनां योग्यता भवेत्।
4. शब्दानां मध्ये अन्तर-ज्ञातुं योग्यता भवेत्।
5. शब्द निर्माणस्य, वर्तनी अवलोकनस्य अपि सामर्थ्यम् आगच्छेत्।
6. दैनिक व्यवहारे संस्कृतस्य प्रयोगाय योग्यता भवेत्।

➢ **अवधि:** : होरार्धम् (30 मिनट)

➢ **सामग्री** : व्याकरणपुस्तकम्, मार्जनी, सुधाखण्डा:, श्यामपट्ट:, सङ्केतयष्टि: आदय:।

➢ **विधि:**

1. शिक्षका: छात्रान् अजन्तशब्दानां रूपाणि अवबोधयेयु:। तेषां मध्ये अन्तरं अपि दर्शयेयु:।
2. तत्पश्चात् हलन्त शब्दानां मध्ये समानतां-भिन्नतां वा कथयित्वा तेषां रूपाणि अवबोधयेयु:।
3. एवमेव सङ्ख्यावाचक शब्दानां लिङ्ग-विभक्ति-वचनानुसारम् अन्तरं बोधयेयु:; यथा 'एक' पदस्य रूपं एकवचने एव चलिष्यति, 'द्वि' पदस्य रूपं केवलं द्विवचने एव तथा त्रि-चतुर्-पञ्चन् शब्दानां रूपाणि बहुवचने एव चलिष्यन्ति।
4. सङ्ख्यावाचक शब्दानां रूपाणाम् आधार: सर्वनाम शब्दा: भविष्यन्ति।
5. अनेन प्रकारेण धातुरूपाणां अपि रूपाणि परस्मैपदे 'दृश् (पश्य्)' इव एवं आत्मनेपदे 'सेव्' इव, उभयपदे च द्वयो: इव चलिष्यन्ति।

➢ **कौशल-विकास:**

1. अनेन छात्राणां शब्द-धातु रूपाणां ज्ञाने योग्यता वर्धिष्यते। तेषां सहायतया छात्रा: विभिन्नवाक्यानां निर्माणं कृत्वा सम्यक्तया भाषाया: ज्ञानं योग्यतां वा प्राप्स्यन्ति।
2. पुस्तकपठनस्य सूक्तिपठनस्य च योग्यता आगते सति ते पाठस्य अन्य भाषायाम् रूपान्तरणं कर्तुं पारयिष्यन्ति।
3. संस्कृतभाषणकौशलस्य च विकास: योग्यता वा भविष्यति।

❑ शिक्षकाय निर्देशा:

1. शिक्षकमहोदया: छात्रान् प्रत्येकं शब्दानां रूपं धातूनाञ्च रूपं कक्षायां प्रक्ष्यन्ति।
2. छात्रा: स्व स्मरण-ज्ञानानुसारं तेषाम् उत्तराणि प्रदास्यन्ति।
3. छात्रै: या अशुद्धि: भविष्यति तस्या: संशोधनाय शिक्षका: तान् प्रेरयिष्यन्ति। वाक्येषु तेषाम् उपयोगं कृत्वा भाषाया: ज्ञाने प्रवीणा: भविष्यन्ति।

❑ कक्षाकार्यम्

1. 'चतुर्' शब्दस्य पुल्लिङ्स्य सप्तमी विभक्तौ किम् रूपं भविष्यति?
2. 'नी' धातो: विधिलिङ् लकारस्य उत्तमपुरुषे कानि रूपाणि भविष्यन्ति?

❑ गृहकार्यम्

एवमेव अन्येषां शब्दानां रूपाणि अपि छात्रा: स्मरिष्यन्ति।

छात्रा: निम्न धातुरूपेषु एकम् एकं धातुरूपं स्मृत्वा आगमिष्यन्ति; यथा—सेव्, वृत्, दृश्, नी धातव: केवलं लोट् तथा विधिलकारयो:।

❑ मौखिकप्रश्ना:

1. तत: ते मौखिकप्रश्नान् पृष्ट्वा तान् प्रोत्साहितान् अपि करिष्यन्ति।
2. मध्ये-मध्ये यदि करतल ध्वनि: भविष्यति तर्हि छात्रा: प्रसन्ना: भविष्यन्ति।

❑ क्रियाकलाप:

छात्रा! एवमेव भवन्त: अन्य रूपाणि अपि स्मरन्तु। एवम् अन्यै: सह तेषां तुलनां कृत्वा सम्यक् अवबोधयन्तु।

विषय: — उपपदविभक्तय: प्रत्यय ज्ञानम् च उपविषय: — वाक्यसंशोधनम् प्रत्ययाश्च।

❑ कार्यकलाप:—(नवम:) : अशुद्धि-शोधनम्

➢ उद्देश्यम्

1. छात्राणां वाक्यानि शुद्धानि भवेयु:।
2. ते वाक्यनिर्माणे उपपदविभक्तिनां प्रयोगं कर्तुं समर्था: भवेयु:।
3. अपूर्ण (वर्तमान, भूत, भविष्य) काले एवं भूतकाले ते क्रियाया: निर्माणे धातुरूपाणि विना अपि योग्या: भवेयु:।
4. प्रत्ययानां प्रयोग: कदा भवितुम् शक्यते इत्यस्य अपि ज्ञानम् प्राप्नुयात्।

➢ **अवधि:** : होरार्धम् (30 मिनट)

➢ **सामग्री** : व्याकरण-पुस्तकम्, लघुवाक्यानां पट्टम्, प्रत्यययुक्ता: शब्दा:, श्यामपट्ट:, मार्जनी, सुधाखण्डा: सङ्केतयष्टिका च।

➢ विधि:

1. सर्वप्रथमं कक्षायां शिक्षकमहोदया: एकं वाक्यं वदिष्यन्ति। तस्य लेखनम् अपि श्यामपट्टे करिष्यन्ति। पुन: छात्रान् सूक्ष्मतया वाक्यं द्रष्टुम् प्रेरयिष्यन्ति।
2. यस्मिन् शब्दे कारकनियमानाम् अनुसारेण निर्धारिता विभक्ति: न भविष्यति तस्य कारणं ते छात्रान् प्रक्ष्यन्ति।
3. छात्राणाम् अनुत्तर-भवति सति ते तस्य कारणं कथयिष्यन्ति;
   यथा—परित:, उभयत: समया, विना योगे द्वितीया विभक्ति:, विना, अलम्, हीन: योगे तृतीया आदि।
4. शतृ, शानच् प्रत्ययौ निरन्तर-क्रियायां क्त, क्तवतु च प्रत्ययौ भूतकाले प्रयुज्येते।
5. पश्चात् छात्रा: तान् नियमान् ज्ञात्वा वाक्यनिर्माणं क्रियानिर्माणञ्च करिष्यन्ति।

➢ **कौशल-विकासः**

1. अनेन कारणेन छात्रेषु वाक्य-निर्माण-कौशलं वर्धिष्यते।
2. वाक्यानां शोधनस्य एवं शुद्ध वाक्यानां लेखनस्य अपि विकासः भविष्यति।
3. छात्राः शुद्धं वाक्यं लिखित्वा कक्षायां प्रदर्शयिष्यन्ति।
4. छात्राः दश धातुभिः सह शतृ, शानच्, क्त, क्तवतु, प्रत्यानाञ्च संयोजनं कृत्वा चत्वारिंशत् पदानांनिर्माणं करिष्यन्ति।

❑ शिक्षकाय निवेदनम्

1. छात्राः निर्धारितानां नियमानाम् अनुसारेण एव वाक्यसंरचनां शिक्षकाणां निर्देशनेन करिष्यन्ति।
2. या अपि त्रुटिः भविष्यति तस्याः निराकरणमपि अध्यापकाः यथासमयं करिष्यन्ति।
3. शिक्षकाः आगामि-दिवसे छात्राणां कार्यं अवलोकयिष्यन्ति।
4. यदि कार्यं उत्तमं भविष्यति तदा छात्राणां उत्साहवर्धनाय करतलध्वनिम् अपि कारयिष्यन्ति।
5. तत्पश्चात् स्व विवेकानुसारं सम्मतिं दत्त्वा तेषाम् उत्तरपुस्तिकायां स्वहस्ताक्षरम् अपि करिष्यन्ति।

❑ कक्षाकार्यम्

1. शतृ प्रत्ययस्य प्रयोगः कदा भवति?
2. सः कार्यं <u>कुर्वाणः</u> अस्ति। अत्र रेखाङ्किते पदे कः प्रत्ययः ?

❑ गृहकार्यम्

1. अध्यापकाः छात्रेभ्यः दश अशुद्धान् वाक्यान् दश च प्रकृति-प्रत्ययौ दत्त्वा तेषां शोधनाय पृथक् करणाय च कथयिष्यन्ति।
2. उपपदविभक्तिनां प्रत्यय युक्तान् च पञ्चशब्दान् दत्त्वा तेषां वाक्येषु प्रयोगाय छात्रान् प्रेरयिष्यन्ति।

❑ निर्देशनम्

अस्मिन् पाठे अध्यापकाः छात्रान् कथयिष्यन्ति—भो छात्राः। भवन्तः यत् वाक्यं इतस्ततः पश्यन्तु एतेषां नियमानाम् अनुसारेण एव तस्य शोधनं कुर्वन्तु कारयन्तु च। तदैव युष्माकम् भाषा शुद्धा परिष्कृता च भविष्यति।

❑❑

अभ्यास-प्रश्नपत्रम्-1

अवधिः होरात्रयम् | पूर्णाङ्काः 80

निर्देशः 1. अस्मिन् प्रश्नपत्रे चत्वारः खण्डाः सन्ति।

2. प्रत्येकं खण्डम् अधिकृत्य उत्तराणि एकस्मिन् स्थाने क्रमेण लेखनीयानि।

3. प्रतिखण्डम् उत्तराणि पृथक् प्रदत्तायाम् उत्तरपुस्तिकायां लेखनीयानि।

4. प्रश्नसङ्ख्या प्रश्नपत्रानुसारम् अवश्यमेव लेखनीया।

5. सर्वेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लेखनीयानि।

6. सर्वे प्रश्नाः अनिवार्याः सन्ति।

खण्डः 'क' (अपठित-अवबोधनम्) 5 अङ्काः

1. अधोलिखितम् अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत- 5

सुकरातः यूनानदेशस्य प्रसिद्धः दर्शनिकः आसीत्। एकदा तस्य समीपे एकः भक्तः आगच्छत् अपृच्छत् च "महात्मन्! दीपकस्य अधः अन्धकारः किमर्थम् भवति चन्द्रमसि च कलङ्कः किमर्थं भवति?" इति। सुकरातः प्रत्यवदत्-"वत्स! किं भवता दीपके प्रकाशः चन्द्रमसि च शीतलता न दृष्टा? केवलं तत्र अन्धकारः कलङ्कः एव दृष्टः। एषः मनोवृत्तिदोषः एव। यादृशी यस्य भावना भवति सः तद्वस्तु तद्भावेन एव पश्यति। अतः अस्माभिः सद्गुणाः एव द्रष्टव्याः न तु अवगुणाः इति।" अतएव उच्यते यदि नरः सकारात्मक-दृष्ट्या जीवनम् यापयति तदा तस्य सर्वे विकाराः दूरीभवन्ति। मानवस्य जीवने सुखदुःखयोः मूलकारणम् तस्य सकारात्मकः नकारात्मकः च दृष्टिकोणः एव।

प्रश्नाः

I. एकपदेन उत्तरत- ½ × 2 = 1

(*i*) मानवस्य जीवने सुखदुःखयोः मूलकारणम् किम्?

(*ii*) अस्माभिः चन्द्रमसि का द्रष्टव्या?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत- 1 × 2 = 2

(*i*) भक्तः सुकरातम् किम् अपृच्छत्?

(*ii*) मनुष्यस्य सर्वे विकाराः कथं दूरीभवन्ति?

III. प्रदत्तविकल्पेभ्यः शुद्धम् उत्तरम् चित्वा लिखत- ½ × 4 = 2

(*i*) 'अपृच्छत्' इति क्रियापदस्य कर्तृपदम् किम्?

(क) सुकरातः (ख) भक्तः (ग) दार्शनिकः (घ) एकः

(*ii*) 'उपरि' इत्यस्य किं विलोमपदम् अनुच्छेदे प्रयुक्तम्?

(क) अधः (ख) अद्य (ग) नीचैः (घ) समीपे

(*iii*) "किमर्थम् भवता दीपकस्य प्रकाशः ...." इति वाक्ये 'भवता' इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) सुकराताय (ख) दीपकाय (ग) चन्द्राय (घ) भक्ताय

(*iv*) 'यादृशी' इति विशेषण पदस्य किम् विशेष्यपदम् अनुच्छेदे प्रयुक्तम्?

(क) मनोवृत्तिः (ख) भावना (ग) वस्तु (घ) भावनाः

खण्डः 'ख' (रचनात्मकं कार्यम्) 15 अङ्काः

2. भवान् अनिलः। भवतां विद्यालये संस्कृतभित्तिपत्रिकाप्रतियोगितायाः प्रदर्शिनी आयोजिता। तद्विषये स्वमित्रं सौरभं प्रति सूचयता भवता लिखिते अधोलिखिते पत्रे मञ्जूषातः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पत्रं पुनः उत्तरपुस्तिकायां लिखत। ½ × 10 = 5

(i) ....

हरिद्वारम्

तिथिः ....

प्रिय मित्र (ii) ....!

अत्र सर्वगतं (iii) .... अस्ति। भवतः विद्यालये आयोजितायाः (iv) .... विषये पठित्वा मम मनसि महान् आनन्दः जातः। अस्मिन् सत्रे अत्र रचनात्मककार्यस्य अन्तर्गते (v) .... प्रदर्शिनी आयोजयिष्यते। सर्वाभिः कक्षाभिः स्वस्वकक्षेषु संस्कृतभित्तिपत्रिकाणां (vi) .... भविष्यति। तस्याः कृते पत्रिकायाः नाम्नः पञ्जीकरणम् अपि आवश्यकम् आसीत्। छात्राः एव तत्र सम्पादकाः भविष्यन्ति। अस्माकं पत्रिकायाः नाम (vii) .... इति अस्ति। अहमेव अस्याः सम्पादकः नियुक्तः जातः। संस्कृतदिवसस्य अवसरे अस्याः उद्घाटनं भविष्यति। भवान् अपि (viii) .... अस्माकं कार्यं पश्यतु इति मम निवेदनम्।

शेषं पुनः लेखिष्यामि।

स्वपित्रोः सेवायाम् मम (ix) .... निवेदयतु।

भवताम् अभिन्नं मित्रम्

(x) ....

मञ्जूषा—संस्कृतभित्तिपत्रिकायाः, चित्रवर्णनप्रतियोगितायाः, पतञ्जलिछात्रावासः, प्रदर्शनं, कुशलम्, सौरभ, अनिलः, संस्कृतपीयूषम्, आगत्य, प्रणामम्।

3. मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया चित्रं दृष्ट्वा पञ्चवाक्यानि संस्कृतेन लिखत। 1 × 5 = 5

मञ्जूषा—बसयानम्, कारयानानि, स्कूटरयानेन, मेट्रोयानम्, स्तम्भाः, जनाः, वाहनानि, वृक्षाः,उपरि, अधः, पृष्ठे, सन्ति, चलति, गच्छन्ति, मार्गाः, सेतोः, तीव्रगत्या, शीघ्रम्; विद्युत्स्तम्भाः

अथवा

मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानाम् सहायतया "जलप्रदूषणम्" इति विषयम् अधिकृत्य पञ्चवाक्यानि संस्कृतेन लिखत। 1 × 5 = 5

मञ्जूषा–अवकरं, नदीषु, जनाः, कार्यशालाभ्यः, दूषितम्, मलम्, क्षिपन्ति, स्वच्छम्, क्षालयन्ति, वस्त्राणि, पूजा-सामग्री, पुष्पाणि, नालिकामार्गेण, जायन्ते, रोगाः, भवन्ति, रुग्णाः, पीत्वा

4. निम्न वाक्यानां सरल संस्कृते अनुवादं कुरुत– 1 × 5 = 5

(*i*) वह घर से जाता है।

(*ii*) तुम विद्यालय में पढ़ोगे।

(*iii*) घर के पास वृक्ष हैं

(*iv*) शीला माता से प्रेम करती है

(*v*) अनन्या शेर से डरती है

खण्डः 'ग' (अनुप्रयुक्तव्याकरणम्) 25 अङ्काः

5. (क) (*i*) उचितं वर्णं चित्वा वर्णवियोजने रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत– ½ × 2 = 1

वृक्षस्यः– व् ऋ क् .... अ स् थ् अः

(क) श् (ख) ष् (ग) क्ष् (घ) स्

(*ii*) उचितम् वर्णसंयोजनम् चिनुत–

व् इ द् य् आ ल् अ य् अः = ...

(ख) (*i*) अस्य वर्णस्य उच्चारणस्थानं कण्ठः वर्तते– 1 × 2 = 2

(क) थ् (ख) द् (ग) ध् (घ) घ्

(*ii*) अस्य उच्चारणस्थानम् तालु नस्ति–

(क) इ (ख) य् (ग) च् (घ) त्

6. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां समुचितं सन्धिं विच्छेदं कृत्वा लिखत– 1 × 4 = 4

(*i*) शिष्यः <u>अध्ययन + अर्थम्</u> गुरुम् प्रति गच्छति।

(*ii*) नरः <u>पञ्च + इन्द्रियाणि</u> वशं कुर्यात्।

(क) पञ्चेन्द्रियाणि (ख) पञ्चेन्द्रीयाणि (ग) पञ्चैन्द्रियाणि (घ) पञ्चान्द्रियाणि

(*iii*) पुत्रम् दृष्ट्वा माता <u>उत् + लसिता</u> जाता।

(*iv*) संगीतरहितम् जीवनम् <u>नीरसम्</u> प्रतीयते।

7. उचितशब्दरूपाणि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत– 1 × 6 = 6

(*i*) एषः .... वशिष्ठस्य आश्रमः अस्ति।

(क) मुनिः (ख) मुनयः (ग) मुने (घ) मुनेः

(*ii*) आश्रमे .... हिंसा निषिद्धा। (पशु)

(*iii*) .... बालिकायाः माता शिक्षिका अस्ति। (इदम्)

(*iv*) विद्वांसः .... वन्दनाम् कुर्वन्ति। (सरस्वती)

(*v*) तत्र .... बालकाः भ्रमन्ति। (त्रि)

(*vi*) .... कन्यायै भोजनं यच्छ। (एक)

8. उचितधातुरूपाणि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत– 1 × 3 = 3

(*i*) अस्माकं कक्षायाम् त्रिंशत् छात्राः ....।

(क) अस्ति (ख) सन्ति (ग) सन्तिः (घ) सन्ती

(*ii*) ह्यः वयम् 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' इति नाटकम् ....। (पठ्)

(*iii*) ग्रीष्मावकाशे मम पिता अस्मान् हिमाचल-प्रदेशे ....। (नी)

9. मञ्जूषातः उचितानि पदानि चित्वा अधोलिखिते अनुच्छेदे रिक्तस्थानानि पूरयित्वा अनुच्छेदं पुनः लिखत– 1 × 4 = 4

एकः बालकः उद्याने (*i*) .... ((क) वृक्षात् (ख) वृक्षाणाम् (ग) वृक्षे (घ) वृक्षान्) अधः क्रीडति स्म। सहसा प्रचण्डः वायुः अचलत्। (*ii*) .... परितः वायुमण्डलं धूलिधूसरितम् अभवत्। दीर्घाः शाखाः (*iii*) .... पृष्ठतः अपतन्। बालकः उच्चैः व्यलपत्। (*iv*) .... कुशलः एकः स्वयंसेवकः तत्र आगत्य बालकम् अरक्षत्। एतस्मै परोपकारिणे स्वयंसेवकाय नमः।

मञ्जूषा

उद्यानम्, रक्षाकार्ये, बालकस्य।

10. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रकृतिप्रत्ययौ पृथक्कृत्य लिखत। 1 × 3 = 3

(*i*) रमेशः प्रतिदिनम् अम्बाम् <u>प्रणम्य</u> विद्यालम् गच्छति। (....................)

(*ii*) बालकः दुग्धम् <u>पीत्वा</u> स्वपिति। (....................)

(*iii*) सायंकाले बालाः .... उद्याने गच्छन्ति।

(क) क्रीडतुम् (ख) क्रीडयितुम् (ग) क्रीडितुम् (घ) क्रीडातुम्

11. निम्न पदेषु उपसर्गान् शब्दान्/धातून् च पृथक् कुरुत– ½ × 4 = 2

(*i*) उपकरोति – ....

(*ii*) अनुसरति – ....

(*iii*) विहरति – ....

(*iv*) निरगच्छत् – ....

खण्डः 'घ' (पठित-अवबोधनम्) के प्रश्न पाठ्यपुस्तक पर आधारित हैं तथा 35 अंक के हैं।

अभ्यास-प्रश्नपत्रम्–2

अवधिः होरात्रयम् | पूर्णाङ्काः 80

निर्देशः — विद्यार्थी कृपया निर्देश अभ्यास प्रश्नपत्रम्-1 से देखें।

खण्डः 'क' (अपठित-अवबोधनम्) 5 अङ्काः

1. गद्यांशान् पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत। (गद्यांश को पढ़कर प्रश्नों के उत्तर दीजिए। Read the paragraph and answer the questions.) 5

एकदा राजकुमारः सिद्धार्थः विहारार्थम् उपवनं गतः। सहसा तत्र एकां क्रन्दनध्वनिं श्रुत्वा सः इतस्ततः अपश्यत्। बाणेन विद्धः एकः हंसः भूमौ पतितः आसीत्। एतत् दृष्ट्वा सिद्धार्थस्य चित्तं करुणया व्याकुलं जातम्। सः धावित्वा हंसस्य शरीरात् बाणं निष्कास्य तम् अङ्के अधारयत्। अत्रान्तरे देवदत्तः धावन् तत्र प्राप्तः। सिद्धार्थस्य हस्ते हंसं दृष्ट्वा सः उच्चैः अवदत्—''सिद्धार्थ! एषः मम हंसः। मया बाणेन निपातितः। अतः मह्यं देहि।'' सिद्धार्थः दृढतया अवदत्—''अहं न दास्यामि। अहम् अस्य रक्षकः अस्मि।'' राजा वृत्तान्तं आकर्ण्य आदिशत्—''यस्य पार्श्वे हंसः स्वयमेव आगमिष्यति सः तस्यैव भविष्यति। हंसः सिद्धार्थस्य समीपं गतवान्। सत्यमिदम् यत्—भक्षकात् रक्षकः श्रेयान् भवति।''

प्रश्नाः—I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) ½ × 2 = 1

(*i*) कः भूमौ पतितः आसीत्? (*ii*) हंसः कस्य समीपं गतवान्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.) 1 × 2 = 2

(*i*) देवदत्तः सिद्धार्थम् उच्चैः किम् अवदत्? (*ii*) सिद्धार्थः दृढ़तया किम् अवदत्?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.) ½ × 4 = 2

(*i*) 'चित्तम्' इति पदस्य अनुच्छेदे विशेषणपदं किं प्रयुक्तम्?

(क) करुणया (ख) व्याकुलं (ग) जातम् (घ) एतत्

(*ii*) 'अतः मह्यं देहि' अस्मिन् वाक्ये 'मह्यं' पदम् कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) देवदत्ताय (ख) ईश्वराय (ग) नृपाय (घ) सिद्धार्थाय

(*iii*) 'देहात्' अस्य पदस्य समानार्थकं पदं लिखत।

(क) शरीरं (ख) ग्रामात् (ग) शरीरात् (घ) गृहात्

(*iv*) 'दृष्ट्वा' इति पदे कः धातुः?

(क) दृष् (ख) दृश् (ग) दृष्ट् (घ) दृष्ट

खण्डः 'ख' (रचनात्मक कार्यम्) 15 अङ्काः

2. भवतः नाम पुनीत। ओडिशाप्रदेशस्य कृष्णनगरस्य च भवान्वासी। भवतः मित्रं सोमेशः गुर्जरप्रदेशे भूकम्पपीड़ितसहायतार्थम् 'भुज' नगरं गच्छति। भवान् अपि भूकम्पपीडितान् सहायतां कर्तुमिच्छति। एतदर्थम् अधोलिखिते पत्रे रिक्तस्थानानां पूर्तिः मञ्जूषायाः उपयुक्त शब्द चयनेन कुरुत। ½ × 10 = 5

(आपका नाम पुनीत है। और आप ओडिशा प्रदेश के कृष्णनगर के निवासी हैं। आपका मित्र सोमेश गुजरात प्रदेश में भूकम्प पीड़ितों की सहायता के लिए 'भुज' नगर जा रहा है। आप भी भूकम्प पीड़ितों की सहायता करना चाहते हैं। इसके लिए नीचे लिखे पत्र में खाली स्थानों को मञ्जूषा के उचित शब्दों के चयन से भरिए। You are Puneet, living

at Krishnanagar in Odisha Province. Your friend, Somesh is going to 'Bhuj city' in Gujarat for the help of earthquake affected people. You also want to help earthquake affected people. For this fill in the blanks of given letter with suitable words given in the box.)

कृष्णनगरम्,
(*i*) ....
दिनाङ्कः ....

प्रिय सोमेश,
(*ii*) ....।
मया (*iii*) .... ज्ञातम् यत् भवान् गुर्जरप्रदेशे भूकम्पपीडितानां सहायतार्थम् भुजनगरं गन्तुम् इच्छति, (*iv*) .... च शिविरसामग्रीम् भोज्यसामग्रीमपि नेष्यति। कृपया मम योगदानम् अपि (*v*) .... भवान्। अहम् एकत्रीकृतानि पञ्चसहस्र (*vi*) .... अपि च भोज्यपदार्थान् प्रेषयिष्यामि (*vii*) .... सन्तु युष्माकम् पन्थानः। (*viii*) .... मे प्रणामाञ्जलिम् निवेदयतु।

भवताम् सुस्वास्थ्यं (*ix*) ....

भवतः अभिन्नमित्रम्
(*x*) ....

मञ्जूषा—नमस्ते, पितृचरणयोः, ट्रकयानेन, स्वमात्रा, स्वीकरोतु, ओडिशातः, शुभाः, कामयमानः, पुनीतः, रुप्यकाणि।

3. **चित्रं दृष्ट्वा प्रदत्तपदानाम् सहायतया चित्रस्य वर्णनम् संस्कृत पञ्चवाक्येषु कुरुत।** **1 × 5 = 5**

(चित्र को देखकर दिए गए शब्दों की सहायता से चित्र का वर्णन संस्कृत के पाँच वाक्यों में कीजिए।)

(Describe the picture in five sentences in Sanskrit with the help of the given words in the box.)

मञ्जूषा—वृक्षाः, अधः, दोलासु, जनाः, क्रीडतः, गीतानि, तित्तलिकाः, बालौ, भ्रमन्ति, कन्दुकेन, आम्रवृक्षाः, पिकः, गगनम्, पक्वानि।

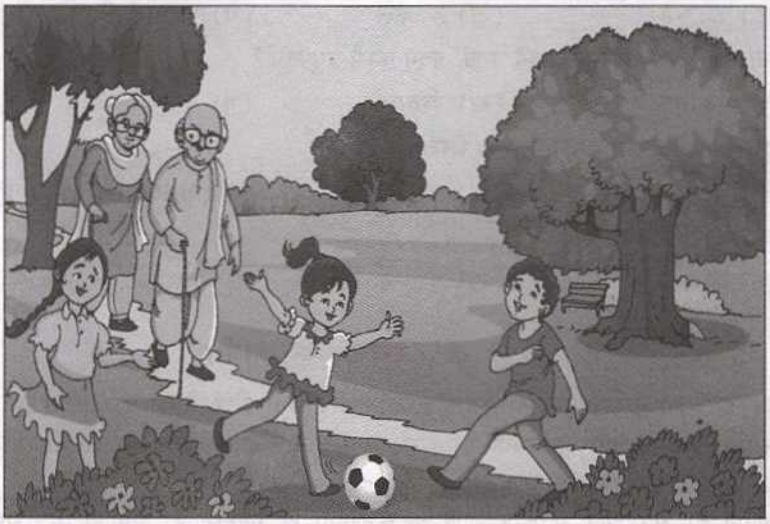

अथवा

मञ्जूषायां पदानि गृहीत्वा सरल संस्कृते 'परोपकारः' इति विषये पञ्चवाक्यानि लिखत। **1 × 5 = 5**

मञ्जूषा—परेषाम् उपकार:, एव, परोपकार:, परोपकारी सदैव सुखी, परोपकार:, पुण्याय, महापुरुषा:, परोपकारं, जीवनस्य, आनन्द:, देवानाम् लक्षणम्, राक्षसाणाञ्च विरोध:, प्रकृति: परोपकारं करोति, नद्य: वहन्ति, वृक्षा: फलन्ति।

4. निम्न वाक्यानां सरल संस्कृते अनुवादं कृत्वा लिखत– $1 \times 5 = 5$

(*i*) महापुरुष लोगों में श्रेष्ठ होते हैं। (*ii*) मैं कल अपने घर जाऊँगा।

(*iii*) गंगा हिमालय से निकलती है। (*iv*) देवदत्त से रामदत्त अलग है।

(*v*) शोर मत करो।

खण्ड: 'ग' (अनुप्रयुक्त-व्याकरणम्) 25 अङ्का:

5. (क) अधोलिखितेषु वर्णेषु उचितै: वर्णौ: वर्णसंयोजनं क्रियताम्। $\frac{1}{2} \times 2 = 1$

(नीचे लिखे वर्णों में से शुद्ध वर्ण द्वारा वर्ण-संयोजन कीजिए।)

(Arrange the letters by the following correct letters.)

(*i*) क् + ष् + अ + त् + र् + इ + य् + अ + : = ☐ त्रिय:

(क) क्ष् (ख) क्ष (ग) क्षि (घ) क्

(*ii*) प् + अ + ठ् + आ + म् + इ = पठा ☐

(ख) निम्नलिखितानाम् प्रश्नानाम् उत्तराणि अधोदत्तान् पदान् नीत्वा लिखत। $1 \times 2 = 2$

(नीचे लिखे प्रश्नों के उत्तर नीचे दिए पदों से लेकर लिखिए। Write the answers of the following questions.)

(*i*) र्, ब्, क्, च् इति वर्णेषु क: वर्ण: ओष्ठ्य: अस्ति?

(क) ब् (ख) र् (ग) च् (घ) क्

(*ii*) 'म्' इति वर्णस्य उच्चारणस्थानं किम्?

6. रेखाङ्कितपदेषु सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा अधोदत्तेषु पदेषु शुद्धं पदं चित्वा वाक्यानि पुन: लिखत। $1 \times 4 = 4$

(रेखांकित पदों की सन्धि-विच्छेद अथवा सन्धि नीचे दिए गए पदों में से शुद्ध पद चुनकर वाक्य पुन: लिखिए। Separate or join the underlined words by the choosing the correct words and re-write them.)

(*i*) <u>विद्या</u> + <u>अर्थी</u> सुखं त्जयेत्। (*ii*) नारद: <u>देव</u> + <u>ऋषि:</u> आसीत्।

(*iii*) भक्ता: ईशभक्तौ <u>तल्लीना:</u> सन्ति।

(क) तल् + लीना: (ख) तत् + लीना: (ग) तद् + लीना: (घ) तम् + लीना:

(*iv*) अये कुमारलक्ष्मण! <u>गुरुरयम्</u>।

7. अधोलिखितेषु उचितविभक्तियुक्तं पदं चित्वा रिक्त स्थानपूर्ति: क्रियताम्। $1 \times 6 = 6$

(नीचे लिखे उचित विभक्तियुक्त शब्द को चुनकर वाक्य को पूरा कीजिए।)

(Complete the sentence after choosing the suitable inflexion of the words given below.)

(*i*) बालक: .... गच्छति। (विद्यालय)

(*ii*) .... गृहे कोऽपि न वसति। (इदम्)

(*iii*) .... पिता अध्यापक: अस्ति। (अस्मद्)

(क) मम (ख) अस्माभि: (ग) अस्मान् (घ) माम्

(*iv*) बालकः .... सह क्रीडति। (कन्दुक)

(*v*) रामः .... भ्रातृषु ज्येष्ठतमः आसीत्। (चतुर्)

(*vi*) कृष्णः .... भ्रातरौ आस्ताम्। (द्वि)

8. कोष्ठके प्रदत्तधातूनाम् लकारस्य उचित धातुरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत। $1 \times 3 = 3$

(कोष्ठक में दिए गए धातुओं के लकारों के उचित धातु रूपों से रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।)

(Fill in the blanks with the suitable verb-stem from the brackets dhatoos lakars.)

(*i*) सम्भवतः काकः पिपासया पीडितः ....। (अस्-विधिलिङ् लकारे)

(*ii*) जलबिन्दवः मधुरं संगीतं ....। (जन्-लट् लकारे)

(*iii*) त्वम् अपि पुस्तकं ....। (पद्-लोट् लकारे)

(क) पठत (ख) पठन्तु (ग) पठसि (घ) पठ

9. अधोलिखितेषु मञ्जूषायाः पदेषु उचितं शब्दं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत। $1 \times 4 = 4$

(नीचे लिखे पदों में से उचित शब्द को चुनकर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।)

(Fill in the blanks with suitable words choosing from the given words in box.)

मम (*i*) .... परितः उद्यानं वर्तते। छात्राः तत्र यथासमयं मित्रैः (*ii*) .... भ्रमन्ति खेलन्ति च। ते प्रातः विद्यालयम् आगत्य "सर्वेभ्यः (*iii*) .... नमः" इति उक्त्वा एव स्वकक्षां गच्छन्ति। ते कदापि पठन समये (*iv*) .... बहिः न गच्छन्ति यतः ते सर्वेषां छात्राणां श्रेष्ठतमाः छात्राः सन्ति।

मञ्जूषा—गुरुभ्यः, विद्यालयं, विद्यालयात्, सह

10. रेखाङ्कितपदे प्रदत्त प्रत्ययं प्रयुज्य पुनः वाक्यसंयोजनं क्रियताम्। $1 \times 3 = 3$

(रेखांकित पद से प्रकृति-प्रत्यय अलग करके लिखिए।)

(Separate the origin word and suffix of the underlined words and write.)

(*i*) रमा <u>वि + हस् + ल्यप्</u> ....अवदत्।

(*ii*) रामः <u>पठितुं</u> गच्छति। ....।

(*iii*) मोहनः लेखं <u>लिखित्वा</u> तं प्रदर्शयति ....।

(क) लिख + क्त्वा (ख) लिखि + क्त्वा (ग) लिखि + त्वा (घ) लिख् + क्त्वा

11. निम्नलिखितान् उपसर्गान् धातुभिः सह संयोज्य पदानि लिखत– $\frac{1}{2} \times 4 = 2$

(*i*) अनु – ....

(*ii*) सम् – ....

(*iii*) वि – ....

(*iv*) निर् – ....

खण्डः 'घ' (पठित-अवबोधनम्) के प्रश्न पाठ्यपुस्तक पर आधारित हैं तथा 35 अंक के हैं।

अभ्यास-प्रश्नपत्रम्–3

अवधिः होरात्रयम् पूर्णाङ्काः 80

निर्देशः — विद्यार्थी कृपया निर्देश अभ्यास प्रश्नपत्रम्-1 से देखें।

खण्डः 'क' (अपठित-अवबोधनम्) 5 अङ्काः

1. गद्यांशान् पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत। (गद्यांश को पढ़कर प्रश्नों के उत्तर दीजिए। Read the paragraph and answer the questions.) 5

गङ्गा भारतस्य सर्वासु नदीषु पवित्रतमा नदी अस्ति। इयं हिमालयस्य गङ्गोत्री स्थानात् निर्गच्छति। पर्वतस्य प्रान्तेभ्यः निःसृत्य गङ्गा हरिद्वार-नामके स्थाने समतलं भूभागं स्पृशति। तत्र हरिद्वार-तीर्थे प्रतिवर्षं लक्षाणि पुरुषाः नार्यश्च गच्छन्ति गङ्गायाश्च शीतले जले स्नानं कृत्वा निजभाग्यस्य प्रशंसां कुर्वन्ति। गङ्गाया उत्पत्ति-विषये इयं कथा प्रचलिता अस्ति यत् भगीरथः नामकः नृपः स्वपूर्वजानाम् उद्धाराय तपस्याम् अकरोत्। तपस्यायाः प्रभावेण सः गङ्गां स्वर्गात् भूतले आनयत्। अतः एव गङ्गा "भागीरथी" इत्यपि कथ्यते। प्रारम्भे अस्याः स्रोतः लघुः अस्ति पश्चात् अनेके निर्झराः अस्यां नद्याम् आमिलन्ति, यैः गङ्गायाः जलप्रवाहः तीव्रः भवति। गङ्गायाः तटे लक्ष्मणझूला, ऋषिकेशः, हरिद्वारम्, प्रयागः, वाराणसी च एतानि प्रधानानि तीर्थ-स्थानानि सन्ति, यत्र प्रतिदिनं सहस्रं जनाः श्रद्धया स्नानं कुर्वन्ति, गङ्गां च पूजयन्ति।

प्रश्नाः—

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) ½ × 2 = 1

(*i*) नदीषु पवित्रतमा नदी काऽस्ति?

(*ii*) गङ्गां भूतले कः आनयत्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.) 1 × 2 = 2

(*i*) भगीरथः किमर्थम् तपस्याम् अकरोत्?

(*ii*) गङ्गायाः तटे कानि प्रधानानि तीर्थस्थानानि सन्ति?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.) ½ × 4 = 2

(*i*) "प्रधानानि तीर्थस्थानानि" अत्र किं विशेषणपदम्?

(क) तीर्थ (ख) तीर्थस्थानानि (ग) प्रधान (घ) प्रधानानि

(*ii*) 'मन्दः' इति पदस्य विपरीतार्थकं पदं गद्यांशे किमस्ति?

(क) तीव्रः (ख) शनैः (ग) निरन्तरं (घ) प्रबलः

(*iii*) 'अनेके निर्झराः अस्यां नद्याम् आमिलन्ति'। अत्र क्रियापदं किम्?

(क) अनेके (ख) आमिलन्ति (ग) नद्याम् (घ) निर्झराः

(*iv*) 'कुर्वन्ति' इति क्रियायाः कर्तृपदं किं वर्तते?

(क) पुरुषाः (ख) नार्यश्च (ग) पुरुषाः नार्यश्च (घ) नारीः

खण्डः 'ख' (रचनात्मक कार्यम्) 15 अङ्काः

2. अधोलिखिते मित्रं प्रति पत्रे रिक्तस्थानानि मञ्जूषायां प्रदत्तपदानां शब्दानां सहायतया पूरयत।

(मित्र को नीचे लिखे पत्र में रिक्त स्थानों को मञ्जूषा में दिए गए शब्दों की सहायता से पूर्ण कीजिए। Fill in the blanks of given letter to a friend with the help of words given in the box.) ½ × 10 = 5

(*i*) ....

उत्तरप्रदेशः

दिनाङ्कः 01.07.20.....

प्रिय (*ii*) .... श्याम।

नमस्ते।

अत्र कुशलं (*iii*) .... । मम पितुः (*iv*) .... वयं सपरिवारम् गाजीपुरं प्राप्ताः। मया अत्र एकस्मिन् (*v*) .... विद्यालये प्रवेशः लब्धः। यद्यपि अत्र आङ्गल-भाषामाध्यमेन शिक्षा दीयते तथापि (*vi*) .... पठनव्यवस्था अस्ति। अस्य प्रधानाचार्यः अतीव (*vii*) .... अस्ति। शिक्षकाश्च अतीव (*viii*) .... सन्ति। स्वगृहे सर्वेभ्यः मम प्रणामं (*ix*) .... ।

तव अभिन्नं मित्रम्

(*x*) ....

मञ्जूषा—निवेदयतु, मित्र, गाजीपुरतः, क.ख.ग., स्थानान्तरणवशात्, विनम्रः, योग्याः, तत्रास्तु, संस्कृतस्य, प्रसिद्धे।

3. चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषातः पदानि आदाय पञ्चवाक्यानि संस्कृते लिखत। 1 × 5 = 5

(चित्र को देखकर मञ्जूषा से शब्दों को लेकर पाँच वाक्य संस्कृत में लिखिए।)

(Write five sentences in Sanskrit with the help of the words in the box after seeing the picture.)

मञ्जूषा—उद्यानस्य, केचन, क्रीडन्ति, उद्याने, वृक्षाः, भ्रमणम्, मालाकारः, वृक्षान्, पुष्पाणि, बालकाः।

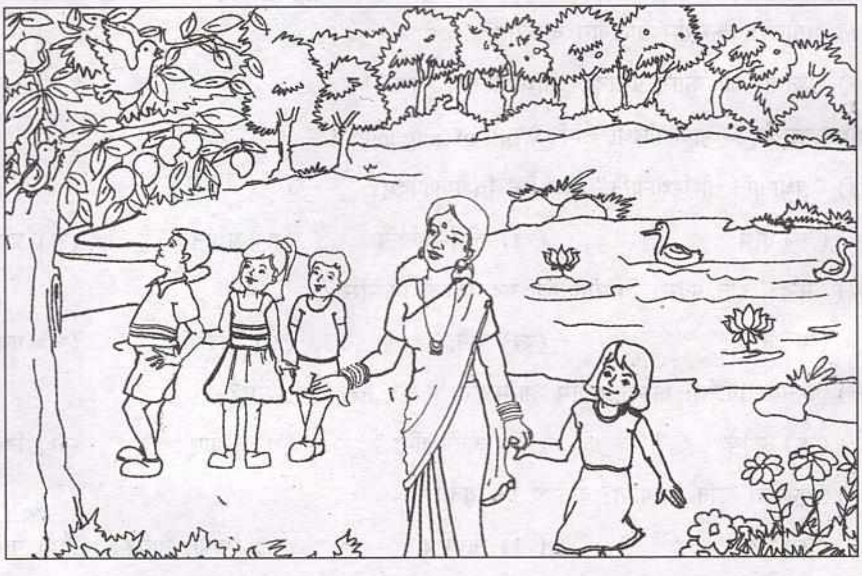

अथवा

मञ्जूषायां पदानां सहायतया संस्कृत भाषायां 'क्रीडाया: महत्त्वम्' इति विषयमुपरि पञ्चवाक्यानि लिखत। $1 \times 5 = 5$

मञ्जूषा—जीवने लाभदायिका, शारीरिक उन्नते: आधार:, संसारे क्रीडानां महत्त्वम्, हॉकी राष्ट्रीया क्रीडा, क्रीडका: सम्मानयुक्ता:, उच्चपदेषु नियुक्ता:, क्रिकेट क्रीडका: संसारे सम्मानं, प्रत्येकं संस्थासु खेलविभागा: भवन्ति।

4. निम्नलिखितानां वाक्यानां सरल संस्कृते अनुवादं कृत्वा लिखत– $1 \times 5 = 5$

(*i*) तुम कल कहाँ गए थे? (*ii*) वे सब मेरे भाई हैं।

(*iii*) घर के चारों ओर वृक्ष हैं। (*iv*) रावण विभीषण से बड़ा था।

(*v*) श्रीकृष्ण को गोपाल भी कहा जाता है।

खण्ड: 'ग' (अनुप्रयुक्त-व्याकरणम्) 25 अङ्का:

5. (क) अधोलिखितयो: शब्दयो: उचितं वर्णविन्यार्स चित्वा लिखत। $\frac{1}{2} \times 2 = 1$

(नीचे लिखे शब्दों का उचित वर्ण-विन्यास चुनकर लिखिए। Arrange the letters of the following words.)

(*i*) उष्माण: – (क) उ + ष् + म् + आ + ण् + अ + :

(ख) ऊ + ष + म् + आ + ण् + अ + :

(ग) उ + ष + म् + अ + ण् + आ + :

(*ii*) क्रियताम् – ...... + ... + ... + ... + ... + ... + ... + ...

(ख) निम्नलिखितानाम् वर्णानाम् उच्चारणस्थानं लिखत। $1 \times 2 = 2$

(नीचे लिखे वर्णों के कोष्ठक से लेकर उचित उच्चारण स्थान लिखिए। Write the pronunciation place of the following letters.)

(*i*) ऋ – (क) कण्ठ: (ख) मूर्धा (ग) दन्ता: (घ) तालु:

(*ii*) श् – ....

6. अधोलिखितम् अनुच्छेदं पठित्वा स्थूलपदेषु सन्धिं सन्धिविच्छेदं अधो दत्तै: शुद्धपदै: कृत्वा मञ्जूषां पूरयत। $1 \times 4 = 4$

(नीचे लिखे अनुच्छेद को पढ़कर स्थूल पदों की सन्धि-विच्छेद अथवा सन्धि नीचे दिए गए पदों द्वारा मञ्जूषा की पूर्ति कीजिए। Read the following passage and Separate or join the bold words by the correct words.)

अम्बे! **अद्याहम्** (*i*) .... + ... (अद्य + आहम्, अद्य + अहम्, अद्या + हम्, अद्या + अहम्) मित्रेण सह शुक्रतालं गतवान्। तत्र (*ii*) .... + ... **गंगाया: + तटे** एक: प्राचीन: विशाल: वट: अस्ति। तरुच्छाया सुघना। (*iii*) .... + ... **तत्र + एव** कश्चन महातपस्वी वसति। तस्य (*iv*) .... + ... **मुखात् + अमृतं** .... + ... वच: श्रोतुं जना: आगच्छन्ति। अद्य तस्योपदेशस्य सार: अस्ति दानेन तुल्या निधिरस्ति नान्या।

7. अधोलिखितेषु रिक्तस्थानानि समुचितै: पदै: सम्पूर्यताम्– $1 \times 6 = 6$

(नीचे लिखे **मोटे** पदों की उचित विभक्ति को चुनकर लिखिए।)

(Write the appropriate form of inflexion of the **bold** words from the options given below.)

(*i*) प्राचार्येण .... उपहारा: दीयन्ते। (रमा)

(क) रमायै (ख) रमाया: (ग) रमाम् (घ) रमया

(*ii*) .... सर्वश्रेष्ठा गंगा।

(*iii*) वानराः .... भक्षयन्ति। (*iv*) .... बालिका किम् करोति?

(*v*) तत्र .... फलानि पतितानि सन्ति (त्रि) (*vi*) सः .... बालकोऽस्ति। (एक)

8. कोष्ठकानाम् उचितधातुरूपैः वाक्यानि पूरयत। $1 \times 3 = 3$

(कोष्ठकों के उचित धातु रूपों से वाक्यों को पूरा कीजिए। Complete the sentences with suitable verb-stems from the bracket.)

(*i*) वयं संस्कृतं .... । (पठ्-लट् लकारे)

(क) पठामि (ख) पठावः (ग) पठामः (घ) पठथः

(*ii*) ह्यः सः ग्रामम् .... । (गम्-लङ् लकारे)

(*iii*) अहम् पितरम् .... । (सेव्-विधिलिङ लकारे)

9. अधोलिखिते अनुच्छेदे मञ्जूषायाः उचितं शब्दं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत। $1 \times 4 = 4$

(नीचे लिखे अनुच्छेद में मञ्जूषा से उचित शब्द को चुनकर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।)

(Fill in the blanks with suitable words choosing from the given in the box.)

अद्य रामस्य गृहे उत्सवः वर्तते यतः सः पठने (*i*) .... अस्ति अतः सः परीक्षायां पूर्णान् अङ्कान् प्राप्नोत्। सः अनावश्यकं (*ii*) .... बहिः कदापि न भ्रमति। सः कदापि (*iii*) .... न बिभेति। सः (*iv*) .... ((क) छात्राणाम्/छात्रेषु (ख) छात्रेभ्यः (ग) छात्राणाम् (घ) छात्रैः) योग्यतमः अस्ति। अतः तम् परितः तस्य मित्राणि अपि उपतिष्ठन्ति।

मञ्जूषा–विद्यालयात्, निपुणः, शिक्षकेभ्यः।

10. कोष्ठकप्रदत्त धातुप्रत्ययसंयोजनेन उचितेन पदेन रिक्तस्थानपूर्तिः क्रियताम्। $1 \times 3 = 3$

(कोष्ठक में दिए गए धातु प्रत्यय को जोड़कर उचित पद के द्वारा रिक्त स्थान की पूर्ति कीजिए।) (Fill in the blanks by joining (धातु प्रत्यय) root-suffix in the brackets.)

(*i*) शिशुः .... मातरं प्रसादयति। (वि + हस् + ल्यप्)

(*ii*) एते जनाः भोजनं .... विश्रामं कुर्वन्ति। (कृ + क्त्वा)

(*iii*) अहम् फलानि **क्रेतुम्** .... इच्छामि।

(क) क्रीण् + तुमुन् (ख) क्रे + तुमुन् (ग) कृ + तुमुन् (घ) क्रे + तुम्

11. निम्न पदेषु उपसर्गान् धातून् च पृथक् कुरुत– $\frac{1}{2} \times 4 = 2$

(*i*) अनुधावन्ति – ....

(*ii*) विहसेत् – ....

(*iii*) अन्व भवत – ....

(*iv*) अधिकरोति – ....

खण्डः 'घ' (पठित-अवबोधनम्) के प्रश्न पाठ्यपुस्तक पर आधारित हैं तथा 35 अंक के हैं।

अभ्यास-प्रश्नपत्रम्–4

अवधिः होरात्रयम् | पूर्णाङ्काः 80

निर्देशः — विद्यार्थी कृपया निर्देश अभ्यास प्रश्नपत्रम्-1 से देखें।

खण्डः 'क' (अपठित-अवबोधनम्) 5 अङ्काः

1. गद्यांशान् पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत।

(गद्यांश को पढ़कर प्रश्नों के उत्तर दीजिए।

(Read the paragraph and answer the questions.) 5

एकदा एकः नरः सरोवर तटे अभ्रमत्। सः गम्भीरचिन्तने रतः आसीत्। सहसा वानराणां कोलाहलैः तस्य ध्यानभङ्गम् अभवत्। सः अपश्यत् यत् रक्तवर्णाः अतिविकरालवानराः नाति दूरे आसन्। सः धावितुम् आरभत। तं धावन्तं दृष्ट्वा वानराः अपि अनुधावितवन्तः। भीतः सः तीव्रगत्या धावितुम् आरभत। इदं दृष्ट्वा कश्चित् वृद्धजनः उच्चस्वरेण अकथयत्— "मा धाव। भयं त्यक्त्वा तत्रैव स्थिरः भव।" इदं श्रुत्वा सः तथैव अकरोत्। स्थिरं तं दृष्ट्वा वानराः अपि तत्रैव स्थितवन्तः। साहसं कृत्वा निर्भीकदृष्ट्या सः वानरान् अपश्यत्। तं निर्भीकं दृष्ट्वा वानरसमूहः ततः पलायितः। अहो आश्चर्यम्! कीदृशः चमत्कारः। अनेन तस्य ज्ञान-चक्षुषी उन्मीलिते। तेन ज्ञातं यत् आपत्तिभ्यः मुक्तिः दृढ़संकल्पेन, साहसेन धैर्येण च भवति, न तु पलायनेन। किं भवन्तः जानन्ति एषः नरः कः आसीत्? एषः स्वामी विवेकानन्दः आसीत्।

प्रश्नाः—

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) ½ × 2 = 1

(*i*) गम्भीरचिन्तने रतः कः आसीत्?

(*ii*) वानराणां कोलाहलैः कस्य ध्यानभङ्गम् अभवत्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.) 1 × 1 = 1

(*i*) नरः कीदृशान् वानरान् दृष्ट्वा धावितुम् आरभत?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.) ½ × 4 = 2

(*i*) उचितपदैः रिक्तस्थानानि पूरयत—

एषः नरः ....आसीत्।

(क) वृद्धः (ख) स्वामी (ग) स्वामीविवेकानन्दः (घ) स्वामि

(*ii*) 'धावितः' इत्यर्थे किं समानार्थकपदं गद्यांशे प्रयुक्तम्?

(क) स्थितः (ख) पलायितः (ग) स्थितवन्तः (घ) रतः

(*iii*) 'रक्तवर्णाः अतिविकरालवानराः' अनयोः पदयोः किं विशेष्यपदम् अस्ति?

(क) वानरः (ख) वानरा (ग) अतिविकराल वानराः (घ) वानर

(*iv*) "भीतः सः तीव्रगत्या धावितुम् आरभत" अस्मिन् वाक्ये 'सः' इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) स्वामीविवेकानन्दः (ख) स्वामीविवेकानन्दाय (ग) स्वामिन् विवेकानन्दाय (घ) स्वामिनः विवेकानन्दाय

IV. अस्य गद्यांशस्य समुचित-शीर्षकम् लिखत। 1 × 1 = 1

(इस गद्यांश का उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title of this passage.)

खण्डः 'ख' (रचनात्मक कार्यम्) 15 अङ्काः

2. **प्रधानाचार्यं प्रति शुल्कक्षमापनार्थं लिखिते पत्रे मञ्जूषायां प्रदत्तैः शब्दैः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा उत्तरपुस्तिकायां पुनः लिखत।** $\frac{1}{2} \times 10 = 5$

(प्रधानाचार्य को फीस (शुल्क) माफी के लिए लिखे गए पत्र में दिए गए शब्दों से खाली जगह भरकर उत्तर पुस्तिका में फिर से लिखिए। Re-write this application again in answer book after filling the blanks with the help of words from the box written to the principal for remission of fee.)

सेवायाम्
(*i*) ....!
दयानन्द एंग्लो वैदिक विद्यालयः
शिमला।
विषयः—शुल्कक्षमापनार्थं निवेदनम्।
सविनयम् निवेदनम् अस्ति यत् अहं भवतः विद्यालयस्य (*ii*) .... एकः छात्रः अस्मि। मम (*iii*) .... एकः लिपिकः अस्ति। तस्य मासिकं वेतनं (*iv*) .... अस्ति। मम एकः भ्राता अष्टम्यां भगिनी च पञ्चम्यां कक्षायां पठतः। अस्माकं (*v*) .... निर्वाहः अतीव काठिन्येन (*vi*) ....। अहं कक्षायां प्रतिवर्षम् प्रथमं स्थानं प्राप्नोमि। अतः (*vii*) .... प्रार्थये। आशासे अत्र भवान् मम एतां प्रार्थनां (*viii*) .... अनुग्रहीष्यन्ति।
(*ix*) ....।

भवतां (*x*)....................
मनमोहनः

> **मञ्जूषा**—भवति, शुल्कक्षमापनार्थम्, स्वीकृत्य, कुटुम्बस्य, सधन्यवादः, पिता, सहस्रद्वयम्, नवमकक्षायाः, विनीतशिष्यः, प्राचार्य महोदयाः।

3. **चित्रस्य वर्णनं पञ्चसुसंस्कृतवाक्येषु कुरुत।**

(चित्र का वर्णन पाँच संस्कृत वाक्यों में कीजिए। Describe the picture in five sanskrit sentences.) $1 \times 5 = 5$

> **मञ्जूषा**—बालदिवस-समारोहः, शुभारम्भः, विशिष्टाः, जनः, स्त्रियः, ध्वनिप्रसारकयन्त्रेण, वक्ता, भवनम्, मञ्चे, छात्राः।

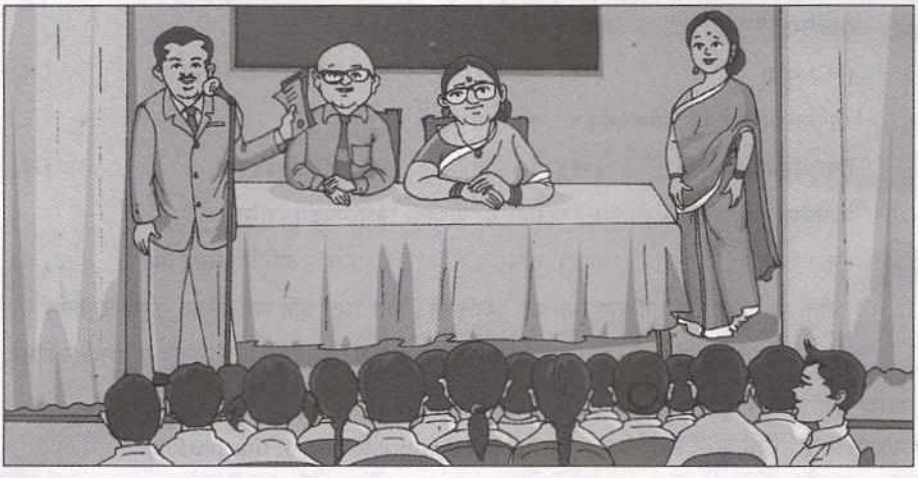

अथवा

मञ्जूषायां पदानां सहायतया संस्कृत भाषायां 'क्रीडायाः महत्त्वम्' इति विषयमुपरि पञ्चवाक्यानि लिखत। 1 × 5 = 5

मञ्जूषा—जीवने लाभदायिका, शारीरिक उन्नतेः आधारः, संसारे क्रीडानां महत्त्वम्, हॉकी राष्ट्रीया क्रीडा, क्रीडकाः सम्मानयुक्ताः, उच्चपदेषु नियुक्ताः, क्रिकेट क्रीडकाः संसारे सम्मानं, प्रत्येकं संस्थासु खेलविभागाः भवन्ति।

4. निम्नलिखित वाक्यानां सरल संस्कृते अनुवादं कृत्वा लिखत– 1 × 5 = 5

(*i*) सब लोग सुखी हों।
(*ii*) राम रावण के लिए काफी है।
(*iii*) श्रीकृष्णः ने कंस को मारा।
(*iv*) वृक्ष के ऊपर पक्षी बैठे हैं।
(*v*) राम के साथ लक्ष्मण भी थे।

खण्डः 'ग' (अनुप्रयुक्त-व्याकरणम्) 25 अङ्काः

5. (क) निम्न पदयोः उचितेन पदेन वर्णसंयोजनं वियोजनं वा कुरुत– ½ × 2 = 1

(*i*) चरणामृतम्– च् + अ + र् + अ + ……… + आ + म् + ऋ + त् + अ + म्

(क) न्   (ख) ण्   (ग) ङ्   (घ) म्

(*ii*) म् + अ + न् + अ + स् + व + ई = ……………………

(ख) (*i*) 'रामान्' अत्र 'र्' वर्णस्य उच्चारणस्थानं किम्? 1 × 2 = 2

(क) तालुः   (ख) कण्ठः   (ग) मूर्धा   (घ) ओष्ठौ

(*ii*) 'जीविका' अत्र कण्ठ्यः वर्णः कः?

6. रेखाङ्कितपदेषु सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा अधोदत्तेषु पदेषु शुद्धं पदं चित्वा वाक्यानि पुनः लिखत। 1 × 4 = 4

(रेखांकित पदों की सन्धि-विच्छेद अथवा सन्धि नीचे दिए गए पदों में से शुद्ध पद चुनकर वाक्य पुनः लिखिए। Separate or join the underlined words by the choosing the correct words and re-write them.)

(*i*) नकुलः तत् + चरणयोः प्रेम्णा अलुठत्।

(क) तत्चरणयोः   (ख) तच्चरणयोः   (ग) तद्चरणयोः   (घ) तन्चरणयोः

(*ii*) देवेन्द्रः देवानां प्रमुखः आसीत्।

(*iii*) सः प्रमुखं जनं दृष्ट्वा प्रासीदत।

(*iv*) सः वैकुण्ठवासी हरिः + अस्ति।

7. कोष्ठकेषु प्रदत्तेभ्यः पदेभ्यः समुचितविभक्तियुक्तैः पदैः चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत। 1 × 6 = 6

(कोष्ठकों में दिए गए शब्दों में उचित विभक्ति युक्त शब्दों को चुनकर खाली स्थानों को भरिए।)
(Fill in the blanks after choosing the suitable inflexion of the words from the brackets.)

(*i*) (भवत्) …………………………………… किम् नाम?

(क) भवान्   (ख) भवन्तं   (ग) भवतः   (घ) भवते

(*ii*) (तत्) …………………………………… पुत्रः विद्यालयं गच्छति।

(*iii*) (विद्वस्) ………………………… सर्वत्र पूज्यते।

(*iv*) (राजन्) ………………………… स्वदेशे एव पूज्यन्ते।

(*v*) देवाः ………………………… असुरान् जयन्ते। (चतुर्)

(*vi*) अहम् ………………………… देवैः सह वेदगानं करोमि। (त्रि)

8. **कोष्ठके प्रदत्त धातुनाम् लकारस्य उचितधातुरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत।** 1 × 3 = 3

(कोष्ठक में दिए गए धातुओं के लकारों के उचित धातु रूपों से रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।)

(Fill in the blanks with the suitable verb-stem from the brackets dhatoos lakars.)

(*i*) सर्वे भद्राणि ....। (दृश्-लोट् लकारे)

(क) पश्यतु (ख) पश्यथ (ग) पश्यन्तु (घ) पश्याम

(*ii*) शिष्याः गुरून् दृष्ट्वा ....। (मुद्, लट् लकारे)

(*iii*) योगिनः नित्यम् ईश्वरं ....। (इष्, विधिलिङ्)

9. **मञ्जूषायाः पदेषु उचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत।** 1 × 4 = 4

(मञ्जूषा से उचित पदों को चुनकर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।)

(Fill in the blanks with suitable words choosing from the given in the box.)

वानराः उद्याने (*i*) .... प्रति धावन्ति। परम् अद्यत्वे वृक्षाः (*ii*) .... हीनाः सन्ति। अतः ते वानराः (*iii*) .... ((क) फलैः (ख) फलेषु (ग) फलेभ्यः (घ) फलात्) विना बुभुक्षिताः एव उपतिष्ठन्ति। ते फलेषु अतीव स्निह्यन्ति। परम् (*iv*) .... वामतः वृक्षे कानिचित् फलानि सन्ति।

मञ्जूषा—फलैः, वृक्षान्, उद्यानस्य।

10. **निम्नलिखितेषु स्थूलपदेषु प्रत्ययान् विभज्य संयोज्य वा लिखत।** 1 × 3 = 3

(निम्नलिखित **मोटे** पद में दिए गए प्रत्ययों का विभाजन व संयोजन करके लिखिए।)

(Write the right **bold** words after separating and joining the suffixes.)

(*i*) सा सर्वोच्च-पदवीं (प्र + आप् + ल्यप्) प्रासीदत्।

(क) प्रापय (ख) प्राप्त्वा (ग) प्रापत्वा (घ) प्राप्ये

(*ii*) सः पाठम् (स्मृ + क्त्वा) .... आगच्छत्। (स्मृत्वा, स्मरित्वा, स्मारित्वा, स्मर्त्वा)

(*iii*) इमाम उपाधिं (प्राप्तुम्) .... सः प्रयत्नं करोति।

11. **निम्न पदेषु उपसर्गान पृथक् कृत्वा लिखत–** ½ × 4 = 2

(*i*) उपगम्य – ....

(*ii*) आक्रम्य – ....

(*iii*) अनुभवितुम् – ....

(*iv*) संयोजनम् – ....

खण्डः 'घ' (पठित-अवबोधनम्) के प्रश्न
पाठ्यपुस्तक पर आधारित हैं तथा 35 अंक के हैं।

अभ्यास-प्रश्नपत्रम्–5

अवधिः होरात्रयम् | पूर्णाङ्काः 80

निर्देशः — विद्यार्थी कृपया निर्देश अभ्यास प्रश्नपत्रम्-1 से देखें।

खण्डः 'क' (अपठित-अवबोधनम्) 5 अङ्काः

1. **गद्यांशान् पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत।** (गद्यांश को पढ़कर प्रश्नों के उत्तर दीजिए। Read the paragraph and answer the questions.) 5

एकदा एकः नरः सरोवरतटे अभ्रमत्। सः गम्भीरचिन्तने रतः आसीत्। सहसा वानराणां शब्दैः तस्य ध्यानभङ्गः अभवत्। सः अपश्यत् यद् रक्तवर्णाः अतिविकरालाः वानराः नातिदूरे आसन्। सः धावितुम् आरभत। तं धावन्तं दृष्ट्वा वानराः अपि अनुधावितवन्तः। भीतः सः तीव्रगत्या धावितुम् आरभत। "मा धाव, भयं त्यक्त्वा तत्रैव स्थिरः भव" इति कस्यचित् वृद्धजनस्य उच्चस्वरं श्रुत्वा सः तथैव अकरोत्। तं स्थिरं दृष्ट्वा वानराः अपि तत्रैव स्थितवन्तः। साहसं कृत्वा निर्भीकदृष्ट्या सः वानरान् अपश्यत्। तं निर्भीकं दृष्ट्वा वानरसमूहः पलायितः। अहो! आश्चर्यम्। कीदृशः चमत्कारः। अनेन अनुभवेन तस्य ज्ञान-चक्षुषी उन्मीलिते। तेन ज्ञातं यद् आपत्तिभ्यः मुक्तिः दृढ़संकल्पेन, साहसेन, धैर्येण च भवति न ताभ्यः पलायनेन। किं भवन्तः जानन्ति एषः नरः कः आसीत्? एषः आसीत् स्वामीविवेकानन्दः।

प्रश्नाः—

I. एकपदेन उत्तरत। (एक पद में उत्तर दीजिए। Answer in one word.) ½ × 2 = 1

(*i*) "मा धाव" इति कः अकथयत्?

(*ii*) कः महात्मा सरोवरतटे भ्रमति स्म?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए। Answer in a complete sentence.) 1 × 1 = 1

(*i*) आपत्तिभ्यः मुक्तिः कथं भवति?

III. भाषिककार्यम्। (भाषा संबंधी कार्य। Work of language.) ½ × 4 = 2

(*i*) "तं स्थिरं दृष्ट्वा" अत्र 'तम्' इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) स्वामिने (ख) विवेकानन्दाय (ग) स्वामिविवेकानन्दाय (घ) स्वामीविवेकानन्दाय

(*ii*) 'समीपम्' अस्य विलोमपदं गद्यांशात् चित्वा लिखत।

(क) नातिदूरे (ख) अतिदूरे (ग) दूरे (घ) नाति

(*iii*) 'आकर्ण्य' अस्य किं पर्यायवाचिपदम् गद्यांशे प्रयुक्तम्?

(क) ज्ञात्वा (ख) गत्वा (ग) श्रुत्वा (घ) दत्त्वा

(*iv*) 'एषः नरः' अत्र विशेष्यपदं किम्?

(क) नरः (ख) एषः (ग) एष (घ) नर

IV. अस्य अनुच्छेदस्य उपयुक्तं शीर्षकं लिखत। 1 × 1 = 1

(इस अनुच्छेद का उचित शीर्षक लिखिए। Write an appropriate title of this paragraph.)

खण्डः 'ख' (रचनात्मक कार्यम्) 15 अङ्काः

2. **अधोलिखितम् वर्धापनपत्रम् उचितशब्दैः पूरयित्वा उत्तरपुस्तिकायां पुनः लिखत।** ½ × 10 = 5

(नीचे लिखे बधाई-पत्र को उचित शब्दों से पूरा करके उत्तर पुस्तिका में फिर से लिखिए। Re-write the following letter of congratulation again in answer book after completing with suitable words.)

डी०ए०वी० विद्यालयः

(i) ....

दिनाङ्कः 03.08.20.....

प्रियमित्र सोमेन्द्र!

(ii) .... ।

अत्र कुशलं तत्रास्तु। भवतः पत्रं *(iii)* .... ज्ञातं यत् भवान् परीक्षायां प्रथमं स्थानं प्राप्तवान्। इदं ज्ञात्वा मम चित्तं प्रफुल्लम् जातम्। *(iv)* .... एतत् सर्वं तव सतत *(v)* .... एव फलम् अस्ति। मम गृहस्य सर्वेषाम् *(vi)*.............................. पक्षतः भवते वर्धापनानि। भवान् उत्तरोत्तरं *(vii)* .... प्राप्नोतु एषा अस्माकं शुभकामनाः। मातृपितृचरणेषु *(viii)* .... प्रणामाः। अनुजाय स्नेहराशिः।

धन्यवादेन *(ix)* ....

भवतः मित्रम्

(x) ....

मञ्जूषा—वाराणसीतः, सहितम्, मित्रवर्य!, मम, सफलतां, उमेशः, पठित्वा, परिश्रमस्य, सदस्यानाम्, नमोनमः।

3. **मञ्जूषायाः शब्दान् नीत्वा चित्रस्य वर्णनम् पञ्चसु संस्कृत वाक्येषु कुरुत।**

(मञ्जूषा से शब्दों को लेकर चित्र का वर्णन पाँच संस्कृत वाक्यों में कीजिए।)

(Describe the picture in five sanskrit sentences taking words from the box.) 1 × 5 = 5

मञ्जूषा—विद्यालयस्य छात्राः, भोजनं, बालकः, उड्डयतः, बसयानम्, क्रीडन्ति, सन्ति, प्रसन्नाः, चालयति, तरति।

अथवा

मञ्जूषायाः पदानि गृहीत्वा सरल संस्कृते 'परोपकारः' इति विषये पञ्चवाक्यानि लिखत। $1 \times 5 = 5$

मञ्जूषा—परेषाम् उपकारः, एव, परोपकारः, परोपकारी सदैव सुखी, परोपकारः, पुण्याय, महापुरुषाः, परोपकारं, जीवनस्य, आनन्दः, देवानाम् लक्षणम्, राक्षसाणाञ्च विरोधः, प्रकृतिः परोपकारं करोति, नद्यः वहन्ति, वृक्षाः फलन्ति।

4. निम्न वाक्यानां सरल संस्कृते अनुवादं कृत्वा लिखत– $1 \times 5 = 5$

(*i*) अहिंसा सबसे बड़ा धर्म है। (*ii*) दया धर्म का मूल है।
(*iii*) संस्कृत से संस्कार की शिक्षा मिलती है। (*iv*) देवों की भाषा संस्कृत है।
(*v*) वह पढ़ने के लिए विद्यालय जाता है।

खण्डः 'ग' (अनुप्रयुक्त-व्याकरणम्) 25 अङ्काः

5. (क) उचितेन स्वरेण रिक्तस्थानम् सम्पूरयत– $\frac{1}{2} \times 2 = 1$

(*i*) परिश्रमम्– प् + अ + र् + ······ + श् + र् + अ + म् + अ + म्।

(क) इ (ख) ए (ग) अ (घ) ई

(*ii*) म् + आ + त् + र् + आ + ल् + ओ + क् + अः = ·························

(ख) निम्न वर्णानाम् उच्चारण स्थानानि लिखत– $1 \times 2 = 2$

(*i*) 'कमलानि' अत्र कस्य स्वरस्य उच्चारणस्थानं तालुः अस्ति?

(क) इ (ख) अ (ग) आ (घ) उ

(*ii*) प् – ·······················

6. अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कित पदानां सन्धिं विच्छेदं वा कृत्वा लिखत– $1 \times 4 = 4$

(*i*) बालकः <u>विद्या + आलयं</u> दृष्ट्वा अवदत्।

(क) विद्यालयं (ख) विद्यलयं (ग) विद्यालयः (घ) विद्यालायं

(*ii*) <u>महौषधिं</u> प्राप्य रुग्णाः प्रासीदत्।

(*iii*) दिल्लीश्वरः एव <u>जगदीश्वरः</u> भवति।

(*iv*) रामः <u>लक्ष्मणः + च</u> वनम् अगच्छताम्।

7. अधोलिखितवाक्येषु उचितविभक्ति युक्तपदैः रिक्तस्थानपूर्तिः क्रियताम्। $1 \times 6 = 6$

(नीचे लिखे वाक्यों में उचित विभक्तियुक्त शब्दों से रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।)
(Fill in the blanks with suitable inflexion of the words in the following sentences.)

(*i*) ·· सर्वत्र पूजा भवति।

(क) विद्वांसः (ख) विदुषः (ग) विदुषि (घ) विद्वानानाम्

(*ii*) अहं ·· प्रणमामि। (भवत्)

(*iii*) सायं तत्र ·· आगमिष्यति। (पितृ)

(*iv*) अहम् अद्य चिन्तयामि ························· प्रतिकूलं न समाचरेत्। (आत्मन्)

(*v*) तत्र ························· छात्राः पठन्ति। (त्रि)

(*vi*) सीता ························· पतिव्रता नारी आसीत्। (एक)

8. निर्देशमनुसृत्य कोष्ठकस्य उचितधातुरूपैः वाक्यानि पूरयत। $1 \times 3 = 3$

(निर्देश के अनुसार कोष्ठक के उचित धातु रूपों से वाक्यों को पूरा कीजिए।)

(Complete the sentences with suitable verb-stem according to the instruction from the bracket.)

(*i*) यूयम् पुस्तकानि ....। (आप् लोट् लकारे)

(क) आप्नुत (ख) आप्नोतु (ग) आप्नुहि (घ) आप्नुवानि

(*ii*) आवाम् संस्कृतम् ....। (पठ्, लट् लकारे)

(*iii*) त्वं कक्षायाः बहिः कथम् ....? (गम्, लङ् लकारे)

9. मञ्जूषायाः पदेषु उचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत। $1 \times 4 = 4$

(मञ्जूषा के पदों में से उचित शब्द को चुनकर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए।)

(Fill in the blanks with suitable words choosing from the given in the box.)

कश्चित् कुत्रापि (*i*) .... विना न गच्छेयुः यतः (*ii*) .... हीनः कदापि न शोभते। श्रेष्ठाः बालाः उत्तम (*iii*) .... ((क) कर्मेभ्यः (ख) कर्मभ्यः (ग) कर्मात् (घ) कर्मणा) कदापि न प्रमाद्यन्ति। ते (*iv*) .... एव विश्वसन्ति। अतः आलस्येन अलम्।

मञ्जूषा—परिश्रमे, प्रयोजनेन, प्रयोजनम्।

10. निम्नलिखितेषु स्थूलपदेषु प्रत्ययान् विभज्य संयोज्य च लिखत। $1 \times 3 = 3$

(निम्नलिखित **मोटे** पद में दिए गए प्रत्ययों का विभांजन व संयोजन करके लिखिए।)

(Write the right **bold** words after separating & joining the suffixes.)

(*i*) राष्ट्रम् सेवित्वा .... सैनिकः अवदत्।

(*ii*) सर्वे **(वि + लप् + तुमुन्)** .... तत्र आगच्छन्।

(क) विलपितुम् (ख) विलप्तुम् (ग) विलपतुम् (घ) विलपातुम्

(*iii*) भवान् कुत्र **(प्र + विश् + ल्यप्)** .... उपतिष्ठत्।

11. निम्न उपसर्गैः नवीनानि पदानि रचयित्वा तानि वाक्येषु प्रयोज्य लिखत– $1 \times 2 = 2$

(*i*) अनु – ....

(*ii*) उप – ....

खण्डः 'घ' (पठित-अवबोधनम्) के प्रश्न पाठ्यपुस्तक पर आधारित हैं तथा 35 अंक के हैं।